

Державна архівна служба України
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

ПАМ'ЯТКИ

археографічний
щорічник

13'2012

Пам'ятки : археографічний щорічник / Держ. архів. служба України, УНДІАСД ; редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2012. – Т. 13. – 280 с.

До щорічника включено публікації, в яких на базі архівних документів висвітлюються окремі аспекти історії України, історії архівної справи та документознавства, історії української політичної еміграції тощо. Низка публікацій присвячена дослідженню історії державних установ та політичних партій, зокрема НКЗС УСРР та РХП. У щорічнику через епістолярну та мемуарну спадщину представлена участь в історичних подіях відомих українських громадсько-політичних діячів та вчених О. Кістяківського, О. Маркевича, А. Ніковського, П. Стебницького, Є. Чикаленка, І. Шрага, Ф. Шульги, О. Олеся та ін.

Для істориків, архівістів, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С. Г. Кулешов (*головний редактор*),
М. В. Горбатюк (*відповідальний секретар*), О. В. Алексеєва,
О. Я. Гаранін, Л. А. Дубровіна, А. М. Катренко, І. М. Кісіль,
В. С. Лозицький, О. О. Маврін, Л. Ф. Приходько,
П. С. Сохань, М. Ф. Шумейко

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації 04.06.1997 серія КВ № 2681

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки» (Бюлетень ВАК України, 2009, № 12)

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (Протокол № 7 від 28 грудня 2012)

Розповсюдження та тиражування
без офіційного дозволу УНДІАСД забороняється
При передруку публікацій посилання на «Пам'ятки» обов'язкове

© Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2012

© Автори публікацій, 2012

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ, ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ

УДК 930.253:[94:341.74](477+437)“1921”

Микола Горбатюк, Олена Жукова

ЛИСТИ МИХАЙЛА ЛЕВИЦЬКОГО ДО ХРИСТИЯНА РАКОВСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДИПЛОМАТИЧНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА УСРР У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ТА УКРАЇНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИХ ВІДНОСИН У 1921 РОЦІ

Вперше публікуються листи дипломатичного представника УСРР у Чехословаччині Михайла Левицького до Голови РНК і народного комісара закордонних справ УСРР Християна Раковського. Листи є важливим джерелом для вивчення таких питань: налагодження дипломатичних відносин між УСРР та ЧСР, діяльність українського радянського диппредставництва у Празі, переговори про укладення договорів між УСРР та Чехословаччиною і Австрією, діяльність української політичної еміграції за кордоном, внутрішнє становище та міжнародна політика Чехословаччини тощо.

Ключові слова: Михайло Левицький, Християн Раковський, листування, дипломатія УСРР, Чехословаччина.

Впервые публикуются письма дипломатического представителя УССР в Чехословакии Михаила Левицкого к Председателю СНК и народному комиссару иностранных дел УССР Христиану Раковскому. Письма являются важным источником для изучения следующих вопросов: налаживание дипломатических отношений между УССР и ЧСР, деятельность украинского советского дипломатического представительства в Праге, переговоры о заключении договоров между УССР и Чехословакией и Австрией, деятельность украинской политической эмиграции за рубежом, внутреннее положение и международная политика Чехословакии и т. п.

Ключевые слова: Михаил Левицкий, Христиан Раковский, переписка, дипломатия УССР, Чехословакия.

In the article for the first time are published letters of the diplomatic representative of the Ukrainian Socialist Soviet Republic in Czechoslovakia Mykhailo Levitskyi to

© Микола Горбатюк, Олена Жукова, 2012

the Head of the Council of People's Commissars and People's Commissar for foreign affairs of the Ukrainian Socialist Soviet Republic Christian Rakovsky. Letters are an important source for the study of such issues: establishing diplomatic relations between the Ukrainian Socialist Soviet Republic and Czechoslovakia, activities of Ukrainian Soviet diplomatic mission in Prague, negotiation of agreements between the Ukrainian Socialist Soviet Republic and Czechoslovakia and Austria, activities of Ukrainian political emigration abroad, internal situation and international policy of Czechoslovakia and so on.

Key words: Mykhailo Levitskyi, Christian Rakovsky, correspondence, diplomacy of the Ukrainian Socialist Soviet Republic, Czechoslovakia.

З часу проголошення незалежності України у 1991 р. українські історики взяли курс на дослідження низки тем, які з тих чи інших причин не отримали належного висвітлення у радянській історіографії. Однією із них є вивчення історії діяльності дипломатичних представництв УСРР у країнах Європи у 1920-1923 рр. У цьому контексті вельми цікавим і все ще не до кінця дослідженим є питання діяльності дипломатичного представництва УСРР у Чехословаччині та його впливу на налагодження українсько-чехословацьких відносин.

Зазначена проблематика вже була предметом дослідження у радянській¹, українській² та чеській³ історіографії. Але, незважаючи на це, публікація листів дипломатичного представника УСРР у Чехословаччині М. Левицького до Голови РНК і народного комісара закордонних справ УСРР Х. Раковського є актуальною хоча б з огляду на дві причини. По перше: листи, у яких М. Левицький детально описував тогочасні події, містять багато досі неактуалізованої інформації, що розширює знання про діяльність українських радянських дипломатів у справі налагодження співпраці між УСРР та ЧСР. По друге: публікація документів, як жанр історичної науки, позбавлена суб'єктивного тлумачення фактів істориком і дає змогу читачеві самостійно аналізувати й узагальнювати історичну інформацію.

Листи, що публікуються, стосуються історичного проміжку часу, коли молода українська радянська дипломатія під пильним контролем РСФРР робила перші кроки на міжнародній арені. Право УСРР «проводити безпосередні відносини з урядами іноземних держав» було закріплено Конституцією УСРР 1919 р.⁴ Щоб продемонструвати всьому світу, що ні УСРР, ні її конституція не є фікцією, уряд РСФРР 28 грудня 1920 р. уклав «Робітничо-селянський договір між РСФРР і УСРР»⁵, чим створив прецедент зовнішньополітичної діяльності УСРР і «розв'язав руки» політичним лідерам Радянської України для подальшої дипломатичної діяльності.

Трохи раніше, 13 грудня 1920 р., Голова РНК та народний комісар закордонних справ УСРР Х. Раковський від імені «робітничо-селянського уряду України» запропонував урядам держав світу приступити до переговорів з метою встановлення політичних та економічних стосунків з УСРР⁶. Уже на початку березня 1921 р. лідери ЧСР висловили бажання обмінятися репатріаційною та торговою місіями з Радянською Украї-

ною⁷. Втім, як засвідчили листи М. Левицького, сторони очікували зовсім різного від налагодження стосунків: УСРР на перше місце ставила досягнення політичних цілей (визнання держави *de facto* і обмін повноважними представництвами), а Чехословаччина – економічних (репатріація чеських громадян та укладення торговельного договору). У подальшому ці протиріччя стануть причиною неукладення договору.

М. Левицький прибув до Праги 10 травня 1921 р. як представник Українського Червоного Хреста у справі повернення військовополонених Першої світової війни. Згодом йому було надіслано мандат уповноваженого УСРР у справі репатріації в Чехословаччині, на правах дипломатичного представника⁸. Основним його завданням було укладення українсько-чехословацького договору з політичною складовою: нейтралітет, відмова кожної зі сторін пропускати військові вантажі через свою територію у випадку перебування іншої сторони у стані війни; визнання дипломатичного представництва УСРР єдиним українським представництвом у ЧСР, ліквідація державних установ УНР у Чехословаччині. Чехословаччина не погоджувалась, оскільки задоволення цих вимог означало б визнання УСРР *de facto*.

Зі змісту листів довідуємось, що перших два місяці перебування у Празі М. Левицькому доводилось працювати в умовах відсутності налагодженого дипкур'єрського, телеграфного чи поштового зв'язку з НКЗС УСРР у Харкові, що стояло на заваді виконання покладених на нього службових обов'язків. Так, наприклад, у 7 листах поспіль (від 20 травня, 3 червня, 9 червня, 12 червня, 17 червня, 21 червня та 25 червня 1921 р.) він намагався узгодити з НКЗС кандидатури до складу торговельної місії ЧСР в УСРР В. Амброжа та Й. Гірси та отримати дозвіл на видавання їм дипломатичних віз.

Після обміну місіями (репатріаційна місія ЧСР виїхала з Праги 18 червня 1921 р, торговельна – 20 липня 1921 р.)⁹, які приступили до виконання своїх функцій на початку серпня 1921 р., підписання торговельного договору між УСРР і ЧСР набуло ще більшої актуальності. Чехословацька сторона, прагнучи «не спізнитися» до розподілу ринків збуту в УСРР, була готова підписати цей договір без політичних пунктів, про що Е. Бенеш повідомляв М. Левицькому під час особистої зустрічі¹⁰.

На початку вересня 1921 р. було створено спеціальну комісію для розгляду українсько-чехословацького договору¹¹, а 21 вересня 1921 р. В. Гірса повідомив про об'єднання репатріаційного та торговельного договорів в один документ під назвою «Угода між УСРР та ЧСР»¹², що мало б прискорити досягнення згоди між сторонами. Втім, небажання чехословаків йти на поступки у політичних питаннях та використання радянською стороною арештів чехів в УСРР як засіб тиску на МЗС ЧСР призводили до затягування підписання договору.

26 листопада 1921 р. розпочався офіційний розгляд договору, що мав завершитись його підписанням. Сторони досягли згоди по всіх пунктах договору (у т.ч. і про нейтралітет); питання українських представництв мало бути вирішеним на зустрічі з Е. Бенешем¹³. 27 листопада 1921 р.

М. Левицький отримав мандат, який уповноважував його та Ю. Новаковського (торговий представник РСФРР) вести переговори з урядом ЧСР про укладення та підписання угоди¹⁴.

Утім, уже на початку грудня 1921 р. підписання договору було зірвано: 10 грудня голова місії РСФРР у Празі П. Мостовенко відмовився вести переговори про підписання угоди, вимагаючи висилки Б. Савинкова¹⁵. Його вимогу підтримав М. Левицький, який водночас висунув вимогу ліквідації таборів інтернованих українських вояків. 11 грудня 1921 р. чехословацький уряд відмовився визнати дипломатичну місію УСРР єдиним українським представництвом, а лише – єдиним представництвом УСРР в ЧСР¹⁶. Питання підписання договору було відкладено на невизначений час.

Ключове питання, якого торкався М. Левицький практично у кожному листі – це хід переговорів з чехословацькою стороною (переважно з Е. Бенешом та В. Гірсою), про підписання українсько-чехословацького договору. Зокрема у листах він інформував Х. Раковського про обговорення таких питань:

– про необхідність включення до договору т. зв. «політичних пунктів», що фактично означало визнання УСРР *de jure*. На протипагу цьому, Е. Бенеш наполягав на необхідності вирішення у першу чергу питань про реевакуацію військовополонених і налагодження торговельних відносин;

– про визнання дипломатичного представництва УСРР єдиним представництвом від України, що передбачало ліквідацію усіх установ УНР у Чехословаччині – у першу чергу НДМ УНР на чолі з М. Славинським;

– про необхідність дотримання нейтралітету обома сторонами. Особливої ваги це питання набуло після підписання чехословацько-румунського договору, внаслідок якого ЧСР у випадку війни між УСРР і Румунією була б змушена виступити на боці останньої. Чеська сторона заперечувала можливість включення до договору пункту про дотримання нейтралітету і недопущення перевезення через її територію військової амуніції та боєприпасів, аргументуючи свою позицію наявністю військових договорів з державами Антанти;

– про переговори з приводу персонального складу торговельної і репатріаційної місії ЧСР. М. Левицький характеризував членів чехословацьких місії, аргументував причини, з яких варто прийняти чи відхилити запропоновані кандидатури. Із листування також дізнаємося, що торговельна місія ЧСР, яку очолював брат заступника міністра закордонних справ ЧСР Вацлава Гірси – Йозеф, мала значні повноваження і була орієнтована на організацію поставки в УСРР сільськогосподарського обладнання і відновлення виробництва цукру в Україні;

– про ставлення чехословацького уряду до УСРР.

Окрема тема у листах – участь М. Левицького у підготовці спільного українсько-російського торгового договору з Австрією. Український дипломат описує процес підготовки тексту договору, повідомляє про го-

ловні положення, які він намагався включити у договір (створення представництва УСРР в Австрії і визнання його єдиним повноважним українським представництвом) та про свої взаємовідносини з дипломатичним представництвом РСФРР.

Переговори М. Левицького з урядом Австрії продемонстрували невизначеність становища дипломатів УСРР, їх залежність не стільки від рішень республіканського НКЗС, скільки від рішень Москви. Труднощі, що виникли із відкриттям представництва УСРР у Відні, були викликані як небажанням австрійської влади, так і блокуванням заходів М. Левицького головою диппредставництва РСФРР в Австрії М. Бронським, який заявляв, що він одночасно є представником від УСРР. Це, звісно, викликало справедливе здивування М. Левицького, який у листі Х. Раковському від 3 грудня 1921 р. писав: «С одной стороны, мы требуем обязательно подчеркивать самостоятельность (УССР – М. Г.), а с другой стороны, нам говорят подождать, так как РСФСР объединяет все Республики»¹⁷.

М. Левицький також інформував Х. Раковського про внутрішнє становище та міжнародну політику Чехословаччини. У його повідомленнях можна виділити такі ключові теми:

- підписання військових конвенції між Чехословаччиною, Румунією та Югославією та виникнення Малої Антанти;
- ставлення чехословацького уряду до верхньосілезького питання та ситуації що склалася навколо Тешинської Сілезії (т. зв. Чеського Тешина);
- особливості чехословацької промисловості та її залежність від французького капіталу;
- орієнтація ЧСР на торгівлю перш за все з УСРР (таке бажання пов'язане з тим, що більша частина політичної та економічної еліти ЧСР була переконана у неможливості витримати конкуренцію з Німеччиною у торгових відносинах з РСФРР);
- польсько-чехословацькі відносини та ставлення ЧСР до питання Східної Галичини;
- внутрішньополітичне становище і національний склад населення ЧСР та залежність держави від Версальсько-Вашингтонської системи договорів.

Значну увагу автор листів приділив діяльності української політичної еміграції за кордоном, а саме таким питанням:

- діяльність уряду УНР у Тарнові;
- ліквідація урядових і військових установ УНР у Польщі і ведення переговорів з Угорщиною, Австрією та Румунією про перенесення їх діяльності на територію цих держав;
- ситуація у таборах інтернованих вояків Армії УНР;
- діяльність політичних структур Є. Петрушевича;
- діяльність НДМ УНР у Чехословаччині, заходи голови місії М. Славинського, спрямовані на недопущення налагодження торговельних відносин між УСРР та ЧСР;

– підготовка Другого Зимового походу Армії УНР під проводом Ю. Тютюнника;

– діяльність УПСР в Австрії, поїздка представників Закордонної делегації партії в УСРР з метою з'ясування питання про можливість повернення членів партії в Україну та легальної партійної роботи;

– співпраця з нерадянськими українськими кооперативними організаціями за кордоном та Українським Червоним Хрестом.

У листах до Х. Раковського М. Левицький також розглядав питання діяльності дипломатичного представництва УСРР у Чехословаччині. Зокрема він писав про необхідність налагодження безперервного кур'єрського та телеграфного зв'язку між НКЗС та представництвом і надіслання шифру і шифрувальника, потребу організації спільної роботи диппредставництва та торговельної місії УСРР в Чехословаччині з метою економії державних коштів, інформував про виділення чеською владою приміщень для представництва тощо.

Однією із складних і неприємних тем, якої торкається М. Левицький у декількох листах поспіль – це арешти чеських громадян (серед них – відомих чеських громадсько-політичних діячів) російською Надзвичайною Комісією (НК) в Україні. Диппредставник УСРР детально інформував Х. Раковського про реакцію чехословацької сторони на ці події та повідомляв про вимоги МЗС ЧСР пояснити, чому російська НК дозволяє собі такі дії в УСРР, яка формально є незалежною державою. При цьому М. Левицький озвучив сумніви деяких чехословацьких політиків у тому, що УСРР є самостійною державою, а не «фікцією».

Епізодично в листах розглядаються питання про організацію Всеславянської Ліги Націй, діяльність непідконтрольних УСРР Українського Червоного Хреста та кооперативних установ, спроби диппредставництва УСРР організувати повернення частини емігрантів та інтернованих вояків армій УНР і УГА в Україну тощо.

Загалом публікуємо 30 листів М. Левицького до Х. Раковського, що були написані між 20 травня і 10 грудня 1921 р. Листи зберігаються в ЦДАВО України у трьох справах (22, 560, 599) опису 1, фонду 4 «Народний комісаріат закордонних справ УСРР, м. Харків». Серед них 28 оригіналів і 2 копії; 9 листів написано від руки, 21 – надруковано на друкарській машинці. Усі листи написані у Празі, за виключенням 2-х листів від 7 серпня та 12 вересня 1921 р., що надійшли з Відня. Ці листи були написані від час поїздки М. Левицького до австрійської столиці з метою організації повпредства УСРР у цій країні та підписання спільного російсько-українського договору з Австрією.

Цікавою особливістю цього комплексу листів є те, що лише перший із них написаний українською мовою, всі інші – російською. При цьому, навіть поверхневий аналіз тексту документів дозволяє стверджувати, що для М. Левицького російська мова не була рідною, оскільки він часто вживає українізми («они сами этого не *пометили*», замість «они сами этого не *заметили*»; «человека старшего *веком*», замість «человека старшего *возрастом*»; «которые *призначены* в ... миссию», замість

«которые назначены в миссию»; «проинформировал *докладно*», замість «проинформировал *подробно*»; «*промысловых* центров», замість «*промышленных* центров» тощо). Цілком можливо, що автор листів був змушений писати російською мовою за вказівкою «згори», або на прохання Х. Раковського, який як етнічний болгарин, не розумів української мови. У будь-якому випадку цим пояснюється велика кількість граматичних, стилістичних і пунктуаційних помилок, що зустрічаються у документах.

Тексти листів публікуємо мовою оригіналу, без скорочень, зі збереженням стилістичних та орфографічних особливостей мови автора. Археографічне опрацювання текстів документів проведено відповідно до загальноприйнятих правил:

– авторські скорочення, власноручні підписи, пропущені слова, прийменники чи сполучники, відновлені упорядником, взято у квадратні дужки;

– без застережень виправлено очевидні помилки і описки та вилучено повтори;

– відсутні знаки пунктуації проставлено таким чином, що вони не спотворюють зміст листів;

– апострофи і пропущені букви проставлено відповідно до норм сучасного правопису;

– курсивом подано власноручні підписи автора листів та службових осіб, які робили надписи на листах;

– збережено авторські підкреслення.

Місце і час написання листів визначено за їхнім змістом і авторським датуванням. Незалежно від наявності у листі авторської дати, вказівку упорядника на час і місце написання листа зазначено над авторським текстом праворуч. Дату та/або місце написання листа, якщо їх встановлено за змістом, зазначено у квадратних дужках.

Листи розміщено у хронологічній послідовності. Публікація супроводжується коментарями, у яких подано пояснення термінів, слів іншомовного походження, історичних подій, а також здійснено ідентифікацію персоналій та географічних назв, про які йдеться у листах.

¹ Джеджула А. Е. Международные экономические отношения Украины в 1920–1922 гг.: автореф. дис. ... д-ра. ист. наук: спец. 07.00.01 / КГУ им. Тараса Шевченко. – К., 1967. – 67 с.; Петерс И. А. Чехословацко-советские отношения (1918–1934). – К.: Наук. думка, 1965. – 344 с.; Советско-чехословацкие отношения между двумя войнами (1918 – 1939). М.: Наука, 1968. – 228 с.; Удовиченко П. П. 3 історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922 рр.). – К., 1957. – 80 с.; Шишкин В. А. Чехословацко-советские отношения в 1918–1925 годах. – М.: ИМО, 1962. – 286 с.

² Бетлій О. В. Історія взаємин між ЧСР та УСРР 1921 р. Обмін репатріаційними і торговельними місіями // Наукові записки / Нац. ун-т. «Києво-Могилянська академія». – К.: КМ «Academia», 2001. – Т. 19 : Іст. науки.. – С. 59-66. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.02 – всесвітня історія / Ін.-т історії України НАН України. – К., 1997. – 108 с.; Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба

у 1917–1922 роках. – К.: Оріани, 1998. – 240 с.; *Кульчицький С., Павлюк О., Кірсенко М.* Європейська дипломатія та Україна у міжвоєнний період (1921–1939) // Нариси історії дипломатії України / наук. ред. В. Смолія. – К., 2001. – С. 397–490; *Купчик О. Р.* Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.) : між укр. формою та радянським змістом: монографія. – Тернопіль: Терно-граф, 2011. – 264 с.; *Купчик О. Р.* Репатріаційні угоди в структурі міждержавних домовленостей УСРР (1920–1922 рр.) // Соціальна історія: наук. зб. – К.: Логос, 2007. – Вип. 1. – С. 28–35; Вип. 2. – К.: Логос. – С. 44–55; *Купчик О. Р.* Деякі аспекти відносин між УСРР і Чехословацькою Республікою (1921–1922) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К.: Вид.-полігр. центр «Київський університет», 2005. – Вип. 77/79. – С. 17–20;

³ Přehled dějin československo-sovětských vztahů v období 1917-1939 / zprac. Čestmír Amort. Věd. red. František Hejl. Československá Akademie Věd.; Československo-Sovětský Institut. – Praha, 1975. – 465 s.; *Olivová V.* Československo-sovětské vztahy v letech 1918-1922. – Praha: Naše vojsko, 1957. – 641 s.

⁴ Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – С. 227.

⁵ Документы внешней политики СССР. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. 3 : 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. – С. 433.

⁶ Там же. – С. 382.

⁷ Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. – М.: Наука, 1973. – Т. 1: Нояб. 1917 г. – авг. 1922 г. – С. 402.

⁸ *Купчик О. Р.* Зовнішньополітична діяльність уряду УСРР (1919–1923 рр.): між укр. формою та радянським змістом: монографія. – Тернопіль: Терно-граф, 2011. – С. 91.

⁹ ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 559, арк. 66; ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 640, арк. 14.

¹⁰ Там само, спр. 559, арк. 18.

¹¹ Там само, спр. 560, арк. 64.

¹² Там само, спр. 559, арк. 38.

¹³ Там само, спр. 560, арк. 83.

¹⁴ Там само, спр. 559, арк. 42.

¹⁵ Там само, спр. 560, арк. 85.

¹⁶ Там само, арк. 108.

¹⁷ Там само, арк. 79.

ЛИСТИ М. ЛЕВИЦЬКОГО ДО Х. РАКОВСЬКОГО

1

20 травня 1921 р., м. Прага

Шановний товаришу!

Ще 10 мая приїхав в Прагу. Через Польщу їхалося не дуже то добре. Був у Варшаві, зайшов до нашої місії, у них там щось не все в порядку, бо кожний хоче працювати сам на свою руку. Наш [Н.] Калюжний¹ мечиться з місця на місце, а толку мало. На откриття при місії Українського стола Ігнатів не годиться, виходить, що представництва од України нема, а щось там треба мати. [С.] Петлюра² на вид все буцімто ліквідує, а на ділі йде по-старому³. По лагерям, де знаходяться інтерновані проізводяться військові заняття, інтерновані сохранияють боеву організацію т. є. зорганізовані по ротам і під назвою відділів ріжних атаманчиків. Сам [С.] Петлюра, одні говорять залишитися в Польщі, а другі говорять, що всі частини і петлюрівські організації переїдуть в Венгрію з якою ведуться переговори зі сторони [С.] Петлюри. Це все передали мені в Варшаві мої товариші, яких я стрінув.

Перейду до Чехії. Тут прийняли мене гарно, звичайно на вид по-чеськи дуже ласкаво – мовляв, ми хочемо добре жить і працювати для улущення долі укр[аїнського] народу⁴. Признали мені права дипломатичного представника та відносяться дуже любезно. Помешкання під канцелярію поки що не маю, тут справді дуже тяжко найти. Політика чеська направлена тому, щоб “не спізнитися” з торгівлею. Вони дуже добре знають Україну і, як вони виражаються, – що їм, по-перше, хочеться торгувати з Україною, бо Україна має чим торгувати, а, по-друге, для Чехії з України є самий найкоротший путь – або через Дунай та Чорне море, або через Польщу, Румунію. Тут до цього діла ставляться серіозно. Відносно їх політичного погляду, то це, зовсім ясно, що тут во всьому руководить Антанта⁵. Петлюрівців тут хватить, мають ріжні свої організації і військові частини. Зараз вони задумують розположитися в Венгрії, Румунії, Чехії та Австрії. Вони мають тут свої контррозвідки від котрих посилають бандитів на Україну.

Тепер відносно чеської місії. Чехи подали Іосифа Гирсу⁶ і Войтиха Амброжа⁷ з уповноваженим по репатріації⁸ капітаном [Я.] Шагром⁹. Місія по репатріації хоче дуже скоро виїхати, я запросив Харків, але знаючи, що прийдеться довго чекати, сам стараюсь дізнатися про все і дозволити їм виїзд через Польщу на Шепетівку. Взагалі, чехи стараються, щоб транспорти ішли через Польщу, через те прийдеться на станції Шепетівка зорганізувати пограничний пункт. Ще одне цікаве діло. Я приїхав і застав тут жону Мазуренка Семена¹⁰ – Раєвську, котра говорила, що вона є членом місії, яка їде до Чехії з України маючи на руках мандат Українського Красного Хреста, затверджений тов[аришем] [Х.] Раковським. Коли я приїхав то видав їй від себе бумажку, що Раєвська до моєї місії не належить, а знаходиться в розпорядженні Київського Червоного Хреста. Я мусів так зробити, бо я не міг анулювати мандату затвердженого [Х.] Раковським, тим більше, що мандат її візував [Й.] Скала¹¹ в Москві, а тут чехи визнали. Зараз вона збирається виїхати за грішми до Риги, які там при поїзді з [С.] Мазуренком заховала. Вона говорить, що для того приїхала, й що поміж [Й.] Скалою і Українським Червоним Хрестом була умова, що чехи її в тому допоможуть. Зараз вона дістає чеський паспорт на проїзд і

ці гроші здають в Чеський Банк¹² на ім'я Укр[аїнського] Черв[оного] Хреста, що далі буде – не знаю. Мені вона говорить, що по угоді зі [Й.] Скалою та Червоним Хрестом вона виїхала враз з родиною чехів Червених¹³ з Києва, про що знає тов[ариш] [В.] Менжинський¹⁴. Я дуже заінтересован[ий] в цій справі, бо тут вона стрічається з [В.] Винниченком¹⁵ та з [Я] Нечасом¹⁶. Взагалі, я прохаю Вас дуже, негайно вияснити цю комедію з Червоним Хрестом та подати як поступити з Раєвською, боюсь провокації, а, з другої сторони, прошу звернутися до тов[ариша] [Х.] Раковського, щоб були анульовані всі мандати Червоного Хреста ним підписані, бо це, получається, скандал тут за границею, як різні будуть приїзжати з мандатами з України, то яке буде моє положення перед чехами взагалі, що буде вартий цей мандат, який і я маю від тов[ариша] [Х.] Раковського. Ох горе бути представником від України! Крути, красній, а тут тобі як не одно то друге.

Дуже прохаю Вас полагодьте Ви самі ці всі справи, зрештою треба буде в Харкові взагалі поставити ці питання.

Я прохаю Вас, вишліть мені тов[ариша] Тура, дайте йому від себе паспорт як відвічальному співробітнику при місії в Празі, краще хай їде через Німеччину, а можна поспробувати через Польщу. Далі мені в Харкові не дали шифра, через те не можу користуватись через Миколаїв.

Надіюсь, що напишете і що зі свої сторони мені поможете.

З ком[уністичним] прив[ітом]

М. Левицький

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 4-6. Оригінал, рукопис.

2

3 червня 1921 р., м. Прага

Наркоминдел Украины, тов[аришу] [Х.] Раковському¹⁷

Как я Вам сообщал, Чехи меня приняли хорошо и при первой встрече с министром [В]. Гирсой¹⁸ он мне заявил, что Чехословацкое правительство желает видеть Украину крепкой политической и экономически самостоятельной независимо от ее политической власти. Их более всего интересует наш рынок: может ли Украина вести самостоятельно в пределах своей территории торговлю или же это дело РСФСР. Для них выгодно иметь дело непосредственно с Украиной: во-первых, близость транспорта ибо по этому вопросу вырабатывается план постройки железной дороги через Румынию на Украину, а, во-вторых, они смотрят на богатства Украины, и что с Украины они могут больше получить то, что им необходимо, более чем из России. Чехословакия имеет для нас значение с политической точки зрения, ибо здесь концентрируется, как в наблюдательном пункте, все то, что выражает великая Антанта. Кроме того Чехословакия есть сердцем малой Антаны¹⁹.

Поэтому здесь собирается вся почти русская эсеровская организация и выигрывая на панславизме чехов²⁰ пользуется всем необходимым для своей работы сильно усиливает эсеровскую работу на Украине и в России.

Я при соглашении с чехами вставил еще один новый пункт, а саме:

Что чешское правительство не будет признавать никаких других украинских миссий и представительств, а также организаций претендующих властвовать со

дня подписания соглашения как тоже настаивал на нашем пункте о нейтралитете. Министр [В.] Гирса заявил, что, конечно, Чехословацкое правительство торжественно уже заявило, что не будет вмешиваться во внутренние дела России и Украины, а также будет соблюдать нейтралитет по отношению Советской России и Украины, и, что не нужно это вставлять в соглашение. Дальше, он относительно пункта о запрещении доставлять или пропускать амуницию, оружие и военных припасов в страну, которая находится будет в стане войны с нами или наоборот, заявил, что такого пункта Чехословацкое правительство подписать не может, ибо тот пункт нарушил бы Версальский договор²¹, по которому они обязаны доставлять все это в те государства, которые составляли по Версальскому договору союзные государства, как одну из сторон подписывающих мир. На счет нейтралитета, то Чехословацкое правительство может согласиться подписать в такой редакции: «Оба государства обязуются соблюдать строгий нейтралитет, коли одна из договаривающихся сторон будет втянута в войну». А относительно непризнания других украинских представительств он заявил, что они никогда его не признавали, и он об этих вопросах спросит Министра [Е.] Бенеша²², тогда будет нами подписано соглашение. Я ему указал, что обо всем этом прошу свое правительство, что касается соглашения о репатриации, я его подписать не могу, пока не будет достигнуто соглашение по политическому вопросу.

Польша, [С.] Петлюра и его организации

Мимо всех заявлений польского правительства о ликвидации [С.] Петлюры, он до сих пор пользуется большой материальной поддержкой со стороны польского правительства. Как мне сообщают, что там, в Польше, происходят по интернированным частям петлюровских войск занятия, додерживается боевая способность их до тех пор, пока [С.] Петлюра не перейдет в другую страну. Везде, где только имеются петлюровцы, идет реформирования и сильная подготовительная работа для приспособления к переброске выборных офицеров и солдат для поднятия повстания на Украине. В военных кругах наблюдается сближение с [Е.] Петрушевичем²³, с которым за последнее время более Англия начала заигрывать. Вообще вопрос о Вост[очной] Галиции²⁴ остается открытым. Есть предположение, что этот вопрос будет поставлен Антантой на порядок дня для решения, и что Англия будет настаивать на выделении этого края от Польши и передать под протекторат Антанты в целом. Это вказует на тот факт, что французское правительство приняло дипломатическую миссию [Е.] Петрушевича, конечно не признавая ее официально, как видно, что то есть. Чехи, конечно в этом очень заинтересованные желая иметь прямой путь на Украину, и поэтому тоже всеми силами поддерживают миссию [Е.] Петрушевича.

Все организации, как [С.] Петлюры так и [Е.] Петрушевича, посылают своих агентов на Украину для связи с повстанцами, а также для связи с галицийскими частями на Украине, чтобы можно их использовать при повстании, о чем я прошлый раз подробно сообщал.

[С.] Петлюра ведет переговоры с Австрией, Чехией, Румынией и Венгрией относительно пропуска его правительства и его на их территорию. Правдоподобнее, что его «правительство» поселится в Вене, так как в Вене сидит Национальная Рада²⁵ [Е.] Петрушевича, а войсковые организации будут перенесены в Венгрию.

Румыния и Чехословакия.

Между Чехословакией и Югославией, а также Румынией заключена военная конвенция²⁶. Относительно Румынии еще докладно не установлено, поскольку

між Чехословаччиєю і Румунією така підписана, але при розмові одного англійського кореспондента з військовим міністром Чехії він заявив, що конвенція направлена виключно проти Венгрії, але на випадок війни між Румунією [і] Україною, Чехословаччина повинна допомогти Румунії.

Відносно Верхньосілезьського питання²⁷ Чехословаччина не підтримує поляків, так як чехи бояться загрози з боку поляків і на ту частину Сілезії, яку забрали чехи²⁸, крім того вони не хочуть мати конкурента Польщі, яку за їхнім мнением, збільшиться, а також зміцнить в економічному відношенні отримавши промисловий шовк.

Відмова нами Чеських легіонерів

Відмова легіонерів взагалі як виразилася [В.] Гірса ставить їх в незручне положення з огляду на вибір мисії для відправки в Росію і на Україну, так як в Чехії дуже мало є державних осіб, які б не були легіонерами, далі що він [В.] Гірса намагатиметься вибрати людей ділових, які будуть займатися виключно справою і ніяким чином не стануть втручатися в внутрішні наші справи. На Україну він, наприклад, відправляє в торгову місію свого брата людини старшого віком знавчого добре Україну і т.д.

Далі він заявляє, що він як раз після всього того, що говорять про Радянську Росію і Україні спробує напружити все, щоб переконатися наскільки можна взагалі з нами зблизитися і приступити до справи, і оскільки ми щиро цього хочемо.

Чехословацькі мисії для України

Чехословацька місія з репатріації для України призначена з осіб: голова Ярослав Шагр, члени Ярослав Колярж і Володимир Мала, які на дні повинні вже виїхати на Україну. Я запитав по радіо відносно цих кандидатів, але відповіді немає. Мені повідомили чехи, що це не російські легіонери, звичайно, не офіційно, і просять як можна швидше прискорити їх виїзд. Так як чехи з нами добре поки обійшлися і мені може вийти підписати пункти політичного характеру, а, в-других, ми вже раз відмовили їм пропустити [Ф]. Штиліпа²⁹, я повинен був порадитися з тов[арищем] [И.] Гіллерсоном³⁰ запитати Вас по радіо відкрито причину відносно чеської мисії, і, якщо відповіді не буде, буду змушений з політичними міркуваннями дати візу на виїзд на Україну. Само собою зрозуміло, що чехи не відправлять нам людей співчужливих нашої влади, а навпаки, так як ми відправляємо комуністів, вони відправляють контрреволюціонерів. Прийдеться вже на місці встановити за ними хорошу стежку, щоб вони самі цього не помітили, а то у нас виходить так, що Чеське урядування знає, що ми робимо обшуки, а навіть арештовуємо їх офіційних осіб.

Крім того, мені чехи передають, що на Україні далі з огляду на рішення з Москви т.е. Московська ЧЕКА арештовує на Україні чеських громадян і відправляє в Москву. Нескільки днів тому назад Московської ЧЕКА були арештовані в Києві людини сім і відправлені в Москву.

Від цього, чехи мене запитують, хто фактично керує Україною, Україна або Москва. Якщо Москва, тоді нічого з нами розмовляти, бо якщо з огляду на рішення з Москви арештовуються чеські громадяни, а також і їх офіційні особи, з цього випливає, що Україна Радянська це вигадка і такої немає³¹.

На счет торговой миссии, которая должна выехать на Украину, я подал тоже имена лиц, а именно Иосиф Гирса и Войтих Амброж, но до сих пор никакого ответа от Наркоминдела Украины не имею. Кроме того, я просил прислать мне двух экспертов или же торговую миссию со стороны Украины в Чехию, прежде всего, сообщить их фамилии, чтобы можно было приступить к делу.

Ввиду вышеизложенного прошу:

1. Сообщить мне имена и фамилии нашей торговой миссии в Чехословакию и Австрию.

2. Будет ли это отдельная торговая миссия или же дополнение моей миссии.

3. Согласно ли Укр[аинское] правительство чтобы принять на работу при моей миссии экспертов по торговым делам т[оварища] Ивана Штефана, кооператора из Украины. Он сам из группы [М.] Грушевского, но человек как выражается о нем тов[арищ] [И.] Гиллерсон, честный и преданный советской власти. Его знают товарищи, которые сейчас работают у Вукопспилке³², которой он делал доклад о положении дел коопераций здесь.

4. Согласно ли Украинское правительство принять Чехословацкую торговую миссию на Украину, имена я сообщил.

5. Прошу ответить на счет жены [С.] Мазуренко Раевской и как обстоит дело Укр[аинского] Красного Креста. По моему глубокому убеждению он Петлюровский и его надо чем скорее переформировать.

6. Очень прошу прислать мне все газеты, издаваемые на Украине, а также и литературу.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 7-8. Оригінал, машинопис.

3

4 червня 1921 р., м. Прага

Срочно

В[есьма] секретно

Наркоминдел Украины, тов[арищу] [Х.] Раковскому

Мне частным образом сообщают, что представитель [С.] Петлюры в Праге [М.] Славинский³³ обратился Чехословацкому правительству с предупреждением, что целая Украина охвачена повстанческим движением, и что 20 июня начнется генеральное восстание на Украине. Поэтому, едущая чешская миссия на Украину рискует жизнью, при этом серьезном восстании украинского народа, и что Советское правительство не может дать гарантий безопасности их личности, так как оно будет скоро свергнуто восстанием народа.

Мне, кроме этого сообщают, что принимаются меры со стороны петлюровцев, что бы поднять восстание, и что часть армии [Ю.] Тютюнника³⁴ уже переправлена на Украину, а с ней большинство офицеров с большими суммами денег и взрывчатых веществ. Переправляются они через Галицию, так как граница с нашей стороны плохо охраняется. Восстание должно начаться 20 июня в районах Умани, Балты, Житомира, Киева, Конотопа, Гайсина.

Кооператоры петлюоровские с Украины стараются разоблачить нашу торговлю с чехами и, вообще, не допустить до торговых сношений между Украиной и Чехословакией. Как тоже принимаются ими все меры, чтобы получить все эти суммы украинской кооперации, которые находятся в банках за границей.

Прошу Вас выслать мне мандат, а также представителя Вукопспилки, чтобы таким образом здесь аннулировать все представительства Украинских коопераций, а также сделать запрещение всем банкам выдавать им суммы, принадлежащих сейчас Вукопспилке.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 26. Оригінал, машинопис.

4

6 червня 1921 р., м. Прага

Радио № 13-14

Харьков, [X.] Раковскому

Чешское правительство [сообщает], что в Киеве арестованы чешские граждане: Андржешек, Кребова, Анна Еропомова. Малеш, Шольц, Ванке и Пруга и вывезены в Москву. Меня запрашивают чехи почему их граждане на Украине арестовываются Московской ЧК, а также почему вывозятся в Москву. С этого буржуазия делает вывод, что Советская Украина это фикция и нечего ее маскировать. Чехословацкое Министерство иностранных дел обратилось с ходатайством перед Укр[аинским] Представительством об их освобождении имея ввиду установление торговых сношений и не желая вносить разлада к начавшимся переговорам между Украиной и Чехословакией. Прошу сообщить о причине их ареста, а также на ходатайство Чешского правительства принять меры к скорейшему их освобождению.

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 599, арк. 81. Оригінал, рукопис.

5

9 червня 1921р., м. Прага

Харьков, [X.] Раковскому

Москва, [Г.] Чичерину

Ввиду отсутствия ответа на мой срочный запрос за № 9–15 и ввиду настойчивости чешского правительства, считаю необходимым выдать визы членам чешской репатриационной миссии Ярославу Шагру, Ярославу Коляржу и Владимиру Мала отъезжающим в Харьков. Всякая задержка или отказ [в] выдаче виз вызовет крайне неблагоприятные впечатления, также может помешать начавшимся между нами переговорам. Надо считать, что могут

поставить остро вопрос о моем дальнейшем пребывании здесь. Кроме того, так как нами заявлено уже отвод [Ф] Штилица, а отвод новых лиц будет принят как саботирование с нашей стороны, категорически прошу принять необходимые меры к беспрепятственному и удобному проезду упомянутых до гор[ода] Харькова по маршруту польско-украинский пограничный пункт Шепетовка, Киев, Харьков.

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 9. Оригінал, рукопис.

6

12 червня 1921 р., м. Прага

Секретно

Наркоминдел, тов[арищу] [X.] Раковскому

Присылаю при сем письма некоего Василия Григорьевича Пашевского, который как видимо прибыл в Прагу из Украины (Херсонского Украинского национального комитета) в известных контррев[олюционных] целях. Я стараюсь разузнать адресу этого комитета на Украине.

Здесь нет серьезных партийных работников, а необходимо вообще за границей поставить как следует наше информационное бюро, я некоторые шаги к этому принимаю, надеюсь, что с приездом т[оварища] [П.] Мостовенко³⁵ общими силами нам это удастся сделать.

Очень прошу дать мне ответа на мои радио, а также прислать ответ на счет укр[аинских] эсеров.

С ком[мунистическим] приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 15. Оригінал, рукопис.

7

17 червня 1921 р., м. Прага

В[есьма] секретно

Наркоминдел, т[оварищу] [X.] Раковскому

Когда я начал переговоры с чехами к ним обратился, как мне передают, петлюровский представитель [М.] Славинский с указанием, что целая Украина находится в разгаре селянского восстания, и что на 20-е июня объявлено всеобщее восстание украинского народа, поэтому чешская миссия, едущая на Украину рискует жизнью, так как всякий, кто вопреки заявлениям петлюровцев поедет на Украину для сношения с большевиками, будет считаться врагом украинского народа. Поэтому я поместил в чешской коммунистической газете статью, разоблачив деятельность петлюровцев за границей. После этого те, которые назначены в чешскую торговую миссию, явились ко мне с запросом

как самое лучше проехать в Харьков, чтобы по дороге не иметь неприятностей. Они хотят ехать через Польшу. Я, конечно, их заверил, что совершенно они спокойно и благополучно могут проезжать целую Украину. Дальше, они уже готовы к отъезду и задержка их вызывает здесь сомнение, как будто бы заявление петлюровцев правильно.

Поэтому я еще раз убедительно прошу дать ответ на счет разрешения и приема на Украину Чешской торговой делегации в лице Иосифа Гирса и Войтиха Амброж. И вообще, через это, что никакого известия из Харькова нет, здесь чехами представляется, что у нас большие беспорядки, что Советская власть у нас непрочная.

Прошу Вас еще раз ответить на вопросы.

С ком[мунистическим] прив[етом]

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 25-25 зв. Оригінал, рукопис.

8

21 червня 1921р., м. Прага

Радио № 23

Харьков, [X.] Раковскому

Несмотря на неоднократный мой запрос относительно приема чешской торговой миссии для Украины, а также о назначении с нашей стороны лиц по торговым делам в Чехословакии, я до сих пор не имею никакого ответа.

Еще раз прошу дать мне ответ на мои радио за № 3, 4 и 5, а также и на все остальные запросы. Если не буду иметь ответа, и вообще будет так дальше продолжаться, так как я уже здесь больше полтора месяца не имею никакого от Вас ответа, это заставляет меня краснеть перед запросом чешского правительства, я должен буду делать самостоятельно по своему усмотрению не дожидаясь ответов или же просить отозвать меня, ибо при таком положении вещей дальше продолжать работать невозможно.

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 27. Оригінал, рукопис.

9

25 червня 1921 р., м. Прага

Наркоминдел Украины, тов[арищу] [X.] Раковскому

Несмотря на неоднократные мои просьбы относительно ответов на мои радиотелеграммы, я до сих пор не имею ни одного ответа. Здесь я уже больше полтора месяца, и за это время послал Вам несколько докладов и запросов, на которые ответы мне крайне необходимы. Я Вам сообщал, что я в наше соглашение с Чехословацким правительством вставил новый пункт относительно того, что чехословацкое правительство не будет признавать никаких других официальных миссий и представительств, а также организаций со дня подписания соглашения.

Кроме того, я дальше отстаиваю пункт насчет нейтралитета. В договоре с РСФСР, который предложил тов[арищ] [П.] Мостовенко Чехословацкому правительству этих пунктов нет, и соглашение на счет репатриации РСФСР с чехами не подписано, а самая их репатриация кончается.

По этому вопросу я прошу срочных Ваших указаний, так как чехословацкое правительство, ссылаясь на предложение договора с РСФСР, желает и украинский договор сделать аналогичным.

Кроме того, прошу [ответить мне] следующее:

1) Кто со стороны Украины приедет по торговым делам в Чехословакию. Необходимо назначить одного от Укрвнешторга³⁶ и одного от Вукоопспилки. По моему мнению, надо совместить работу по торговым делам в одну Украинскую Советскую миссию.

2) Согласен ли Наркоминдел Украины с тем, чтобы тов[арищ] Иван Штефан работал в нашей миссии по торговым делам. Тов[арищ] [И.] Штефан, как я Вам уже сообщал, работает у меня, и его доклады я Вам послал.

3) Сообщите имена и фамилии четырех дипломатических курьеров для сношения между Харьковом и Прагой через Польшу.

4) Пришлите мне шифр и шифровальщика.

5) Как обстоит дело отправки чехословаков из Украины, а также относительно арестованных чехословаков в Киеве и вывезенных в Москву. Чехословацкое правительство обратилось с ходатайством об их освобождению и отправке на родину.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 30-30 зв. Оригінал, машинопис.

10

6 липня 1921 р., м. Прага

Лично. Секретно.

Наркоминдел Украины, тов[арищу] [X.] Раковскому

4-го июля я имел официальную встречу с министром [Е.] Бенешом для окончательного выяснения на счет политических пунктов нашего соглашения. Министр [Е.] Бенеш, повторял старую песню о том, что Чехословацкое правительство никогда не принимало участия в интервенции против Советской Украины, соблюдало нейтралитет и еще в прошлом году это было торжественно-официально заявлено в Чешском Парламенте, а также, что Чехословацкое правительство не признавало и не признает никаких других официальных миссий от Украины. Поэтому он заявляет для Чехословакии и не надо подписывать таких пунктов политического характера.

Когда я ему вспомнил Чехословацкое выступление в Сибири, а также то, что сейчас в Чехословакии находится петлюровская миссия, которая выдает паспорта и пользуется правами представительства и что Чехословацкое правительство ее содействует, дальше и то, что содержатся здесь украинские лагеря и т.п. Отвечая мне, [Е.] Бенеш заявил, что паспорта и я могу выдавать, а, так называемая, петлюровская миссия не имеет государственного характера

19

и есть чисто национальная организация, и сейчас от так называемой этой миссии [М.] Славинский (петлюровский представитель) подал на бумаге в Министерство Ин[остранных] дел заявление о том, что ввиду того, что Чехословацкое правительство его не признает, он уходит.

В конце концов [Е.] Бенеш заявил, что Чехословацкое правительство не может подписать таковых пунктов, так как это уже есть часть общего мирного договора и признания Советской Украины. Сейчас речь идет о реэвакуации военнопленных и торговых сношениях, политический вопрос – это новый вопрос, который в недалеком будущем будет решен и мы сможем приступить к детальному обсуждению и подписанию со временем такового. Подписание торгового договора, по его словам, как он его себе представляет, мы уже, делаем большой шаг вперед, и этим мы сближаемся вступая на этот путь, который ведет к миру и добрососедскому сожительству. Кроме того, на чем он главное базируется в данном вопросе, это то, что в договоре с РСФСР этих пунктов нет и даже таковой вопрос сейчас не поднимается, а значит договор между нами должен быть аналогичным с РСФСР.

Словом, видно из его слов, что скажет Антанта то и будет подписано, и что Чехословакия не может сама сделать этого. [Е.] Бенеш в разговоре высказался, что Чехословакия не может подписать пункта на счет нейтралитета и недопущения доставки и провоза амуниции и других военных припасов, так как имеется ряд договоров со странами, с которым Чехословакия обязана это делать, и что это нарушило бы их договор по отношению к союзникам и т. д.

Чехословакия есть тем зеркалом выражения политики Антанты по отношению к нам. Вообще Чехословакия играет крупную роль в сколачивании Малой Антанты. Подписано ряд конвенций с Югославией, Румынией, сейчас [наблюдается] сильный поворот политики в отношении сближения с Польшей и, таким образом, [происходят попытки] втянуть Польшу в Малую Антанту, и создать контрреволюционную опору против Востока. Хотя, Чехословацкое правительство заявляет, что подписанная конвенция с Румынией и Югославией направлена исключительно против Венгрии, но, само собой разумеется, что и против Советов. Вообще в отношении Запада Чехословакия является тем мостом всей исходящей политики от Антанты. [Е.] Бенеш же вообще западник, горячий сторонник запада – Антанты.

Относительно тех двух пунктов я ему заявил, что я не могу подписать соглашение без этих двух пунктов, так как чехословацкое правительство, с одной стороны, заявляет свое как будто бы желание наладить хорошие взаимоотношения, посылает к нам свою миссию и желает возобновить торговые взаимоотношения, с другой стороны, держит в своей стране авантюристические петлюровские организации и представительства, тем самым имеет какой-то, вероятно, другой план двойственной политики по отношению Советской Украины. Дальше, я указал и на то, [что] ссылаясь на Рижский договор, [по которому] фактически все контрреволюционные банды к затее петлюровцев ликвидированы, почему же чехословацкое правительство принимает их на своей территории. [Е.] Бенеш, возражая, заявил, что у них никакой двойственной политики нет, и, если чехословацкое правительство разрешает жить на своей территории подобным лицам, то как совершенно частным иностранцам.

В конце я заявил, что об этом сообщу своему правительству, ибо я без этих пунктов подписать соглашения не могу.

Со своей стороны я обратился к коммунистической парламентской фракции, которая будет интерпелировать³⁷ в Парламенте Чехословацкое правительство, почему оно до сих пор держит и не ликвидировало петлюровскую контрреволюционную миссию, так как по Рижскому договору с этим авантюры кончены, я их проинформировал докладно об этом вопросе, 12-го июля собирается Парламент и чешские товарищи это сделают, каковой будет ответ правительства сообщу.³⁸

Посылаю Вам копии предложений наших соглашений о репатриации, а также копию предложения торговой миссии РСФСР, временного торгового договора, прошу сообщить мне: согласно ли Украинское Советское правительство на подписание соглашения о репатриации без этих пунктов, или же без них соглашение подписано быть не может. По моему мнению, надо будет, конечно, согласовать с соглашением и постановкой в данном случае вопроса с Наркоминделом РСФСР.

Жду Ваших срочных указаний.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 40-42. Оригінал, машинопис.

11

20 липня 1921 р., м. Прага

№ 67

Наркоминдел Украины, тов[арищу] [X.] Раковскому

По приглашению Министра [В.] Гирсы, 11-го июля я имел с ним встречу. Он пригласил меня относительно вопроса, касающегося арестованных чехословацких граждан на Украине и вывезенных в Москву. Ссылаясь на то, что в Министерство Иностранных дел поступают через членов их Парламента официальные интерпелиции по этому поводу, а также и на ту компанию, которая здесь сейчас ведется почти всей правой прессой, он заявил, что после этого всего, он не в силах что-нибудь предпринять по отношению наших доброжелательных взаимоотношений. Он лично еще раз обращается с ходатайством, чтобы я обратился к Украинскому правительству об их освобождении и отправке на родину.

Я ему ответил, что ходатайство передам и, наверно, они будут освобождены, поскольку за ними не числятся более важные преступления, но, во всяком случае, ходатайство это будет принято во внимание.

Здесь по поводу этих арестов, всей правой прессой поднимается против нас целая кампания и это подхватывает контрреволюционная украинская эмиграция, как и русская эмиграция, присоединяется к ним, и тоже начинает использовать эту компанию для своих целей. Я лично думаю, что их надо бы освободить и отправить в Чехословакию. В данный момент с политической точки зрения, это произведет некоторое изменение по отношению к нам в настроениях в официальных сферах.

Второй вопрос, который он затронул, это о посылке чехословацкой торговой миссии для Украины. Туда к Вам на Украину, заявил он, я посылаю своего брата

с широкими полномочиями и готовыми предложениями. Мы – чехи, можем взяться помочь Вам в постановке сахарных заводов, а также и за обработку сахарных плантаций на Украине. Украину мы знаем хорошо, там мы до войны работали и через Чехословакию мы сможем привлечь тоже и западные страны к заинтересованности к Украине, таким образом помочь в экономическом возрождении украинской промышленности и хозяйственной жизни. Путь наш близок через Дунай на Черное море. Мы этот вопрос трактуем очень серьезно.

Я ему ответил, что мы тоже относимся к этому вопросу серьезно, посылая нашу торговую миссию в Чехословакию, мы имеем ввиду приобрести здесь те сельскохозяйственные орудья, необходимые для Украины, но ведь, как и Вы выражаетесь, что вопрос серьезный, то так и нужно его поставить, т.е. необходимо установить наши взаимоотношения договором и в этом отношении, вы должны ликвидировать все другие петлюровские миссии в первую очередь, тем самым признать нас как единственное законодательное правительство Украины. На это [В.] Гирса ответил, что петлюровское правительство они никогда не признавали и сейчас петлюровский представитель [М.] Славинский уходит и об этом он сообщил в Министерство.

20-го июля уже выехала на Украину Чехословацкая торговая миссия. Глава миссии Иосиф Гирса является Уполномоченным Чехословацкого правительства на Украине, он имеет очень большие полномочия и с ним придется уже на месте выяснять все торговые и политические вопросы. Здесь газеты пишут, что миссия должна в первую очередь заняться ознакомлением с экономическим положением Украины и России, а после уже можно будет приступить до заключения торгового договора и сделок.

Относительно торгового договора УССР с Чехословакией я выработал проект соглашения, но еще не предложил, который Вам посылаю. Я взял в основу договор РСФСР с Германией и прошу обратить внимание на один важный пункт относительно третейского разбирательства, как Вы найдете нужным, отстаивать его или нет.

Кроме того, я прошу выслать мне уполномочную грамоту, как Полномочному Представителю УССР при Чехословацком правительстве, ибо будет и торговая миссия и репатриационная миссия, но кто должен выступать как официальный представитель Украинского Советского правительства по всем вопросам [неизвестно]. Мне тов[арищ] [Ю.] Коцюбинский³⁹ сообщил, что я в таком случае прошу выслать просимую грамоту.

В конце еще раз прошу относительно арестов чехов на Украине, чехословацкое правительство уже третий раз обращается с ходатайством об их освобождению и отправке на родину.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 46-47. Оригінал, машинопис.

4 серпня 1921 р., м. Прага

Наркоминдел України, тов[арищу] [X.] Раковському

Относительно арестованных на Украине и в России здесь поднимают целую компанию против Советской власти. Правые депутаты Парламента подали интерпелляцию правительству, (прошу обратить внимание на бюллетень за № 37, в котором подано текст интерпелляции).

Вообще сейчас по этому вопросу правые поднимают целую компанию. Ко мне уже несколько раз обращалось Чехословацкое правительство с категорическим ходатайством об освобождении арестованных и отправке их на родину, и о чем я Вам писал и телеграфировал.

Считая, что в данный момент при создавшихся у Вас условиях (неурожая и холеры), играя на этом, вся буржуазная пресса имеет возможность самым гнусным образом выступить против нас.

В виду этого, прошу Вас дать распоряжение, чтобы их освободили и отправили на родину, тем более, что Чехословацкое правительство уже несколько раз обращалось с ходатайством, это будет доказательством нашего желания наладить добрососедские взаимоотношения.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 599, арк. 83. Оригінал, машинопис.

7 серпня 1921 р., м. Відень

Наркоминдел України, тов[арищу] [X.] Раковському

По Вашему поручению я прибыл в Австрию, чтобы и здесь выступить от Советской Украины и организовать Пол[номочное] представительство, имея на это от Вас уполномочия. Сейчас тов[арищ] [М.] Бронский⁴⁰ выработал проект торгового договора между Сов[етской] Россией, с одной стороны, и Австрией, с другой, а также этот договор будет совместный, в нем будет вставлено то же от имени Сов[етской] Украины. Кроме того, [в нем есть] пункт «что Представит[ельство] УССР считается единственным представительством Украинского государства». Нам очень важно вставить таковой пункт с политической точки зрения, чтобы ликвидировать петлюровцев. Дальше необходимо иметь здесь Пол[номочное] пред[ставительство] Украины отдельное, ибо здесь в Вене имеется около 6000 украинской эмиграции, «Рада Республики»⁴¹ вообще центр украинской контрреволюции.

Относительно торгового договора, мандат который у меня имеется, недостаточен для подписания договора, поэтому прошу Вас выслать мне мандат на подписание такового. Кроме того, прошу прислать мне уполномочную грамоту для Пол[номочного] представительства от Советской Украины и в Австрии.

Договор наш будет совместный с РСФСР и должен на днях подписываться. Наконец прошу, дайте распоряжение радиостанции Николаев связаться с Веной и посылать ведомости «Ратау»⁴².

С ком[мунистическим] прив[етом]

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 51-51 зв. Оригінал, рукопис.

14

16 серпня 1921 р., м. Прага

Наркоминдел України

В ответ на Ваше отношение от 18 июля за № 13 и от 19-го июля за № 14, сообщаю следующее:

Материалы, которые я Вам посылаю часть из них составляет Торговой Делегацией РСФСР, а вторая часть бюллетеней из украинских газет составляет нами по требованию тов[арища] [Г.] Чичерина⁴³. Может быть, что для Наркоминдела УССР это есть напрасный труд, но для Наркоминдела РСФСР являются необходимыми материалы о деятельности петлюровских организаций за границей, поэтому обсудив этот вопрос совместно с миссией РСФСР, мы решили, что бюллетени из местных чешских газет составлять будет миссия РСФСР, а из украинских газет, выходящих за границей, составлять будем мы. Труд этот всего стоит 1500 крон в месяц.

Относительно возвращения на Украину разных «раскаявшихся» петлюровцев, мы предприняли следующее: каждый из них должен заполнить анкету, образец которой Вам посылаю⁴⁴, незаметных политических деятелей, а также силой мобилизованных [С.] Петлюрою в свою армию, направляем в лагерь для отправки на Украину, в других же отдельных случаях будем запрашивать Вашего разрешения.

Тов[арищ] Иван Штефан уже привлечен тов[арищем] [Д.] Кудрей⁴⁵ к работе по представительству Вукопсилки. Остальные украинские эсеры с [М.] Грушевским во главе ждут ответа [Н.] Чечеля на выезд на Украину, о них я пишу Вам отдельно. Что касается Украинско-Чехословацкого соглашения прошу Вас в самом срочном порядке прислать нам дополнение политических пунктов, о которых сообщил мне тов[арищ] [Ю.] Коцюбинский с тем, что я получу их от Вас уже в новой редакции.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 52. Оригінал, машинопис.

24

16 серпня 1921 р., м. Прага

Наркоминдел України, тов[арищу] [Х.] Раковському

Сообщаю следующее:

Относительно репатриации, мы получили лагерь, в котором уже собрано около 60 человек для отправки на Украину. Всех желающих ехать на Украину из интернированных петлюровских как и [Е.] Петрушевича принимаем, за исключением офицеров, от которых требуется заполнение анкеты и в отдельных случаях разрешение Украинского правительства.

Что касается эмиграции, к ним тоже применяются в некоторых случаях те же самые правила: заполнение анкеты и разрешение правительства. Через недели три, думаем уже отправить первый транспорт на Украину; маршрут пока задерживается тот самый – через Германию, Латвию.

Помещение для канцелярии мы получили пока только пять комнат, где и временно поместилась торговая миссия тов[арища] [Ю.] Новаковского⁴⁶. Но Чехия обещает нам предоставить более удобное помещение из 15 комнат. Чешское правительство относится к нам хорошо и даже заигрывает, предполагая, что с Украиной скорее можно будет иметь дело, чем с РСФСР и, поэтому, они послали на Украину [Й.] Гирсу, как самого ответственного представителя Чехословацкого правительства. Вопрос о торговом договоре у нас не рассматривался, так как я получил от Вас телеграмму, что Вы намерены изменить пункт о нейтралитете. Проект договора я Вам выслал, и сейчас мы совместно с торговой миссией будем его подробно рассматривать, если найдете нужным внести какие-либо поправки, прошу срочно по радио сообщить. По моему мнению, переговоры должны будут вестись здесь в Праге. Таким образом, наладив кое-какие отношения с Чешским правительством, я 10/08 отправился в Вену для налаживания взаимоотношений с Австрией. По этому вопросу я счел нужным раньше переговорить с тов[арищем] [М.] Бронским. Тов[арищ] [М.] Бронский заявил мне, что он до сих пор считался представителем от Украины и в проекте торгового соглашения выступает РСФСР и Украина совместно. В проект этого соглашения я внес следующие добавления:

а) Политический пункт «Представительство УССР в Австрии признается единственным представительством Украинского государства».

б) Что касается торговых отношений с Украиной, соблюдается монополия в пределах Украины, тот самый пункт, который нами тоже вставлен в договор с чехами. Я счел его вставить по следующим соображениям, т. к. сейчас уже некоторые фирмы и мелкие спекулянты за границей стараются провозить свои товары в Одессу и там торговать с частными лицами, что никоим образом недопустимо.

Что касается политического пункта, нам необходимо в Австрии иметь свое отдельное политическое представительство от Украины, ибо в Австрии существует представительство [С.] Петлюры, считая себя даже посольством, но полуофициально признанным австрийскими властями. Кроме того, на территории Австрии имеется около 6000 украинских эмигрантов, как-то: Директория, Рада республики, представители Трудового Конгресса, много из

бывших членов правительства УНР⁴⁷, которые все время заявляют, что Украина находится под оккупацией Советской России, что нет никакой Советской Украины.

Ввиду этих соображений, имея от Вас поручение и мандат, я хотел приступить к организации Пол[номочного] представительства Украины, но тов[арищ] [М.] Бронский заявил, что когда он был в Москве, говорил с Вами и Вы об этом ему ничего не говорили, и что он об этом ничего не знает. Тогда мы совместно подали Вам телеграмму с запросом решить этот вопрос, но до сих пор ответа нет. Кроме того, мои уполномочия на счет торговых соглашений недостаточны, так как в них не указано, что я имею право подписывать торговый договор, а только вести переговоры. Поэтому прошу Вас срочно выслать мне уполномочия для подписания такого соглашения. Само собой разумеется, что он будет нами совместно с тов[арищем] [М.] Бронским составлен и совместно будет подписан, а также прошу срочно сообщить относительно организации политического представительства в Австрии. Если вопрос будет решен, что это необходимо, прошу одновременно прислать мне уполномочную грамоту для предъявления Австрийскому правительству.

II

Что касается вопроса о Чехословакии и совместной нашей плановой работе с торговой миссией, я предполагаю, что необходимо будет работать совместно; это сократит наши расходы и даст нам возможность наладить правильно работу. Торговое представительство будет выступать отдельно с отдельным делопроизводством, а политическое представительство будет выступать как представительство Украинского правительства, в функции которого будет входить защита интересов украинских граждан, отправка военнопленных и желающих возвратиться из эмиграции на Украину, выдача паспортов, виз и разного рода документов. Для этого мне необходимо тоже иметь от Вас уполномочную грамоту для официального представительства в Чехословакии.

Еще раз прошу направить мне все сведения по адресу через Николаев о ликвидации бандитизма, а также сведения об урожае. Эти сведения нам необходимы для опровержения разных слухов, которые распространяются здесь за границей

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 53-55. Оригінал, машинопис.

16

16 серпня 1921р., м. Прага

Наркоминдел Украины, тов[арищу] [Х.] Раковскому

Во время моего пребывания в Вене, ко мне обратилась группа [М.] Грушевского с просьбой выяснить как можно скорее [про] их отъезд на Украину. По долгих разговорах с ними про их поворот и представление им возможности работы, я лично смотрю на этот вопрос так:

26

Группе выступать на Украине от партии украинских эсеров никоим образом допустить нельзя, это бы означало дать им возможность развить демагогию об их правильной точке зрения на революцию, а также правильной линии занимаемой Центральной Радой и т. д. С другой стороны, принять их всех в КП(б)У⁴⁸ тоже считаю невозможным, так как они все еще не коммунисты за исключением двух-трех. Правда, что они за Советскую власть и признают данную советскую власть на Украине, но это еще не доказательство, что они стали на коммунистическую точку зрения. Что касается использования их в советской работе на Украине, я вполне уверен, что они работать будут и некоторые из них работники видные и ценные.

Остается еще один путь, насколько найдете это целесообразным и допустимым, разрешить им выступать временно до созвания их конференции и называть себя партией Революционного коммунизма. Партия такова у нас была в 1919 году и после слилась с нами. Им можно поставить условия, что они не будут выступать против советской власти вообще, а также не будут поддерживать Укапистов⁴⁹, всецело свои силы отдадут для работы за укрепление советской власти и экономической жизни страны. Таковая группировка будет для них переходной ступенью к коммунистической партии, ибо хорошие элементы, которые по партийному невежеству имеются, наверно перейдут к нам.

Вам на месте лучше видно как с ним поступить, но разрешить им возвратиться на Украину необходимо, ибо в противном случае это бы указывало, что мы выступаем против украинцев, и дало бы козырь в руки петлюровской агитации.

Они, конечно, (как они заявляют) – ходатайствуют об освобождении, т.е. дать полную амнистию [В.] Голубовичу⁵⁰ и другим эсерам, таким образом дать им возможность работать на Украине с тем, что они против сов[етской] власти выступать не будут.

К Вам они командировали [Н.] Чечеля⁵¹, от которого ждут ответа, как им быть, собираться к отъезду или же вопрос будет решен в противоположном смысле. Их цель – это легализовать их партии, но если это окажется невозможным, то некоторые с них вступят в КП(б)У, а некоторые останутся беспартийными. Правые эсеры с [М.] Шаповалом⁵² во главе, здесь за границей, в последнее время исключили их из партии украинских эсеров и между ними ведется борьба. Меня они просят как можно скорее выяснить все те вопросы, а также просят сообщить им о переговорах [Н.] Чечеля на Украине, то что делает [Н.] Чечель они считают для себя обязательным.

Идя на встречу их ходатайству прошу сообщить относительно переговоров [Н.] Чечеля, а также остается ли он на Украине или же возвращается за границу с тем однако чтобы совместно с целой группой выехать на Украину.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 60-61. Оригінал, машинопис.

19 серпня 1921р., м. Прага

Наркоминдел України, тов[арищу] [X.] Раковському

Ввиду создавшихся обстоятельств деятельность Красного Креста принимает широкие размеры и, что в данное время может быть придется и от имени Украинского Красного Креста выступать за границей.

Поэтому необходимо:

- 1) Аннулировать все те мандаты Украинского Красного Креста, которые выданы в 1920 году, а между прочим, мандат В. Мазуренко⁵³ на выезд за границу;
- 2) Согласовать деятельность Украинского Красного Креста с Нар[одним] ком[исариатом] здраво[охранения] Украины, произвести под строгим наблюдением последнего реорганизацию Укр[аинского] [Красного] Креста, выбросив все петлюровские элементы;
- 3) За границей необходимо открыть представительство Украинского Красного Креста, которое отчасти будет выполнять задачи организации помощи голодающим.

Я имею мандат от Украинского Красного Креста на представительство в Чехословакии и Германии, но этого недостаточно, чтобы аннулировать петлюровский Красный Крест. Поэтому прошу прислать мне подтверждение моих Краснокрестных полномочий.

В конце прошу обратить внимание на то, чтобы без ведома Наркоминдела Украинский Красный Крест никому не давал заграничных мандатов, а также высылка за границу должна переходить через Наркоминдел. В особенности прошу вопрос о выезде, а также о мандатах В. Мазуренко решить. По-моему мнению, от него мандаты прошу отобрать, так как он нелегальным путем собирается пробраться за границу. В противном случае вся самостоятельная деятельность Украинского Красного Креста в особенности за границей вредит нашей работе.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 56. Оригінал, машинопис.

25 серпня 1921 р., м. Прага

№ 207

Наркоминдел України, тов[арищу] [X.] Раковському

В дополнение первого проекта, который я Вам послал, но он не был предложен Чешскому правительству, мы выработали в окончательной редакции новый проект между УССР и ЧСР, который Вам посылаю.

Главное на что прошу обратить Ваше внимание, это вопрос на который мы будем настаивать о признании представительства УССР единственным представительством Украинского государства. Дальше, мы вставляем вопрос о монополии, а также в новой редакции пункт о третьей редакции.

Я получил телеграмму от Вас, что в Харькове вырабатывается проект соглашения, поэтому от предложения его Министерству пока воздерживаюсь.

В связи с приездом Торговой миссии, [означает] что репатриационная миссия есть Миссия временного характера и по окончании репатриации должна быть ликвидирована. Другое дело Пол[номочное] представительство. В Представительстве РСФСР практикуется, что Пол[номочное] представительство является официальным представительством государства, которое выступает и защищает интересы такового, а Торговое Представительство является исключительно для торговых сделок и вообще торговой кооперации. Там где нет Полпредства, то Торговые Представительства имеют консульские права, с тем, что глава миссии является представителем Наркоминдела, а фактически он ведет только политические дела.

В данном случае нам тоже необходимо работу сосредоточить придерживаясь такого порядка. Этот вопрос является сейчас в нас с нашей деятельностью и Торговой миссии. Торговая наша миссия, как и все торговые наши миссии, если таковые за границей мы будем иметь, должны будут согласно декрета Совнаркома подчиняться Полпредству, а также всякие сделки должны обсуждаться совместно. Политических выступлений торговые миссии производить не могут.

На днях нас вызвал министр [Е.] Бенеш для разговоров относительно торгового соглашения и вообще о торговых сделках в Чехо-Словакии. После нескольких разговоров с [Е.] Бенешем я заметил, что он изменил свою точку зрения по направлению курса своей публики по отношению Советов, так как он сейчас заявляет, что готов подписать с нами соглашение. Конечно, воздерживаясь от политических пунктов. Понимаю хорошо поворот курса его политики; дело в том, что Америка и Англия зная о наших торговых отношениях с Германией старается через германскую промышленность проникнуть в нашу страну. Американские и английские капиталисты и их фабрикаты (а также эксплуатация недр на русской территории), не приспособлены сейчас для непосредственной работы с нами, и поэтому они стараются [проникнуть] через германскую промышленность, которая уже работала с нами войти со своими капиталами в нашу страну и через Германию работать у нас. Само собой разумеется, что крупную роль будет играть американско-английский капитал. Таким образом, вся торговля и все торговые операции будут совершаться как в центре в Германии, и Германия фактически станет центром торговых сношений между Россией и западными государствами.

Другое дело с французским капиталом. [У] Франции нет такой промышленности, которая бы могла обслуживать потребности России и Украины, но финансовый капитал у нее очень сильный и она его старается приложить в особенности на Украину. Французский финансовый капитал, таким образом, ищет промышленности, чтобы через нее проникнуть в нашу страну, и это возможно как раз через чехо-словацкую промышленность. Чехо-Словакия, как наследница наибольших промысловых центров быв[шей] Австрии успела развить высоко свою промышленность, так что сейчас уже наблюдается во многих отраслях надпродукция. Промышленность в Чехо-Словакии в известной степени уже работала еще до войны на Украине: как сахарные плантации, оборудование сахарных заводов, доставка сельскохозяйственных орудий и т. п. С другой стороны, Чехо-Словакия не обладает достаточным капиталом, чтобы конкурировать с таким трестом и объединением, как американско-английский

и германский капитал и промышленность. Поэтому Чехия при поддержке французского капитала старается как раз приспособить свою промышленность для Украины, имея ввиду самый кратчайший путь транспорта и использования судоходства по Дунаю на Черном море. Политическое положение Чехо-Словакии незавидное. Самый состав Чехо-Словацкого государства сложен из нескольких национальностей, между которыми ведется постоянная национальная борьба (см. политическое обозрение № 1). Чехо-Словакия держится исключительно на Версальском договоре и сам министр [Е.] Бенеш это подчеркивает, что если будет расторгнут Версальский договор, то существование Чехо-Словацкой Республики является невозможным. Само собой разумеется, что на русско-украинских отношениях, а также и вопрос справится ли Россия и Украина с хозяйственной разрухой, является большим вопросом, к которому присматриваются все западные государства (и как я Вам сообщал уже), что при разговоре с министром [В.] Гирсой, он мне заявил: «что Чехо-Словакия желает видеть Украину мощной самостоятельной в политическом и экономическом отношении: такое государство, на которое Чехо-Словакия могла бы опираться, не предвещая вопроса какая политическая власть будет на Украине». Таким образом, Чехия старается всеми силами противопоставить германской промышленности и захватить хотя бы часть рынка сбыта на Украине.

Исходя из всех этих политических соображений, мы твердо будем настаивать на признании нашего представительства, а также ликвидации других петлюровских украинских представительств.

По рассмотрению посылаемого при сем проекта торгового соглашения, прошу по радио сообщить Ваши поправки, чтобы мы могли уже его предложить Министерству и начать переговоры о соглашении.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 599, арк. 17-19. Оригінал, машинопис.

19

25 серпня 1921 р., м. Прага
№ 212

Телеграма

[Х.] Раковскому, Харьков из Праги

Вчера имели беседу с [Е.] Бенешом, который предложил внести ему проект торгового соглашения. Проект нами разработан применительно русско-чешскому, русско-германскому, также использованы русско-английские и другие. Проект посылаю курьером. Условились с [Е.] Бенешом на одновременное рассмотрение проекта в Харькове и Праге. Пункт о признании представительства УССР единственным Представительством Укр[аинского] государства считаем неотъемлемой частью соглашения не только по политическим соображениям, но и торговым, иначе окажется шатким пункт гарантирующий неприкосновенность имущества Укр[аинского] государства. Держите в курсе переговоров с [И.] Гирсой.

Укрполпред

М. Левицкий

Розшифровал Гордон 16/09/21г.

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 599, арк. 39. Копія, машинопис.

30

20

2 вересня 1921 р., м. Прага

№ 267

Радио

Николаев–Харьков, [X.] Раковскому из Праги

По непроверенным сведениям [И.] Гирса и Сножемский прислали доклад в Министерство, в котором рекомендуют чешскому правительству воздержаться от переговоров с сов[етскими] властями в виду неблагоприятия чешско-польских взаимоотношений – Министр [Е.] Бенеш послал чиновника к [Е.] Петрушевичу с заверением, что Чешское правительство по отношению к Галиции занимает прежнюю линию⁵⁴.

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 599, арк. 34. Оригінал, рукопис.

21

3 вересня 1921 р., м. Прага

Наркоминдел Украины, тов[арищу] [X.] Раковскому

По вопросу нашего соглашения с Чехословакией, мы вели разговоры с министром [Е.] Бенешом, и он нам заявил, что вопрос о соглашении уже рассматривается в общей форме. Для этого созвана специальная комиссия, он со своей стороны считает, что таковое соглашение будет достигнуто.

Проект вторичного нашего соглашения, который я Вам выслал, изменен пункт № 2 относительно прав граждан и пр., а введена присланная Вами редакция в декларативной форме. Кроме того, в этой самой декларативной форме высказано все то, что могло бы изменить пункты о нейтралитете и непризнание других украинских правительств.

Относительно соглашения о репатриации, я Вам тоже послал два проекта: 1-й проект Чехословацкого правительства и наш проект. Наш проект принят целиком, за исключением 19 и 20 пункта. По поводу этих пунктов [Е.] Бенеш заявил, что он не может подписывать о репатриационном договоре политических пунктов, которые по своему содержанию носят уже более общий политический характер, определяющий взаимоотношения обеих республик. Кроме того, в такой редакции как п. 19 он подписывать не может, ибо это противоречит ряду их договоров, которые они уже имеют с союзными государствами. Это касается недопущения провоза через свою территорию продовольствия и военных припасов для других государств, так как по Версальскому договору Чехия обязана помогать Франции и вообще союзным державам, если какая либо из них будет втянута в войну. На счет непризнания других правительств, он мне заявил, что Чехословацкое правительство никогда не признавало и не признает сейчас никаких других представительств и, поэтому, признание нашего Правительства это вопрос времени, по его мнению, Чехословакии необходимо в первую очередь на деле наладить взаимоотношения (обмена миссиями и зондирование почвы на Украине). Он высказался за то, чтобы договор о репатриации носил чисто деловой характер, так как этот договор есть договор временный по самой сути

31

вещей, а те вопросы политические, перенести на будущие наши соглашения, что, по его мнению, скоро наступит время для рассмотрения этого вопроса. Сообщаю Вам это и прошу дать по этому вопросу указания как сделать: вносить ли в репатриационный договор политические пункты или же перенести их в более общее и торговое наше соглашение.

Теперь разрешите обратить Ваше внимание на ту работу, которую за эти три месяца мы проделали.

Организация Украинской Советской миссии.

По приезде в Прагу с самого начала я выступил как представитель Советской Украины по всем вопросам, само собой разумеется, что в согласии с представителем РСФСР, но подчеркивая, что Миссия УССР есть самостоятельная, чтобы таким образом ликвидировать петлюровские представительства. В Министерстве иностранных дел я с самого начала категорически требовал ликвидации петлюровского представительства. Когда вопрос затягивался, я попросил коммунистическую фракцию парламента сделать интерpellацию по этому поводу⁵⁵. В конце концов, вероятно по обсуждению Министерством этого вопроса, мне было официально заявлено, что миссия УНР ликвидируется и ее представитель [М.] Славинский уходит, он уведомил об этом Министерство.

Миссию нашу стали считать как Представительство УССР. Выданные нами документы нашим гражданам визировались Министерством и полицией без всяких задержек, так что мы сейчас уже выдаем паспорта нашим гражданам. (Разумеется, что исключительно своим). Кроме того, необходимо было вести работу среди лагерей интернированных. Список лагерей и интернированных я Вам выслал. В лагерях по большей части галичане, которые попали в Чехословакию во время польско-украинской войны. Много из них заявляет свое желание уехать на Украину, о чем я уже докладывал. Конечно, я не мог без Вашего разрешения пропускать галичан на Украину, но за это время те, которые более менее сознательные рабочие, а также американские рабочие возвращающиеся на родину, направлялись нами к себе домой в Галицию и там вступали в ком[мунистические] организации.

Лагерь [Е.] Петрушевича и вопрос Восточной Галиции.

Лагерь [Е.] Петрушевича начинает разлагаться. Долгое ожидание интернированных на освобождение Галиции, в настоящее время не имеет никакого доверия в интернированных и почти все потеряли надежду. Многие из них возвращаются в Галицию. Кроме того, при обсуждении вопроса о налаживании взаимоотношений Чехословакии и Польши, Польша требует роспуска военных организаций [Е.] Петрушевича⁵⁶. Чехословацкое правительство нарочно содержит их, имея как козырь в руках против поляков, думая таким образом нажать на Польшу и разрешить в благоприятном смысле для себя Силезский вопрос⁵⁷, а также добиться выгодного транзита через Галицию. Министр [Е.] Бенеш очень часто заявляет [Е.] Петрушевичу, что его линия в политике по отношению к Галиции остается прежней и он будет поддерживать [Е.] Петрушевича в смысле ириденды⁵⁸ против Польши, но если Антанта так или иначе решит этот вопрос, то само собой разумеется, что Чехословацкое правительство против Антанты выступать не может. [Е.] Петрушевич же пугает Антанту тем, что на национальном вопросе и на независимости украинцев в Галиции против поляков выигрывают коммунисты, на этой почве ведется

усиленная агитация, и с каждым разом становится все сильнее революционное движение в Галиции, так что тяжело будет и ему удержаться, если даже поздно будет решен вопрос в его пользу, ибо господствует стремление соединения Галиции с Советской Украиной, что последнее является угрозой революционного движения и для целой Польши.

Чехословацкая и Советская Украина.

Чехословацкие торговые круги, как и общественные деятели, строят свой курс политики на Востоке за сближение непосредственно с Украиной. Для них сближение с самой Россией кажется потерянным, так как они не в силах конкурировать с Германией. Вокруг германской промышленности, которая приспособлена к работе в России группируется английско-американский финансовый капитал, который, по мнению здешних промышленных кругов, так или иначе завоюет Россию. Для Чехии остается единственный путь на Украину. Конечно, Чехословакия желает иметь Украину петлюровской, чтобы таким образом объединившись с французскими финансовым капиталом завоевать рынок Украины. Поэтому и Чехия воздерживается преждевременно высказаться по отношению к Сов[етской] Украине. Другие же круги учитывают то положение, что большевиков свергнуть нельзя, что советская власть уже достаточно утвердилась, [поэтому] необходимо им начать работать с советской властью и налаживать такие взаимоотношения, чтобы добиться своей цели. Словом, Чехословакия строит свой курс политики больше на Украину, чем на Россию.

В конце прошу Вас прислать мне в срочном порядке выработанный Вами новый проект торгового соглашения, чтобы мы могли предложить его Чехословацкому правительству и начать с ними переговоры. Министр [Е.] Бенеш, с которым мы условились уже, что такое соглашение будет ему предложено, заявил, что для этой цели специально по украинскому вопросу при Министерстве иностранных дел создана комиссия для рассмотрения торгового соглашения с Украиной. Он просил нас дать ему справку, что может закупать Украина в Чехословакии, каковы имеются у нас для этого фонды, а также каким экспортным фондом обладает украинский Внешторг⁵⁹. Тов[арищ] [Ю.] Новаковский обещал такую частную справку ему дать, но одновременно с тем и предложить ему наш проект торгового соглашения.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 64-67. Оригінал, машинопис.

22

12 вересня 1921 р., м. Відень

Наркоминдел Украины, тов[арищу] [Х.] Раковскому

10/09 прибыл в Вену для окончательной организации Украинского Представительства в Австрии. Со мной приехал тов[арищ] [Д.] Кудря для приемки имущества и ликвидации разных представителей укр[аинских] кооператоров. Кроме того, окончательно постараюсь сговориться с [М.] Грушевским

относительно организации помощи голодающим. Думаю это проделать от имени Укр[аинского] Красн[ого] Креста. Что касается его группы (Укр[аинских] Соц[иалистов] Рев[олюционеров]⁶⁰), я лично думаю, что их всех, т. е. целиком, в партию принимать не следует, ибо они не все стали на коммунистическую точку зрения. Кроме того, они решили во что бы то не стало добиваться разрешения на легализацию эсеровской партии. Я думаю и их группу разбить, т. е. часть из них привлечь на советскую работу, а тем самым оторвать от влияния эсеровского. Старого [М.] Грушевского использовать по организации помощи, а также по изданию украинских учебников как специалиста. Для этого нам необходимо иметь список книг, которых нужно издать. Само собой разумеется, что издание будет происходить под нашим руководством.

Какая Вам уже докладывал, что здесь в Австрии необходимо иметь Украинское Советское представительство параллельно с представительством РСФСР. Здесь практически петлюровское представительство считается аккредитированным посольством. Кроме того, Вена сейчас есть центром украинской политической эмиграции. Имея от Вас мандат, я выступаю как представитель от Украины и требую от австрийского правительства ликвидации петлюровского посольства.

В договоре, который будет совместным с РСФСР, как я Вам сообщал, вставлено пункт о признании нашего представительства. Сейчас вопрос только с тов[арищем] [М.] Бронским, ведь тов[арищ] [М.] Бронский заявляет, что он является представителем и от Украины, поэтому необходимо чтобы Вы его уведомили, что представительство от Украины есть отдельное (конечно, работа должна происходить совместная, но на вид зовне должна вестись самостоятельно). Кроме того, еще раз прошу прислать мне полномочия на подписание договора и полномочную грамоту. Я получил визу от Чехов и австрийцев на ½ года для беспрепятственного проезда в Австрию и Чехию сколько мне понадобится.

[Н.] Чечель прибыл в Вену, все время у них обсуждается вопрос как им быть – группа разбивается, часть с них за то, чтобы вступить в КП(б)У, а часть за легализацию партии.

Еще раз прошу дать распоряжение, чтобы укроста связалась с Веной и давала все информации.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 68-69 зв. Оригінал, рукопис.

23

21 вересня 1921 р., м. Прага

Наркоминдел Украины, тов[арищу] [Х.] Раковскому

На днях явился ко мне посланный [Е.] Петрушевичем некий русский эмигрант Алексей Александрович Фрель с чиновником Министерства иностранных дел Чехословацкой республики, который заявляет, что имеет самые близкие сношения с [Е.] Петрушевичем и что вопрос о Восточной Галиции в самый кратчайший срок будет поставлен на очередь для разрешения Лигой Наций⁶¹.

34

[Е.] Петрушевич получил заем в Канаде, за ручательством канадйского правительства в сумме пять миллионов долларов, из коих он уже получил авансом 500000 на подготовительную работу. Кроме того Канадйское правительство поручило своему представителю в Лиге Наций вопрос о Восточной Галиции поставить на повестку дня, о чем действительно писали заграничные газеты. Дальше орган [Е.] Петрушевича, выходящий в Вене «Украинский прапор»⁶² поместил официальное уведомление, что Польское правительство прислало к [Е.] Петрушевичу своего представителя для переговоров о Восточной Галиции, причем [Е.] Петрушевичем отвергнуто это предложение самым категорическим образом.

Этот самый агент [Е.] Петрушевича заявил, что Англия, Америка, Канада, Япония, Италия и Малая Антанга, кроме Румынии стоят за самостоятельность Восточной Галиции. Даже фракция склоняется за разрешением этого вопроса в пользу [Е.] Петрушевича т. к. расчет на великую Польшу теряет всякую почву.

Поэтому [Е.] Петрушевич прислал своего агента, чтобы заручиться у нас, какое наше мнение по вопросу о самостоятельности Восточной Галиции, ибо [Е.] Петрушевича пугают советизацией Галиции и присоединением ее к Сов[етской] Украине.

Я ему ответил, во-первых, что вопрос Восточной Галиции, это вопрос внутренний Галицийско-Польский, и что мы, ни коим образом, не намерены нарушать Рижского договора, а наоборот, постараемся в самой благоприятной форме его поддерживать. Кроме того, мы установили границы Украины, но тем самым не решали вопроса о Восточной Галиции т. к. этот вопрос для нас является внутренним вопросом Польши и Галиции, но если фактически будет организовано самостоятельное галицийское государство и мы будем стоять перед фактом, то это уже нас не связывает с Рижским договором. Но, мы знаем, что так не обойдется с разрешением этого вопроса, ибо если даже Антанга решит вопрос о самостоятельности Галиции в положительном смысле для последней, то Поляки подготовят еще одну желиговщину⁶³ и таким образом начнется внутренняя война, что может угрожать спокойствию на нашей границе и мы будем вынуждены таким или иным образом навести порядок на своей границе, но мы никогда не стремились и не стремимся к захвату и присоединению Восточной Галиции к Советской Украине.

Второй вопрос: нам сообщают, что Франция выслала требование Польши и Румынии выступить против Советской России и Украины потому, что в настоящее время Правительства Советский республик направляют все свои силы на борьбу с хозяйственной разрухой и голодом, Красная Армия ослаблена и поэтому сейчас самое время для низвержения Рабоче-крестьянских представительств России и Украины. Чтобы настоять при своем желании, Франция выслала своих эмиссаров в Польшу и Румынию.

Третье: Представителем [Е.] Петрушевича в Праге назначен Евген Левицкий⁶⁴, который желает войти с нами в сношения. Само собой разумеется, что мы официально с ним вести какие либо разговоры не можем и не будем.

Я прошу Вас указать мне Вашу точку зрения на этот вопрос, что[бы] я мог ним руководствоваться.

С ком[мунистическим] приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк. 70-71. Оригінал, машинопис.

Наркоминдел України, тов[арищу] [X.] Раковському

21-го сентября с[его] г[ода] меня пригласил министр [В.] Гирса для разговоров о торговом договоре. Он заявил, что они совмещают репатриационный договор с торговым под названием «Соглашение между УССР и ЧСР». Далее, он заявил, что договор ими уже рассмотрен и нам будет предложено их контрпредложение. Итак через дня 3–4 начнутся переговоры по существу самого договора. Он надеется, что договор будет подписан, в котором будут установлены добрососедские отношения между Украиной и Чехословакией. Он просил начать действительно репатриацию чехословацких граждан из Украины, ибо они больше всего беспокоятся о возвращении своих граждан с Украины. Я ответил, что как только будет подписано соглашение, с того же дня начнется реэвакуация чехов с Украины, а также начнется деловая работа в отношении покупки сельскохозяйственных орудий и др. предметов для Украины.

К нам опять явились французские промышленники, возглавляемые неким Лазье и Мартеном с предложением заключить с ними торговую сделку с тем, что реализация таковой наступит в тот момент, когда Украина будет иметь договор с Францией и свое Представительство во Франции. Они указывают на то, что если они явятся с таким договором во Францию, где будет указано, что мы желаем с ними торговать; но тут вопрос заключается в том, что французское правительство не желает войти в сношения с Советами, а наоборот, стремится всякими путями вести с ним борьбу. Эти коммерсанты указывают, что таковая сделка вызовет во французских торговых кругах как и в общественном мнении противоположную линию своего правительства, т.е. за немедленные сношения с Советской властью.

Мы, конечно, воздерживаемся от таковой сделки, решили раньше всего запросить Вас, какое Ваше мнение по этому вопросу. Кроме того, тов[арищ] [Ю.] Новаковский выехал в Берлин и там увидится с тов[арищем] [Л.] Красиным⁶⁵, где обсудит этот вопрос, но, конечно, всецело зависит от Вашего решения, а также от решения тов[арища] [Г.] Чичерина.

С ком[мунистическим] приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 599, арк. 37-38. Оригінал, машинопис.

В[есьма] Секретно

Наркоминдел України, тов[арищу] [X.] Раковському

Я Вам уже сообщал о действиях Украинских эсеров и о группе [М.] Грушевского, которые пока от поездки на Украину воздерживаются, требуя от Украинского правительства легализации их партии. На днях мне один из членов этой группы передал, что [В.] Винниченко обратился с письмом к

[М.] Грушевському, в котором он указывает на то, что, по его мнению, и сведениям опять готовится наступление на Советскую Украину со стороны Румынии и Польши. Он заявляет [М.] Грушевскому, что он считает нужным выступить против этого. Но так как ему известно, что [М.] Грушевский имеет кой-какую связь с представительством Сов[етского] пра[вительства], он желал бы, чтобы [М.] Грушевский в данный момент обратился непосредственно в Москву с предложением организовать Национально-коммунистическое правительство на Украине из партий КП(б)У, УКП и УПСР⁶⁶. Он считает, что вопрос о ликвидации повстанческого движения всецело зависит от разрешения национального вопроса. [В.] Винниченко в письме высказывает заранее: Москва на это не пойдет, но мы, как он выражается, украинские коммунисты, должны в самый серьезный момент заявить еще раз это правительству РСФСР. Что ответил ему [М.] Грушевский – я не знаю.

Я считаю, что [В.] Винниченко, так или иначе, хочет опять вылезти со своим именем и выступить, так или иначе, реабилитировать себя, ибо в глазах всех он окончательно скомпрометирован и сам не знает куда ему примкнуть окончательно. С пролетариатом он идти больше не может, на Украину дорога закрыта, никто ему больше не верит, на [Н.] Шаповала расчеты очень малы, ибо [Н.] Шаповал потерял тоже всякое значение. Шаповаловский Украинский громадский комитет в Праге⁶⁷ распался. [Н.] Шаповала, [Н.] Григорьева⁶⁸ и [А.] Митюка⁶⁹ выбросили из громадского комитета за то, что [Н.] Шаповал получил от чешского правительства 100 000 чешских крон, уже их истратил неизвестно на что и когда была проверка кассы, то [Н.] Шаповала и К[омпанию] выбросили из комитета. Часть комитетчиков посылает к нам своих представителей, чтобы завязать с нами кое-какие неофициальные сношения и повести борьбу с [Н.] Шаповалом и его группой, которого сейчас все считают чистейшим контрреволюционером. Словом, между эсерами и вообще между украинской эмиграцией происходят все время споры, склоки, друг друга выбрасывают, обвиняют в карьеризме, в растрате денег итп. Так что чешское общество смотрит на них, как на шайку эмигрантов, которые только стараются жить на чужой счет. Здесь-то [В.] Винниченко с [Н.] Шаповалом провалился и поэтому он старается вдаться в другую сторону.

Здесь в Праге на днях происходил Белорусский съезд, на котором участвовали представители всех национальностей бывшей царской империи. От имени украинцев выступили [Н.] Шаповал и [Б.] Мартос⁷⁰. Съезд вынес постановление бороться за самостоятельность Белоруссии, объединив все белорусские территории в одно национальное государство. Съезд более резко выступил против Польши, чем против Советской власти. Самый съезд сам по себе не имел бы никакого значения, если бы за ним не кроилась глубокая организация всеславянская Лига Наций.

По окончании съезда по инициативе чешских националистов и по видимому, некоторых руководителей чешского правительства, приступили к разработке проекта об организации Всеславянской Лиги Наций. Славянская Лига Наций должна быть под Лигой Наций. В нее войдут все национальности бывшей Российской империи – Польша, Чехия, Югославия, Сербия, Болгария. Лига Наций должна поставить себе задачу свержение Советской власти и объединить все славянские народы под покровительством великой России. Например, Югославия, т. е. ее представители высказываются за монархическую

Россию и даже в некоторых кругах уже наметили и будущего государя Российской империи – сербского Александра⁷¹. Бюро по организации Лиги Наций должно заняться изданием литературы, а также будет иметь свой орган, пропагандирующий таковые идеи.

Чехословакия в этом отношении принимает самое широкое участие, ибо все чешские деятели хорошо знают, что чехословацкое государство как таковое существовать не может. Поэтому Чехословакия желает иметь новое сильное Российское государство, которое могло бы взять Чехословакию под свое покровительство. Это тоже объясняется тем, что при голосовании принятия в Лигу наций Прибалтийских государств, Чехословакия и Польша воздержались от голосования.

По отношению к другим народностям, заселяющим бывшую Российскую империю Лига Наций признает культурно-национальную самостоятельность, но в общей конфедерации со всеми славянскими народами, это тоже касается и Украины.

План этой организации Всеславянской Лиги Наций желает провести незначительная кучка интеллигентов и никакого влияния не имеющая, так что в данный момент нельзя еще определить выявится ли она, или в самом зародыше погибнет.

На белорусском съезде были тоже представители [Б.] Савинков⁷² и [С.] Белехович⁷³, которые представляли себя, как представителей Белорусского государства. Польские представители, т. е. Польской организации выступили против отобрания от Польши части белорусской территории, а наоборот, обещали содействовать белорусскому движению поза границами Польши. Это толкает так называемых реальных политиков на таковой шаг.

Само собой разумеется, что экономические обстоятельства, сложившиеся в средней Европе дают повод чешским националистическим кругам сомневаться в прочности существования их государства, ибо они великолепно сознают, что перспективы будущего не в их пользу, так как экономические противоречия их сожительства наряду с сильными экономическими странами говорит за расторжение их государства.

То же самое дело обстоит и с Польшей. Польша вообще в области экономического состояния находится на краю катастрофы. Курс валюты понизился до бесценности и поднять его они не в силах. Все долги и займы довели Польшу до полного краха, единственно что ее поддерживает – это воинствующая политика Франции, но я лично смотрю на это [так], что если мы войдем в соглашение с Францией, а этого можно достигнуть в недалеком будущем, так как французы желают вести с нами переговоры главная их цель о признании наших долгов и, если таковое соглашение будет достигнуто, то Франция будет уже принуждена отказаться от поддержки Польши. Тогда для Польши будет стоять вопрос о ее переходе на мирное экономическое сожительство, что она ни коим при буржуазном строе не выдержит. С Польшей повторится то, что было с Венгрией в марте мес[яце] 1919 г. Вообще экономический кризис в Европе надвигается. Определить срок точно нельзя, но даже сами капиталистические страны сознают, что Европа стоит перед новыми революционными событиями.

С ком[мунистическим] приветом
С подлинным верно. Управдел ЦК КПУ

М. Левицкий
подпись

ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 62-63. Копія, машинопис.

11 жовтня 1921 р., м. Прага

Совершенно секретно

Наркоминдел Украины, тов[арищу] [X.] Раковскому

В ответ на Ваше отношение ... за № ... посылаю курьером закупленные мною книги для Вас. Остальные как только достану – вышлю следующим курьером.

Нам необходимо установить точно какие нужны Вам заграничные газеты, чтобы высылка таковых не повторялась, ибо может оказаться, что таковые газеты Вы получаете от других представительств. Далее, я прошу сделать распоряжение, чтобы без разрешения Наркоминдела УССР никто не имел права пользоваться радиостанциями на Украине, а также никто не имел бы права высылать самостоятельные радиотелеграммы. По общим установленным формам, радиостанции находятся исключительно в распоряжении Наркоминдела. Далее, еще важнее вопрос о шифровках, которые также исключительно проходят через Наркоминдел. Это я прошу убедительно сделать, чтобы не было ни каких недоразумений.

С ком[мунистическим] приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 22, арк. 360. Оригінал, машинопис.

Початок листопада 1921 р., м. Прага

Наркоминдел Украины, тов[арищу] [X.] Раковскому

На днях ездил в Вену для организации Украинского Советского Представительства. Как я уже несколько раз докладывал, что нам в Австрии необходимо иметь отдельное Украинское Советское Представительство, ибо в Австрии представитель [С.] Петлюры считается официально признанным посольством, кроме того Вена является центром украинской контрреволюции, где имеются все бывшие министры УНР. Чтобы этому противопоставить таковое Представительство организовать необходимо.

Тов[арищ] [М.] Бронский опять заявляет, что он является представителем от Украины, указывая на то, что он не имеет никаких распоряжений в том, что Украинское Представительство должно быть отдельно, и что как раз это поручено мне. Поэтому прошу Вас дать телеграмму [М.] Бронскому, разъяснив ему этот вопрос, а мне выслать мандат на подписание торгового договора с Австрией и полномочную грамоту на представительство. Визу в Австрию я имею на шесть месяцев с правом переезда сколько мне понадобится.

Что касается договора, я считаю, что для нас лучше, если договор будет составлен и будет подписываться совместно с РСФСР.

В договоре необходимо указать на те пункты:

- 1) Что договор подписывается и от УССР;

2) Что в Австрии учреждается Украинское Советское Представительство, именуемое себя «Представительство Украинской Социалистической Советской Республики в Австрии»;

3) Что представительство УССР в Австрии считается единым представительством Украинского государства. Остальные пункты, взятые из последних договоров РСФСР, а тем более, что они рассматривались тов[арищем] [М.] Литвиновым⁷⁴, то для Украины больших изменений не требуется и можно таковой совместно подписать.

Вопрос об украинских эсерах группы [М.] Грушевского⁷⁵

По возвращении из Украины [Н.] Чечеля⁷⁶, который делал доклад группе⁷⁷, указывая на то, что он виделся со своим эсеровским ЦК, т. е. арестованным [В.] Голубовичем, [И.] Часником⁷⁸, [И.] Лызановским⁷⁹ и др[угими]⁸⁰, и что их ЦК вполне разделяет точку зрения заграничной группы. Далее, он заявляет, что их ЦК стоит на той же самой линии что и группа, т. е. признает данную Советскую власть на Украине и желает работать. Но здесь одно подчеркивает, что группа как и в ЦК желает легализ[иро]вать УПСР. Закордонная группа стала на ту точку зрения и без легализации их партии на Украину не выедет. Словом, повторяется другая винниченковщина, только в другой, прикрытой форме. Я лично считаю, что легализовать партию УПСР никоим образом допустить нельзя, ибо это эсеровщина чистой воды, к этому прикрашенная украинским национализмом, может очень много нам напакостить, а затем нечего нам обновлять старого гнилого трупа. В нашу Компартию брать их всех тоже нельзя, ибо они не коммунисты, их надо чистить поодиночке. Группа вынесла резолюцию, в которой указывает, почему они не возвращаются на Украину и думают эту резолюцию опубликовать. Если они опубликуют, я выступлю с решительной борьбой против них. С другой стороны, часть группы, как [И.] Штефан, уже работает у нас в Вукопсилке, тов[арищ] [Д.] Кудря взял его на работу по делу кооперации. Другие, как [Н.] Шраг⁸¹, [П.] Хрестюк⁸² и [А.] Жуковский⁸³ желают поступить тоже для работы в Вукопсилке. Я ставлю вопрос открытым до разрешения его в Харькове.

Некоторые кооперации, как Днепросоюз⁸⁴ и Книгоспилка⁸⁵ передают свои дела тов[арищу] [Д.] Кудре. По отношению издания учебников и другой красной литературы, мы предложили [М.] Грушевскому принять участие в работе в Редакционной коллегии. [М.] Грушевский работать не отказывается, но с тем, что он желает организовать в Вене Научную Коллегию, которая будет частью Научного Киевского Товарищества. Мы с этим не соглашаемся, считаем, что работа по изданию будет проделываться нашей Торговой делегацией, при которой создается Издательский отдел.

В конце еще раз прошу дать мне телеграмму относительно организации Представительства в Австрии, одновременно такую же телеграмму послать тов[арищу] [М.] Бронскому.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк.76-78. Оригінал, машинопис.

22 листопада 1921 р., м. Прага

Наркоминдел України

22 [ноября] был у Министра [В.] Гирсы, он заявил, что в субботу 26 [ноября] официально будет представлено до рассмотрения и подписания договора.

Сегодня еду в Вену по вопросу окончательной редакции договора с Австрией. Как только возвращусь и наладим дело с Чехами выезжаю для доклада в Харьков.

С ком[мунистическим] прив[етом]

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 560, арк. 73. Оригінал, машинопис.

3 грудня 1921р., м. Прага

*Наркоминдел України, тов[арищу] [Х.] Раковському
копія – тов[арищу] [Ю.] Коцюбинському*

Я получил письмо от тов[арища] [Ю.] Коцюбинского, в котором он пишет, что по отношению к Австрии еще окончательно вопрос не решен. Я с самого начала говорил, что нам выгодно договор с Австрией подписывать совместно с РСФСР, ибо если составлять отдельный договор, это опять начинать снова убеждать австрийцев, что Украина есть самостоятельная республика и они должны и с нами таковой договор подписать.

То, что я до сих пор не организовал Представительства в Австрии, это только потому, что тов[арищ]. [М.] Бронский заявлял, что он является таковым представителем и от Украины. С одной стороны, мы требуем обязательно подчеркивать самостоятельность, а с другой стороны, нам говорят подождать, так как РСФСР объединяет все Республики.

Что касается Германии и положения тов[арища] [В.] Аусема⁸⁶, о котором мне пишет тов[арищ] [Ю.] Коцюбинский, я считаю, что поставить резко вопрос с немцами – не разрешит дела, ибо тов[арищ] [В.] Копп⁸⁷, когда подписывал такое соглашение (об обмене военнопленными), имел на это полномочия от правительства УССР. Сейчас будет неудобно сразу разрывать хотя бы таковые отношения, ибо мы только что на это согласились. По моему мнению, нужно завоевывать себе права, на это потребуется время и также правильная постановка вопроса Представительством РСФСР. В этом должны нам помочь русские товарищи, от них зависит почти все, ибо нельзя защищать самостоятельность Украины, если это ясно и определенно не будет указано Представительствами РСФСР за границей. Здесь тоже в Праге Торговая делегация РСФСР ставит вопрос о слиянии в единый аппарат Торговых Представительств РСФСР и УССР. То что нужна единая планомерная работа, а также выступление нашего Представительства за границей считаясь с единым экономическим хозяйственным планом, это само собой понятно, так и должно быть. Но с политической точки зрения, мы должны изображать из себя самостоятельный

орган, хотя бы в глазах той страны, где мы пребываем и если будет поставлен вопрос о едином аппарате, тогда ясно будет видно, что не может быть речи о самостоятельном выступлении и это есть как раз причина, что с нами не хотят говорить. Мы можем разделить между собой работу, иметь внутреннюю единую политику, единые средства, единый заготовительный план, даже единые заявки, но при самой закупке или при каких либо выступлениях за границей, должны хотя бы с внешней стороны выступать самостоятельно. Нам приходилось тоже здесь слышать очень часто, что незачем иметь дело с УССР, когда это все можно проделать через Представительство РСФСР, независимо от Представительства УССР.

Я дальше считаю нужным как раз в Австрии иметь Украинское отдельное хотя бы политическое Представительство, так как в Австрии имеется крупный центр украинской контрреволюции, и хотя бы для ликвидации петлюровского представительства, нам необходимо иметь Пред[ставительство] от Советской Украины.

Что касается Чехословакии, т. е. подписания с нами договора, то хитрая политика [Е.] Бенеша все время подписание договора оттягивает. Правда, что Чехословацкое правительство по отношению к нам очень любезно и корректно, но ведет самую враждебную скрытую политику по отношению Советов. Выступление министра [Е.] Бенеша на съезде русских ученых⁸⁸ ясно доказывает, что Чехословакия ориентируется на «Будущую великую Россию». Я считаю нужным вопрос с договором поставить окончательно в такой форме, чтобы заставить сказать чехов: да или нет. То же прошу Вас в отношении к Чехословацкой Миссии на Украине – ставить категорически вопрос о договоре. Мы должны на словах тоже быть корректны и любезны, но на деле им ничего не делать. Я уже заявлял Минист[ерству] Иностр[анных] дел несколько раз, что до тех пор пока не будет подписано соглашение, мы не выпустим из Украины ни одного чехословацкого гражданина и фактически делать ничего не будем.

Украинских эсеров группы [М.] Грушевского – к работе не привлекаем, за исключением [И.] Штефана, он работает в Вукопсилке как старый кооператор, ибо он сдал старые кооперативные дела. [М.] Грушевского хотели привлечь к работе по издательству учебников, ему было предложено работать в Издательском отделе Торговой миссии в редакционной коллегии, но это был только проект, окончательно с ним не договорились, а я лично заявил ему, что если они опубликуют свою резолюцию, которую вынесли по приезде из Украины [Н.] Чечеля, то мы прерываем с ними какие бы то ни было сношения и поступим с ними как поступили с [В.] Винниченко.

Что касается денег, о которых пишет тов[арищ] [Ю.] Коцюбинский, то мы только запрашивали Вас, что сделать, если «Днепросоюз» таковые передаст нам, ибо за их хранение и печатание нужно платить немецкими марками, сумма этих денег в гривнах (украинских) 224 миллиона, дело это передано тов[арищу] [В.] Аусему.

На 23-го октября назначена конференция в Варшаве, где будет [Н.] Калюжный или [В.] Аусем, из Праги – я, тов[арищ] [Ю.] Новаковский и тов[арищ] [Д.] Кудря для совместного обсуждения с тов[арищем] [А.] Шумским⁸⁹ как торговых так и политических вопросов.

О переговорах с Австрией немедленно сообщу, а также пошлю Вам проект нашего договора.

Наконец, прошу Вас решить вопрос с Укр[аинским] Красн[ым] Крестом и сообщить мне о Вашем решении.

С пролетарским приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк.79-82. Оригінал, машинопис.

30

10 грудня 1921 р., м. Прага

Наркоминдел України

При сем прилагаю проект договора с Австрией, который на днях будет подписан. Как я Вам уже сообщал, что Австрийское Правительство требует от меня заявления, что временно Правительство УССР назначает своим Представителем в Австрии Представительство РСФСР.

По долгих разговорах проект этой ноты изменен в том виде: Нижеподписавшийся от имени Украинского Советского Правительства заявляет, что с согласия Австрийского Правительства ведение дел УССР Представительства в Австрии предусмотренных ст. 1 Украинско-русского и Австрийского договора с сегодняшнего числа временно передает Уполномоченному Представителю РСФСР.

На такую ноту я не соглашаюсь и посоветовавшись с тов[арищем] [М.] Бронским, думаю предложить следующую ноту:

Я, нижеподписавшийся от имени Украинского сов[етского] Правительства заявляю, что с согласия Австрийского Правительства Представ[ительство] УССР в Австрии временно возлагается на Уполномоченного Представителя РСФСР в Австрии, но это еще не окончательная редакция, буду торговаться до конца.

На организацию самостоятельного Представительства УССР в Австрии Правительство Австрии не соглашается, мотивируя тем, что Австрия маленькая страна и что на нея делает сильный нажим Антанта, а также ее общественное мнение направлено против того, что в такой маленькой стране имеются две Сов[етские] миссии. Дальше, Министерство иностранных дел Австрии опасается, что если не будет такой ноты с нашей стороны, то он не может провести ратификацию⁹⁰ договора и поэтому организация Украинского Представительства должна последовать постепенно т. е. что, получив от нас мандат, тов[арищ] [М.] Бронский организует тоже Представительство УССР, даже в отдельном помещении, но он должен его временно возглавлять. Торговых агентов Украины, а также необходимого персонала для дела Украинского Представительства немедленно впускает в Австрию.

Что касается петлюровского посольства, Австрийское правительство обязывается его немедленно ликвидировать⁹¹.

Конечно, все мотивировки Австрийского правительства не верны, а это только есть работа [В.] Вышиванного⁹² и Петлюровцев.

Я считаю лично, что договор необходимо будет подписать и дать заявление о временной передаче [функций] нашего Представительства Представительству РСФСР. Причем мы имеем возможность фактически за месяц-два требовать назначить самостоятельное Представительство. До конца этого месяца должен будет быть подписан договор, так как по этому вопросу от Вас не имею

43

никаких указаний, я должен решить этот вопрос с тов[арищем] [М.] Бронским, ибо австрийцы ставят вопрос таким образом, что если мы не согласимся на временную передачу, то они не согласятся подписать с нами договор.

Относительно Чехословацкого договора:

Я Вам сообщил по радио, что Чехословацкое Правительство пригласило нас 26 нояб[ря] для официальных переговоров о договоре. Пункт о нейтралитете они приняли. Что касается признания нас как единственного Представительства по этому вопросу 28 нояб[ря] имею назначен официальный разговор с Мин[инстром] [Е.] Бенешом. Все остальные пункты нашего предложения они принимают с некоторыми поправками чисто редакционного характера. Правда, они нащупывают почву; в виду изменения нашей экономической политики нельзя их гражданам возвратить забранное у них имущество. Я им заявил, что об этом не может быть и речи, а вопрос о предоставлении на правах концессии есть проведено декретом Советов Народных Комиссаров на основании которого тот, кто желает получить концессию может войти с нами в переговоры. Они заявили, что это не есть условие без которого не может быть подписан договор, а только зондирование почвы, чтобы дать возможность их гражданам работать на Украине. Проект такого пункта они обещали нам дать в письменном виде, где будет ясно указываться, что это только предоставляется в рамках существующих у нас законов.

Но здесь вопрос другой. Как Вам известно, в Прагу прибыл [Б.] Савинков со штабом своей организации. Чехословацкое Правительство мне, а также тов[арищу] [П.] Мостовенко заявило, что это только на несколько дней, так как [Б.] Савинков уезжает в Белгород, но по нашим сведениям [Б.] Савинков связывается уже с эмиграцией и оставляет всю свою организацию в Чехословакии т. е. переселяет ее из Польши в Чехословакию. По этому вопросу тов[арищ] [П.] Мостовенко отказывается от ведения переговоров о договоре с чехами и требует письменного официального заявления министерства иностранных дел Чехословацкой Республики, что оно высылает [Б.] Савинкова и его организацию с своей территории и запрещает ему когда либо возвращаться в Чехию. Так как [Б.] Савинков связан с петлюровскими бандами я поддерживаю требование тов[арища] [П.] Мостовенко и при встрече с министром [Е.] Бенешом поставлю этот вопрос тоже. Кроме того, я ставлю вопрос о распусчении лагерей,⁹³ в которых в большинстве находятся украинцы с Украины и среди них ведется вербовка для бандитизма в Украине. Это тоже будет прецедент для того, чтобы поддержать требование тов[арища] [П.] Мостовенко.

Тов[арищ] [П.] Мостовенко ставит вопрос так: если Чехословацкое Правит[ельство] не даст ответа на его требование такого, как он требует, то он договора не будет заключать и ставит вопрос о выезде в Россию.

Этот вопрос вообще должен быть хорошо обдуман, ибо решиться на такой шаг я без Вашего указания не могу.

Я уже получил Ваших четыре радио с требованием о немедленном выезде на Украину, я сам собирался ехать и запрашивал об этом Вас по радио, но в данный момент в виду этих важных вопросов вряд ли на днях смогу выехать как только представится возможность сейчас же выеду ибо мне очень хотелось бы попасть на съезд, кроме того есть много таких вопросов, которые нужно решить в Харькове.

С коммунистическим приветом

М. Левицкий

ЦДАВО України, ф.4, оп.1, спр. 560, арк.83-84 зв. Оригінал, машинопис.

¹ *Калюжний (Шейтельман) Наум Михайлович* (1886–1937) – український радянський політичний діяч і дипломат. З 1905 р. вів революційну діяльність; перебував під арештом (1906–1907) та наглядом поліції (1907–1909). У роки I світової війни служив у армії Російської імперії. Член УПСР та УКП. Із 1920 р. – чл. КП(б)У. Член російсько-української делегації Російсько-українсько-польської комісії з репатріації (Варшава, 1921); з серпня 1921 р. – 1-й секретар Повпредства УСРР в Німеччині; з вересня 1922 р. – 1-й секретар Повпредства УСРР в Австрії; з серпня 1923 р. по грудень 1924 р. – 1-й секретар Повпредства СРСР у Чехословаччині. З квітня 1926 р. по грудень 1929 р. – радник Повпредства СРСР у Чехословаччині. З 1 лютого 1930 р. по 15 травня 1931 р. – в апараті Наркомосу УСРР. 23 березня 1937 р. – подав заяву про вихід з КП(б)У через хворобу. 18 вересня 1937 р. заарештований у Харкові за звинуваченням у приналежності до Української військової організації. Помер у Харківській в'язниці у грудні 1937 р.

² *Петлюра Симон Васильович* (1879–1926) – український політичний, державний та військовий діяч. Навчався у Полтавській духовній семінарії. З 1900 р. – член РУП. З 1912 р. – редактор російськомовного журналу «Украинская Жизнь» (Москва). У роки I світової війни – працівник Союзу земств і міст. З березня 1917 р. – член Центральної Ради; з червня 1917 р. – генеральний секретар військових справ; у січні-лютому 1918 р. сформував Гайдамацький Кіш Слобідської України, який брав активну участь у придушенні більшовицького повстання в Києві. Учасник протигетьманського повстання у Києві у листопаді 1918 р.; член Директорії, Головний отаман Армії УНР. У лютому 1919 р. вийшов із УСДРП і став головою Директорії УНР, отримавши практично диктаторські повноваження. Ініціатор підписання Варшавського договору. Командував українськими військами під час польсько-радянської війни 1920 р. З листопада 1920 р. керував роботою уряду УНР в екзилі (м. Тарнув, Польща). 31 грудня 1923 р. виїхав до Австрії, згодом до Угорщини, Швейцарії. У жовтні 1924 р. оселився в Парижі, де організував видання тижневика «Тризуб». Убитий в Парижі 25 травня 1926 р. анархістом С. Шварцбардом.

³ Після підписання Ризького мирного договору з УСРР та РСФРР у березні 1921 р., Польща зобов'язалася ліквідувати на своїй території державні, політичні та військові організації, що виступали проти радянської влади, в т. ч. уряд УНР в екзилі та українські військові організації. Втім, польська влада вбачала у військових і політичних структурах УНР, що в результаті війни 1920 р. осіли на території Польщі, союзника у боротьбі з більшовиками. Тому польський уряд прийняв рішення зберегти уряд і армію УНР, замаскувавши їх діяльність. З цією метою було створено Український Центральний Комітет (УЦК) – громадську організацію української політичної і військової еміграції у Польщі. На початковому етапі свого існування УЦК відіграв роль прикриття для діяльності уряду УНР, був однією з ланок у системі фінансування український урядових і військових інституцій польською владою. Згодом перетворився на організацію, що дійсно стояла на сторожі інтересів української еміграції у Польщі. Існував до 1939 р.

⁴ 13 грудня 1920 р. МЗС ЧСР отримало ноту від Голови Раднаркому УСРР Х. Раковського з пропозицією встановити політичні та економічні відносини між країнами. На поч. березня 1921 р. ЧСР висловила бажання обмінятися з УСРР репатріаційною і торговою місіями. Про це 3 березня 1921 року МЗС ЧСР повідомило керівникові чехословацького Червоного Хреста в Москві Й. Скалі. Першим торговим представником УСРР у ЧСР став М. Левицький.

⁵ Антанта (франц. Entente, букв. – згода) – військово-політичний союз Великобританії, Франції та Росії, який сформувався впродовж 1904–1907 рр. для боротьби з Троїстим союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія), що виник у 1882 р. Першим етапом створення Антанти була англо-французька таємна угода від 8 квітня 1904 р., яка передбачала розподіл сфер впливу у Пн. Африці (визнання за Великобританією прав на Єгипет, за Францією – на Марокко). Другим етапом стала англо-російська угода від 31 серпня 1907 р., яка передбачала поділ Персії на сфери впливу і контроль Великобританії над Афганістаном. Єдиний договір між Великобританією, Францією та Росією, спрямований проти Німеччини та її союзників, було підписано лише на початку I світової війни 5 ве-

ресня 1914 р. Під час війни до Антанти приєдналися ще 22 держави. Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. Росія вийшла з Антанти.

⁶ *Гірса Йозеф* (1874–1967) – чехословацький громадський і політичний діяч, дипломат, брат Вацлава Гірси. Народився на Волині у родині чеських колоністів. Закінчив Житомирське чотирикласне училище та Головне училище садівництва в Умані. У 1904 р. переїхав до Корсуня, де був керуючим маєтками князя Н. Лопухіна-Демидова. У 1914 р. мобілізований до армії Російської імперії і призначений керівником заводів і господарств, що працювали на потреби армії у Воронежській губернії. Після Лютневої революції повернувся в Україну. У липні 1919 р. заарештований більшовиками, у травні 1920 р. відправлений у Польщу. У 1920–1921 рр. працював службовцем у Міністерстві землеробства Польщі у Познані. З 1923 р. по 1931 р. – голова чеської торговельної місії в Харкові та Москві, шеф представництва ЧСР у СССР. У 1931 р. вийшов на пенсію за станом здоров'я.

⁷ *Амброж Войтех* – чехословацький громадський діяч, учасник чехословацького визвольного руху. До 1919 р. жив у Києві, брав участь в організації Чеської дружини – батальйону армії Російської імперії, сформованого у Києві в серпні 1914 р. з добровольців-чехів. Був головою Чеського народногосподарського союзу (1918, Київ). На поч. липня 1919 р. заарештований більшовиками у Києві, після чого емігрував у Чехословаччину. Навесні 1921 р. кандидатури В. Амброжа та Й. Гірси були включені до складу Торговельної місії Чехословаччини в УСРР. Уряд радянської України відмовився прийняти В. Амброжа у зв'язку з його участю в колчаківському русі та під впливом негативних відгуків про нього чеських комуністів.

⁸ Репатріація – повернення на батьківщину з поновленням громадянських прав військовополонених та цивільних осіб, які під час війни опинилися за межами своєї держави. Особливого політичного змісту цей термін набув у значенні повернення політичних емігрантів до країни походження. У 1920–1921 рр. уряд УСРР уклав з сусідніми державами низку угод про репатріацію громадян УСРР. Правом на повернення користувалися усі колишні громадяни українських територій Російської імперії. Втім, представники УСРР агітували повертатися на батьківщину переважно інтернованих вояків Армії УНР у Польщі, яким обіцяли помилування і повернення громадянських прав, намагаючись таким чином ліквідувати військову базу української політичної еміграції. Те саме робили польські представники у таборах інтернованих вояків УГА у Чехословаччині. Частина українських емігрантів і вояків повернулася до УСРР або до Польщі.

⁹ *Шагр Ярослав* – чехословацький військовий діяч, капітан. З червня 1920 р. – голова Чехословацької репатріаційної місії Червоного Хреста у Харкові (УСРР).

¹⁰ *Мазуренко Семен Петрович* (1877–1937) – український громадсько-політичний і державний діяч, інженер-технолог, економіст. З 1901 р. – член РУП. Один із фундаторів та керівників Всеросійської селянської спілки (1905). Член президії виконкому Петроградської ради робітничих депутатів (1917), УЦР (1917–1918) та ЦК УСДРП (1918). У листопаді 1917 – березні 1918 рр. – заступник генерального секретаря фінансів та радник Міністерства фінансів УНР; товариш міністра фінансів Української Держави та УНР (1918–1919). Голова місії УНР в Італії та Австрії (1919). Член Комуністичної партії Австрії. У 1921 р. повернувся в Україну. З січня 1922 р. – член КП(б)У. Репресований на початку 1930-х рр. у справі «Українського національного центру». У 1937 р. страчений за рішенням «трійки».

¹¹ *Скала Йозеф* (1886–1958) – чехословацький військовий діяч, майор. З червня 1920 р. – голова Чехословацької репатріаційної місії Червоного Хреста в Москві.

¹² Йдеться про Банківське управління Міністерства фінансів Чехословаччини – головну фінансово-кредитну установу держави. Створене 11 березня 1919 р. До його функцій належало: управління грошовим обігом (в т. ч. – державним боргом) та золотовалютними резервами, валютне регулювання, встановлення курсу обміну валют тощо. Управління установою здійснювалося «Банківським комітетом», члени якого призначалися міністром фінансів. Комітет очолював міністр фінансів або його заступник. Банківське

управління припинило своє існування 31 березня 1926 р. у зв'язку з утворенням Державного банку Чехословаччини.

¹³ Йдеться про чеську родину Отокара Вацлава Червени і його дружини Марії. *Червени Отокар Вацлав* (1850–1930) – чеський громадсько-політичний і державний діяч, інженер, підприємець. Закінчив «Празьку політехніку»; спеціаліст у галузі цукроваріння. У 1878–1886 рр. займав низку високих посад на цукрових заводах Російської імперії. У 1887 р. став представником фірми свого батька «В. Ф. Червени та сини» в Києві (виготовляла духові інструменти для військових оркестрів, театрів та царського двору). У 1914 р. включився в активну політичну діяльність: був делегатом трьох з'їздів Союзу чехословацьких товариств Росії (лютий 1915 р., квітень 1916 р., квітень 1917 р.), першим головою «Ради чехів у Росії», інтендантом та скарбничим Чехословацької дружини (жовтень 1914 р.). У липні-листопаді 1917 р. в домі сім'ї Червени неодноразово гостював Т. Масарик. У 1918 р. сім'я Червени не змогла покинути Київ разом з Чехословацьким корпусом, оскільки австрійська влада внесла їх до «Списку 1400 зрадників». 5 липня 1919 р. О. Червени був заарештований більшовиками у Києві. 11 квітня 1921 р. разом із дружиною повернувся у Прагу. З квітня 1921 р. працював у Міністерстві торгівлі ЧСР. У 1921 р. подружжя Червени були нагороджені «Револуційною медаллю» за заслуги перед державою.

¹⁴ *Менжинський В'ячеслав Рудольфович* (1874–1934) – радянський політичний і державний діяч, чекіст. З 1902 р. член РСДРП. У 1907–1917 рр. жив у еміграції. Після Лютневої революції повернувся в Росію, займав різні посади у радянській вертикалі влади: нарком фінансів РСФСР (жовтень 1917 р. – березень 1918 р.); консул РСФФР у Берліні (березень–листопад 1918 р.); нарком робітничо-селянської інспекції УСРР (січень–серпень 1919 р.). З 1919 р. працював у радянських спецслужбах: з вересня 1919 р. – начальник Особливого відділу, з січня 1921 р. – начальник Таємно-оперативного управління ВНК при РНК РСФФР. У листопаді 1923 – липні 1926 рр. – 1-й заступник голови, з липня 1926 р. до травня 1934 р. – голова ОГПУ при РНК СРСР. Під час його перебування на посту була створена система таборів ГУЛАГ (1931), відбулися такі гучні судові процеси як «Шахтинська справа» (1928), справа Трудової селянської партії (1929) тощо.

¹⁵ *Винниченко Володимир Кирилович* (1880–1951) – український політичний та державний діяч, письменник. У 1901 р. вступив на юридичний факультет Київського університету і того ж року створив таємну студентську революційну організацію «Студентська громада». З 1905 р. – член УСДРП. У 1917 р. – член УЦР, очолював Генеральний секретаріат, був генеральним секретарем внутрішніх справ. У часи Гетьманату жив на хуторі Княжа Гора на Канівщині, де займався літературною творчістю. Ініціатор протигетьманського повстання, керівник Директорії УНР (з листопада 1918 р.). Через суперечності з С. Петлюрою зрікся посади та виїхав за кордон. Наприкінці 1919 р. вийшов із УСДРП і організував у Відні Закордонну групу українських комуністів. У травні 1920 р. прибув до Москви, де отримав пропозицію зайняти пост заст. голови Раднаркому УСРР, однак відмовився і знову виїхав до Відня. 25 останніх років життя прожив у м. Мужен (Франція), де й помер 6 березня 1951 р.

¹⁶ *Нечас Яромір* (1888–1945) – чеський політичний і державний діяч, економіст, журналіст, соціал-демократ, українофіл. Після виникнення ЧСР був секретарем гурвернера Підкарпатської Русі, у 1920–1924 рр. працював у канцелярії президента ЧСР Т. Масарика. У 1924 р. став депутатом Народного зібрання від Підкарпатської Русі. У 1935–1938 рр. – міністр соціальних справ. Після Мюнхенської змови 1938 р. різко засуджував фашизм. У 1940 р. емігрував до Франції, а згодом переїхав у Лондон, де увійшов до складу уряду у вигнанні. За дорученням Е. Бенеша супроводжував В. Винниченка із дружиною у поїзді до Москви і Харкова у травні 1920 р. Підтримував український національний рух і допомагав українській еміграції.

¹⁷ *Раковський Християн Георгійович* (1873–1941) – радянський політичний і державний діяч болгарського походження, член РКП(б). Походив з поміщиків Південної Добруджі. 1904 р. заснував Соціалістичну партію Румунії, 1914 р. – Об'єднану соціалістичну

партію Балкан. У 1918 р. очолював ВЧК в Одесі і Севастополі, був членом делегації радянської України на переговорах у Брест-Литовську, головою делегації РСФРР на мирних переговорах з Українською Державою. У 1919, 1920–1923 рр. – голова Раднаркому і нарком закордонних справ УСРР. З 1923 р. – посол СРСР у Великобританії, згодом – у Франції. Опонент Й. Сталіна. Неодноразово був заарештований. У 1938 р. засуджений до 20 років ув'язнення, під час якого помер поблизу м. Орел.

¹⁸ *Гірса Вацлав* (1875–1954) – чеський політичний діяч і дипломат, брат Йозефа Гірси. Нар. у м. Шепетівка у родині чеських колоністів. За спеціальністю – лікар; медичну освіту здобув у Празі. Працював у Олександрівській лікарні у Києві; з 1911 р. – завідувач хірургічного відділення 1-ї Земської губернської лікарні у Києві. В роки I світової війни – активний діяч чеського національного руху у Києві. У 1918 р. разом з Чехословацьким легіоном перебував у Сибіру. У 1919–1920 рр. – дипломатичний представник Чехословаччини на Далекому Сході. У 1921–1927 рр. – заступник міністра закордонних справ ЧСР. У 1927–1935 рр. – посол Чехословаччини в Польщі; водночас був послом у Фінляндії (до 1934 р.), Латвії та Естонії із резиденцією у Варшаві. У 1935–1938 рр. – посол у Югославії. В роки II світової війни брав участь у русі опору. Публічну діяльність припинив після встановлення у Чехословаччині радянської влади.

¹⁹ Мала Антанта – військово-політичний блок Чехословаччини, Румунії та Югославії. Початком його формування стало підписання чехословацько-югославської конвенції (Белград, 14 серпня 1920 р.), спрямованої проти можливих посягань Угорщини, від якої обидві країни отримали значні територіальні прирости. На антиугорській основі була підписана і чехословацько-румунська конвенція (Бухарест, 21 квітня 1921 р.). Ці угоди були доповнені 7 червня 1921 р. югославсько-румунською угодою про взаємодопомогу у разі нападу як Угорщини, так і Болгарії. Блок був створений за ініціативою та під егідою Франції з метою збереження рівноваги сил в Центр. і Пд.-Сх. Європі, що склалася після I світової війни, для запобігання відновлення монархії Габсбургів в Австрії чи Угорщині та стримування можливої агресії з боку Німеччини. Альянс отримав підтримку Франції, яка підписала військові договори із кожною з трьох країн-учасниць блоку. Мала Антанта почала розпадатися у 1936 р. і остаточно зникла у 1938 р. в результаті підписання Мюнхенської угоди та розчленування Чехословаччини.

²⁰ Чеський панславізм – течія у суспільно-політичній думці в слов'янських країнах (найбільше у Чехії, Хорватії, Сербії), в якій виявлялося прагнення об'єднати слов'янські народи на етнічній основі для вирішення соціально-політичних проблем. Термін введений в історію і політологію у 1826 р. чехом Я. Геркелем. У др. пол. XIX ст. чеські консерватори розуміли панславізм як об'єднання всіх слов'ян під владою Російської імперії. Для чеських лібералів та націонал-патріотів ідея слов'янської єдності полягала в згуртуванні слов'ян перед загрозою германізації; панславізм розумівся ними як гегемонія царської Росії в слов'янському світі. Чеські патріоти і радикали пропонували альтернативний варіант панславізму у формі слов'янської федерації вільних слов'янських народів. У 1908–1910 рр. чеський політичний діяч К. Крамарж виступав за т. зв. «нову слов'янську політику» – об'єднання слов'янських народів при підтримці Росії. У листі під «панславізмом чехів» розуміється надмірна прихильність політичної і економічної еліти ЧСР до білої еміграції, як до представників колишньої Російської імперії, від якої чехи очікували захисту в умовах можливої германізації.

²¹ Версальський мирний договір – найважливіший міжнародний договір поч. XX століття, який оформив підсумки I світової війни і заснував першу міжнародну організацію – Лігу Націй, покликану не допустити надалі великих військових конфліктів.

²² *Бенеш Едвард* (1884–1948) – чехословацький політичний і державний діяч, один із головних творців держави. З 1914 р. – учасник чехословацького національного руху. Разом із Т. Масариком очолив Чеський комітет дії (м. Париж, Франція). Міністр закордонних справ (1918–1935), президент ЧСР (1935–1938). Після підписання Мюнхенської угоди 1938 р. емігрував до США, потім до Великобританії, де у 1940 р. створив уряд ЧСР у вигнанні. У 1946 р. знову обраний президентом. У лютому 1948 р. поступився тиску

комуністів на чолі з прем'єр-міністром К. Готвальдом, прийняв відставку міністрів трьох демократичних партій і погодився із змінами в уряді, в результаті яких всі важелі влади опинилися в руках компартії. 7 червня 1948 р. подав у відставку.

²³ *Петрушевич Євген* (1863–1940) – український громадсько-політичний діяч, президент і диктатор ЗУНР, доктор права. Навчався в Академічній гімназії у Львові та на юридичному факультеті Львівського університету. В 1907–1918 рр. – посол австрійського парламенту, з 1910 р. – депутат галицького сейму; брав активну участь у боротьбі за реформування виборчого законодавства. Під час I світової війни 1914–1918 рр. – член Головної Української Ради та Загальної Української Ради. В 1917–1918 рр. – голова Української парламентарної репрезентації в австрійському парламенті. 4 січня 1919 р. обраний президентом ЗУНР. Після проголошення 22 січня 1919 р. Акту злуки ЗУНР і УНР у Києві став членом Директорії УНР. 9 червня 1919 р. призначений Диктатором ЗО УНР. 15 листопада 1919 р. покинув Кам'янець-Подільський, і виїхав до Відня. У серпні 1920 р. сформував екзильний уряд Диктатора, який ставив собі за мету відновлення незалежності ЗУНР дипломатичними засобами. Уряд припинив діяльність 15 березня 1923 р. після прийняття Радою Амбасадорів рішення про включення Галичини до складу Польщі. До кінця життя перебував у еміграції в Берліні.

²⁴ Йдеться про вирішення питання про державно-правовий статус Сх. Галичини після її окупації Польщею. Антанта зберігала за собою право остаточного вирішення цього питання, оскільки у рішенні Паризької мирної конференції від 25 червня 1919 р. йшлося лише про тимчасову окупацію Сх. Галичини Польщею. Додатковою підставою для продовження боротьби було й те, що українці Галичини не визнавали польської влади. Зважаючи на це, еміграційний уряд ЗУНР взяв курс на визнання державної самостійності ЗУНР. Втім, на відміну від подій 1918–1919 рр., коли уряд ЗУНР вірив у справедливість Антанти, у 1920–1923 рр. зовнішня політика ЗУНР стала більш прагматичною і базувалася на використанні суперечливостей між великими державами та на їх зацікавленості нафтою і концесіями у Сх. Галичині. 30 квітня 1921 р. уряд ЗУНР запропонував державам Антанти проект «Основи державного устрою Галицької республіки», у якому відстоювалася думка, що Сх. Галичина має всі умови, щоб стати самостійною нейтральною державою. Тоді ж виникла концепція «Східної Швейцарії», згідно з якою незалежна Сх. Галичина мала виконувати у Сх. Європі таку ж роль, як Швейцарія у Зх. Європі. Низка європейських держав підтримувала прагнення галичан, зокрема Німеччина (прагнула послаблення Польщі, яка розширилася за рахунок німецьких земель), Великобританія (не хотіла посилення Франції), Чехословаччина (вбачала у Сх. Галичині ринок збуту та джерело корисних копалин (передусім нафти)). Уряд США вбачав у Сх. Галичині джерело дестабілізації в регіоні та виступав за її передавання Польщі.

²⁵ Українська Національна Рада Західноукраїнської Народної Республіки (УНРада) – створена у Львові 18 жовтня 1918 р. з метою реалізувати право на самовизначення українських земель в Австро-Угорській імперії. До складу УНРади входило 150 членів. 19 жовтня 1918 р. було проголошено Прокламацію УНРади, у якій йшлося про необхідність створення української держави на українських етнічних землях у складі Австро-Угорщини. 9 листопада 1918 р. УНРада проголосила ЗУНР. 9 червня 1919 р. тимчасово передала свої конституційні повноваження Є. Петрушевичу, який отримав усю повноту військової і цивільної виконавчої влади до скликання пленуму УНРади.

²⁶ Йдеться про підписання впродовж серпня 1920 – червня 1921 рр. військових конвенцій між Чехословаччиною, Югославією та Румунією, в результаті чого виникла Мала Антанта (див. пос. 19).

²⁷ Йдеться про плебісцит у Верхній Сілезії, який мав визначити кордон між Німеччиною і Польщею у зв'язку з рішенням Версальської мирної конференції про передавання Верхньої Сілезії Польщі. Референдум, в якому взяло участь понад 1,2 млн. осіб, відбувся 20 березня 1921 р. За його результатами 40,4% учасників голосування висловилося за входження Верхньої Сілезії до складу Польщі, а 59,5% – за її залишення у складі Німеччини. Після підбиття підсумків плебісциту постало питання про їх трактування. У

зв'язку з тим, що Німеччина заявила про неможливість виплати репарацій в разі, якщо її позбавлять Сілезького промислового району, Великобританія та Італія запропонували залишити найбільш розвинені частини Верхньої Сілезії у складі Німеччини; Франція ж, прагнучи ослабити Німеччину, хотіла передати ці території Польщі. Побоюючись, що британсько-італійська точка зору переможе, поляки підняли Третє сілезьке повстання (2 травня – 21 липня 1921 р.). Почалися бої між польськими і німецькими збройними формуваннями. 16 червня 1921 р. у Верхню Сілезію було введено війська Антанти. 20 жовтня 1921 р. на конференції у Парижі було вирішено, що спірні території будуть розділені приблизно по лінії протистояння польських та німецьких формувань. У результаті північна й західна частини Верхньої Сілезії дісталися Німеччині (2/3 території), південна – Польщі (1/3 території).

²⁸ Йдеться про частину Тешинської Сілезії (т. зв. Чеський Тешин), яка в результаті польсько-чехословацької війни 1919–1920 рр. та відповідно до рішення Міжнародної конференції у Спа 28 липня 1920 р. була передана ЧСР (отримала 58,1 % площі і близько 67,9 % з населення спірних територій). Однак таке рішення Верховної ради держав Антанти заклало підґрунтя для тривалого протистояння між чехами і поляками у Тешинській Сілезії, оскільки станом на 1918 р. на цій території проживало 426000 мешканців, з них 55% поляків, 27% чехів, 18% німців.

²⁹ *Штілін Франтішек* (1886–1950) – чехословацький політик і дипломат, легіонер. Член репатріаційної місії у РСФРР (Туркестан, Закавказзя, 1919–1920), перший чехословацький консул у Львові (грудень 1921 – жовтень 1928 рр.). У 1930-х рр. – співробітник дипломатичної місії ЧСР в СРСР; висланий з СРСР у 1931 р. З грудня 1935 р. – консул у Галаці (Румунія).

³⁰ *Гіллерсон Соломон Ісакович* (1882–1938) – російський радянський політичний діяч і дипломат. Активний діяч «Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі і Росії» (Бунду), член ВЦВК, учасник II Всеросійського з'їзду Ради робітничих і солдатських депутатів (25-27 жовтня 1917 р.). З липня 1920 р. – голова Російської репатріаційної місії Червоного Хреста в ЧСР. Невдовзі переключився з гуманітарної роботи на активний шпіонаж, був викритий і висланий з Праги. У 1938 р. звинувачений в приналежності до нелегальної контрреволюційної терористичної організації і розстріляний.

³¹ Арешти чехословаків в Україні переважно відбувалися без відома керівництва УСРР; арештованих відразу відправляли на Луб'янку, до Москви. Так, у квітні 1921 р., ще до того як М. Левицький прибув до Чехословаччини, у Харкові було заарештовано В. Бенеша з дружиною й відправлено до Москви. На той час В. Бенеш був тимчасовим представником репатріаційної місії ЧСР, а його прибуття в Україну було узгоджене з московським представництвом УСРР.

³² Вукоопспілка (Всеукраїнська кооперативна спілка) – створена у червні 1920 р. як центр споживчої кооперації в УСРР. В основу роботи Вукоопспілки ліг основний принцип рад. кооперативного будівництва – єдність кооперативної політики й господарського плану російської та української кооперації. Вукоопспілка перебрала на себе виконання головних торгових і товарообмінних операцій, укладених до 15 червня 1920 р. з Центросоюзом, кооперативними організаціями і агентствами, що діяли в Україні. 5 травня 1935 р. перейменована в Укоопспілку.

³³ *Славинський Максим Антонович* (1868–1945) – український громадсько-політичний діяч, поет-перекладач, дипломат, публіцист. З 1888 р. до 1905 р. брав участь у діяльності РДП, був одним з її головних ідеологів і публіцистів. У 1905 р. обраний до I Державної Думи; у 1906 р. – редактор «Українського вісника». У березні 1917 р. став співзасновником Української національної ради в Петрограді. У 1918 р. повернувся на Україну, належав до партії УПСФ. З 24 жовтня по 14 листопада 1918 р. – міністр праці в уряді Української Держави. З 1919 р. очолював дипломатичну місію УРН у Празі. Залишився в еміграції у Чехословаччині. З 1923 р. викладав в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова та Українській господарській академії в Подєбрадах. У 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами у Празі. Помер у Лук'янівській в'язниці в Києві 23 листопада 1945 р. У 1993 р. помертно реабілітований.

³⁴ *Тютюнник Юрій Йосипович* (1891–1930) – український військовий і громадсько-політичний діяч, публіцист, викладач; генерал-хорунжий армії УНР. На військовій службі з 1913 р.; брав участь у I світовій війні в чині унтер-офіцера. У березні-квітні 1917 р. організував Перший Сімферопольський полк ім. гетьмана Петра Дорошенка. Восени 1917 р. організував у Звенигороді Кіш вільного козацтва. У лютому 1918 р. вів бої проти більшовиків. У лютому 1919 р. частини Ю. Тютюнника об'єдналися з загонами М. Григор'єва; у липні 1919 р. приєднався до Армії УНР. Командувач Київської і Волинської груп Армії УНР, заступник командарма Першого зимового походу, в. о. командувача Армією УНР (1920), член Вищої військової ради Армії УНР, начальник Повстансько-партизанського штабу (1921), командарм Української повстанської армії Другого зимового походу (листопад 1921). Після розгрому українських військ у листопаді 1921 р. повернувся до Польщі. Заарештований 16 червня 1923 р. після переправи через Дністер. Погодився на співпрацю з урядом УСРР; викладав у Харківській школі червоних старшин. 12 лютого 1929 р. заарештований в Харкові і висланий до Москви. Розстріляний 20 жовтня 1930 р. за вироком колегії ОГПУ.

³⁵ *Мостовенко Павло Миколайович* (1881–1938) – радянський державний та партійний діяч, революціонер. Закінчив Петербурзький політехнічний інститут та Імператорську Військово-медичну академію. З 1901 р. – член РСДРП. У жовтні-грудні 1917 р. – голова Московської ради солдатських депутатів, член московського ВРК. З 1921 р. – на дипломатичній роботі: повноважний представник РСФСР у Литві (березень 1921 – травень 1922 рр.) та Чехословаччині (грудень 1922 – лютий 1923 рр.). Директор Промислової академії (1925–1927), ректор Московського вищого технічного училища ім. Баумана (1927–1930), згодом – уповноважений ВРНГ РСФСР у Берліні. У 1934–1937 рр. – директор Вищих академічних курсів Наркомважпрома СРСР. Заарештований та страчений у 1938 р. Реабілітований у 1956 р.

³⁶ *Укрзовнішторг* (Всеукраїнська торговельна контора з експорту й імпорту) – на поч. 1921 р. фактично апарат Уповноваженого НКЗТ РСФРР при РНК УСРР. Виник на основі ст. 3 і 4 Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 р. та спеціальної угоди, які передбачали об'єднання частини народних комісаріатів обох республік (у тому числі наркоматів зовнішньої торгівлі) та регламентували появу такого органу виконавчої влади як «уповноважений». Своєрідність цього органу влади полягала в тому, що, він був ланкою в єдиній зовнішньоторговельній системі обох республік, і водночас фактично виконував роль і функції НКЗТ УСРР, у зв'язку з чим часто називався Укрзовнішторгом. Відповідно до декрету РНК УСРР від 18 липня 1921 р. Уповноважений НКЗТ в Україні став діяти офіційно на правах наркома у складі РНК УСРР; міг мати своїх торгових представників за кордоном, розробляти свій експортний та імпорتنний план, укладати самостійні торговельні угоди за кордоном. На поч. 1922 р. структура апарату зовнішньої торгівлі УСРР дещо змінилася, затверджено його поділ на 2 частини: регулятивну – Управління уповноваженого НКЗС при РНК УСРР та комерційну – Укрзовнішторг.

³⁷ *Інтерпеляція* – звернення депутата парламенту до уряду або його представника з певним питанням, після обговорення якого приймається відповідна ухвала.

³⁸ Йдеться про звернення М. Левицького до фракції комуністів у чехословацькому парламенті з проханням допомогти у справі ліквідації офіційних представництв УНР у Празі. Він обґрунтував це тим, що в Україні влада належить більшовикам, а отже, лише вони можуть бути єдиними представниками інтересів України в Чехословаччині. Ця інтерпеляція пролунала у парламенті ЧСР 17 липня 1921 р. 31 липня 1921 р. міністр закордонних справ Е. Бенеш відповів, що уряди УНР та ЗУНР, так само як і уряд УСРР, не було визнано. А переговори з місіями УНР та ЗУНР велися з питань, які виникали у зв'язку з переходом громадян ЗУНР на словацьку територію й прибуттям до Чехословаччини галицьких біженців.

³⁹ *Коцюбинський Юрій Михайлович* (1896–1937) – український радянський партійний і державний діяч, син М. Коцюбинського. У 1906–1916 рр. навчався у Чернігівській

чоловічий гімназії. У 1913 р. став членом РСДРП. З грудні 1917 р. – заступник, згодом – в. о. народного секретаря військових справ в уряді УСРР. У січні 1918 р. призначений головнокомандувачем збройних сил радянської України. З березня 1918 р. – член більшовицького ЦВК, народний секретар внутрішніх справ. З 1920 р. – на дипломатичній роботі в Австрії (1920–1922, 1925–1927) та Польщі (1927–1930). У вересні 1921 р. від імені УСРР підписав з Австрією конвенцію про репатріацію військовополонених та громадянських інтернованих. З лютого 1934 р. – голова Держплану і заступник голови Раднаркому УСРР. У листопаді 1934 р. виведений зі складу ЦК КП(б)У і звільнений з роботи; у березні 1935 р. виключений з КП(б)У. У лютому 1935 р. заарештований, звинувачений в антирадянській діяльності. Страчений у 1937 р.

⁴⁰ *Бронський (Варшавський) Мечислав Генріхович* (1882–1938) – польський і радянський політичний діяч, економіст. Навчався у Мюнхенському політехнічному інституті. Партійну роботу вів у Польщі і Швейцарії. З 1902 р. член Соціал-демократичної партії Польщі і Литви. Влітку 1917 р. переїхав у Росію, працював агітатором і пропагандистом при Петроградському комітеті РСДРП(б), та в редакції польської газети «Трибуна». Після більшовицького перевороту – член ради Державного банку, заступник наркома торгівлі і промисловості РСФРР і член ВРНГ. З 1920 р – полпред и торгпред в Австрії, потім – на викладацькій і науковій роботі.

⁴¹ Рада Республіки – вищий законодавчий орган влади УНР, який діяв у м. Тарнові (Польща). Створений на підставі закону «Про Раду Республіки УНР» від 9 січня 1921 р. Урочисте відкриття відбулося 3 лютого 1921 р. У роботі Ради Республіки брало участь 67 депутатів, які представляли українські політичні партії, профспілкові та культурно-освітні організації. Від участі в роботі Ради Республіки відмовились Українська партія соціалістів-революціонерів та Українська народна партія. Головою Ради Республіки було обрано І. Феценка-Чопівського. Предметом розгляду Ради Республіки були: пропозиції уряду, внесення комісії Ради Республіки, внесення депутатів, інтерпеляції та петиції. З компетенції Ради Республіки було вилучено питання державного устрою УНР та її Конституції, внесення змін до засад робітничого та земельного законодавства, прав національних меншин тощо. Існувала до 5 серпня 1921 р.

⁴² РАТАУ (Радіотелеграфне агентство України) – створене у 1921 р. (одночасно з РОСТА – Російським телеграфним агентством) як установа урядової інформації УСРР. Головним завданням РАТАУ була організація регулярного обміну інформацією про події в УСРР і за її межами та інформування уряду УРСР про події у світі. РАТАУ здійснювало обмін інформацією з телеграфними агентствами іноземних держав та організувало мережу відділів і кореспондентів при торговельних місіях та дипломатичних представництвах УСРР за кордоном. Після утворення у 1925 р. Телеграфного агентства СРСР (ТАРС) підпорядковане останньому; функції РАТАУ обмежено збором та поширенням інформації про внутрішні події в УРСР. У 1990 р. перейменовано в Укрінформ.

⁴³ *Чичерін Григорій Васильович* (1872–1936) – російський радянський партійний та державний діяч, дипломат. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. З 1898 р. працював у архівному відділі Міністерства закордонних справ Росії. З 1904 р. жив у еміграції в Німеччині, Франції, Бельгії, Великобританії. З 1905 р. – член РСДРП, здійснював постійну фінансову підтримку партії. У 1918–1930 рр. – очолював НКЗС РСФРР (згодом СРСР). Брав участь у підписанні Брестського миру (1918); очолював делегацію РСФРР на Генуезькій та Лозаннській конференціях, підписав Рапальський договір з Німеччиною. У 1930 р. вийшов у відставку через важку хворобу.

⁴⁴ *Форми анкети у справі не виявлено.*

⁴⁵ *Кудря Данило Євменович* – (1885–після 1961) – український радянський політичний, військовий та кооперативний діяч. З 1906 по 1918 рр. – член партії есерів. У жовтні 1917 р. призначений комісаром Пд.-Зх. фронту. У 1918 р. приєднався до партії боротьбистів, до жовтня 1919 р. – заступник наркома продовольства УСРР, виступав проти більшовицької продовольчої диктатури. У 1920 р. – один із керівників Харківського губернського комітету УКП (боротьбистів). У 1920–1930-х рр. перебував на керівних посадах

у господарській, фінансовій сфері, кооперації. Ініціатор створення й заступник голови правління пайового товариства «Укробсельтеатр». Згодом – директор Всеукраїнської контори Банку фінансування соціалістичного сільського господарства СРСР. Заарештований 12 грудня 1934 р. за звинуваченням у приналежності до «Контрреволюційної підпільної боротьбистської організації», виключений з КП(б)У, засуджений. Звільнений у 1947 р.

⁴⁶ *Новаковський Ю. С.* – український радянський дипломат. 3 грудня 1921 р. – повноважний торговий представник Укрзовнішторгу в Чехословаччині. 3 березня 1922 р. – торговий представник УСРР у Німеччині.

⁴⁷ УНР (Українська Народна Республіка) – українська держава, що існувала в 1917–1920 рр. на території Центральної, Східної та Південної України зі столицею в Києві. Постала на місці південно-західних губерній Російської імперії. До квітня 1918 р. очолювалася Центральною Радою; після грудня 1918 р. – Директорією. Проголошена 7 листопада 1917 р., як автономна республіка у складі Російської республіки. 22 січня 1918 р. проголошена незалежною державою. 22 січня 1919 р. об'єдналася із ЗУНР. У 1921 р. поділена між Польщею з одного боку та УРСР і РСФФР з іншого. З 12 листопада 1920 р. до 22 серпня 1922 р. уряд республіки перебував у вигнанні.

⁴⁸ КП(б)У (Комуністична партія (більшовиків) України) – формально заснована у квітні 1918 р. як самостійна партія, але вже у липні 1918 р. на вимогу російських більшовиків ухвалила рішення про входження до складу РКП(б) із збереженням власної назви. 20 березня 1920 р. відбулося спільне засідання IV конференції КП(б)У та конференції Української комуністичної партії (боротьбистів), на якій відбулося злиття КП(б)У та УКП(б). У різний час партію очолювали: Г. П'ятаков, С. Гопнер, Е. Квірінг, С. Косіор, В. Молотов, Д. Мануїльський, Л. Каганович.

⁴⁹ Укапісти – члени Української комуністичної партії. УКП виникла у січні 1920 р. Члени партії вважали, що КП(б)У є частиною РКП(б), і тому не може реалізувати потреби української нації. Підтримувала ідею створення демократичної УНР; домагалася переростання української національно-демократичної революції у соціальну, а УНР – у самостійну соціалістичну республіку; виступала проти насадження в Україні радянської системи ззовні. В часи розквіту (1920 р.) членами партії було 3000 осіб. Під тиском ЦК КП(б)У у 1923 р. в УКП виникла «ліва фракція», яка виступала за злиття з КП(б)У, мотивуючи це можливістю українізації останньої. 1 березня 1925 р. на своєму IV з'їзді партія формально припинила існування. Значна частина її членів увійшла до КП(б)У. Керівними діячами УКП були М. Ткаченко, А. Річицький, А. Драгомирецький, М. Авдієнко.

⁵⁰ *Голубович Всеволод Олександрович* (1885–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч. Закінчив духовну семінарію і Київський політехнічний інститут. У 1903 р. вступив до РУП, у 1912 р. примкнув до українських есерів. Займав високі державні посади у добу Центральної Ради: з 27 липня 1917 р. – генеральний секретар шляхів, з листопада 1917 р. – генеральний секретар торгу і промисловості; 18 січня 1918 р. призначений головою Ради народних міністрів і міністром закордонних справ УНР. У серпні 1920 р. заарештований; у травні 1921 р. засуджений у «справі ЦК УПСР» до 5 років примусової праці у таборах; наприкінці цього ж року амністований ВУЦВК. Після звільнення працював в Українській раді народного господарства, де згодом очолив відділ капітального будівництва. У 1931 р. засуджений у справі «Українського національного центру». Помер у Ярославській в'язниці.

⁵¹ *Чечель Микола Флорович* (1891–1937) – український громадсько-політичний діяч. Закінчив Житомирську гімназію; у різний час навчався у Петербурзькому та Віденському політехнічних інститутах. Належав до УПСР, у липні 1917 р. обраний членом ЦК партії. У квітні 1917 р. обраний членом Української Центральної Ради від студентських організацій, входив до складу Малої Ради. У липні 1917 – квітні 1918 рр. – секретар УЦР. Член комісії УЦР із розробки проекту статуту автономії України. Політичний однодумець М. Грушевського, разом з яким у 1919 р. емігрував до Відня. Належав до Закордонної делегації УПСР. У вересні 1921 р. разом із М. Шрагом вів переговори з головою

Раднаркому УСРР Х. Раковським про повернення в Україну. Викладав у Харківському технологічному інституті, очолював секцію промисловості будівельних матеріалів Держплану УСРР. У 1931 р. засуджений у справі «Українського національного центру». Розстріляний у 1937 р.

⁵² Шаповал Микита Юхимович (1882–1935) – український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист. Член РУП, УПСР, УЦР. У листопаді 1917 – січні 1918 рр. – генеральний секретар пошти та телеграфу УНР. Був співорганізатором протигетьманського повстання (1918); у листопаді 1918 р. – січні 1919 р. – голова Українського національного союзу. У грудні 1918 – лютому 1919 рр. – міністр земельних справ в уряді В. Чехівського. У 1919–1920 рр. – секретар дипломатичної місії УНР у Будапешті. В еміграції був головою Українського громадського комітету, з 1921 р. брав участь у створенні українських вищих навчальних закладів у Чехословаччині; видавець і редактор журналу «Нова Україна»; знаходився у непримиренній опозиції до еміграційного уряду УНР.

⁵³ Мазуренко Василь Петрович (1877–1930-і рр.) – український політичний діяч, брат С. і Ю. Мазуренків. За освітою – інженер-технолог. З 1903 – член РУП. З 1904 належав до «Закордонного Комітету» РУП. Згодом – член УСДРП. Член УЦР від Харківської губернії. У 1917–1918 рр. декілька разів призначався заступником міністра фінансів. У 1919 р. – голова дипломатичної місії УНР в Італії. У 1920 р. повернувся в Україну. Працював директором Палати мір і ваг у Харкові. У 1931 р. заарештований у справі «Українського Національного Центру»; репресований органами НКВС СРСР.

⁵⁴ Тривалий час уряд ЧСР підтримував прагнення Сх. Галичини здобути державну незалежність. На території Чехословаччини розміщувалися інтерновані війська ЗУНР, а Є. Петрушевич навіть пропонував створити галицько-чехословацьку конфедерацію.

⁵⁵ Див. пос. 38.

⁵⁶ У Чехословаччині перебували інтерновані військові формування армії ЗУНР, які, завдяки підтримці уряду ЧСР, зберігали свою організацію й підтримували боєздатність. За умов відсутності державної території невелика (понад 4 тис. осіб), але боєздатна армія залишалася вагомим аргументом в акціях Є. Петрушевича. Із середини 1921 р. в умовах зближення ЧСР із Польщею зацікавленість чехословацьких політиків у вирішенні східногалицького питання на користь ЗУНР поступово згасала.

⁵⁷ Див. пос. 28.

⁵⁸ Іредента (італ. *irredento* – незвільнений; такий, що перебуває під чужим владаруванням) – термін, який означає частину етносу, що складає меншість населення у межах певної держави, але компактно проживає в безпосередній близькості до держави, в якій ідентичний народ складає більшість. Географічна близькість та компактність проживання відрізняють іреденту від діаспори. У випадку дискримінації іреденти, в її середовищі виникають рухи за возз'єднання з територією етнічної більшості – іредентизм. Форма сепаратизму, коли населення, що компактно проживає в одній країні, хоче приєднатися до країни свого етнічного походження.

⁵⁹ Див. пос. № 36.

⁶⁰ Йдеться про Закордонну делегацію (ЗД) УПСР, яка виникла у червні 1919 р. у Парижі, а з осені 1920 р. діяла у Відні як закордонний осередок УПСР. До складу ЗД УПСР входили М. Грушевський, М. Чечель, М. Шраг, П. Христюк, Д. Ісаєвич. Основне завдання ЗД вбачалося у перетворенні УНР на «радянську республіку» та досягнення компромісу з більшовиками. На початку 1921 р. ЗД УПСР на еміграції розкололася на прорадянську групу, очолену Закордонною делегацією, празьку – на чолі з М. Шаповалом та Організаційний комітет УПСР за кордоном (М. Ковалевський, М. Залізник) у Відні. У 1924 р. ЗД УПСР повернулася в УСРР.

⁶¹ Питання про державний статус Сх. Галичини неодноразово дискутувалося на засіданнях Великої ради і Політичного комітету Генеральної Асамблеї Ліги націй. Можливо, йдеться про розгляд «східногалицького питання» Асамблеєю Ліги націй 27 вересня 1921 р., коли було підтверджено резолюцію Ліги націй від 23 лютого 1921 р, в якій стверджувалося, що Сх. Галичина перебуває під військовою окупацією Польщі, а не її суверенітетом.

⁶² «Український прапор» – друкований орган Диктатури ЗУНР, видання Уряду преси і пропаганди. Виходив з 8 серп. 1919 р. до жовт. 1923 р. у Відні, згодом, до 1932 р., у Берліні. У віденський період над газетою працювали П. Лисяк, І. Німчук і І. Проць (ред.), К. Левицький, О. Назарук, О. Грицай (співроб.), у берлінський – М. Лозинський, Р. Перфецький, Ю. Бачинський, А. Жук.

⁶³ Йдеться про події, пов'язані із захопленням у жовтні 1920 р. військами 1-ї Литовсько-Білоруської дивізії під командуванням польського генерала Л. Желіговського частини пд.-сх. Литви. В результаті військових дій виникла формально незалежна держава Середина Литва, яка у 1922 р. була включена до складу Польщі. *Желіговський Люціан Мечислав Рафайл* (1865–1947) – польський генерал і політичний діяч. В 1917 р. – один із організаторів польських національних частин у Росії. У квітні 1919 р. повернувся до Польщі. 3 жовтня 1920 р. – командир 1-ї Литовсько-білоруської дивізії, яка з негласної санкції Ю. Пілсудського зайняла Вільно (9 жовтня 1920 р.) і частину південно-східної Литви. У 1921–1925 рр. – інспектор армії в Варшаві, у 1925–1926 рр. – військовий міністр). Забезпечив здійснення травневого перевороту 1926 р. в Польщі. У 1935–1939 рр. – член польського парламенту. У 1940 р. виїхав до Великобританії; був членом польського уряду у вигнанні.

⁶⁴ *Левицький Євген Йосипович* (1870–1925) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, публіцист. Закінчив Львівський університет. Один із засновників Національно-демократичної партії (1899). З 1901 р. – редактор газети «Свобода», з 1902 р. – газети «Діло». У 1907 р. був обраний депутатом австрійського парламенту. У 1914–1918 рр. за дорученням Союзу Визволення України вів організаційну і просвітницьку роботу серед полонених українців у німецьких таборих. У 1918–1919 рр. – член УНРади ЗУНР. У 1919–1920 рр. – посол ЗУНР у Німеччині та Чехословаччині. Після поразки національно-визвольних змагань займався адвокатською практикою у Відні, де і помер.

⁶⁵ *Красін Леонід Борисович* (1870–1926) – російський радянський державний і політичний діяч, економіст, дипломат. Закінчив Харківський технологічний інститут (1890). З 1890 р. – член РСДРП. Неодноразово був заарештований за революційну діяльність. У 1912–1917 рр. – інженер, директор заводів «Siemens und Schukkert» у Петербурзі. Брав участь у мирних переговорах з Німеччиною (1918) та Естонією (1919), Гаазькій та Генуезькій конференціях (1922). Займав високі посади у радянському держпараті: голова надзвичайної комісії з постачання Червоної армії (1918), член Президії ВРНГ (серпень 1918 – березень 1920 рр.), нарком торгівлі і промисловості РСФРР (листопад 1918 – червень 1920 рр.), нарком шляхів сполучення РСФРР (березень 1919 – грудень 1920 рр.), нарком зовнішньої торгівлі РСФРР та СРСР (червень 1920 – листопад 1925 рр.). Одночасно перебував на дипломатичній роботі: дипломатичний і торговий представник РСФРР та СРСР у Великобританії (травень 1921 – липень 1923 рр.), повпред СРСР у Франції (листопад 1924 – жовтень 1925 рр.) та Великобританії (жовтень 1925 – листопад 1926 рр.). Помер у Лондоні, похований у Кремлівській стіні.

⁶⁶ Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) – виникла у квітні 1917 р. Друкованими органами партії були: щоденник «Народна Воля» і тижневик «Боротьба». На IV з'їзді (травень 1918 р.) розкололася на боротьбистів (Л. Ковалів, О. Шумський) та «центральну течію» (М. Шраг, Н. Григорієв, В. Голубович). Наприкінці 1919 р. частина членів УПСР емігрувала за кордон, де М. Грушевський, М. Чечель, М. Шраг заснували «закордонну делегацію» у Відні. На початку 1921 р. УПСР в еміграції розкололася на: 1) прорадянську групу, очолену «закордонною делегацією»; 2) пражську групу (М. Шаповал); 3) організаційний комітет УПСР за кордоном (М. Ковалевський і М. Залізник). Після повернення «закордонної делегації» в Україну (1924 р.) і смерті М. Шаповала (1932 р.) організації есерів об'єдналися і створили у Празі спільний ЦК УПСР, а у 1950 р. об'єдналися в Українську соціалістичну партію.

⁶⁷ Український громадський комітет у Чехословаччині (УГК) – громадська установа, заснована влітку 1921 р. у Празі М. Шаповалом. Комітет приймав участь в організації Української господарчої академії в Подєбрадах (1922 р.) та Українського педагогічного

інституту ім. М. Драгоманова в Празі (1923 р.). Станом на 1 січня 1924 р. до УГК входила 91 особа. Головою Комітету був М. Шаповал, активними членами – Н. Григорійв, О. Мицюк, М. Галаган. Ліквідований урядом Чехословаччини у серпні 1925 р.

⁶⁸ *Григорійв Никифір Якович* (1883–1953) – український громадський та політичний діяч, публіцист, педагог. У 1903 р. вступив до партії есерів. З 1915 р. служив у російській армії військовим урядовцем; у цей час написав «Історію українського народу». З 1917 р. – активний діяч УПСР, член УЦР, голова Ради солдатських депутатів Київської військової округи. У 1918 р. – міністр освіти в уряді В. Голубовича, за Гетьманату – член УНС. У 1919 р. – член Трудового Конгресу, керівник пресової служби Армії УНР, член ЦК УПСР. У листопаді 1920 р. емігрував до Польщі. У 1921 р. переїхав до Чехословаччини, де працював професором Празького університету. З 1938 р. жив у США, з 1949 р. – керівник українського відділу «Голосу Америки». Помер у Нью-Йорку.

⁶⁹ *Мицюк Олександр Корнійович* (1883–1943) – український громадський діяч, юрист, економіст і соціолог. Один із засновників УПСР (1906) та Юнацької спілки (1915). З 26 грудня 1918 р. до 12 лютого 1919 р. – міністр внутрішніх справ УНР. У лютому 1919 р. організував Вінницький і Кам'янецький «Господарсоюзи» (головою правління останнього працював до кін. 1920 р.). Наприкінці 1920 р. емігрував до Чехословаччини. З 1921 р. – член УГК у Чехословаччині, професор Української господарської академії і Українського вільного університету, дійсний член Наукового товариства ім. Шевченка. Помер у Празі.

⁷⁰ *Мартос Борис Миколайович* (1879–1977) – український громадсько-політичний діяч, учений-економіст, кооператор і педагог. З червня 1917 р. – член УЦР, Малої Ради, ЦК Селянської Спілки (заступник голови). В Генеральному секретаріаті обіймав посаду секретаря земельних справ. За Гетьманату очолював управу Українського кооперативного комітету, був одним із засновників Кооперативного інституту ім. М. Туган-Барановського у Києві. З грудня 1918 р. – міністр продовольчих справ в уряді В. Чехівського; з 9 квітня до 27 серпня 1919 р. очолював Раду Народних Міністрів УНР і водночас обіймав посаду міністра фінансів. У 1920 р. емігрував до Німеччини, згодом – до ЧСР. Був одним із організаторів та професором (з 1924 р.) Української господарської академії в Подебрадах. У 1936–1938 рр. працював директором Українського технічно-господарського інституту. Засновник і ректор Української вищої школи економіки (1945–1949) та Українського господарського інституту (1949–1954) у Мюнхені. З 1958 р. жив у США.

⁷¹ *Олександр Сербський (Олександр I Карагеоргієвич)* (1888–1934) – король Королівства сербів, хорватів і словенців, король Югославії. Син Петра I Карагеоргієвича. У 1906 р. закінчив пажеський корпус у Санкт-Петербурзі. Під час I Балканської війни командував 1-ю сербською армією. З 1914 р. – принц-регент Сербського королівства, з 16 серпня 1921 р. – король Королівства сербів, хорватів і словенців, з 3 жовтня 1929 р. – король Югославії. З 1929 р. встановив військово-монархічну диктатуру, засновану на принципах корпоративізму та сербського націоналізму. У зовнішній політиці орієнтувався на Францію, був покровителем білої еміграції. 9 жовтня 1934 р. застрелений у Марселі разом з міністром іноземних справ Франції Л. Барту.

⁷² *Савінков Борис Вікторович* (1879–1925) – російський політичний і військовий діяч, терорист, літератор. Один із лідерів РСДРП (з 1903 р.) та Бойової організації РСДРП, організатор і учасник багатьох терористичних актів. Після Лютневої революції – комісар при ставці верховного головнокомандувача; товариш військового міністра Тимчасового уряду. У 1918 р. очолив Союз захисту батьківщини і свободи, був одним із творців Добровольчої армії на Дону, пізніше – представник А. Колчака в Парижі. Ініціатор створення і голова Російського політичного комітету в Польщі (1920–1921). Вів переговори із лідерами екзильного уряду УНР про спільні військові акції проти Радянської Росії. В серпні 1924 р. заарештований після нелегального переходу польсько-радянського кордону. Засуджений до 10 років ув'язнення. За офіційною версією – покінчив життя самогубством у тюрмі, за іншими даними – вбитий чекістами.

⁷³ *Булак-Балахович (Бей-Булак Балахович) Станіслав Никодимович* (1883–1940) – російський політичний і військовий діяч, один із керівників білого руху в північно-за-

хідній частині колишньої Російської імперії у 1918–1920 рр. У лютому 1918 р. вступив у Червону Армію, з санкції Л. Троцького сформував кавалерійський полк. В листопаді 1918 р. разом із полком перейшов на бік білогвардійських військ, брав участь у наступі армії Юденича на Петроград. У серпні 1919 р. перейшов на службу в Естонію. Брав участь у радянсько-польській війні 1920 р. на боці Польщі. Вбитий у Варшаві.

⁷⁴ *Літвінов Максим Максимович (Валлах Мейер-Генох Мовшевич) (1876–1951)* – російський радянський політичний і державний діяч, революціонер, дипломат. Під час революції 1905–1907 рр. здійснював постачання зброї для революційних організацій. У 1907 р. емігрував до Швейцарії, з 1908 р. жив у Великобританії. У листопаді 1917 – вересні 1918 рр. – диппредставник РСФСР у Великобританії. 6 вересня 1918 р. заарештований і обмінаний на заарештованого в Росії за звинуваченням в організації антирадянської змови англійського дипломата Р. Локкарта. Після повернення працював на різних посадах в уряді РСФРР (з 1923 р. – СРСР): член колегії НКЗС (1918–1930), заступник наркома (1921–1930), нарком (1930–1939), заступник наркома (1941–1946) закордонних справ. Водночас працював як кадровий дипломат: в. о. повпреда РСФРР у Естонії (груд. 1920 – верес. 1921 р.), представник СРСР в Лізі Націй (1934–1938), посол СРСР у США (1941–1943) та на Кубі (1942–1943). З 1946 р. у відставці.

⁷⁵ Йдеться про Закордонну делегацію (ЗД) УПСР (див пос. № 60).

⁷⁶ М. Чечель перебував в Україні у липні 1921 р. за дорученням Закордонної делегації УПСР з метою: 1) з'ясувати можливість або неможливість легалізації УПСР в Україні; 2) зустрітись із заарештованими членами ЦК УПСР і з'ясувати їх позиції і тактику, а також 3) проінформувати ЦК про діяльність ЗД УПСР. Формально він був відраджений до Москви для участі у III конгресі Комінтерну. Втім, М. Чечель долучитися до роботи конгресу не вдалося, оскільки делегація УСРР не визнала його мандат. Під час зустрічі з О. Шумським 9 липня 1921 р. у Москві та з Х. Раковським і Д. Мануїльським 16 липня 1921 р. у Харкові М. Чечель з'ясував позицію КП(б)У, яка полягала у наступному: легалізація УПСР в Україні неможлива, водночас бажаним є повернення в Україну для участі в радянському будівництві людей із ЗД УПСР, при умові їх виходу із партії. 22 липня 1921 р., з дозволу Х. Раковського, М. Чечель зустрівся із заарештованими членами ЦК УПСР, які заявили, що ЦК вважає необхідним перебування ЗД УПСР за кордоном і бажаним повернення членів УПСР в Україну без виходу із партії.

⁷⁷ Йдеться про Закордонну делегацію УПСР (див пос. № 60).

⁷⁸ *Часник Іван* – український громадсько-політичний і державний діяч. Член УПСР, 29 січня 1919 р. обраний до ЦК УПСР (ц. т.). З 9 червня 1919 р. – товариш керуючого Управління преси й інформації РНМ УНР, редактор «Народної волі». У квітні-червні 1920 р. разом з І. Лизанівським, Н. Петренком, С. Березняком, А. Степаненком вів переговори в Києві з більшовицькими лідерами В. Затонським, П. Любченком, М. Павловим про легалізацію УПСР (ц. т.). Влітку-восени 1920 р. працював секретарем комісії Київського відділення Вукоопспілки. 20 жовтня 1920 р. заарештований у «Справі членів ЦК УПСР». У травні 1921 р. засуджений до 10 років таборів, згодом амністований.

⁷⁹ *Лизанівський Іван Миколайович (1892–1934)* – український громадсько-політичний діяч, літературознавець, видавець. Закінчив історико-філологічний факультет Львівського університету (1914), учень М. Грушевського. У 1910–1912 рр. – особистий секретар І. Франка. З 1914 р. жив у Наддніпрянській Україні. Після Лютневої революції – член УЦР, один із організаторів Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Член УПСР, після її розколу у травні 1918 р. увійшов до центральної течії партії, 29 січня 1919 р. обраний до ЦК УПСР (ц. т.). З березня 1919 р. входив до складу Комітету охорони республіки, у квітні-серпні 1919 р. очолював Управління преси й інформації РНМ УНР та виконував обов'язки державного секретаря в уряді Б. Мартоса. Після поразки національно-визвольних змагань залишився в УСРР. У жовтні 1920 р. заарештований у «Справі членів ЦК УПСР». У травні 1921 р. засуджений до 10 років таборів, згодом амністований. В УСРР працював у видавництвах «Рух» та «Книгоспілка». У 1924–1929 рр. разом із С. Пилипенком редагував перше багатотомне зібрання творів І. Франка. 2 лютого 1931 р.

заарештований у справі «Українського національного центру», засуджений до 6 років таборів. 9 вересня 1937 р. розстріляний за вироком «трійки».

⁸⁰ Йдеться про заарештованих у т. зв. «Справі членів уряду УНР і Центральних комітетів Української партії соціалістів-революціонерів і соціалістів-демократів», яка пізніше увійшла в історію як «Справа членів ЦК УПСР». Всього по справі було звинувачено 76 осіб, з них 11 (В. Голубович, Г. Сиротенко, І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник, П. Бензя, Г. Солодарь, С. Березняк, О. Блоха, Г. Скугар-Скварський, М. Токаревський) були заарештовані наприкінці вересня – жовтні 1920 р. співробітниками Особливого відділу Південно-Західного фронту, інші перебували в еміграції. Серед звинувачених були всі члени Директорії (В. Винниченко, С. Петлюра, О. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець), провідники УПСР (М. Ковалевський, П. Христюк та ін.), УСДРП (І. Мазепа, Д. Антонович, В. Чехівський та ін.), УПСФ (А. Ніковський, В. Прокопович та ін.), УПСС (І. Липа, М. Білінський, О. Шаповал та ін.), міністри УНР практично всіх складів урядів та інші. Кожен із них заочно «засуджувався до вищої міри покарання – розстрілу, але у зв'язку з тим, що не був заарештованим, оголошувався поза законом». Підсудних звинувачували у «політичному бандитизмі», організації повстанського руху в Україні, підготовці до повалення радянської влади, укладенні миру з Німеччиною у 1918 р., участі у переговорах із Польщею у квітні 1920 р. тощо. Державним обвинувачем на процесі виступив Д. Мануїльський, в якості свідків були залучені колишні члени УПСР П. Любченко, О. Шумський та ін. Обвинувачені винними себе не визнали, однак Верховний революційний трибунал у травні 1921 р. засудив В. Голубовича, Н. Петренка, І. Лизанівського, І. Часника до десяти років концентраційних таборів (відповідно до постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністії», термін засудженим скоротили на 5 років, а наприкінці 1921 р. вони були звільнені.

⁸¹ *Шраг Микола Ілліч* (1894–1970) – український економіст і громадсько-політичний діяч, доктор економічних наук (1967), теоретик розміщення продуктивних сил і промислових комплексів. Закінчив Чернігівську гімназію, навчався на юридичному факультеті Московського університету. У 1917 р. – член ЦК УПСР, заступник голови УЦР; з 1919 р. – радник української дипломатичної місії в Будапешті. У 1920–1924 рр. жив у Відні. У 1924 р. повернувся до СРСР, працював у Харківському товаристві робітників і техніків. У 1931 р. заарештований у справі «Українського національного центру», засуджений до 6 років таборів, згодом амністований. Разом із сім'єю часто змінював місце проживання, що дозволило йому уникнути арешту. За деякими відомостями був амністований перед війною. З 1952 р. викладав у Харківському інституті народного господарства; з 1966 р. – професор Львівського політехнічного інституту. У 1945 р. поселився у Львові; у 1952 р. закінчив Львівський торгово-економічний інститут, з 1964 р. – доцент, професор кафедри економіки і організації галузевої промисловості Львівського політехнічного інституту.

⁸² *Христюк Павло Оникійович* (1890–1941) – український кооператор, громадсько-політичний діяч, публіцист. Навчався у Київському політехнічному інституті. Був співробітником газети «Рада»; у 1916–1917 рр. – редактор кооперативного журналу «Комашня». Після Лютневої революції 1917 р. – провідний діяч ЦК УПСР та Селянської спілки, член Центральної і Малої Рад, генеральний писар в уряді В. Винниченка, співавтор земельного закону від 31 січня 1918 р., міністр внутрішніх справ (з кінця лютого 1918 р. – державний секретар) в уряді В. Голубовича. Після IV з'їзду УПСР належав до фракції «центральної течії». З 1919 р. – в еміграції у Відні, де був членом «закордонної делегації» УПСР та співредактором журналу «Борітеся – поборете!». У 1924 р. повернувся в Україну, працював у Товаристві робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву (Харків, 1928–1931). Заарештований 2 березня 1931 р. за справою «Українського Національного Центру»; засуджений. Помер у концтаборі.

⁸³ *Жуковский Олександр Тимофійович* (1884–1925(?)) – український громадсько-політичний та військовий діяч. Учасник I світової війни. З кінця липня 1917 р. – представник Українського Генерального військового комітету при Генеральному штабі у Петрограді. Належав до УПСР (центральної течія). З 29 січня 1918 р. – в. о. військового міністра

УНР, з 9 березня 1918 р. – міністр морських справ, з 22 березня 1918 р. – військовий міністр. 29 квітня 1918 р. заарештований німецьким оберкомандуванням за підозрою у причетності до викрадення банкіра Ю. Доброго і засуджений до дворічного ув'язнення. За Директорії УНР – командир Окремого кордонного корпусу, начальник залоги в Кам'янці-Подільському. З березня 1919 р. – посол та військовий аташе УНР у Чехословаччині. З 13 вересня 1919 р. – ревізор військових місій УНР у Празі, Берліні, Відні. У серпні 1921 р. вів переговори з урядом УСРР про повернення віденської групи УПСР в Україну. Подальша доля невідома.

⁸⁴ Дніпросоюз (Центральний союз кооперативно-споживчих союзів) – заснований у 1917 р. в Києві. Наприкінці 1918 р. об'єднав близько 8000 кооператив і близько 80 повітових та окружних союзів; постачав галантерейні, мануфактурні та ін. товари; організував декілька фабрик і друкарню (на промислових підприємствах Дніпросоюзу працювало понад 2000 осіб). До його складу, крім торгових відділів, входили ревізійно-інструкторський, статистично-економічний, культурно-освітній, юридичний, асекураційний відділи. Особливою заслугою Дніпросоюзу було видання великої кількості укр. книжок, організація бібліотек, читалень, театральних гуртків, власної кооперативної школи, видання журналу «Кооперативна Зоря». У липні 1920 р. більшовики перетворили Дніпросоюз на один із підрозділів Вукоопспілки – Київський губсоюз. Дякий час окремі його підрозділи ще продовжували функціонувати. Наприклад, видавництво Дніпросоюзу продовжувало діяльність у Відні до 1921 р.

⁸⁵ Книгоспілка – українська видавнича і книготорговельна спілка. Заснована у 1922 р. в Харкові. Як видавництво існувала до кінця 1930 р., потім перетворена на книготорговельне об'єднання – Вукоопкнигу. Видала 3096 назв кооперативної, навчальної, художньої та іншої літератури загальним накладом понад 40 млн. прим. Зокрема в ній вийшли збірки творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки та інших письменників. Книгоспілка видавала журнали «Книга», «Кооперативний книгар», «Нова громада», газету «Кооперативне життя», мала широку мережу кооперативної книготоргівлі (понад 6 тис. магазинів).

⁸⁶ *Ауссем Володимир Християнович* (1882–1936 (1937)) – український радянський партійний та політичний діяч. Закінчив Орловський кадетський корпус (1898) та інженерно-хімічний факультет Політехнічного інституту в Брауншвейзі (1904). Член РСДРП з 1901 р. У лютому 1917 р. обраний членом Київської ради солдатських депутатів, з грудня 1917 р. – член ВУЦВК. У серпні 1917 р. вступив у партію більшовиків. У грудні 1917 – лютому 1918 рр. – народний секретар фінансів першого радянського уряду України. 22 вересня – 1 грудня 1918 р. – командир Другої Української радянської повстанської дивізії. У 1920–1921 рр. працював у ВРНГ, де займався хімічною промисловістю. Тривалий час був на дипломатичній роботі: повпред УСРР та СРСР у Німеччині (1921–1925), повпред СРСР у Австрії (1925), торговий представник СРСР у Туреччині (1926–1927). У 1925–1926 рр. очолював ВРНГ УСРР. У 1927 р. виключений з партії як «активний троцькіст» і у 1929 р. засуджений до заслання на 3 роки у Казахстан. У 1933 р. знову заарештований і висланий в Астрахань. Точних даних про подальшу долю немає. За свідченнями сина покінчив життя самогубством у 1936 р., за іншими даними зник у тайзі чи був розстріляний у 1937 р. Реабілітований у 1989 р.

⁸⁷ *Копп Віктор Леонтійович* (1880–1930) – російський радянський політичний діяч і дипломат. Член РСДРП з 1903 р. Брав участь у I світовій війні. На початку 1915 р. потрапив в полон і залишався у Німеччині до осені 1918 р., коли був звільнений та включений радником до складу місії РСФРР. У 1919–1921 рр. – уповноважений НКЗС та НКЗТ РСФСР у Німеччині. З травня 1921 р. – торговий представник РСФСР у Німеччині. У 1923–1925 рр. – уповноважений НКЗС СРСР при РНК РСФСР, член Колегії НКЗС СРСР. Повноважений представник СРСР у Японії (1925–1927) та Швеції (1927–1930).

⁸⁸ Очевидно йдеться про Перший з'їзд російських вчених у Празі, що відбувся 10–17 жовтня 1921 р. Насправді Е. Бенеш на ньому присутній не був. Міністр закордонних справ ЧСР надіслав учасникам з'їзду вітальний лист, який зачитав його заступник

В. Гирса. (Еришов В. Ф., Курамина Н. В. Российские образовательные учреждения за рубежом: опыт 1920–1930 годов // Исторические записки. – 2004. – № 7 (125). – С. 220).

⁸⁹ Шумський Олександр Якович (1890–1946) – український радянський громадсько-політичний діяч. Член УПСР та УЦР. У січні 1918 р. брав участь у підготовці більшовицького перевороту у Києві. 3 травня 1918 р. – один із лідерів боротьбистів. У січні 1919 р. відкрито виступав проти Директорії УНР, зблизився з більшовицьким урядом у Харкові. Пізніше – член КП(б)У. У квітні 1921 – лютому 1923 рр. – повноважний представник УСРР у Польщі. У 1919 р. та 1924–1927 рр. – нарком освіти УСРР. У травні 1933 р. заарештований у справі Української військової організації. У 1933–1935 рр. перебував на Соловках, з грудня 1935 р. – на засланні у Красноярську. 9 жовтня 1937 р. знову заарештований у справі боротьбистів. Звільнений у травні 1943 р. Вбитий радянськими спецслужбами 18 вересня 1946 р. у Саратові.

⁹⁰ Ратифікація – затвердження верховним органом державної влади міжнародного договору, який з цього моменту набирає юридичної сили для даної держави.

⁹¹ Посольство УНР діяло у Відні з весни 1918 р. У 1920–1921 рр. його очолював Г. Сидоренко. Посольство УНР в Австрії було ліквідоване у січні 1922 р.

⁹² Йдеться про Габсбурга-Льотрінгена Вільгельма-Франца, більш відомого в українському національному русі під ім'ям Василь Вишиваний (1895–1948) – австрійський архикнязь, кузен останнього імператора Австро-Угорщини Карла I. Командир легіону Українських січових стрільців. Послідовний і палкий прихильник українського національно-визвольного руху, полковник Армії УНР. Під час II світової війни співпрацював з українським підпіллям і французьким рухом Опору. У серпні 1947 р. заарештований радянськими спецслужбами у Відні і засуджений до 25 років позбавлення волі. Помер у лікарні Лук'янівської в'язниці (Київ).

⁹³ Очевидно йдеться про табори інтернованих частин УГА в Чехословаччині, що існували в Німецькому Яблонному, Ліберці та Йозефові. У Німецькому Яблонному були інтерновані частини Гірської бригади та груп «Глибока» і «Крукеничі», які внаслідок польського наступу в травні 1919 р. були відрізані від головних сил УГА і змушені перейти на Закарпаття, де їх роззброєно і перевезено до табору в Німецькому Яблонному. Згодом військові були організовані в Українську Бригаду в ЧСР (80 старшин і 5000 вояків). У Ліберці від 10 вересня 1920 р. перебувала т. зв. група генерала Кравса, яка у серпні 1920 р. покинула фронт Армії УНР над Дністром і через Гуцульщину перейшла на Закарпаття (300 старшин і 500 вояків), та 130 старшин і вояків, що прибули з італійського табору полонених у Монте Кассіно. У квітні 1921 р. інтернованих з Німецького Яблонного і Ліберця переведено до Йозефова (бл. 4000 осіб), де табір проіснував до 1926 р. Починаючи з 1921 р., кількість інтернованих невпинно зменшувалась, оскільки: 1) чеська влада створювала з вояцтва робочі сотні, 2) частина вояків повернулася до Галичини, а 3) більшість старшин переїхала на навчання до Праги, Подєбрад, Брно і Пршібраму.

Наталія Коломієць

**ІСТОРІЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ПАРТІЇ
ЗА ДОКУМЕНТАМИ ФОНДІВ ЦДАГО УКРАЇНИ
(ДО 15-Ї РІЧНИЦІ СТВОРЕННЯ ПАРТІЇ)**

На основі документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України висвітлено розвиток Республіканської Християнської партії у 1997–2004 рр.

Ключові слова: М. Поровський, Республіканська Християнська партія, документи.

Основываясь на документах Центрального государственного архива общественных объединений Украины, освещено развитие Республиканской Христианской партии в 1997–2004 гг.

Ключевые слова: Н. Поровский, Республиканская Христианская партия, документы.

The author researches the development of the Republic Christian Party during 1997–2004 on the documents preserved in the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine.

Key words: M. Porovskiy, the Republic Christian Party, documents.

Характерною рисою політичного життя будь-якої демократичної держави є багатопартійність. На початок 2012 р. в Україні зареєстровано близько 200 політичних партій, які, відстоюючи інтереси різних соціальних верств, намагаються впливати на політичне життя держави. Їхні документи містять інформацію, яка дає можливість дослідити становлення багатопартійної системи в Україні, довідатися про передумови виникнення партій, характер внутрішньопартійних та міжпартійних стосунків, зробити висновки про їхню політичну вагу.

Із метою донесення до майбутніх поколінь відомостей про сучасні події, висвітлення історії партійного будівництва та розвитку демократії в Україні Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) створив документальний комплекс із фондів політичних партій новітньої доби, на основі якого науковці мають змогу ґрунтовно вивчити зазначені вище питання¹.

У цій розвідці висвітлено розвиток у 1997–2004 рр. однієї з політичних партій України – Республіканської Християнської партії (далі – РХП), яка у 2012 р. відзначила 15-ту річницю від дня свого заснування.

Партія виникла завдяки діяльності ініціативної групи, до складу якої увійшли М. Горбаль, М. Горинь, Л. Горохівський, Л. Кононко, В. Овсієнко та М. Поровський, що мали великий досвід громадсько-політичної роботи. Ці діячі були серед засновників Української Гельсінської Спілки (УГС) та Української республіканської партії (УРП), брали активну

участь у діяльності Народного Руху України (НРУ), зокрема М. Горинь до 1992 р. був керівником Секретаріату НРУ, а з травня 1992 р. до жовтня 1995 р. очолював УРП. 21 березня 1997 р. на засіданні ініціативної групи було схвалено проект Декларації про створення Республіканської Християнської партії, покликаної продовжувати традиції УГС та УРП².

На перших засіданнях організаційного комітету 25 березня та 7 квітня 1997 р. визначено дату проведення установчого з'їзду, обрано президію оргкомітету, до складу якої увійшли І. Банах, М. Горбаль, М. Горинь, Л. Горохівський, О. Івашенко, Л. Кононко, В. Овсієнко, М. Поровський та П. Розумний³, а також обрано виконком оргкомітету, сформовано організаційно-реєстраційний та інформаційний відділи, розподілено обов'язки між членами президії тощо⁴.

Установчий з'їзд Республіканської Християнської партії відбувся 1 травня 1997 р. за участю 512 делегатів, обраних серед 5742 прихильників РХП – колишніх членів УРП⁵. У його роботі взяли участь Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет, єпископ вишгородський Української Греко-Католицької Церкви М. Ковтун, перший голова Української гельсінської групи сприяння виконання Гельсінських угод (УГГ) М. Руденко та член УГГ Б. Ребрик, відомий громадський діяч Ю. Бадзьо, народні депутати – В. Чорновіл (голова Народного Руху України), В. Стретович (голова Християнсько-Демократичної партії України), представник Президента України у Верховній Раді України Р. Безсмертний та ін.⁶ З'їзд прийняв статут та програмові засади партії, обрав головою партії М. Поровського, першим його заступником – М. Горбала, заступниками голови – В. Бондзика, В. Овсієнка та Т. Просяник⁷. Засновники проголосили РХП правонаступницею УГС-УРП, тому за основу статуту РХП взято статут УРП. Продовжуючи традиції міжцерковного примирення й об'єднання діючих в Україні православних церков у єдину Помісну Православну Церкву, з'їзд проголосив відповідну заяву⁸.

РХП розгорнула активну діяльність. Зокрема, вона прийняла низку заяв, ухвал та звернень щодо політичної, економічної і соціальної ситуації в країні, стосунків між державою та християнськими конфесіями, захисту інтересів різних соціальних верств населення тощо. При РХП було створено Раду підприємців і Бюро з прав людини, молодіжну організацію партії – Республіканська Християнська молодь (РХМ); з її допомогою проведено установчий з'їзд Республіканського центру жінок тощо⁹.

З метою зміцнення РХМ та проведення навчання молодих лідерів у рамках програми РХП «Виховання національно свідомої, духовно багаті та фізично здорової молоді» з 26 червня по 6 липня 1997 р. проведено перші табірні збори в Карпатах, які згодом стали щорічними. Того ж року Центральний Провід РХП започаткував серію конференцій «Розвиток міжрегіональних ділових зв'язків – шлях до утвердження економічної незалежності України».

З огляду на політичну ситуацію, що склалася напередодні виборів до Верховної Ради України (ВРУ), бажаючи створити у новому парламенті більшість, у вересні 1997 р. РХП звернулася до всіх центристських і пра-

воцентристських партій України з пропозицією створити Координаційну нараду для узгодження виборчих дій на час проведення парламентських виборів 1998 р.¹⁰ Згодом її Центральний Провід почав переговори з національно-демократичними партіями щодо створення Християнського блоку¹¹. Ці ініціативи РХП не отримали належної підтримки від керівництва Народного Руху України (НРУ), Християнського Народного Союзу (ХНС), Християнсько-демократичної партії України (ХДПУ), Ліберальної партії України (ЛПУ), Демократичної партії України (ДемПУ), Партії національно-економічного розвитку України (ПНЕРУ), партії “Реформи і Порядок” (ПРП)¹². Тому до участі у парламентських виборах 1998 р. вона почала готуватись самостійно.

Під час першого етапу позачергового з’їзду (19 жовтня 1997 р.) схвалено передвиборчу платформу та виборчий список РХП. На другому етапі з’їзду (15 листопада 1997 р.) затверджено виборчий список у складі 140 осіб¹³, лідерами якого стали народні депутати України, члени депутатської групи «Конституційний центр» М. Горбаль, М. Поровський, член Центрального Проводу РХП М. Горинь, народний депутат України, член фракції «Рух за народ, за Україну» Л. Горохівський та голова Івано-Франківської обласної організації РХП І. Банах¹⁴.

Підсумки парламентських виборів 1998 р. для РХП були невтішними – отримавши лише 146 715¹⁵ голосів виборців і посівши 23 місце серед 30 партій і блоків, вона не ввійшла до складу ВРУ.

Проаналізувавши політичну ситуацію, що склалася напередодні виборів Президента України 1999 р., II з’їзд РХП (30 травня 1998 р.) ухвалив заяву про політичне об’єднання з правоцентристськими партіями¹⁶. Розпочалися переговори між РХП та НРУ, в результаті яких керівництво партій домовилося про об’єднання сил на президентських виборах. На виконання цих домовленостей у 1998 р. силами двох партій організовано і урочисто відзначено 10-ту річницю створення Української Гельсінської Спілки та проведено наукову конференцію «Шлях УГС», до складу оргкомітету якої входили В. Брюховецький, Б. Горинь, М. Горинь, Л. Лук’яненко, В. Чорновіл¹⁷.

Специфіка президентських виборів 1999 р. полягала у тому, що активна підготовка політичних сил почалася задовго до їхнього початку. Незважаючи на великий список кандидатів на пост Президента України (zareestrowano 19 висуванців), основна боротьба за пост глави держави передбачалася між двома з них – діючим Президентом України Л. Кучмою та лідером Комуністичної партії України П. Симоненком. То ж, головною метою партій націонал-демократичного спрямування, в тому числі РХП, стало недопущення до влади представника комуністичних сил. Поставши перед необхідністю обирати «краще з гіршого», III з’їзд РХП (6 червня 1999 р.) ухвалив заяву про створення блоку політичних партій на підтримку кандидатури Л. Кучми на виборах Президента України¹⁸. З’їзд також затвердив меморандум про співробітництво РХП, Демократичної партії України та Ліберальної партії України, що передбачав утворення виборчого блоку на виборах до ВРУ у 2002 р., узгодження

політичних дій, розширення демократичної коаліції із залученням централізованих ліберально-демократичних сил¹⁹.

Поряд із підготовкою до виборів у 1999 р. партія провела низку заходів, спрямованих на об'єднання діючих православних церков у єдину Помісну Українську Православну Церкву та протидію політичному впливу Росії, що здійснювався через церковно-релігійні структури. Про це свідчить заява II з'їзду РХП про об'єднання Українських Православних Церков та звернення до голови Державного комітету у справах релігій В. Бондаренка про передачу Українській Православній Церкві Київського Патріархату культових споруд – Університетської церкви та Свято-Успенського Храму²⁰. РХП також проводила політичну роботу, зокрема брала участь у діяльності Всеукраїнського об'єднання демократичних сил «Злагода»²¹, Другого Всеукраїнського форуму християнсько-демократичних партій Європи²² та Асамблеї блоку політичних партій «Наш вибір – Леонід Кучма»²³.

Документи РХП, що нині зберігаються в ЦДАГО України, свідчать про тверду позицію цієї партії у питаннях захисту української державності та консолідації української нації за допомогою створення єдиної Української Помісної Християнської Церкви, якої вона дотримується й дотепер. Так, у 1999 р. партія закликала громадськість України висловити «моральний осуд» Голові Верховної Ради України О. Ткаченку у зв'язку з його виступом у Державній Думі Російської Федерації, під час якого він висловився за необхідність створення спільного з Росією економічного, фінансового, інформаційного та оборонного простору²⁴; зробила заяву з приводу «хресного ходу» Російської Православної Церкви²⁵; надіслала звернення до Президента України Л. Кучми з вимогою неприпустимості надання переваги в Україні Православній Церкві Московського Патріархату тощо²⁶.

Аналіз політичної ситуації, що склалася напередодні парламентських виборів 2002 р., та помилок, допущених РХП у ході підготовки до виборів 1999 р., змусив її керівництво шукати «стратегічних» партнерів для перемоги на парламентських виборах 2002 р. Після тривалих переговорів і консультацій, у тому числі з керівниками ДемПУ та ЛПУ, які підписали меморандум про співпрацю у 1999 р., було прийнято рішення про участь РХП у створенні потужного виборчого блоку разом із Народним Рухом України, Українським народним рухом, Конгресом українських націоналістів, Християнсько-демократичним союзом, Ліберальною партією України, партіями «Україно, вперед!» та «Реформи і порядок».

На V з'їзді РХП (23 грудня 2001 р.) більшість делегатів проголосувала за участь партії у виборах 2002 р. у складі виборчого блоку політичних партій В. Ющенко «Наша Україна» за умови надання їй 1,2 % місць у виборчому списку. Тоді ж висунуто 20 осіб для включення до виборчого списку блоку²⁷, серед них – І. Банах, В. Бартків, Б. Горинь, Л. Кононко та М. Поровський. У політичній резолюції з'їзд відзначив позитивні результати роботи уряду В. Ющенко та виокремив головні складові покращення економічної ситуації в Україні, зокрема пропонувалося провести

податкову реформу в Україні, «деприватизувати» підприємства, що перейшли у приватну власність шляхом махінацій тощо²⁸.

Порівняно з минулими роками вибори 2002 р. можна вважати успішними для РХП – партія за списком блоку провела до Верховної Ради України заступника її голови В. Бартківа, отримавши таким чином місце у парламенті²⁹.

Згодом, згідно з рішенням ради від 13 квітня 2002 р., РХП увійшла до політичного блоку «Наша Україна»³⁰. Переймаючись загостренням соціально-економічної та політичної ситуації в країні, з метою розробки стратегії виходу держави з кризи вона взяла участь у Народному форумі «За демократичний розвиток України», ініційованому блоком політичних партій «Наша Україна» (14–15 вересня 2002 р.)³¹. В ході його роботи М. Поровський, який очолював делегацію РХП, що налічувала 50 представників, заявив, що партія відмовляється брати участь у політичних заходах, організованих Комуністичною партією України та Блоком Юлії Тимошенко, і недоцільністю проведення дострокових виборів Президента України³².

Слід відзначити, що, підтримавши у 1999 р. Л. Кучму на виборах Президента України, РХП тривалий час дотримувалася виваженої позиції щодо оцінки його дій. На засіданнях її ради та у своїй звітній доповіді на VI з'їзді партії М. Поровський закликав однопартійців об'єктивно ставитися до ситуації в країні і, оцінюючи дії її очільника, зважати як на позитивні зрушення – розвиток геополітичного блоку ГУУАМ, диверсифікація джерел постачання нафти, курс на євроінтеграцію і розвиток стосунків із НАТО, так і на недоліки у його роботі – неефективність роботи у сфері українського національного і християнського відродження, економічні і політичні прорахунки тощо³³.

Така позиція РХП через певний час призвела до загострення її стосунків з іншими політичними партіями, що входили до політичного блоку «Наша Україна». Найвні документи дають можливість простежити розвиток цих взаємовідносин. Так, на початку 2003 р. всередині блоку почала загострюватися конкурентна боротьба за вплив на лідера, очікувані політичні дивіденди тощо. А вже менше ніж за рік до виборів – 7 березня 2004 р. VII з'їзд РХП у своїй політичній резолюції відкрито критикував неспроможність блоку «Наша Україна» створити депутатську більшість у парламенті, висловлював обурення з приводу недотримання положень міжпартійної угоди, укладеної при створенні блоку. У резолюції партія також висунула вимоги, за умови виконання яких зобов'язалася підтримати кандидатуру В. Ющенка на виборах Президента України 2004 р. у разі його висунення блоком³⁴. У таких умовах почала загострюватися ситуація й усередині РХП. Через порушення членом її Центрального Проводу, народним депутатом Верховної Ради України В. Бартківим зобов'язань перед блоком «Наша Україна» (вихід із складу партійної фракції) його та деяких членів РХП (у тому числі й заступника голови партії Л. Кононко), рішенням її ради від 15 березня 2003 р. було виключено з партійних лав³⁵.

10 листопада 2002 р. відбувся VI з'їзд РХП, на якому розглянули підсумки п'ятирічної діяльності партії та визначили пріоритетні напрямки її діяльності³⁶, прийняли низку ухвал і заяв щодо економічної ситуації в Україні³⁷, проекту державного бюджету України на 2003 р. тощо³⁸. РХП звернулася до Міністерства освіти України з пропозицією запровадити у навчальних закладах викладання предмету «Християнська етика»³⁹; невдовзі її ініціатива почала впроваджуватися в життя – із 2002 р. у молодших класах деяких загальноосвітніх школах м. Києва розпочалося викладання згаданого курсу.

Незважаючи на наявність «внутрішньопартійної кризи», за рейтингом видання «Укрпартінформ» РХП зайняла 9-те місце серед 58 партій за кількістю проведених у 2003 р. політичних заходів⁴⁰. Тоді вона зробила заяви щодо агресії США в Іраку, з приводу конституційної реформи, запропонованої Президентом України Л. Кучмою⁴¹, підготувала та надіслала йому звернення з вимогою отримати від Президента Російської Федерації В. Путіна вибачення перед Україною за мільйони жертв геноциду, вчиненого проти українського народу в роки штучного голодомору 1932–1933 рр., голоду 1947 р., а також за сотні тисяч українців, закатованих радянськими спецслужбами тощо⁴². У цей же час між Республіканською Християнською партією та Християнсько-Демократичною партією Італії (ХДПІ) підписано угоду⁴³, відповідно до якої остання мала сприяти вступу РХП до Всесвітнього Християнського союзу.

РХП у 1997–2004 рр. двічі брала участь у виборах Президента України (1999, 2004). У президентських виборах 2004 р. вона підтримала кандидатуру В. Ющенка, який, на її думку, був єдиним, хто міг об'єднати опозиційні правоцентристські партії, великий, середній та дрібний бізнес. РХП тричі приймала участь у парламентських перегонах (1998, 2002, 2007). На виборах 2007 р. – у складі блоку Л. Супрун «Український регіональний актив» (УРА).

Загалом упродовж 15 років Республіканська Християнська партія провела дванадцять з'їздів. Від установчого з'їзду і дотепер її незмінним головою є один із засновників Української Гельсінської Спілки та Української Республіканської партії, народний депутат України першого, другого і четвертого скликань Верховної Ради України М. Поровський.

Незважаючи на те, що РХП нині не має значного політичного впливу, вона продовжує активну політичну діяльність, підтримує міжнародні зв'язки з Рухом Третьої Речі Посполитої (Польща), Українською Головною Визвольною Радою (США), Конгресом Українців Канади тощо.

Документи партії за 1997–2004 рр. зберігаються у фонді 318 ЦДАГО України. До його складу входять стенограми⁴⁴, протоколи з'їздів⁴⁵, засідань Ради⁴⁶ і Центрального Проводу РХП⁴⁷, передані до архіву М. Поровським у 1999 р. та 2005 р. Серед них – тези доповідей М. Гориня, Л. Горохівського, М. Поровського з їхніми рукописними правками, авторські проекти статуту партії⁴⁸ та списки її прихильників, розподілені по областях⁴⁹. Додаткову інформацію про діяльність РХП можна віднайти у протоколах загальних зборів обласних і місцевих організацій та

друкованих органах партії – інформаційному бюлетені «Вісник РХП»⁵⁰ і газеті «Вісті тижня»⁵¹, які також є складовою фонду. Окремі факти із політичної діяльності фундаторів Республіканської Християнської партії у 1989–1996 рр. – М. Гориня, Б. Гориня, М. Поровського, Л. Горохівського, В. Овсієнка наявні у фондах Української Гельсінської Спільки⁵², Народного Руху України⁵³, Української республіканської партії⁵⁴, Демократичної партії України⁵⁵.

Усі наявні документи перебувають у вільному доступі, вони є важливим джерелом дослідження історії політичних партій, сучасного громадсько-політичного руху, конституційних процесів в Україні тощо. ЦДАГО України, забезпечуючи реалізацію державної політики у сфері формування Національного архівного фонду, здійснює їхній облік, розробляє заходи щодо забезпечення збереженості документів та сприяє використанню їх з метою популяризації ретроспективної інформації.

¹ *Бабій С. І.* Формування багатопартійної системи в Україні: порівняльний аналіз зарубіжного і вітчизняного досвіду: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська держ. юрид. академія. – Одеса, 1999. – 225 с.; *Базів В. А.* Партії в політичній системі перехідного періоду: українська практика і світовий досвід: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львів. держ. ун-т ім. Івана Франка – Львів, 1999. – 188 с.; *Бураковський О. З.* Історія Ради Національностей Народного Руху України, 1989–1993 рр. Політологічний аналіз: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 1999. – 20 с.; *Гагалюк Б. М.* Політичні партії в умовах парламентаризму: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України – К., 2008. – 205 с.; *Дунаєва Л. М.* Партійна система в умовах модернізації суспільства: світовий досвід і Україна: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – К., 2001. – 223 с.; *Заславська О. О.* Засоби масової інформації як інструмент моделювання політичної свідомості у виборчій кампанії (на матеріалах президентських і парламентських виборів 2004–2006 рр.): дис... канд. політ. наук: 23.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ін-т журналістики. – К., 2008. – 243 с.; *Ковтун В. М.* Політичні партії сучасної України: аналіз ідеологічних орієнтацій: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1996. – 224 с.; *Моїсєєва А. С.* Організаційні критерії функціонування політичних партій в сучасній Україні: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2009. – 19 с.; *Мороко В. В.* Партійне будівництво і партійно-політична боротьба в сучасній Україні (1996–2009 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запоріж. нац. ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 21 с.

² ЦДАГО України, ф. 318, оп. 1, спр. 2, арк. 6–7; спр. 27, арк. 77.

³ Там само, спр. 1, арк. 2; спр. 2, арк. 3–4.

⁴ Там само, спр. 1, арк. 2.

⁵ Там само, спр. 1, арк. 1; спр. 2, арк. 26–27.

⁶ Там само, спр. 1, арк. 7; спр. 3, арк. 63–66.

⁷ Там само, спр. 1, арк. 25, 30; спр. 2, арк. 47–48.

⁸ Там само, спр. 2, арк. 52–53; спр. 19, арк. 21–22.

⁹ Там само, спр. 27, арк. 25 зв., 26, 28.

¹⁰ Там само, арк. 28 зв.

¹¹ Там само, спр. 12, арк. 6–7; спр. 27, арк. 29 зв., 30.

¹² Там само, спр. 16, арк. 2.

¹³ Там само, арк. 6.

- ¹⁴ Політичний календар: інформаційно-аналітичний огляд. – К.: Ін-т посткомуніст. суспільства, 1997. – Вип. 3. – С. 14.
- ¹⁵ ЦДАГО України, ф. 318, оп. 1, спр. 27, арк. 38 зв., 39.
- ¹⁶ Там само, спр. 19, арк. 7–8 зв.
- ¹⁷ Там само, спр. 27, арк. 52 зв.–53.
- ¹⁸ Там само, спр. 28, арк. 15–16; спр. 29, арк. 21–22.
- ¹⁹ Там само, спр. 28, арк. 14; спр. 29, арк. 22.
- ²⁰ Там само, спр. 27, арк. 72.
- ²¹ Там само, спр. 29, арк. 25 зв.
- ²² Там само, арк. 25 зв.–26.
- ²³ Там само, спр. 30, арк. 21.
- ²⁴ Там само, спр. 29, арк. 3 зв.
- ²⁵ Там само, арк. 16 зв.
- ²⁶ Там само, спр. 33, арк. 17.
- ²⁷ Там само, спр. 34, арк. 12–13.
- ²⁸ Там само, арк. 16–18.
- ²⁹ Там само, спр. 37, арк. 6, 10.
- ³⁰ Там само, спр. 38, арк. 10 зв.
- ³¹ Там само, арк. 14 зв.
- ³² Там само, спр. 37, арк. 8.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Там само, спр. 42, арк. 16–17.
- ³⁵ Там само, спр. 40, арк. 3–3 зв.
- ³⁶ Там само, спр. 37.
- ³⁷ Там само, арк. 30–32, спр. 38, арк. 20–20 зв.
- ³⁸ Там само, спр. 37, арк. 32–33; спр. 38, арк. 20 зв., 21.
- ³⁹ Там само, спр. 37, арк. 34.
- ⁴⁰ Там само, спр. 42, арк. 7.
- ⁴¹ Там само, спр. 40, арк. 6 зв., 9 зв.
- ⁴² Там само, арк. 2–2 зв.
- ⁴³ Там само, арк. 10 зв.
- ⁴⁴ Там само, спр. 2, 15, 16.
- ⁴⁵ Там само, спр. 1, 15, 16, 19, 28, 31, 34, 37, 42.
- ⁴⁶ Там само, спр. 9, 20.
- ⁴⁷ Там само, спр. 11, 12, 13, 21, 22, 23, 24.
- ⁴⁸ Там само, спр. 8.
- ⁴⁹ Там само, спр. 6, 3.
- ⁵⁰ Там само, спр. 27, 29, 32, 35, 38, 40.
- ⁵¹ Там само, спр. 30, 33, 36, 39, 41.
- ⁵² Там само, ф. 339.
- ⁵³ Там само, ф. 270, оп. 1, спр. 1, 8, 10.
- ⁵⁴ Там само, ф. 271, оп. 1, спр. 70, 72, 73; оп. 2, спр. 52, 56, 59, 60, 64.
- ⁵⁵ Там само, ф. 272, оп. 1, спр. 16, 24, 34, 38, 39.

УДК 930.253 : 94(477) «1941/1945»

Оксана Титаренко

ВІРМЕНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В ОЦІНЦІ ОРГАНІВ НКВС

У публікації подано текст доповідної записки народного комісара внутрішніх справ УРСР про вірменське населення Харкова у період німецької окупації. Зміст документа висвітлює способи виживання місцевого населення в той час, тенденційне ставлення радянської влади до певних етнічних груп.

Ключові слова: вірмени, НКВС, колабораціонізм, нацистська окупація, репресії.

В публикации представлен текст докладной записки народного комиссара внутренних дел УССР об армянском населении Харькова в период немецкой оккупации. Содержание документа освещает пути выживания местного населения в то время, тенденциозное отношение советской власти к определенным этническим группам.

Ключевые слова: армяне, НКВД, коллаборационизм, нацистская оккупация, репрессии.

The publication provides the text of the report of People's Commissar of Internal Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic about the Armenian population of Kharkiv during the German occupation. The content of document highlights the survival strategies of the local population, biased attitude of the Soviet authorities to certain ethnic groups.

Key words: the Armenians, the People's Commissariat for Internal Affairs, collaboration, German occupation, repression.

В умовах проживання різних етносів у державі, питання збалансованої політики у сфері міжнаціональних стосунків є одним із найважливіших із точки зору забезпечення стабільності в суспільстві, профілактики і попередження соціальних конфліктів. У той же час в умовах екстремальних соціально-політичних процесів, до яких відносяться й війна, як правило відбувається загострення наявних національних проблем і виникнення нових. Велика Вітчизняна війна не була виключенням.

© Оксана Титаренко, 2012

Спроби сталінського режиму в довоєнний період відшукати «фашистів» і «націоналістів» серед національних меншин, великодержавний шовінізм передвоєнного періоду з самого початку війни поставили на порядок денний питання, пов'язані з лояльністю до «старої», радянської, чи «нової», окупаційної влади тих чи інших національних груп.

Так, уже до кінця 1941 р. за підозрою у можливості колаборації з ворогом було депортовано близько 900 тис. німців¹, розстріляно в тюрмах тисячі представників національної інтелігенції в Україні і республіках Прибалтики.

Період після звільнення окупованих регіонів СРСР став часом, коли перед радянською владою в контексті покарання за колаборацію з ворогом постало питання пошуку реальних і надуманих внутрішніх ворогів. Одним із таких способів було «приписування колективної вини та застосування колективного покарання»². Депортації, передусім за військово-політичний колабораціонізм із ворогом, підлягали чеченці та інгуші, карачаївці, калмики, кримські татари³. Переслідувань зазнало багато поляків, українців, латишів, естонців. Попри те, що ці репресивні заходи вже відображено у вітчизняній історіографії⁴, відкритим залишається питання про подібні наміри керівництва держави щодо інших етнічних груп. Це зумовлено, насамперед, недостатністю виявлених досі джерел.

Навіть тоді, коли влада не використовувала масові репресивні акції щодо представників тієї чи іншої етнічної групи, явним було її прагнення підготувати ґрунт для таких дій, зокрема, проводився збір необхідного «компромату» на «неблагонадійний» народ. Доказом цього є виявлена нами у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України доповідна записка народного комісара внутрішніх справ УРСР В. Т. Сергієнка від 29 квітня 1943 р. «Об армянском населении гор[ода] Харькова», адресована секретарю ЦК КП(б)У М. С. Хрущову⁵. Штамп реєстрації свідчить, що вона надійшла до особливого сектору ЦК КП(б)У 11 травня 1943 р. (вхідний № 170 с. с.). На першій сторінці документа є віза (без зазначення дати) про необхідність ознайомити з ним К. З. Литвина, ймовірно заступника завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У. Тут же наявний штамп «Підлягає поверненню до особливого сектору ЦК КП(б)У».

Очевидно первинний матеріал для доповідної записки було зібрано під час першого звільнення Харкова – з 16 лютого до 15 березня 1943 р. Не заперечуючи можливість достовірності наведених у ній фактів, вважаємо за необхідне звернути увагу на місце її підготовки – м. Старобільськ Ворошиловградської області, – що свідчить про відсутність можливості верифікації на місці всієї інформації, яка в ній містилася. Також варто відмітити й те, що заняття торгівлею, яке інкримінувалося місцевим вірменам, було одним із поширених проявів зусиль для виживання місцевого населення в умовах окупаційної дійсності⁶.

Усе це в комплексі, разом із лексично-стилістичними особливостями доповідної записки, дає підстави вважати, що підготовка цього документа пояснювалася логікою функціонування державної репресивної

машини, а в поясненні помилок, промахів та невдач періоду війни йшла найлегшим шляхом – пошук «неблагонадійних» народів.

Із урахуванням того, що раніше цей документ не публікувався, доповідна записка може сприяти аналізу особливостей політики радянського керівництва стосовно національних меншин, допомогти охарактеризувати процес створення у той час певних етнічних штампів та стереотипів.

Документ подано мовою оригіналу із збереженням його орфографічних, стилістичних та пунктуаційних особливостей.

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА НАРОДНОГО КОМІСАРА ВНУТРІШНІХ СПРАВ
УРСР В. СЕРГІЄНКА СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(Б)У М. ХРУЩОВУ «ПРО
ВІРМЕНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МІСТА ХАРКОВА У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ»

29 квітня 1943 р., м. Старобільськ

Совершенно секретно

Докладная записка

об армянском населении гор. Харькова в период оккупации⁷

После занятия Харькова немцами оккупационные власти произвели в городе перерегистрацию населения.

По итогам этой перерегистрации в гор[оде] Харькове насчитывалось 2970 человек населения армянской национальности, что составляло 0.7% к общему количеству жителей города.

Из общего числа армян в 1289 человек взрослого населения, по отдельным отраслям хозяйства профессии армян, на основании данных перерегистрации, распределялись так:

- Работники фабрично-заводских предприятий – 342 – 26.5%
- Работники кустарно-ремесленного производства – 314 – 24.3%
- Работники торговли – 295 – 23.0%
- Работники интеллектуального труда – 154 – 11.9%
- Работники строительства и коммунального хозяйства – 58 – 4.5%
- Работники общественного питания – 45 – 3.5%
- Работники транспорта и связи – 40 – 3.1%
- Работники других профессий – 41 – 3.2%

Характерно отметить, что из категории работников торговли одних только заведующих магазинов насчитывалось – 194 чел., из общего числа 295 чел., а из категории кустарно-ремесленного производства – обувщиков и портных 237 человек, из общего числа в 314 человек.

Из приведенной таблицы следует, что значительное количество армян работало в системе торговли, кустарно-ремесленного производства и общественного питания.

С первых же дней оккупации войсками противника города большинство армян занялось торговлей и кустарничеством и только незначительная часть, – работой в созданных оккупантами административных органах и учреждениях.

Однако, вскоре из оккупационных административных органов и учреждений армяне были вытеснены украинскими националистами.

К моменту оккупации армяне располагали значительными денежными суммами и средствами производства, приобретенными ими путем присвоения денежной выручки от торговли, несданных государству в период эвакуации товаров, сырья и материалов, награбленных перед оставлением Красной Армией гор[ода] Харькова.

Торговая деятельность армян первое время носила характер мелкой спекуляции на рынках, а затем приняла форму крупных спекулятивных операций с колоссальными месячными оборотами.

Уже в марте-апреле 1942 года на центральных улицах города были заняты почти все торговые помещения, арендуемые торговцами-армянами.

К этому времени армянами было открыто значительное количество ресторанов, столовых, кондитерских, кафе-закусочных с джазами, певичками и т. п. атрибутами, на которые с приходом оккупантов появился спрос.

По примеру городской управы и украинского купечества некоторые армяне-предприниматели открыли т. н. универсальные магазины скупки и продажи случайных вещей. Понуждаемое голодом население сдавало на комиссию в эти магазины одежду, обувь, ковры, ценные антикварные вещи, часы, золото, драгоценности и т. д.

Торговая и кустарно-ремесленная деятельность армян широко поощрялась оккупантами. Армяне освобождались оккупантами от военных работ и от мобилизации в Германию.

Армяне широко практиковали коммерческие сделки с оккупантами, в большом количестве снабжая их коврами и другими ценными вещами для отправки в Германию. Оккупанты платили цены по запросам и часто в награду со своей стороны сбывали этим же предпринимателям продовольственные и другие товары, награбленные у населения.

Созданные армянами кустарно-ремесленные предприятия выполняли заказы немецкой военщины, изготавливая одежду, обувь и т. п. для офицеров и их семей.

Некоторые армяне открыли рестораны, кондитерские и кафе-закусочные только для оккупантов, принимая на себя устройство банкетов не только в своих помещениях, но и на дому.

«... Пьянки в ресторанах и на дому, которые устраивались армянами с оккупантами по всякому поводу и без повода, были чаще ружейных залпов прифронтового периода. Звуки пьяной музыки раздавались из окон квартир чуть ли не рядом с балконами, где были повешены т. н. партизаны».

Так характеризовал один из наших источников деятельность армян в условиях оккупации гор. Харькова.

В середине 1942 года, в период перерегистрации патентов, украинские националисты пытались отобрать у армян принадлежавшие им магазины, ларьки, киоски, рестораны, кафе-закусочные и кустарно-ремесленные производственные предприятия. По директиве главаря украинских националистических кругов гор[ода] Харькова Доленко⁸ и по распоряжению его креатуры – обербурггомистра Семененко⁹ у большинства армян украинская полиция закрыла торговые,

кустарно-ремесленные и другие предприятия, предложив армянам передать все это украинским купцам.

Армянские купцы при небескорыстной поддержке оккупантов отстаивали свои права. По распоряжению гестапо торговая сеть, кустарно-ремесленное производство и объекты общественного питания армянам были возвращены. Гестапо запретило горуправе «беспокоить» армян.

После этой истории взаимные коммерческие сделки между оккупантами и армянами приняли еще больший размах. Оккупанты использовали оказанную поддержку в целях личной наживы, получая от армянского купечества большие взятки.

Между прочим, в одном из секретных документов начальника полиции безопасности и охранной службы при «СС» за период с 24.8 по 9.9 – 1942 года об армянах пишут следующее:

«...Имеются донесения, что украинское и русское население Харькова питает антипатию к армянам, составляющим 0.7% городского населения.

Армян упрекают в том, что они обеспечили себя большими материальными ценностями и особенно ходкими товарами и продуктами.

К этим упрекам, которые фактически очень близки к истине, присоединяются еще слухи, что армяне обратились к немецким властям с просьбой о принятии немецкого подданства.

Хотя украинские официальные круги и опровергают эти слухи и относят их за счет разлагающей большевистской пропаганды, однако наблюдения говорят о том, что армяне ни в коем случае не могут быть отнесены к продуктивно работающей части населения, что они, очевидно, предпочитают легкие заработки в мелких торговых предприятиях, спекуляцию, комбинации и проч.

Так как черная и ростовщическая торговля находится в руках армян, то плохое отношение к ним со стороны мало обеспеченного в настоящее время населения еще более возросло».

Приводим следующие факты из деятельности отдельных армянских купцов в гор[оде] Харькове.

Некий Колачьян Дмитрий, в прошлом кустарь-обувщик, организовал в период оккупации обувную мастерскую и торговый магазин, выполняя заказы немецкого командования по изготовлению для немецких офицеров бурок, сапог и легкой обуви для семей офицеров.

Колачьян летом 1942 года в компании со своим братом Иваном, Мирошьяном Аником Амазасовичем и Грантом на одной из главных улиц города открыли ресторан «Берлин».

Этот ресторан часто посещали работники гестапо – Заифер, Фрезе, Горн и другие, где в отдельных кабинетах для них устраивались выпивки и угощения.

В первой половине декабря 1942 года немецкая полевая жандармерия арестовала Дмитрия Колачьяна и Мирошьяна, обвинив их в спекуляции немецкими товарами и в скупке у немецких солдат краденого печенья. При обыске у них были обнаружены запасы сахара, коньяку, сигарет и кондитерских изделий на сумму около 1 миллиона рублей.

По этому же делу были арестованы и другие лица, впоследствии расстрелянные.

Колачян и Мирошьян, пользуясь связями с работниками гестапо, при их содействии были освобождены.

После освобождения из гестапо Колачян и Мирошьян расторгнули компанию. Ресторан «Берлин» остался лично за Колачьяном Дмитрием. За это Колачян уплатил Мирошьяну 100 тысяч рублей.

На вопрос – почему он разошелся с Колачьяном, Мирошьян ответил:

«... При Советской власти я работал продавцом, потом заведующим – мне это все равно, лишь бы иметь кусок хлеба, остальное меня не интересует. Связываться с Колачьяном я не хочу, так как Колачян работник гестапо – ну и бог с ним, пусть работает».

После того, как Колачян стал самостоятельным хозяином ресторана «Берлин», его связи с работниками гестапо Зайфером, Фрезе и Горном еще больше укрепились.

Колачян нами арестован и вывезен в глубь страны.

Найродьянц Саркис Георкович, уроженец Ирана, того же подданства. До оккупации города работал заведующим магазина «Росглавино». В период оккупации имел связь с торговым отделом городской управы, выезжал на села по заготовке продуктов, пуская в оборот личные средства, главным образом золотую валюту.

После различного рода спекулятивных операций Найродьянц располагал большими средствами, часть которых составляли суммы, не сданные им государству по магазину «Росглавино».

В июне 1942 года Найродьянц открыл магазин скупки и продажи случайных вещей.

Торговая деятельность Найродьянца достигла колоссальных размеров. В этом не малую роль сыграли операции с оккупантами, которым он сбывал ковры и драгоценности, получая от них взамен продовольственные товары.

В августе 1942 года по распоряжению обербургомистра Семененко, украинской полицией магазин Найродьянца был опечатан с тем, чтобы передать его одному украинскому купцу.

Найродьянц обратился за помощью в гестапо, откуда последовало распоряжение Городской управы возвратить магазин его владельцу.

Очевидно, в отместку за это Найродьянц в сентябре месяце 1942 года украинской полицией был арестован по обвинению в покупке краденых вещей. Однако по распоряжению гестапо следствие по делу из украинской полиции было изъято и поручено работникам гестапо и через 8 дней Найродьянц был освобожден.

Активную помощь в освобождении Найродьянца оказал Дмитрий Колачян, который дал одному из работников гестапо взятку в сумме 75 тысяч рублей.

После освобождения Найродьянца из-под ареста участились его встречи с работниками гестапо Зайфером, Фрезе и Горном.

Несмотря на противодействие, чинимое украинскими националистами, коммерческая деятельность Найродьянца приняла еще более широкий размах. К концу 1942 года месячный оборот торговли универсального магазина Найродьянца достиг 250 тысяч рублей.

Саноян Арап Степнович и Петрусян Аршавиль – родственники Найродьянца – до оккупации вместе работали в одном магазине «Росглавино». По примеру Найродьянца эти лица также не сдали государству выручку и остатков товара в период эвакуации.

При оккупации Саноян имел крупный универсальный магазин в компании с Баньямином, а также широко практиковал всевозможные операции с оккупантами, за что получил от их командования документ, удостоверяющий об оказанной им помощи немецкой армии.

Петрусян Аршавиль в компании с другими армянами имел крупную торговлю на Благовещенском базаре, широко практиковал прием на дому офицеров немецкого командования и также получил документ, удостоверяющий то, что он активно помогал немецкой армии.

Муратов в период оккупации города войсками противника имел крупный обувной магазин на главной улице города.

По распоряжению обербургомистра Семененко, этот магазин был закрыт и со стороны украинской полиции Муратову угрожал арест. Муратов поставил в известность гестапо и в результате магазин Муратову был возвращен и арестовать его украинская полиция не решилась.

Баграмов Михаил имел крупный скобяной магазин и мастерскую на одном из базаров.

О себе Баграмов говорил, что он был начальником штаба одной кавалерийской дивизии, попал в плен к немцам и, прибыв из плена в оккупированный Харьков, занялся торговой деятельностью.

Акопов Хайк первое время имел кондитерский магазин, а затем открыл галантерейный и скупочный магазины. Располагал большими оборотными средствами.

Мельконьян Мелик имел скупочный магазин и был тесно связан с гестапо. О своей работе в гестапо не скрывал. В разговоре с Народьянцем на вопрос – для чего ему нужно оружие, Мельконьян ответил, что он работает в гестапо и потому ему оружие необходимо.

Налбадзян Возген первое время имел кафе, а затем открыл универсальный магазин на главной улице. Имел связь с одним из немецких генералов.

Барьяхтаров Семен – в период оккупации был арестован по обвинению в опубликовании политической статьи.

В одной камере с ним сидел и его отец Самсон Барьяхтаров, бывший сотрудник НКВД, впоследствии расстрелянный.

Барьяхтаров Семен на очной ставке отказался от своего отца, что помогло ему спасти свою жизнь, и был освобожден. В освобождении Барьяхтарова Семена принял активное участие Налбадзян Возген, имевший связь с немецким генералом.

Занимаясь торговой и кустарно-ремесленной деятельностью армяне, преимущественно купцы, в то же время проводили подготовительную работу к открытию в гор[оде] Харькове армянской церкви.

С этой целью по инициативе Найродьянца Саркиса Георгиевича в гор[оде] Харькове в начале оккупации была создана инициативная группа верующих армян.

Найродьянц, обходя вопрос в кругу у своих знакомых, говорил, что церковь в гор[оде] Харькове при новой власти является необходимой для армянского населения.

Получив разрешение и полномочия религиозного отдела городской управы, Найродьянц созвал 9-го января 1942 года собрание инициативной группы верующих армян.

После краткого выступления Найродьянца собрание решило организовать религиозную общину, запротokolировать это и поставить в известность религиозный отдел горуправы.

Найродьянц на этом собрании был избран председателем общины верующих армян, а Симонов Аркадий Степанович – секретарем ее.

В связи с ликвидацией религиозного отдела городской управы указанный протокол был направлен в канцелярию Феофила, митрополита Харьковского и Полтавского¹⁰.

Митрополит Феофил взял религиозную общину армян под свое покровительство и ходатайствовал перед городской управой о передачи ей здания бывшей армянской церкви.

В первых числах апреля 1942 года начато было оборудование церкви. Всю работу по организации и оборудованию церкви проводил лично Найродьянц.

В июле 1942 года Найродьянцем было проведено собрание верующих армян, на котором присутствовало 50 человек.

На этом собрании Найродьянц информировал присутствовавших о состоянии ремонта церкви и сообщил, что он израсходовал на ремонт 120 тысяч рублей и что эту сумму он полностью жертвует на благо церкви.

После дополнительного сбора средств Найродьянц лично внес еще 26 тысяч рублей. Таким образом на ремонт церкви было собрано 227 тысяч рублей из которых пожертвование Найродьянца выражалось в сумме 146 тысяч рублей.

В сентябре 1942 года после окончания ремонта Найродьянц намерен был выехать в гор[ода] Ростов и Краснодар для того, чтобы пригласить в гор[од] Харьков армянского священника. Соответствующее разрешение было получено от митрополита, но поездка не состоялась, так как Найродьянц считал положение на фронте неблагоприятным для таких поездок.

По истечении некоторого времени Найродьянц снова обратился к митрополиту за разрешением на выезд, но уже не только ему, а и некоему Никагосову.

В связи с приближением линии фронта к Харькову, а также из-за того, что не удалось найти армянского священника, церковь открыта не была.

Оценивая положение населения в гор[оде] Харькове в период оккупации следует отметить, что та часть его, которая занялась торговлей, по сравнению с другими слоями находилась более чем в благоприятных условиях.

Этому способствовала спекулятивная изворотливость армянских торговцев, которые пользовались не только вниманием разведывательных органов оккупантов, но и их прямой поддержкой.

Та же незначительная часть армян, которая не потеряла достоинства советских патриотов, находилась в таких же тисках тотального террора оккупантов, как и остальное население.

Народный комиссар внутренних дел УССР

*В. Сергиенко*¹¹

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 689, арк. 1-16. Машинопис, оригінал.

¹ Чорна книга комунізму: злочини, терор і репресії / [Стефан Куртуа, Ніколя Верт, Жан-Луї Панне та ін.]. – Львів: Афіша, 2008. – С. 200.

² Полян П. М. Депортации советских немцев в 1941–1943 гг. и советская депортационная политика периода Второй мировой войны // Начальный период Великой Отечественной войны и депортация российских немцев: взгляды и оценки через 70 лет: материалы 3-й междунар. науч.-практ. конф. (Саратов, 26–28 августа 2011 г.). – М.: Б.в., 2011. – С. 105.

³ Люкс Л. Истории России и Советского Союза: от Ленина до Ельцина. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – С. 320.

⁴ Баран В. Крим: 1944 рік (Архівні джерела про депортацію) // Сучасність. – 1993. – № 8. – С. 72–78; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 157–252; Бугай Н. Ф., Гонов А. М. Кавказ: Народы в эшелонах: 20–60-е годы. – М.: Инсан, 1998. – 368 с.; Зінченко Ю. І. Національні меншини України та Криму періоду Другої світової війни // Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект / [М. І. Панчук, В. А. Войналович, О. І. Галенко та ін.]; голов. ред. І. Ф. Курас. – К.: ІПЕНД, 2000. – С. 179–209 та ін.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 23, спр. 689, арк. 1–16.

⁶ Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – Харків: Прапор, 2004. – С. 285.

⁷ Харків був окупований в період з 24 жовтня 1941 р. до 23 серпня 1943 р.

⁸ Доленко В. А. (1889–1971) – український громадський, політичний і церковний діяч, в період німецької окупації очолював Харківський громадський комітет, який намагався відігравати роль центру українського національного життя у місті.

⁹ Семененко О. П. (1898–1978) – бургомістр Харкова у 1942–1943 рр., змінив на цій посаді Крамаренка О. І.

¹⁰ Митрополит Феофіл (Булдовський, 1865–1944) – один із лідерів автокефального руху в українському православ'ї, став у той час ініціатором відродження УАПЦ на Лівобережній Україні.

¹¹ Сергієнко В. Т. (1903–1982) – народний комісар внутрішніх справ УРСР у 1941–1943 рр.

Надія Миронець

СПОГАДИ МИКОЛИ ЗАЙЦЕВА

Вперше публікуються спогади українського громадсько-політичного і військового діяча Миколи Зайцева, у яких міститься інформація про українізацію частин російської армії та перші кроки формування збройних сил УНР.

Ключові слова: М. Зайцев, українізація частин російської армії, армія УНР.

Впервые публикуются воспоминания украинского общественно-политического и военного деятеля Николая Зайцева, в которых содержится информация об украинизации частей российской армии и первые шаги формирования вооруженных сил УНР.

Ключевые слова: М. Зайцев, украинизация частей российской армии, армия УНР.

For the first time the article views reminiscences of the Ukrainian social and political activist Mykola Zaitsev which contain data on Ukrainization of some military units of Russian army and first attempt to form armed forces for the Ukrainian Peoples' Republic.

Key words: Mykola Zaitsev, Ukrainization of some military units of Russian army, the army of the Ukrainian Peoples' Republic.

Машинописну копію спогадів Миколи Зайцева вдалося виявити у родинному фонді Зої Плітас в Українсько-канадському дослідно-документаційному центрі в Торонто (Канада). Фонд до кінця не описаний, тому не можемо дати архівного посилання. Документ знайдено серед листів Євгена Маланюка до Зої Плітас, його першої дружини, з якою він після 30-літнього розлучення відновив дружні стосунки і активне листування. Там же збереглася і фотографія М. Зайцева, датована 1917-м роком. Є. Маланюк був близьким другом М. Зайцева, з яким був знайомий ще з часів навчання в Українській господарській академії в Подєбрадах, де колишні старшини Армії УНР були один – Є. Маланюк – студентом, а інший – М. Зайцев – доцентом. Безумовно, їх зблизило недавнє військове минуле, були, ймовірно, й спільні знайомі з тих часів. Продовжилася їхня дружба й тоді, коли після II світової війни обидва опинилися на еміграції у США.

Є. Маланюк разом із З. Плітас не раз гостювали в родині Зайцевих, у архіві збереглося кілька фотографій, де вони – у їхньому родинному колі.

Документ, який публікується, датований червнем 1976 р., тобто написаний М. Зайцевим за два роки до смерті. Є. Маланюка тоді уже не було серед живих (помер у 1968 р.). Ймовірно, що М. Зайцев дав ознайомитися із спогадами своїй давній приятельці З. Плітас, у архіві якої вони й збереглися.

Не відомо, чи готував М. Зайцев свої спогади до друку і чи були вони опубліковані. Але якщо цей документ і публікувався у еміграційній пресі, то все одно багато хто з українських істориків з ним не знайомий.

У спогадах М. Зайцева знаходимо цінну інформацію про українізацію частин російської армії, про перші кроки формування збройних сил УНР; у них згадано чимало прізвищ причетних до цього процесу українських старшин, серед яких зустрічаємо як відомі, так і маловідомі імена. Спогади М. Зайцева – важливе джерело і для вивчення біографії їх автора, оскільки у біографічній довідці про нього, вміщеній у Енциклопедії українознавства (Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 2. Перевидання в Україні. – Львів, 1993. – С. 714) зовсім не згадано про ту сторінку його біографії, яка описана у спогадах.

Сподіваємося, що спогади Миколи Зайцева «Марш Серет-Київ 1918 р.» також зацікавлять українських воєнних істориків.

При підготовці спогадів до друку максимально збережено особливості авторського написання. До вимог сучасного правопису приведено лише вживання розділових знаків та великої літери, написання слів окремо, разом чи через дефіс (деякі замість де-які і т. п.), а також слова хімія замість хемія, Бессарабія замість Бесарабія тощо.

Принагідно висловлюємо подяку директору Українсько-канадського дослідно-документаційного центру в Торонто професору Юрію Даревичу за дозвіл на копіювання опублікованих спогадів.

МИКОЛА ЗАЙЦЕВ

МАРШ СЕРЕТ-КИЇВ 1918 Р. (СПОГАД УЧАСНИКА)

Червень 1976 р.

Армія Макензена¹ в 1916 р. сильним ударом розгромила Румунський фронт, і румунська армія спішно відступала на Одесу. Тоді повстав для російської армії новий фронт – Румунський. Треба було в поспіху перекинути російські війська для стримання наступу Макензена.

Одною з російських армій на Румунському фронті була Дев'ята армія генерала Лечицького², в склад якої входив Сороковий корпус: Друга і Четверта стрілецькі дивізії – “Стальна” і “Залізна” (як їх звичайно називали). М[іж] і[ншим], 4-ою Дивізією командував славнозвісний ген[ерал] А. Денікін³.

Армія Макензена була задержана на підгір'ях Карпат. Штаб 9-ої армії був в місті Роман⁴. Автор цих рядків був у складі 2-ої стрілецької дивізії (6-ий стрілецький полк, куди прибув у кінці 1916 р. з маршовою сотнею).

Ранньою осінню 1917 р. після 2-го Універсалу⁵ (16 липня 1917 р.) було започатковано (нелегально) формування українських відділів в російській армії на Румунському фронті, в якому приймав діяльну участь автор цих рядків разом з іншими старшинами-українцями.

В моєму 6-му стрілецькому полку було 15-18 старшин-українців. Подаю деякі прізвища, яких я ще пам'ятаю. Один старшина був кадровим, а решта –

1917 рік. Серет, Буковина.
Праворуч Микола Зайцев.

старшини військового часу. Це були: 1) сотник (капітан російської армії) Архип Кмета⁶ – командир батальйону, кадровий старшина, відзначений золотою зброєю (пізніше полковник) та командир Сердюцького полку, а далі полку Українських Січових Стрільців у Києві 1918-[19]19 рр. В 1927 р. закінчив УГА в Подєбрадах⁷ з титулом інженера. 2) Сотник Микола Рибачук⁸ (штабс-капітан російської армії і начальник кулеметної команди 6-го полку) – учасник I-го Зимового походу 1919-[19]20 рр., нагороджений Орденом Залізного Хреста; також учасник 2-го Зимового походу 1921 р. з отаманом Юрком Тютюнником⁹, що закінчився трагедією під Базаром. (Пізніше полковник). Був придільний до Генерального штабу Армії УНР. Контрактний старшина в польській армії під час 2-ої Світової війни. Пізніше був священником УАПЦ. Помер в 1966 р.

3) Сотник Іван Нагнибіда¹⁰ (штабс-капітан російської армії) – командир батальйону 6-го полку; пізніше полковник, придільний до Генерального штабу Армії УНР; помер в США в 1967 р. 4) Поручник Микола Кисіль (командир сотні 6 полку російської армії, потім сотні нашого батальйону; загинув у бою з большевиками в 1919 р. 5) Підпоручник Василь Штуль. 6) Підпоручник Микола Зайцев¹¹ – молодший старшина кулеметної команди 6-го полку російської армії. Пізніше в Українській армії в кадрі 121 полку в Харкові, потім ад'ютантом коменданта міста Харкова, далі начальником зв'язку I-го Дієвого корпусу, пізніше як сотник Армії УНР був учасником Зимового походу 1919–1920 рр. та нагороджений Орденом Залізного Хреста. Від 1924 р. був членом професорського складу Української господарської академії в Подєбрадах, Чехословаччина після одержання диплома інженера-хіміка в Чеській політехніці¹² в Празі. Від 1945 р. – професор і проректор Українського технічно-господарського інституту¹³ в Регенбурзі й Мюнхену, Німеччина. Пізніше працював як дослідник-хімік в американському промислі в США. Перед тим був чинний в чеському і німецькому хімічному промислі на керівних постах. Має більше 50 наукових публікацій і низку патентів у багатьох державах Європи, Америки і Азії. Є довголітнім директором, згодом почесним директором секції хімічно-біологічно-медичної Наукового Товариства ім. Шевченка¹⁴; був довголітнім керівником відділу Української вільної академії наук в США¹⁵; почесним доктором УТГІ; почесним

членом Товариства українських інженерів Америки¹⁶; відзначений грамотою Американського хімічного товариства¹⁷ за визначний вклад до хімічних наук і технології.

Прізвищ дальших 6 старшин, які приймали участь в цьому марші, я не пам'ятаю. Подаю ще прізвища старшин-українців 6-го стрілецького полку, які не приймали участі в поході з тих чи інших причин. Це були: сотник Порфірій Бучек¹⁸ – ад'ютант полку, відзначений Орденом св. Юрія. Він був розстріляний большевиками в Харкові під час відпуски з фронту до родини. Сотник Гриць Радченко, пізніше ад'ютант командира Українського корпусу ген[ерала] Волкобоя¹⁹ в Харкові (1918 р.). Корпус містився в готелі «Асторія» на Павловській площі в Харкові, якихось 100 кроків від «Асторії» був «гранд готель» на тій же Павловській площі, де знаходився тоді штаб німецького корпусу. Якраз тоді в Києві було вбито фельдмаршала Айхгорна²⁰, головнокомандуючого німецькими військами в Україні. Сотник Радченко з гумором оповідав мені тоді про конделенційну візиту генерала Волкобоя до командира німецького корпусу. При цій візиті Радченко супроводив ген[ерала] Волкобоя. Після того як командир німецького корпусу потиснув руку ген[ералові] Волкобоеві, “він теж і мені подав своїх два пальці” – сказав сотник Радченко. Пізніше сотник Гриць Радченко скінчив Українську господарську академію в Подєбрадах в 1929 р. з титулом інженера.

Поручник Яків Костецький²¹, командир кінної розвідки полку, пізніше зв'язковий старшина з польською армією в 1920 р. (здається в ранзі підполковника). Після того був священиком на Волині; тепер живе в Н'ю-Йорку. Поручник Омельченко²², командир обозу 2-го порядку 6-го полку.

На нарадах цих старшин був намічений спосіб виділення солдат-українців з російської армії. Робилося це так, що під час постою в резерві при зайняттях з солдатами старшини-українці записували солдат-українців, які мали би перейти в українські військові формації. Робилося це дуже обережно, бо на загал солдати-українці не хотіли відділятися від російської маси, бо говорили, що «ми всі однакові, всі разом страждали, їли з одного “котелка”» і т. д. Другою причиною небажання солдат-українців відділятися від російської маси було недовір'я до Генерального Секретаріату України, яке, мовляв, складається з генералів – явно большевицька брехлива пропаганда. Нам приходилось переконувати їх, що Генеральний Секретаріат це значить Головний Секретаріат і що там немає жодного “генерала”. Головною ж бідою була мала національна свідомість солдат-українців, серед яких були лише одиниці, що знали хто вони є.

Справа українізації йшла дуже помалу. Ми ще не знали, чи вони приєднаються до українського війська, коли прийде час відділення від російської армії. Єдиний стимул, який їх цікавив, це – щоб скорше вернутися додому. А це ми їм правдою чи неправдою обіцяли, с[еб]т[о]: український уряд викличе українців-воjakів з фронту додому.

При відділенню вояків-українців з загальної солдатської маси велику ролю відіграв сотник Микола Рибачук, що в той час був головою полкового комітету. Ці полкові комітети, згідно революційним віянням з Петербургу, мали великий вплив на солдатські маси, рівночасно зменшуючи авторитет командного складу. Микола Рибачук вів всі переговори щодо відділення української групи 6-го стрі-

лецького полку з командиром полку, яким був у той час полковник Генерального штабу Жамов²³ (який, м[іж] і[ншим], не користався популярністю ані серед старшин, ані серед солдат полку).

Пізніше вже після відходу українського батальйону з полку під час большевицького перевороту полковник Жамов був призначений кашеваром полку. Я – Микола Зайцев – був в складі кулеметної команди полку і мав на фронті (в окопах) приблизно 25 кулеметів (всього в полку було більше 60 кулеметів: Максима і Шварцльозе, з яких останні були “трофейними” – здобуті в боях з австрійською армією).

Згадуємо про це тому, що підстаршина (старший унтер-офіцер) під час большевицького перевороту був обраний солдатами на командира 6-го стрілецького полку замість згаданого попередньо полковника Жамова. Командиром кулеметної команди полку був згаданий вище сотник Микола Рибачук, який більшість часу уділяв “політичним” справам як голова полкового комітету.

Сотник Іван Нагнибіда був популярний в своїй сотні й більшість солдат-українців приголосилося до української групи.

В жовтні 1917 р. ситуація формування українського батальйону зі складу 6-го стрілецького полку значно покращилася. Російський уряд в Петербурзі дав дозвіл на формування українських частин на фронті, розуміється, в складі російської армії, – з чого ми й скористали[ся]. Наш український батальйон був призначений до складу 31-ої Харківської дивізії (121-ий – Пензенський, 122-ий – Тамбовський, 123-ий – Козловський і 124-ий – Воронежський). Ця дивізія була призначена на повну українізацію. А всі не українці цієї дивізії – старшини і солдати – мали відійти до російських частин.

Наш батальйон був призначений на поповнення 121-го полку, кадрові старшини котрого, м[іж] і[ншим], не хотіли зріктися старої російської назви – Пензенський полк. Тому постав курьоз: полк почав називатися Український Пензенський полк. Пояснювали це і командир полку полковник Кисілів й інші: мовляв, Пензенський полк є надзвичайно заслужений полк з нагородами, спеціально за бої в Російсько-японській війні 1904-1905 рр., де він стратив майже дві третини свого складу. Зі старшин-українців 121-го Пензенського полку пригадую таких: полковника Петрова (не Всеволода)²⁴, помічника командира полку; (помер від тифу в Зимовому поході 1919-[19]20 рр., похований на березі Дніпра); Сотника Стебляка, який помер від тифу в Одесі в 1919 р.; сотника Вернигору²⁵ та ін. (М[іж] і[ншим], сестра Вернигора була дружиною д-ра Віктора Соколова, дивізійного лікаря в Армії УНР, здається в Запоріжській дивізії).

Формування нашого українського батальйону, призначеного вже офіційно на вимарш до 121-го полку, – пішло тепер швидко. 121-й полк стояв прибіл[изно] 100 км праворуч по фронті вже в українській частині Буковини, в той час коли наша позиція у складі 6-го стрілецького полку була в частині, заселеній румунами (район Окна²⁶ в напрямі на Кімполунг²⁷).

Вимарш нашого батальйону під командою сотника А. Кмети відбувся 6-го грудня 1917 р. в напрямі на місто Серет²⁸, в районі якого стояв 121-ий українізований полк. Прибули ми туди десь за тиждень – прибіл[изно] 19-го грудня – і там розташувалися. Нас було 12 старшин і приблизно 350 солдат. Там стояли біля двох місяців. Це було під час Берестейських мирових переговорів. Тільки після

заключення Берестейського миру ми дістали розказ вирушити назад в напрямку до Києва (лютий 1918 р.).

В склад батальйону входила велика кулеметна команда, яка мала приблизно 25 кулеметів. Батальйон був дуже добре забезпечений зброєю, патронами в новеньких кулеметних двуколках, що їх приділив нам командир обозу другого порядку – українець Омельченко, який не пішов з нами в похід.

Батальйон розташувався в місті Серет і вислав стежі до фронтової лінії. В той час вже було проголошене перемир'я на цілому кількатисячному фронті російської армії. Отже, боєвих сутичок вже не було. Лінія закопів наша і німецька, що лежали в долині ріки Серет, були віддалені від себе на 700-800 метрів. Між лініями закопів стояв будинок, що мав напис “Кафе інтернаціонал”. Через лінію закопів дозволено було перехід цивільному населенню в обидва боки два рази на тиждень. В “Кафе інтернаціонал” відбувалися сходи німецьких і українських старшин і козаків. Козаки міняли продукти – хліб і сало на ром.

Перед вимаршом з австрійсько-німецького фронту до Києва сталася дуже небезпечна подія. Це був час, коли на цілому російському фронті відбувся большевицький переворот. Старшин було або вбито, або деградовано до солдат, а командний склад було вибрано здебільшого з числа солдат. Розуміється, верхній командний склад включно з главнокомандуючим (прапорщик Криленко²⁹) було призначено штабом Леніна з Петрограду.

Ця подія полягала в тому, що розбещені збольшевичені частини з цілого фронту двинулися додому, грабуючи все, що їм було на дорозі. Дев'ята армія з новим вибраним солдатами командуючим мала трасу відходу додому якраз через місто Серет. В той час Головнокомандуючий Румунським фронтом був російський генерал Щербачов³⁰, якому підлягали всі румунські й російські війська. Румунські частини мали тоді ще військову дисципліну, якої зовсім не було в російській збольшевиченій армії. З наказу ген[ерала] Щербачова румунські частини виставили застави в кількох кілометрах від міста Серет і одержали наказ: не пропустити ні одного російського солдата зі зброєю в руках. Відступаюча 9-та армія наткнулася на заставу і пробувала прорвати її для дальшого походу додому. Румуни дали кілька стрілів з батареї по обозам, які скупчилися в місті Серет і околицях. І кулеметним вогнем відігнали піші відділи солдат, що хотіли прорвати заставу. Почалося пекло. Обозники в паніці вернули назад, деякі, обрізав пострімки, кинувши награване майно, верхи тікали самі врозтіч. Зараз же після того зібрався армійський совіт і там постановили здати зброю. Але кому? Товаришам-українцям, які стояли якраз у Сереті й покищо там лишалися. Представники армії явилися й запропонували здати зброю нам. Звичайно, ми не могли їм відмовити від цього (почесного) обов'язку і почали приймати зброю, с[еб][то], діставши від румун вказівки, де складати зброю, переказали про це большевикам. Збольшевичена армія цю зброю частинно нищила, частину складала на вказані місця (пістолі, рушниці, кулемети, шаблі, гармати і набої та снаряди), а частину кидала в річку Серет, вздовж котрої йшла дорога на схід і де ми потім при нашому вимаршу бачили цю зброю затоплену в воді на протязі кількох кілометрів. Румуни дійсно пропускали обеззброєних солдат через заставу в їхній дорозі на схід, але відбирали не тільки зброю, але й все: продукти,

взуття, одяг, білизну й особисті речі. І большевицькі солдати йшли додому як отара овець, знов грабуючи все, що могли при дорозі.

Незадовго після цього був підписаний Берестейський мир і ми, одержавши наказ із Києва, вирушили в наш марш Серет – Київ вже як українська частина. (Точний датум вимаршу не пригадую). М[іж] і[ншим], всі старшини мали золоті погони з українськими стрічками під сподом, як і кокарда на кашкетах з українськими стрічками. Це було абсолютно необхідно, бо вояків у російській уніформі румуни трактували большевиками. А зустрічні большевицькі війська нас рівно ж знищили би як золотопогонників. При зустрічах з ними ми прикривали погони солдатськими шинелями без відзнак.

Нам стелився шлях, прибіл[изно] 470 кілометрів: напрям Ямпіль на Поділля, далі кусник Бессарабії і до села прибіл[изно] 80 км. від Києва на Київщині, назву села не пригадую. Шлях цей був тяжкий і дуже небезпечний через постійні зустрічі з большевицькими бандами відступаючої армії. До Ямполья на Дністрі ми дійшли десь кінцем лютого 1918 р. Переправа через Дністер була тяжка: мостів не було, був лише паром. Дністер був тоді повний криги, яка посувалася вниз по течії. При цій переправі поранив собі руку сотник М. Рибачук, що нею керував. Аж ми мали багато возів, коней, навіть гурт ялівок, що нам приділив ще поручник Омельченко з обозу 6-го стрілецького полку. Після переправи через Дністер мені було доручено вести кулеметну команду і обоз до недалекого панського маєтку, розуміється пограбованого большевиками, але ще з запасами сіна і соломи, а навіть трохи зерна. Там ми й розташувалися. При веденні колони до маєтку (я їхав на чолі колони) я почув не раз радісний виклик: “Ваше Високоблагородіє!” Це був підпрапорщик Кочелоба, бунчужний 49-го запасового полку в Одесі, куди я був приділений в кінці 1916 р. після закінчення Чугуєвської воєнної школи³¹, перед відправленням з маршовою сотнею на фронт. Кочелоба супроводив мене аж до нашого розташування і щиро запросив мене до своєї хати в тамошньому селі, куди він вернувся після розвалу російської армії. Вечеря, на яку він запросив мене і всіх видатніших господарів села, була дуже багата: качки, кури, українська ковбаса, та інше, як також сулії з першокласним самогоном. Він був заможним господарем і як видатний вояк мав груди завішені всіма можливими відзначеннями за хоробрість: 4 медалі і 4 хрести св. Юрія.

На третій день після переправи через Дністер батальйон вирушив у дальшу дорогу, яка вела частково по краю Бессарабії. Бессарабію в цей час якраз почала окупувати румунська армія, яка знала, що в Бессарабії знаходяться головні воєнні склади усього Румунського фронту російської армії (район міста Більці³²). Кіннота румунської армії з здивованням приглядалася добре упорядкованій воєнній частині, що рухалася на схід (наш український батальйон), і вислала стежі до нас. На зустріч стежі виїхали сотник А. Кмета та сотник Микола Рибачук, відкривши свої золоті погони на доказ, що ми не є большевиками. Після короткої розмови справа була полагоджена і ми продовжували свій марш на Київ вже на Поділля, що було дуже пограбоване і то не воєнними діями, але відступаючою збольшевиченою російською армією, яка втікала додому.

Приблизно за тиждень ми досягли кінцевого пункту нашого вимаршу, великого села на Київщині прибіл[изно] 80 км. від Києва. Тут ми дістали наказ розпус-

тити всіх вояків по домах, а вози й коні продати нашим воякам за дуже дешеvu ціну. А зброю передати до військового складу. Старшини, які бажали б служити в українському війську далі, мають від'їхати до Києва, до Української інструкторської школи старшин³³. Для упорядкування справ батальйону від'їхала до Києва наша верхівка: сотн[ник] Кмета, сотн[ник] Рибачук і сотн[ник] Нагнибіда. Частина старшин роз'їхалася додому. Я лишився з рештками батальйону чекати на подорож до Української інструкторської школи старшин. За цей час (кілька днів) я поїхав був до найближчої залізничної станції, де був вже німецький комендант. Він коротко поінформував мене про ситуацію в Україні й передав мені український часопис, в котрому було подано великими літерами звіт про парад німецьких військ в Києві.

За кілька днів я від'їхав потягом до Києва, де нас шестеро старшин 6-го стрілецького полку вступили до Української інструкторської школи старшин. Ця школа була розташована на Звірінці в Києві³⁴. Ці шість старшин були: Архип Кмета, Іван Нагнибіда, Микола Рибачук, Микола Кисіль, Василь Штуль і Микола Зайцев. Решта старшин-українців, що приймали участь в поході Серет – Київ, демобілізувалися та роз'їхалися по своїх домах.

¹ *Макензен Август фон* (1849–1945) – німецький військовий діяч, генерал-фельдмаршал. З 1869 р. перебував на прусській військовій службі. Учасник франко-пруської війни 1870-1871 рр. У роки I світової війни – головнокомандувач німецьких, австро-угорських та болгарських військ, що діяли проти Сербії. В кінці 1916 р. під його керівництвом були об'єднані німецькі, болгарські та турецькі війська, що діяли в південному напрямку проти Румунії. У 1917-1918 рр. – головнокомандувач військ Центральних держав у Румунії. З 1919 р. – у відставці.

² *Лечицький Платон Олексійович* (1856–1921, за іншими даними 1923) – російський військовий діяч, генерал. У роки I світової війни – командувач 9-ї армії, яка діяла на лівому фланзі Південно-Західного фронту. Командував армією в битві в Галичині, Варшавсько-Івангородській операції, Брусилівському прориві. З квітня 1917 р. – у розпорядженні військового міністра. З травня 1917 – у відставці.

³ *Денікін Антон Іванович* (1872–1947) – російський військовий, політичний і громадський діяч, мемуарист, учасник Російсько-японської війни. В період I світової війни – командир 4-ї стрілецької «залізної» бригади, яка з 1915 р. під його командуванням розгорнута в дивізію, 8-го армійського корпусу (1916–1917). Генерал-лейтенант Генерального штабу (1916), командувач Західного і Південно-Західного фронтів (1917).

⁴ Роман, Романів Торг (Roman) – місто на північному сході Румунії, у Румунській Молдавії, на р. Молдова, при впадінні її в р. Серет.

⁵ II Універсал Української Центральної Ради був проголошений 3 (16) липня 1917 р. Він зафіксував домовленості між УЦР та Тимчасовим урядом (ТУ) Росії. Згідно з Універсалом, ТУ визнав право України на автономію, а УЦР та Генеральний секретаріат – органами державної влади в Україні. Натомість, УЦР змушена була погодитися на те, що остаточно питання про форму автономії буде вирішено Всеросійськими Установчими зборами та визнати, що Україна не претендує на повну державну незалежність. Центральна Рада приймала умови ТУ про розширення її складу за рахунок представників національних меншин України. Вона взяла зобов'язання розробити проекти законів про українську автономію для їх розгляду Установчими зборами Росії.

⁶ *Кмета Архип Йосипович* (1891–1978) – український військовий і громадський діяч, підполковник Армії УНР, за освітою – інженер. Учасник I світової війни і

українських національно-визвольних змагань 1918-1921 рр., командир Сердюцького полку, а потім 4-го полку Українських Січових Стрільців, учасник оборони Житомира від більшовицьких військ (1919). Після поразки Армії УНР інтернований у м. Каліш. Закінчив Українську господарську академію в Подєбрадах, після чого переїхав до Польщі, де служив контрактним старшиною Війська Польського (у чині майора). У вересні 1939 р. брав участь у війні з німцями, після поразки Війська Польського був інтернований в таборі Вільковішки у Литві. Звільнився 1940 р. У роки II світової війни – представник Українського вільного козацтва та діяч гетьманського руху. Заснував осередок ОУН в Ічні. З 1950 р. – в еміграції в США. Помер у Нью-Йорку.

⁷ Українська господарська академія (УГА) – український вищий навчальний заклад у Подєбрадах (ЧСР). Заснований у 1922 р. Українським громадським комітетом у Празі при фінансовій допомозі Міністерства закордонних справ ЧСР. 16 травня 1922 р. Міністерством сільського господарства ЧСР був затверджений статут УГА з 3-річним планом навчання. 23 травня 1925 р. Професорська рада УГА змінила термін навчання на 4-річний. Навчання проводилось на трьох факультетах: аграрно-лісовому (відділи: агрономічний, лісовий), інженерному (відділи: хіміко-технологічний, гідротехнічний) та економічно-кооперативний (відділи: кооперативний та статистичний). У 1928 р. припинено набір студентів у зв'язку зі зменшенням владою ЧСР обсягів фінансування. Це зумовило створення у листопаді 1932 р. заочного Українського технічно-господарського ін-ту (УТГІ), що готував фахівців за тими самими спеціальностями, що й УГА. Академія діяла до кінця 1935 р.

⁸ *Рибачук Микола* (1890–1966) – український військовий і церковний діяч, підполковник Армії УНР. Учасник I світової війни і українських національно-визвольних змагань 1918–1921 рр. З весни 1918 – старшина Військового міністерства УНР. Станом на 4 серпня 1920 р. – комендант штабу УНР. Учасник II Зимового походу. З 1928 р. служив контрактним офіцером польської армії у складі 41-го піхотного полку у Сувалках. На чолі батальйону 3-го Гродненського полку брав участь в обороні польськими військами Львова у вересні 1939 р. У 1941–1944 рр. працював в Українському центральному комітеті у Кракові та Любліні. У 1944 р. емігрував до Західної Німеччини, у 1950 р. – до США. 24 травня 1964 р. прийняв священницький сан, був настоятелем церкви Пресвятої Богородиці УПЦ у Кліфтоні (штат Нью-Джерсі).

⁹ *Тютюнник Юрій Йосипович (Юрко Тютюнник)* (1891–1930) – український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР.

¹⁰ *Нагнибіда Іван Лукич* (1896–1967) – підполковник Армії УНР. Закінчив 2-гу Московську школу прапорщиків (1915). У складі 6-го стрілецького полку брав участь у I світовій війні. З 9 грудня 1917 р. – командир сотні 121-го пішого Пензенського полку військ Центральної Ради. Закінчив Інструкторську школу старшин, з 1 травня 1918 р. – сотенний командир Одеської інструкторської школи старшин, з 9 вересня 1918 р. – командир сотні 39-го пішого Харківського полку Армії Української Держави. З 10 січня 1919 р. – помічник командира 9-го Дієвого корпусу Дієвої армії УНР, з 5 липня 1919 р. – вартовий старшина Головного управління Генерального штабу УНР. З 2 січня 1920 р. – штаб-старшина для доручень при начальнику постачання Армії УНР, з 17 листопада 1921 р. – секретар начальника Генерального штабу УНР. З 1923 р. жив у еміграції у м. Лодзь (Польща), з 1947 р. – у США.

¹¹ *Зайцев Микола* (1894–1978) – український військовий та політичний діяч, інженер-хімік. Учасник I світової війни і українських національно-визвольних змагань 1918-1921 рр. У 1924–1935 рр. – доцент УГА; 1937–1945 рр. – головний хімік фабрики «Космос» у ЧСР; 1945–1951 рр. – професор УТГІ, згодом – хімік-дослідник у США. Автор багатьох наукових праць з хімії та власник патентів на винаходи. Помер у Нью-Джерсі (США).

¹² Йдеться про Чеський технічний університет у Празі, один із найбільших вищих навчальних закладів у країні. Заснований у 1707 році, він є найстарішим технічним університетом Європи.

¹³ Український технічно-господарський інститут (УТГІ) – український вищий навчальний заклад у ЧСР із заочною формою навчання. Виник у 1932 р. при УГА. У 1945 р. керівництво УТГІ дістало дозвіл американської окупаційної влади продовжувати свою роботу в Регензбурзі (Баварія), де було відновлено аудиторне навчання на 5 факультетах, 2 з них працювали в Мюнхені. Після масового виїзду українських емігрантів з Німеччини УТГІ поступово перетворився на науково-дослідну установу.

¹⁴ Наукове Товариство ім. Шевченка – найстаріше і довгий час єдине українське наукове товариство, засноване 1873 р. у Львові спочатку як літературне під назвою Товариство ім. Шевченка. Заходами О. Кониського та В. Антоновича у 1893 р. було реорганізоване в Наукове Товариство ім. Шевченка (НТШ).

¹⁵ Українська вільна академія наук (УВАН) в США – організована у 1950 р. після переїзду до США членів УВАН з Аугсбурга, де група українських учених-емігрантів 15 листопада 1945 р. заснувала Українську вільну академію наук. Першим президентом УВАН у США був Михайло Ветухів. УВАН у США має відділи: історико-філософський та філологічний, економічний та суспільних наук, природничий та медичних наук, фізико-хіміко-математичних та технічних наук і кураторію. Президентом УВАН у США нині є Альберт Кіпа.

¹⁶ Товариство українських інженерів Америки (ТУІА) – засноване у 1949 р.; у 1978 р. нараховувало близько 900 членів, об'єднаних у 12 відділів. Головне завдання ТУІА – гуртування українських інженерів США, підвищення їх кваліфікації, зокрема засобами організації наукових з'їздів, конференцій і семінарів. При ТУІА діють також осередки вивчення техніки і промисловості України та української технічної термінології.

¹⁷ Американське хімічне товариство – фахове товариство, засноване у 1876 р. у США для підтримки досліджень у галузі хімії. Нараховує понад 158000 членів. Два рази у рік проводяться офіційні зустрічі членів. Товариство проводить наукові конференції, випускає значну кількість фахових журналів.

¹⁸ Бучек Порфирій Андрійович (1892– ?) – український військовий діяч, полковник армії УНР. Закінчив Ізюмське реальне училище, Володимирське військово-училище (1913), брав участь у I світовій війні. 21 вересня 1914 р. був поранений. З 7 грудня 1917 р. – командир куреня 121-го Українського пішого полку (колишнього Пензенського). З 10 лютого 1918 р. – помічник начальника персональної частини 1-го Українського центрального етапу. З 18 березня 1918 р. – курсант Інструкторської школи старшин військ Центральної Ради. З 11 квітня 1918 р. – курсовий старшина Одеської Інструкторської школи старшин. З 19 червня 1918 р. – командир сотні 15-го пішого Одеського полку Армії Української Держави. З 2 лютого 1919 р. – штаб-старшина для доручень штабу 3-го Херсонського корпусу Дієвої армії УНР. З 1 лютого 1919 р. – командир 1-го Навчального куреня 3-го Херсонського корпусу Дієвої армії УНР. З 27 червня 1919 р. – помічник командира 10-го Сірожупанного полку. З 5 липня 1919 р. до 22 жовтня 1919 р. – командир 11-го пішого Волинського полку Дієвої армії УНР, який 27 липня 1919 р. був перейменований на 11-й піший Сірожупанний полк. З 4 листопада 1919 р. – начальник 1-го відділу навчання військ Головного управління Генерального штабу УНР. З 19 квітня 1920 р. – помічник начальника відділу статутів та навчання військ Генерального штабу УНР. З 3 липня 1920 р. – начальник канцелярії Генерального штабу УНР. У грудні 1923 р. після амністії повернувся в Україну. Жив у Ізюмі. З 1926 р. працював у Сільгоспсоюзі у Полтаві. Подальша доля П. Бучека вимагає детальнішого дослідження. Його прізвище зустрічається у «Книжці пам'яті Хабаровського края» серед жертв репресій, де вказано, що він проживав у Хабаровську, працював головбухом у тресті «Главхлебопечения», був заарештований 30 вересня 1937 р. і за рішенням «трійки» при УНКВД по ДВК розстріляний 27 травня 1938 р. Рік народження співпадає, але місце народження вказане інше: Дніпропетровська обл., Криворізький р-н, с. Веселі Терни. Не виключено, що він переїхав до Хабаровська, щоб уникнути репресій, але

коли був заарештований, то назвав інше місце народження, щоб уберегти членів родини від переслідування.

¹⁹ *Волкобій Петро Миронович* (за іншими відомостями – Михайлович) (1859–1918) – російський і український військовий діяч, генерал-лейтенант. Походив із селян Полтавської губернії. Закінчив Лубенську класичну гімназію, Чугуївське піхотне юнкерське училище. Під час I світової війни брав участь у боях у Східній Пруссії, Карпатах і Галичині. У квітні 1917 р. призначений командиром 44-го армійського корпусу, який з травня перебував в Україні. У жовтні 1917 р. розпочав українізацію корпусу, з яким поступив на службу в Армію УНР, а згодом – Української Держави.

²⁰ *Ейхгорн Герман фон* (1848–1918) – німецький державний і військовий діяч, прусський генерал-фельдмаршал. Після жовтневого перевороту в Росії й підписання Брестського миру керував окупацією південної Білорусії, України й Півдня Росії, очолював адміністрацію окупованих областей України. 30 липня 1918 р. був убитий у Києві лівим есером Б. Донським.

²¹ *Костецький Яків Денисович* – український громадський і військовий діяч. Народився у священницькій родині на Полтавщині, закінчив духовну семінарію та юридичний факультет Московського університету. Брав участь у I світовій війні – перебував у війську, після 1917 р. – старшина Армії УНР. Інтернований у Польщі, з 1921 р. – священник на Волині. У 1940 р. – настоятель Люблінської парафії, одночасно був головою Українського Допомогового Комітету в Любліні.

²² Можливо *Омельченко Тиміш Петрович* (1895–1955) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Закінчив Тифліську чоловічу гімназію, Тифліське піхотне юнкерське училище (1915), учасник I світової війни. Наприкінці 1915 р. потрапив до німецького полону. Перебував у таборах Найсе-Шлеск та Ганноверіш-Мюнден. З 12 лютого 1918 р. – ад'ютант зі стрійової частини штабу 1-ї Української (Синьожупанної) дивізії. З 1 березня 1918 р. – командир 2-го куреня 7-го Синьожупанного полку військ УЦР. З 1 вересня 1918 р. – молодший старшина 32-го пішого Сумського полку Армії УД. З 27 листопада 1918 р. – начальник відділу штабу 6-го Полтавського корпусу Армії УНР. З 11 березня 1919 р. – в. о. начальника штабу Південно-Східної групи Армії УНР. З 22 червня 1919 р. – помічник начальника військово-топографічної частини штабу Запорізької групи Армії УНР. З 20 липня 1919 р. – помічник начальника розвідного відділу штабу Запорізької групи Армії УНР. 6 грудня 1919 р. інтернований польською владою. З кінця квітня 1920 р. – співробітник української військової місії у Варшаві та журналу «Табір». З 10 серпня 1920 р. – молодший старшина закордонного відділу Головного управління Генерального штабу УНР, з того ж часу – офіційний представник Головного Отамана УНР у Берліні. У 1937–1945 рр. очолював Українське національне об'єднання у Німеччині. У 1950 р. емігрував до Канади. Помер та похований у Торонто.

²³ *Жамов Василь Євстафійович* (1881–?) – російський військовий діяч, учасник Білого руху. У вересні 1917 р. – командир 6-го стрілецького полку. З 10 жовтня 1919 р. – у штабі військ Новоросійської області. З 24 листопада 1919 р. – начальник штабу 13-ї піхотної дивізії.

²⁴ Полковник *Петров* – йдеться, очевидно, про згаданого в спогадах М. Омельяновича-Павленка командира полку Армії УНР, який у серпні 1919 р. був командиром 1-го запасного куреня Волинської групи Армії УНР. Учасник Першого Зимового походу – командир збірного пішого полку Волинської дивізії Дієвої армії УНР. Помер від тифу в с. Худоліївка у січні 1920 р. (*Омельянович-Павленко М. Спогади українського командарма*. – Київ, 2002. – С. 425, 435).

²⁵ Можливо, *Вернигора Єфрем Леонтіївич* (1884–?) – український військовий діяч, підполковник Армії УНР. Учасник I світової війни. На службі в Армії УНР з 1919 р. У лютому 1919 р. – сотник 1-ї кулеметної сотні. Також значився у складі 61-го полку ім. С. Петлюри. У 1920–1921 рр. – помічник командира 49-го куреня 6-ї Січової дивізії Армії УНР.

²⁶ Окна-Буковини – залізнична станція на Буковині.

²⁷ Кімполунг – місто на Буковині, на правому березі ріки Молдави.

²⁸ Серет (рум. Sighet) – місто в Південній Буковині (Румунія), на р. Серет, розташоване на українсько-румунському кордоні.

²⁹ Криленко Микола Васильович (1885–1938) – член першого уряду Ради Народних Комісарів радянської Росії, 9 листопада 1917 р. призначений Верховним головнокомандувачем і народним комісаром з військових справ.

³⁰ Щербачов Дмитро Григорович (1857–1932) – російський військовий діяч, генерал від інфантерії. Учасник I світової війни. В роки Громадянської війни – визначний діяч Білого руху.

³¹ Йдеться про Чугуївське військове училище (до 1910 р. – Чугуївське юнкерське піхотне училище) – військово-навчальний заклад Російської імперії. Займалося підготовкою офіцерів піхоти.

³² Більці (Бельці) – найбільше місто у північній частині Молдавії, на р. Реуті (басейн Дністра), приблизно за 127 км на північний захід від Кишинева.

³³ Українська інструкторська школа старшин – український військово-навчальний заклад. Створено навесні 1918 р. Поділялася на відділи: піхотний, кулеметний, кіннотний, гарматний та інженерний. Школа підготувала близько 1400 старшин.

³⁴ Звіринець – історична місцевість Києва між Печерськом, Видубичами, Теличкою і Чорною горою.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

УДК 94 (477): 341.74“1919”

Андрій Магурчак

ЗВІТ ПРО НАРАДУ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЛІВ І ГОЛІВ МІСІЙ 18–22 ЧЕРВНЯ 1919 Р. У ВІДНІ (ЗА ФОНДАМИ NATIONAL ARCHIVES OF CANADA)

Публікується звіт про першу нараду українських дипломатів періоду Директорії УНР, яка відбулась у Відні у 1919 р. Висвітлено основні положення прийнятих на нараді рішень.

Ключові слова: українська дипломатія, українське питання, УНР, Відень.

Публикуется отчет о первом совещании украинских дипломатов периода Директории УНР, которое состоялось в Вене в 1919 г. Освещаются основные положения принятых на совещании решений.

Ключевые слова: украинская дипломатия, украинский вопрос, УНР, Вена.

In the article is published the report on the first Ukrainian diplomats' conference in time of Directory of the Ukrainian Peoples' Republic that took place in Vienna in 1919. Basic issues submitted at the conference are illuminated.

Key words: Ukrainian diplomacy, Ukrainian question, the Ukrainian Peoples' Republic, Vienna.

Період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні був для власної дипломатії часом становлення, випробовувань. Однією з форм діяльності МЗС УНР були наради за кордоном українських послів і голів місій зі своїм міністром у 1919–1920 рр. Зокрема, у Відні відбулися дві такі зустрічі: 18–22 червня 1919 р. і 18–20 серпня 1920 р. У чеському містечку Карлсбаді одна із найбільших нарад проходила 6–14 серпня 1919 р.

На жаль, звіт про нараду у Відні 18–22 червня 1919 р. містить мало інформації про обговорення найголовнішого питання – засад української зовнішньої політики в умовах тогочасних міжнародних відносин. Водночас, підсумки її зводилися до таких пунктів: незалежність усіх українських земель – головний постулат власної державної зовнішньої політи-

© Андрій Магурчак, 2012

ки; надія на Паризьку мирну конференцію і зміщення акцентів відносин на нові держави; залучення до державотворчого процесу національних меншин і соціальних груп, які мають прагнення підтримати ідею української державності. Окремо розглядалося питання про майбутнє українських земель. Зокрема, вважалося, що Галичина повинна бути повністю незалежною від Польщі, а в крайньому випадку отримати міжнародний протекторат держави, яка має не дружні взаємини з Польщею. При цьому ця держава гарантуватиме українцям соціально-економічний і культурний розвиток. Аналогічний підхід намічався щодо Волині. Закарпаття також мало бути незалежним від сусідів. Водночас щодо нього допускалася національно-територіальна автономія. Особливу увагу української делегації в Парижі передбачалося зосередити на вирішенні питання Холмщини і Підляшшя. Від належного врегулювання цих територіальних проблем залежала подальша політика УНР відносно Польщі. Учасники наради вважали, що оскільки більшість населення Бессарабії та Криму не українці, варто домагатися автономії чи федерації всього краю. Також планувалося налагодити відносини з урядом Кубані з метою вирішення питання щодо українських етнічних земель у регіоні.

У звіті про нараду підкреслювалось, що не варто покладати великих надій на Францію, яка втрачає вплив серед країн Антанти, а слід заручитися підтримкою Англії або США. При цьому слід налагодити дружні відносини з Італією та Японією. На нараді також було вирішено, що Німеччина у майбутньому може стати союзником України у боротьбі проти Польщі. Крім того, наголошувалося на необхідності налагодження добрих взаємин із єврейськими організаціями, наявними у різних країнах світу.

У прикінцевих положеннях звіту зазначалось: «українські дипломатичні заступники збережуть із одного боку всю повагу і тактовність, вимагану від культурного народу, з другого боку не зупиняться перед енергійною мовою і рішучим виступом». При цьому наголошувалося, що військові дії на Україні і мінливість міжнародної політики вимагали координації дій і зміни акцентів у зовнішній політиці УНР.

Багато дослідників, вивчаючи історію української дипломатії періоду національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., не надають великого значення першій нараді українських дипломатів 18-22 червня 1919 р., обмежуючись тільки констатацією факту її проведення. На основі звіту про цю нараду автор прагне наголосити на тогочасних проблемах, які намагалась розв'язати молода українська дипломатія. Звіт зберігається у Національному архіві Канади (National Archives of Canada. – Andry Zhuk Collection MG30 C167, volum 16, file 21) і публікується вперше. Нами збережено лексичні та морфологічні правописні особливості документа. Пропущені слова, літери взято у квадратні дужки. Слова, які неможливо прочитати, позначено [...].

ЗВІТ ПРО НАРАДУ УКРАЇНСЬКИХ ПОСЛІВ І ГОЛІВ МІСІЙ
18–22 ЧЕРВНЯ 1919 р. У ВІДНІ

22 червня 1919 р., м. Відень

В днях 18–22 червня 1919 р. відбулася у Відні виїмка гадок між п[аном] Міністром З[акордонних] С[прав] В. Темницьким¹, послом Липинським², Васильком³, М. Поршом⁴, д[окто]р[ом] Левицьким⁵, Сінгалевичом⁶, заст[упником] посла М. Левитським⁷, радн[иком]. Посольства Томашівським⁸, радн[иком] през[идента] Здерковським⁹ та ук[раїнським] пос[лом] А. Жуком¹⁰ про головні засади ук[раїнської] політики, у приложені до сучасного моменту міжнародних обставин, причім прийшло до таких вислідків¹¹:

I) До хвилі підписання миру між державами Антанти¹² і центральними державами осередок ук[раїнської] міжнародної політики лежить у місті мирової конференції, успіхи ук[раїнської] делегації на сю конференцію матимуть рішучий вплив на політичну долю України. Одначе з моментом підписання мира ук[раїнська] політика знайде собі нові осередки, згодом може важніші Парижа, іменно в Берліні, Женеві (осідку «Союза народів»¹³) та у столиці тої держави, яка обійме владу¹⁴ чи протекторат над Царгородом¹⁵. Отсей близький факт пересунення головного поля ук[раїнської] дипломатії треба мати вже й тепер на увазі й обминати при всяких офіціальних заходах і заявах все те, що в недалекій будучині могло б утруднювати становище ук[раїнської] справи на нових дипломатичних теренах.

II) Провідна ідея ук[раїнської] міжнародної політики – помимо¹⁶ хвилевих невдач полишається незмінена: незалежність усіх українських земель. Супроти сього всі інші гасла, які стоять у суперечности з сею догмою, виключені з обсягу офіціальної ук[раїнської] політики. Коли з боку чужих держав або поодиноких національних чи соціальних груп піднімуться питання в напрямі евент[уально]¹⁷ тривкішого зв'язку У[країнської] Р[еспубліки] з держ[авними] організаціями сусідніх народностей (альянс, унія тощо), то ук[раїнські] заступники повинні згідно зазначувати отсе становище ук[раїнського] правительства і всього нац[іонально-]свідомого народу: ідея тривкішого державно-політ[ичного] зв'язку У[країнської] Р[еспубліки] із сусідніми народами, сама по собі, не виключається у дискусії, якщо вона у своїй формі і своєму змісті згоджується з основною ідеєю ук[раїнського] народу – державною самостійністю, себто якщо справа евент[уального] такого зв'язку буде застережена рішенню установчих зборів (парламенту) самостійної ук[раїнської] держави.

III) Вище означене становище нормує не тільки нашу тактику і відносини до сусідніх народів на території б[увшої]¹⁸ Росії і б[увшої] А[встро]-Уг[орщини], а й до нових нац[іональних] і соц[іальних] груп самої України – тактику, яка може і повинна привести до приєднання для ідеї ук[раїнської] державності тих елементів, яких нац[іонально-]пол[ітична] ідеологія досі не зовсім покривалася із ідеальними змаганнями ук[раїнської] інтелігенції. При сьому підносимо з притиском, що сам факт різниці соц[іального] світогляду, в сім або другім напрямку, між такими групами з одного боку і заступниками ук[раїнської] держави з другого – не може бути перепорою в контакті між ними, наше завдання в сьому,

щоби приєднати для ідеї укр[аїнської] державності можливо всі ті нац[іональні], пол[ітичні] чи соц[іальні] групи укр[аїнської] землі, які можуть бути помічені в державному будівництві та яких вороже відношення може підняти в основі виконання отсього великого нац[іонального] обов'язку, вложеного історією удачі сучасного покоління.

IV) З огляду, що укр[аїнська] справа мабуть не буде порішена¹⁹ з одного разу, тільки частинами, вивисняємо низше становище наших правительств²⁰ у поодиноких питаннях:

1) Щодо Зах[ідної] України: Підкреслюючи нац[іонально-] пол[ітичну] вагу З[ахідної] У[країни] з загальноукр[аїнського] і міжнар[одного] становища, наша політика має стати непохитна на сторожі інтегральности головного [...] етногр[афічної] території Зах[ідно-] Укр[аїнської] Респ[убліки], зокрема:

а) Щодо Галичини: Добиватися за всяку ціну повного державного відокремлення укр[аїнської] частини Галичини (допускаючи що найбільше страту Лемківщини, по мож[лив]ості в користь Чехії) у формі певної суверености або, коли се буде неможливе, хоч у формі провізоричної нейтралізації. В сьому останньому разі корисніше буде, коли протекторат буде в руках іншої держави, ніж та, яка стоятиме у близьких відносинах до Польщі, зокрема добре було б, якби нейтралізована Зах[ідна] Укр[аїна] підчинена²¹ була тій державі, яка одержить протекторат над Царгородом, остаточно Союзів Народів.

Щодо евент[уального] комісара, який мав би обняти з рамени²² Союзу Народів провізоричну управу Зах[ідної] Укр[аїни], то наші заходи змагають до того, щоб ним був українець (з евент[уальними] заст[упниками] поляком і жидом), в разі неможливости – горожанин²³ нейтральної держави. Завданням сього комісаріяту було б створити і укріпити добру адміністрацію на демократичних основах, а й при участі широко-компетентного демократичного тіла (парламенту) уможливити краєви свобідний розвій національного, культурного і господарського життя. Все те повинно бути гарантовано відповідним статутом (конституцією), якої характер і зміст повинен бути предметом нашої пильної уваги. Зокрема треба ужити всіх заходів, щоби ніщо не пересуджувало якої не будь залежності, хоч би й чисто господарської від Польщі. Домагання плебісциту не повинне бути – з моментів принципіальних підношень нами. Сьогодні не можна також предвидіти²⁴, чи було б корисно домагатися означення з гори кінця нейтралізації (приписана формула: де поладження²⁵ справи Вел[икої] України).

б) В справі Буковини мінімум наших територіальних домагань по правий бік Черемоша і простір між Прутем та Дністром, всі заходи мають бути ужиті для одержання Чернівців і Старожиця. Позатим як під а).

в) В справі Угорської Русі мають бути підняті на нове і повторювані при кожній нагоді усі дипломатичні заходи для урятування головного її ім'я (між Лабарцем і Вишевою) для Зах[ідної] Укр[аїни], а в разі безвихідности тих вагань мусимо добиватися хоч впливу на забезпечення нац[іонально-]терит[оріальної] автономії укр[аїнського] Закарпаття. В сьому останньому разі, коли б нам було необхідно подати заяву чи автономна У[країнська] Р[еспубліка] має бути зв'язана з Чехією чи Угорщиною нац[іонально-] культ[урні] інтереси самих закарп[атців]. Укр[аїнці] веліли б заявитися за першою і ці в данім моменті по-

винні переважати, дарма що майбутні політичні огляди домагаються ми[р]ної розв'язки.

2) Холмщина. Ся країна, многоважна²⁶ з національного і міліт[арно-] політ[ичного] становища, мусить бути обнята особливою увагою укр[аїнської] делегації в Парижі, порішення сеї справи матиме рішачючий вплив на дальші відносини між Польщею з Україною. Тому то не треба здержуватися навіть перед таким порозумінням із тими російськими кругами, які претендують до заступництва Росії в її довоєнним територ[іальнім] [...] складі, щоб тільки урятувати політичну зв'язь²⁷ Холмщини з іншими укр[аїнськими] землями. Те саме дотикає²⁸ і Підляшшя.

3) Волинь, подібне Галичині, належить до тих частин України, які за ніяку ціну не можуть підпасти під зверхність Польщі.

4) Бессарабія, хоч переважно залюднена не українцями, творить із геополітичного і господарського пункту погляду інтегральну частину України, а що поділ її (продвижений²⁹ в умові Антанти з Колчаком³⁰) майже неможливий, тому мусимо домагатися полишення³¹ цілого краю (згідно з волею його населення) у тіснім зв'язку з Україною, з застереженням нац[іонально]-тер[иторіальної] автономії неукр[аїнської] людності чи навіть федеративного становища цілого краю.

5) Ті самі мотиви, тільки що з більшою силою, велять обстоювати політ[ичну] зв'язь Криму із рештою України.

6) У справі Кубані, яка в межах укр[аїнської] етн[ографічної] території мусить зайняти спеціальне становище, всі наші кроки мають бути роблені в порозумінню з кубанським правительством і його загр[аничним] заст[упництвом].

V) З вище поданого випливає наше становище в сучасній державно-політ[ичній] системі світа:

1. Т[ак] зв[ана] Антанта перестане існувати в дотеперішній формі, слабим її переємником³² буде «Союз народів», важний для нас хіба настільки, поскільки остаточна розв'язка деяких укр[аїнських] проблем буде йому застережена. Зокрема мусимо домагатися, щоби національні права тих українців, які не увійдуть у склад укр[аїнської] держави, були застережені опіці «Союза народів».

Маючи се на оці, треба докладно відріжнити поодиноких членів Антанти.

Щодо Франції те сьогодні ясне, що тісніші взаємини між нею й Україною неможливі і навіть нам не бажані як із політ[ичного], так і господ[арського] боку. Тому то наші дипл[оматичні] заступники не повинні робити нічого, що перше помагало б французьким претензіям до протекторату і екон[омічної] сфери впливу над Україною, і навпаки наші заходи, зручно ведені, мають іти в тім напрямі, щоб такий протекторат (з міжнар[одного] пункту погляду неминучий з укр[аїнського] – з певних умов – навіть бажаний) дістався Англії або Америці. Одна з тих держав, одержавши формально або реально, власть над Босфором, мусить силою політичної необхідності і іст[оричної] логіки змагати до протекторату над Україною і спиняти ворожий їй імперіалізм з боку Московщини, Польщі та Румунії. Правдоподібний розвиток міжнародних відносин велить нам уже тепер оглядати добрих взаємин із Італією і Японією.

2. З поміж т[ак] зв[аних] центр[альних] держав Німеччина матиме завсідити³³ чимало спільних інтересів з нами, се так сказати наш природний союзник і

тому треба лічитися поважно з можливістю, що вже в недалекому часі політична необхідність важитиме³⁴ Україні подумати про союз з Німеччиною проти Польщі. Аналогічна ситуація може розвинутися у нашій відношенні до Угорщини, хоч існують суперечні інтереси (Уг[орська] Русь), то спільна небезпека з боку Румунії зменшить їх. Щодо в більшій мірі важне се у відносинах з Болгарією, з якою нема у нас жадних суперечних інтересів.

3. У відношенні до большевицьких держав рішачим моментом є момент нац[іонально]-політичний і момент соц[іально]-політичний стоїть на другому плані. З сього випливає, що коли з одного боку з російськими більшовиками бачимо поперед усього нову форму московського імперіалізму і чужоплемінного наїзду, то з другого більшовицький характер Угорщини³⁵ в теперішній момент не віднімає зрозуміжн³⁶ певних спільних інтересів укр[аїнсько]-угорських.

4. Наші відносини до Московщини зводяться до того, що Україна не може признати за жодну ціну такого московського правительства, яке виступало б у ролі правительства всеї б[увшої] Росії – без огляду на його політичний і соціальний характер. Натомість із кожним правительством обмеженим на саму Московщину можемо бути в контакті з увагою на арт[икул] II.

5. Аналогічне становище займаємо супроти Польщі. При евент[уально] обговорюваних можливостей обнятих арт[икулом] II муситься одначе підносити з натиском, що в евент[уальний] союз могла б входити тільки вся Україна а не самі західні її землі.

6. Взаємини наші до Чехословаччини нормуються ось тими фактами: а) суперечністю інтересів чесько-польських, б) правдоподібною приналежністю Уг[орської] Русі до Чехо-Словаччини, в) спільністю інтересів румунсько-чеських. Тому то взаємини з Чехо-Словаччиною мусять бути удержуванні з великою розвагою. Супереченостю інт[ересів] нім[ецько]-чеських.

7. З уваги на великий міжнародний вплив жидівської нац[іональної] організації поручається укр[аїнським] дипл[оматам] заст[упно] глядати³⁷ і удержувати добрі взаємини з жид[ами]. Політичними заступниками, жид[івським] нац[іональним] радником. Використовувати факт існування закону про жид[івсько]-нац[іональну] автономію на Україні.

VI. У виконуванні вище поданої інструкції укр[аїнські] дипл[оматичні] заступники збережуть із одного боку всю повагу і тактовність, вимагану³⁸ від культурного народу, з другого боку не зупиняться перед енергічною мовою і рішучим виступом. Треба числитися навіть із евентуальностями, які воліли б для рятування національної честі – зхопитися різких демонстративних способів, як приїзду. В таких випадках рішення застерігають собі або керманічі загр[аничні] – політики (міністр і держ[авний] секретар закорд[онних] справ), а коли б се технічне не було можливе, рішають політичне уповноважені члени делегацій (місій) більшістю голосів. В разі виходу полишається на місце ліквідаційна комісія під проводом одного або двох радників.

VII. Постанови про нормальне закінчення діяльності укр[аїнської] делегації на мирову конференцію містяться в окремій розпорядку обох керманічів заграничних справ.

¹ *Темницький В.* (1879–1938) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, правник. Один із засновників і редактор «Молодої України» (1900–1902). Член бойової управи УСС і голова української ради у Відні, співробітник СВУ. Міністр закордонних справ УНР у кабінеті Б. Матроса.

² *Литинський В.* (1882–1931) – видатний український політичний діяч, історик, історіософ, публіцист, теоретик українського консерватизму. Один із організаторів Української демократично-хліборобської партії. За Гетьманату – посол Української Держави в Австрії.

³ *Василько М.* (1868–1924) – український громадсько-політичний діяч, дипломат. Під час I світової війни один із співзасновників і член Головної Української Ради і Загальної Української Ради (1915). Після проголошення ЗУНР був її першим дипломатичним представником у Відні. Наприкінці 1919 р., після приходу до влади Директорії УНР, призначений послом УНР у Швейцарії. Перебував на цій посаді до серпня 1923 р., після чого був призначений послом до Німеччини.

⁴ *Порш М.* (1879–1944) – український політичний і громадський діяч та економіст. Член РУП, УСДРП, УЦР, з листопада 1917 р. – генеральний секретар праці і військових справ. У 1919–1920 рр. – посол УНР в Німеччині. Залишився в еміграції і відійшов від політичної діяльності.

⁵ *Левецький М.* (1866–1932) – громадський діяч, письменник і публіцист. Закінчив історично-філологічний (1888) та медичний (1893) факультети Київського університету. З 1918 р. – головний санітарний лікар залізниць України, у 1919 р. – радник, а згодом – голова дипломатичної місії УНР у Греції. З початку 1920-х років жив у Подєбрадах (Чехословаччина), де працював лектором і лікарем Української господарської академії. У 1927 р. переїхав у Луцьк, де жив до смерті.

⁶ *Сінгалевич В.* (1880–1945) – український громадсько-політичний діяч, правник. Походить із німецького роду Шіллінгів. У 1911–1918 рр. – посол від Перемишлянщини до австрійського парламенту. Член української національної ради ЗУНР і її представник у Відні (1919–1923), одночасно з 1920 р. – уповноважений уряду Диктатора ЗУНР з фінансових і внутрішніх справ. У 1930–1939 рр. очолював земельний банк у Львові.

⁷ *Левитський М.* (1883–1939) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, правник. Член Української Центральної Ради як представник від Кубані; голова агітаційно-просвітницького відділу УЦР, член комісії із розробки статуту автономії України та законодавчих внесень. Один із представників УНР на мирних переговорах з представниками країн Четверного союзу в м. Брест-Литовський. 9 лютого 1918 р. разом з О. Севрюком і М. Любинським підписав Брестський мирний договір. Член дипломатичної місії УНР у Франції, учасник Паризької мирної конференції 1919–1920 рр., згодом – заступник дипломатичного представника УНР у Швейцарії (до листопада 1920 р.). Емігрував у Німеччину, де займався науковою роботою у сфері економіки і права.

⁸ *Томашівський С.* (1875–1930) – український історик, публіцист, політичний діяч. У 1913–1915 рр. – заступник голови, згодом – голова НТШ у Львові; у 1914–1918 рр. – член Бойової Управи Українських Січових Стрільців, у 1919 р. – радник делегації ЗУНР на мирній конференції в Парижі. Голова дипломатичних місій ЗУНР у Лондоні (1920–1921) та Берліні (1921–1925). З 1928 р. – доцент Краківського університету. Автор праць «Галичина» (1915), «Історія України. Старинні і середні віки» (1919), «Під колесами історії» (1922) та ін. Помер у Кракові.

⁹ *Здерковський М.* (1865–1929) – член Української національно-демократичної партії, пізніше – УНДО; член УНРади в Станіславі.

¹⁰ *Жук А.* (1880–1968) – український громадсько-політичний діяч, дипломат і публіцист. Член РУП та УСДРП (з 1900 р), співробітник друкованих партійних органів «Гасло» та ін. Наприкінці 1907 р. змушений виїхати в Галичину. Займався публіцистичною діяльністю, співпрацював з газетами «Земля і Воля», «Праця», «Діло», «Рада», редагував журнали «Економіст» і «Самопоміч». Один із засновників

і чільних членів Союзу Визволення України, Головної Української Ради, Загальної Української Ради. В період УНР – співробітник українського посольства у Відні та радник Міністерства закордонних справ УНР. З 1930 р. жив у Львові, керував статистичним бюро Ревізійного союзу українських кооперативів. Із 1940 р. перебував у Відні.

¹¹ Вислідків – результатів.

¹² Антанта – військово-політичний блок, основними членами якого були Великобританія, Франція і Росія, створений в 1904–1907 рр. У роки I світової війни протистояла Німеччині та Австро-Угорщині.

¹³ Союз народів – див. Антанта.

¹⁴ Власть – влада.

¹⁵ Царгород – Стамбул.

¹⁶ Помимо – крім.

¹⁷ Евентуально – можливо, вирогідно.

¹⁸ Бувшої – колишньої.

¹⁹ Порішена – вирішена.

²⁰ Правительств – урядів.

²¹ Підчинена – підпорядкована.

²² Рамени – в рамках.

²³ Горожанин – громадянин.

²⁴ Предвидіти – передбачити.

²⁵ Поладжена – вирішена.

²⁶ Многоважна – важлива.

²⁷ Зв'язь – зв'язок.

²⁸ Дотикає – стосується.

²⁹ Продвиджений – передбачений.

³⁰ *Колчак А.* (1874–1920) – російський військовий і державний діяч, адмірал (1918). Керівник Білого руху в Сибіру. Був визнаний державами Антанти, як Верховний Правитель Росії.

³¹ Полишення – залишення.

³² Переемником – наступником.

³³ Завсідити – завжди.

³⁴ Важітиме – переважатиме.

³⁵ В цей час угорський уряд очолювали більшовики.

³⁶ Зрозуміжна – зрозуміло.

³⁷ Глядати – дивитись.

³⁸ Вимагану – що вимагається.

ПЕРСОНАЛІЇ

УДК 930.253(044)(477)“1916”

Тамара Демченко, Світлана Іваницька

ПЕТРО СТЕБНИЦЬКИЙ ТА ІЛЛЯ ШРАГ В ЕПІСТОЛЯРНМУ СПІЛКУВАННІ: РІК 1916-й

У публікації подано листування Петра Януаровича Стебницького та Іллі Людвиговича Шрага за 1916 р. Основними сюжетами листів є: видання збірки, присвяченої пам'яті О. О. Русова; обговорення ставлення земського діяча В. М. Хижнякова до «українського питання»; контакти Петербурга й Чернігова в контексті діяльності «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книжок»; питання їх особистих стосунків.

Ключові слова: П. Я. Стебницький, І. Л. Шраг, О. О. Русов, Товариство українських поступовців, Перша світова війна, епістолярій.

В публикации представлена переписка П. Я. Стебницкого и И. Л. Шрага за 1916 г. Основными сюжетами писем являются: издание сборника, посвященного памяти А. А. Русова; обсуждение отношения земского деятеля В. М. Хижнякова к «украинскому вопросу»; контакты Петербурга и Чернигова в контексте деятельности «Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг»; вопросы их личных отношений.

Ключевые слова: П. Я. Стебницкий, И. Л. Шраг, А. А. Русов, Товарищество украинских прогрессистов, Первая мировая война, эпистолярій.

Correspondence of Peter Stebnitsky and Ilya Shrag in 1916 is presented in the publication. The main subjects of letters are the publication of the collection, dedicated to the memory of A. Rusov; discussion of attitudes of representative of local government V. M. Khyzhnyakov to the «Ukrainian question»; Petersburg and Chernigov contacts in the context of activity of Charitable society of general utility and cheap books publication; question of their personal relationships.

Key words: P. Stebnitsky, I. Shrag, A. Rusov, Association of Ukrainian progressives, World War I, correspondence.

Листування діячів українського національного руху нині справедливо трактується як одне з найцінніших джерел для вивчення новітньої історії України¹. Цим пояснюється, очевидно, підвищений інтерес до виявлення та оприлюднення цих унікальних документів. Серед авторів

© Тамара Демченко, Світлана Іваницька, 2012

та адресатів – відомі історики, археологи, літературознавці, письменники, публіцисти. Українська гуманітаристика уже може пишатися низкою корпусних видань В. Б. Антоновича, Ф. К. Вовка, М. С. Грушевського, М. П. Драгоманова, М. В. Лисенка, С. О. Єфремова, А. В. Ніковського, П. Я. Стебницького, Є. Х. Чикаленка та ін. Щодо епістолярного діалогу двох останніх постатей із середовища національної ліберально-демократичної еліти символічною для наших часів є емоційна реакція письменника Миколи Суховецького: «“Третій” – московська імперія – донедавна не давав українцям доступу до таких матеріалів, як оце листування, бо писали їх, мовляв, “вороги народу”. Маємо нині досить глузду, щоб розібратися у своїх ворогах і друзях. Переживаємо зараз майже те саме добро-зло, що й наші попередники на початку минулого століття. Їхні думи треба собі повертати, щоб розібратися в оцих їхніх-наших пекучих проблемах і йти далі. І треба такі видання читати. Як кажуть – із олівцем»². Окрім того, з’явилося чимало публікацій вибіркового характеру (листи Б. Д. Грінченка, О. О. Русова, П. Г. Житецького, В. М. Доманицького, Л. М. Жебуньова, Ф. П. Матушевського та ін.). Визначний знавець цього виду джерел особового походження М. Х. Коцюбинська слушно писала: «На часі серйозна “інвентаризація” наших епістолярних багатств і осмислення значення їх – джерелознавчо-документальне, психологічне, мистецьке»³. Дослідниця вказала на виняткове значення епістолярію для України: «В історії української культури епістолярний вид висловлювання мав особливе значення з огляду на характер її розвитку, на колоніальне й напівколоніальне минуле України, на мовні й інші заборони, брак умов для вільного обміну думками. В листах українських діячів порушувався надзвичайно широкий спектр суспільно-політичних проблем (подекуди відтісняючи на задній план моменти особисті), адже бракувало трибуни для висловлення і вільного обговорення їх»⁴. Авторка чимало уваги приділила з’ясуванню художньої цінності джерел особового походження. «Щоденник, як і лист, – це теперішній час, спогади – ретроспекція, – зазначала вона, – та разом вони творять ту хистку паперову кладочку, перекинену з минулого в майбутнє, яка вабить нас можливістю якось дістатися звідси на той бік, пережити й зрозуміти той час, який з погляду сьогодення дня неминуче залишається для нас невідомою країною»⁵. Таким чином, епістолярна спадщина виконує не тільки унікальну інформативно-пізнавальну роль у контексті дослідження політичних, громадських рухів, вона служить джерелом для якомога повнішого з’ясування приватного життя діячів українського національного руху, виступає підставою для зважених і ґрунтовних оцінок їхнього внеску до загальної справи, додає дорогоцінні штрихи до їхніх біографій. Показово, що, як навколо постатей українських класиків зламу XIX–XX ст., так і навколо провідних постатей українського національно-культурного руху, в його легально-народницькому відгалуженні утворились репрезентативні епістолярні масиви, оприлюднення яких розширює комплекс наявних джерел та відкриває можливість подати нові інтерпретації великої історії знакового XIX ст. Це зауваження повною мірою

стосується й листування П. Я. Стебницького і І. Л. Шрага за 1916 р., про яке йдеться в запропонованій увазі читача розвідці.

П. Я. Стебницький (25.11.1862, с. Гореничі Київського повіту Київської губ. – 14.03.1923, м. Київ) – з родини священика; математик за фахом, громадський діяч за покликанням, публіцист, белетрист, перекладач, видавець... Належав до представників генерації 1880-х рр. (представниками якої серед української ліберально-демократичної еліти були Б. Д. Грінченко, М. А. Дмитрієв, Г. О. Коваленко, М. П. Левицький, М. А. Славінський, П. І. Чижевський, Є. Х. Чикаленко, С. П. Шелухін та ін.). У суспільне життя він увійшов наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років як цілком сформована особистість. У період активізації українського політичного руху – один із керівників Петербурзької громади Загальної української організації (далі – ЗУО) (1897–1904). В подальшому його суспільно-політична діяльність розгорталась, головним чином, у руслі діяльності Української демократичної партії (далі – УДП) (1904–1905) і Української демократично-радикальної партії (далі – УДРП) (грудень 1905 – вересень 1908). Разом з О. Г. Лотоцьким та М. А. Славінським спрямовував діяльність Петербурзького осередку. Згодом – провідний діяч Товариства українських поступовців (далі – ТУП) (вересень 1908 – березень 1917). Виконував функції скарбника, секретаря та члена правління «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книжок» (1898–1917), що діяло під патронатом Петербурзької громади. Спільно з О. Г. Лотоцьким написав і видав книгу «Украинский вопрос» (березень 1914 р., наклад 2000 прим., перевидана в 1917 р.)⁶. Першим серед російських часописів відгукнувся на цей концентрований виклад «української проблеми» ліберальний «Вестник Европы»⁷. Вершина «кар'єри» П. Стебницького припала на добу Національно-демократичної революції 1917–1918 рр.: голова Української Національної Ради в Петрограді, комісар у справах України при Тимчасовому Уряді; член Союзу українських соціалістів-федералістів (СУАФ) (березень – червень 1917), член ЦК Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) (червень 1917–1920); міністр освіти в уряді гетьмана П. П. Скоропадського (жовтень – листопад 1918).

Прижиттєва інформація про П. Стебницького є обмеженою: довідкова стаття в газеті «Нова рада» з нагоди міністерського призначення (1918), автобіографія (1919). Перші згадки про нього належали представникам його найближчого оточення. З незмінною пошаною та теплотою про цього діяча писали в мемуарах Є. Х. Чикаленко, О. Г. Лотоцький, С. Ф. Русова, Д. І. Дорошенко, С. О. Єфремов, А. В. Ніковський.

«Повернення» інтелектуальної спадщини П. Стебницького відбулось нещодавно. Особливо активно в останні роки виявляється та коментується його змістовне листування⁸. Значний внесок у археографічне опрацювання та вивчення епістолярію П. Стебницького становлять, передусім, публікації І. М. Старовойтенко⁹. Оприлюднення зусиллями фахівців з Інституту української археографії та джерелознавства корпусу листування П. Стебницького та Є. Х. Чикаленка викликало позитивні

відгуки фахівців¹⁰. Слід також відзначити появу збірки вибраних праць Петра Януаровича Стебницького¹¹.

У пострадянській історіографії про діяльність та погляди П. Стебницького йдеться, насамперед, у працях, присвячених історії УДРП, УПСФ, історії української політичної думки. Перевидано¹² та видано¹³ статті в енциклопедіях та довідкових виданнях, популярні нариси¹⁴, біографічні розвідки¹⁵, праці, де з'ясовується сприйняття ним потенціалу та перспектив українського національного руху¹⁶, аналізуються його політичні погляди в контексті реалізації «українського проекту»¹⁷. Висвітлюється його внесок у видання газети «Рада» (1906–1914)¹⁸, національне книговидання¹⁹, вирішення «мовного питання»²⁰. Досліджується плідна праця діяча у створенні книжкового фонду та біографічної комісії Всеукраїнської Академії наук (ВУАН)²¹. Лінгвіст Е. С. Ветрова на матеріалах листування українських літераторів XIX ст. (і Петра Януаровича, зокрема) вивчає функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць²². Дослідник-журналіст Андрій Борець розглядає публіцистичну спадщину П. Стебницького як частину антиімперського дискурсу з точки зору міждисциплінарної методології постколоніальних студій²³. Вивчаючи «історію понять» у пізній Російській імперії, його творами нещодавно зацікавились російські автори²⁴.

Ілля Людвигович Шраг (у пресі виступав під псевдонімом «Чернігівець») (23.08.1847, м. Седнів Чернігівського повіту Чернігівської губ. – 11.04.1919, м. Чернігів) народився в сім'ї лікаря. Навчався в Чернігівській гімназії, з якої був виключений (1865) за участь у виступі учнів проти впровадження в ній системи доносів. Здав екстерном іспити і вступив до Петербурзької медико-хірургічної академії, через півтора року перевівся на юридичний факультет Петербурзького університету. У громадський рух включився наприкінці 1860-х рр.; за участь у студентських виступах у березні 1869 р. був відрахований без права навчання в інших російських університетах, заарештований і висланий на батьківщину. До 1874 р. служив в губернській земській управі, виконуючи одночасно обов'язки секретаря у редакції «Земського збірника». Після успішної здачі іспитів та захисту відповідної роботи отримав диплом кандидата права. У 1875 р. після зняття нагляду (але без зняття заборони проживати в столицях і університетських містах) розпочав адвокатську практику. В цей же час розпочалася його багаторічна служба на виборних посадах в органах земського та міського самоврядування на Чернігівщині. З початку 1890-х рр. – активний діяч українського національного руху, один із фундаторів Чернігівської української громади. Листувався з Петербурзьким комітетом грамотності з приводу видання україномовних книг; неодноразово виступав на захист української мови і культури на губернських земських зборах; брав участь у вирішенні питання про прийняття в дар Чернігівським земством музею української старовини В. В. Тарновського. З 1897 р. – член ЗУО. З листопада 1904 р. – член УДП, з кінця 1905 р. – УДРП. У 1905 р. – учасник з'їздів земських і міських діячів, на яких неодноразово виступав від імені УДП із заявами про

необхідність національно-територіальної автономії України. У лютому 1905 р. у складі делегації українських діячів до голови Комітету міністрів С. Ю. Вітте клопотався про скасування Валувського циркуляра 1863 р. і Емського указу 1876 р. та легалізацію українського друкованого слова. Один із керівників Чернігівського губернського комітету Конституційно-демократичної партії. Депутат Першої Державної Думи від блоку кадетів і українських радикал-демократів. Співзасновник і голова української думської громади. У Думі виступав із вимогою політичної амністії, викривав діяльність чернігівської адміністрації, дебатував із аграрного питання, критикував кадетський земельний проект «42-х». За підписання Виборзької відозви (липень 1906 р.) відбув 3-місячне ув'язнення, був тимчасово відсторонений від адвокатської практики та виключений з органів земського і міського самоврядування. З жовтня 1908 р. відновив адвокатську практику. У 1907 р. увійшов до складу Чернігівської «Просвіти», з якої на вимогу губернатора був виключений у вересні 1908 р. Один з ініціаторів створення ТУП. Виступав як захисник у 1903–1906 рр. на політичних процесах, в 1908–1912 рр. – на літературних процесах. Під час Лютневої революції увійшов у Виконавчий комітет об'єднаних громадських організацій Чернігова, очолив Чернігівський суд. Товариш голови ТУП, перетвореного в СУАФ, член Президії СУАФ (березень – червень 1917 р.). Член Центральної Ради, представник української адміністрації на Чернігівщині. Засновник і керівник Чернігівського відділу УПСФ (з квітня 1917). Наприкінці 1917 р. І. Л. Шраг увійшов до складу ініціативної групи, яка заснувала у Чернігові видавництво «Сіверянська думка», що ставило собі за мету «задля освіти народної... друкувати і видавати різного роду видання культурно-просвітнього характеру, переважно українською мовою, по українознавству». Незважаючи на несприятливу політичну кон'юнктуру, товариство спромоглося протягом 1918–1919 рр. видрукувати 6 книжок, зокрема, нарис «Вернигора» П. Я. Стебницького²⁵.

Діяльність та погляди І. Л. Шрага відображено у виданнях, що вийшли з-під пера як його однодумців²⁶, так і сучасних авторів. Це – довідково-енциклопедичні статті²⁷, різнопланові розвідки²⁸, монографія²⁹. У Чернігові започатковано Шрагівські наукові читання (2007, 2008, 2010, 2011). В 1967–2010 рр. надруковано значну частину інформативного листування як самого І. Л. Шрага³⁰, так і його кореспондентів³¹.

Листування двох діячів розпочалося принаймні з травня 1900 р.³² Тісніше знайомство, вірогідно, відбулось у серпні 1900 р., коли в Одесу на черговий з'їзд ЗУО з'їхалися її делегати. Від Чернігова були присутні І. Л. Шраг, від Петербурга – П. Я. Стебницький³³. В установчому з'їзді організації (серпень або вересень 1897) представники Петербурзької громади участі не брали³⁴. Щодо обставин активної політичної співпраці – то були революційні 1905–1906 рр., особливо період, коли І. Шраг тривалий час жив у Петербурзі як делегат до Першої Державної Думи. Опосередковано це підтверджується і листуванням П. Стебницького та Є. Х. Чикаленка: ім'я Шрага вперше з'являється в листі останнього від 16 квітня 1906 р. і якраз у зв'язку з думськими виборами³⁵.

Спільним громадським середовищем, де активно контактували кореспонденти, були, передусім, Всеукраїнська безпартійна демократична організація (1897–1904), Українська демократично-радикальна партія, що в політичному сенсі орієнтувалась на мирний еволюційний шлях трансформації Російської імперії в конституційну федеративну державу з розвинутим громадянським суспільством, та ТУП. Показово, що Є. Чикаленко у своєму щоденнику називає одним із ініціаторів створення ТУП І. Шрага³⁶. За словами П. Стебницького, за стратегічну програму ця спілка «найбільш активних верств українського громадянства» мала тільки «три точки», навколо яких об'єднувалися всі її члени: «1) парламентаризм, як підстава загальнодержавного ладу; 2) федеративний устрій Росії як спосіб забезпечення прав кожної народності, що живе в російських межах; 3) національно-територіальна автономія України в складі російської федерації»³⁷. В практичній площині ТУП сприяв розвитку національної інфраструктури, що виникла в роки першої російської революції («Прогресісти», кооперативні спілки, українські клуби), провадив боротьбу за впровадження української мови навчання у початкових і середніх школах, пропаганду «українського питання» в російських поступових колах, в Державній Думі, підтримував щоденну газету «Рада», сприяв роботі видавництва («Вік» у Києві, «Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книг» у Петербурзі, «Український учитель» у Полтаві).

За рисами вдачі, темпераментом автори листів – це вельми несхожі між собою особистості. П. Стебницький, як свідчать сучасники – то завжди «людина в тіні». Ось яку власну самооцінку відзнаходимо в одному з його листів до Є. Чикаленка: «...по ширій правді й совісті скажу Вам, що тепер і в наших петербурзьких зібраннях – невеличких – почуваю себе не тільки не корисним, а навіть шкодливим чоловіком: вношу, звичайно, течію сумнівів, скептицизму, доброго та позитивного нічого поради не здатний, а у других добру думку чи замір збити можу... Бачу, що тепер, мабуть, краще мені сидіти в кутку, то, може, хоч якої індивідуальної роботи дам більше – писанини чи що. А гуртові – нехай мені дають ту частину, яка мені випаде, – зроблю, як по силі»³⁸. Дійсно, погоджувався останній, Петро Януарович «був надзвичайно мовчазною людиною, але певне за таких і приказка народня постала, що «хто мовчить, той двох навчить», а Стебницький навчав сотні людей»³⁹. О. Г. Лотоцький відзначав, що «була се натура надзвичайно глибока. Ідея захоплювала його до глибини душі – не теоретично лише, але завжди практично, активно. Ясний, логічний, математичний ум (з фаху П. Я. був математик) давав йому розважливості у найтрудніших обставинах. Дуже нервовий, він силою інтелекту і волі умів держати себе в рамках рівноваги внутрішньої та зовнішньої»⁴⁰. В той же час, зазначав Олександр Гнатович, «...в самій натурі Стебницького заложено якісь елементи підсвідомого смутку (і літературний псевдонім обрав він собі характерний – П. Смуток), і та риса призводила його до тяжких переживань, що все більше посилювалися та прийняли особливо прикрі форми в останні роки його

життя. Навіть виявляючи найбільшу духову дисципліну, подивляючи всіх неустанністю та витривалістю своєї праці, все що-далі ставав смутнішим до дна душі своєї...»⁴¹. Д. І. Дорошенко, який уперше побачив П. Стебницького на початку 1900-х років як визначного діяча Петербурзької громади, писав: «...Стебницький був завжди замкнений в собі, задуманий, ніби чогось засмучений, – і літературний псевдонім, під яким він найчастіше писав, був «П. Смуток»...»⁴². С. О. Єфремов, згадуючи у споминах «Про дні минулі» першу зустріч із Петром Януаровичем в 1896 р. в оселі О. Я. Кониського, характеризував його як чиновника, застібнутого на всі гудзики, коректного, ділового, але не вельми привітного. У нарисі «Лицар нездоланий» він же зауважував, що «життєвий формуляр небіжчика, і нескладний, і, може, занадто скажу так, сірий, як і вся його така характерна постать»⁴³. А. В. Ніковський, представник молодшої генерації в ТУП, редактор газети «Рада», зізнавався, що, спілкуючись у громадських справах, навчився цінувати у П. Стебницького «подихи холодного, скептичного розуму», «систему розбивання мрій, обдирання ілюзій, викривання помилок, немилосердну критику»⁴⁴. Після спільного обговорення з ним тієї чи іншої проблеми «...всякий ентузіазм причахав і натомість приходили розважливість, тверезість, розрахунок і логічність, – словом, усі милі прикмети громадської праці, що інколи під гарячу хвилину бувають людині просто ненависні, хоч і дуже потрібні»⁴⁵. У громадських справах він виявляв себе людиною надзвичайно працьовитою, скрупульозною, відповідальною; у питаннях політичних – послідовною й водночас – толерантною щодо представників інших ідеологічних напрямків.

Однодумці І. Шрага по Чернігівській громаді свідчили, що на початку 1890-х рр. він вже був надзвичайно популярним адвокатом, що тоді «не так давно зазнав мисливця з київськими українцями і став активним українським діячем», а в подальшому – й «дуже відомим громадським діячем»⁴⁶. Свій погляд щодо ефективності його діяльності мала й російська влада. У справі особливого відділу департаменту поліції за 1900 р. «О противоправительственном кружке в Чернигове» він характеризувався як «украинофил и либеральный общественный деятель, пять раз вносивший в Черниговское губернское земство доклад о введении в народных школах обучения на малорусском языке, стремившийся поставить земство выше администрации и причинявший последней всяческие затруднения»⁴⁷. Доказом визнання видатної ролі І. Шрага у суспільному житті можуть слугувати слова привітання київських старогромадовців від 4 березня 1900 р. з приводу 25-річчя його адвокатської і громадської діяльності: «У наш час, коли такі непопулярні усі поступові ідеї і між ними національно-демократична ідея українства, коли найсвятіші права національні стають приводом не тільки для глузу і посміху, але й для найнесовітніших інсинуацій, Ви віддали свою працю, свій талант і ім'я на користь зневаженого діла. Ви завше, де можна було і де з'являвся для того привід, освітчували перед широким колом суспільства ідеї культурно-національного розвитку нашої вітчизни...»⁴⁸.

Видатний літературознавець С. О. Єфремов згодом характеризував І. Шрага як «одного із найбільш значних діячів сучасного українства», підкреслюючи, що його ім'я «тішилося надзвичайною популярністю в широких верствах громадських, а особа його була вельми шанована в найрізноманітніших кругах. Це був визначний громадський діяч, висококультурний, з хорошою громадською школою, з негасимим пориванням до діла, до роботи, з умінням гуртувати круг себе людей, давати лад, гострі сутички мирити і зводити на роботі людей, що без такого цементу ледве чи зійшлися б коло спільної справи. Хоч він присвятив себе найбільше роботі в рідному місті, в Чернігові, з яким зв'язало його ціле життя, але постать небіжчика не вкладалася в рамки місцевого, провінційного побуту, його виступи виходили поза межі місцевих інтересів. І через те знали його й шанували далеко за межами рідної Сіверщини. А надто в українських кругах, де авторитет небіжчика зростав з кожним роком»⁴⁹. І. Шраг, на думку С. Єфремова, втілював живий зв'язок сучасності з минулим, уособлював у своїй постаті «власне – саме минуле в романтичному ореолі», яке, втім, ні на крок не відставало від життя і уміло перейматися навіть його скороминучими інтересами⁵⁰.

У порівнянні з П. Стебницьким І. Шраг – людина іншої вдачі, по натурі – привітна і доброзичлива, але все ж така, що добре уміла «тримати дистанцію». Ось, наприклад, маємо свідчення Є. Чикаленка: «Шраг з першого ж погляду викликав до себе повагу всіх. А хто знав його ближче, той не міг не полюбити за милу, лагідну вдачу та за чуле, відзивчиве серце...»⁵¹. Втім, що ж до специфіки обопільних відносин, слід зізнатися: нам інколи важко зрозуміти людей тієї епохи, оскільки вони мали гостре почуття власної гідності, ревно відстоювали право на приватність, а тому спільна громадська справа не була підставою для панібратства. Ця манера спілкування виразно відбилася в «документах доби», якими є листовний діалог П. Стебницького та І. Шрага, з відповідними формулами епістолярного етикету, що відбувся в роки Першої світової війни. Третій рік її (1916-й), був критичним для Російської імперії загалом, для українського руху – зокрема: з одного боку – відчуття неминучої катастрофи в ній, жадання миру, мартиролог втрат «українського проекту», а з другого – плекання нових надій, планів, перспектив... Є. Чикаленко, який у 1916 р. відвідав північну столицю, записав у щоденнику: «В Петрограді тоді було неспокойно, бо, сподіваючись німців, вивозили в Москву всякі цінні речі з музеїв, копали довкола Петрограда шанці, заплутували колючий дріт і т. д.»⁵²

На початку війни Петро Януарович виступив у газеті «Дні» зі статтею «про умови справедливості до галичан» після можливого приєднання території Східної Галичини до Росії⁵³. У приватному листі він так коментував свою позицію: «...я начебто оптиміст, бо вбачаю при всяких умовах кращі можливості на будучину, – хоч і не можу не признати фатального значення подій для наших закордонних земляків... Але загадувати вперед при даних обставинах трудно, і тому я сам деколи своєму оптимізму не вірю...»⁵⁴ А в середині 1915 р. покладав великі надії на оновлений склад

російського уряду та наполегливо радив киянам направити в столицю делегацію з національними культурними домаганнями. В 1915–1917 рр. П. Стебницький брав участь у репрезентативних нарадах опозиції щодо тактики партії народної свободи в «українському питанні» (з російського боку на них були присутні впливові особи: О. О. Шахматов, Ф. Ф. Корш, В. І. Вернадський, С. Ф. Ольденбург, проф. Ф. Ф. Кокошкін, голова Петроградського комітету партії кадетів О. О. Корнілов, лідер кадетів П. М. Мілюков)⁵⁵. У грудні 1916 р. разом із О. Г. Лотоцьким надіслав листа П. М. Мілюкову, як керманичу кадетської фракції в ІV Державній Думі, щодо потреби корегування позиції керівництва партії в «українському питанні»⁵⁶: «Мы знаем, что конституционно-демократическая партия не пренебрегает национальными правами украинской народности... Но тем более было бы непонятно умолчание об украинском вопросе в ответственной политической статье, подписанной тем именем, которое мы, украинцы, привыкли соединять с представлением о широком взгляде на национальный вопрос вообще и о справедливом отношении к специальным запросам и нуждам нашего народа»⁵⁷. Він брав участь у підготовці до друку енциклопедичного видання «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916). Його настроїв та наміри стосовно своїх особистих справ виразно відбилися, передусім, у листуванні з Є. Чикаленком, з яким був найбільш відвертим. У травні 1916 р. Петро Януарович розглядав три варіанти майбутнього переустрою свого життя, передбачаючи такі можливості: 1) пошук нової службової посади в Петербурзі; 2) переїзд восени того ж року до Києва та влаштування на службу, можливо, у Київську публічну бібліотеку; 3) облаштування десь поблизу Києва в маленькому затишному місті (наприклад, у Лубнах), проживання на ренту, заняття творчою працею (за його висловом, «щось робити своє: писати»)⁵⁸. У жовтні 1916 р., знов повертаючись до тієї ж теми, говорив: «Бачу, що Ви далеко тепер стоїте від життя і не хочете навіть звертатись до його думками. Сумно мені це, хоч і в моїх особистих настроях багато єсть аналогічного. І я хотів би десь засісти тихенько на доживання та ліквідацію того, що я ще міг би дати... Та де його сховаєшся? Життя своє візьме, не дасть дихнути, витягне нагору за чуба... Поки живемо, мусимо виконувати песький обов'язок...»⁵⁹. У грудні 1916 р. вже не міг діджати кінця війни, знову жалівся на пригнічений настрій, погіршення нервового та фізичного стану⁶⁰. В січні 1917 р. намагався більш оптимістично дивитися на речі, твердячи: «Ще ми з Вами поживемо, а може, й повоюємо!»⁶¹

Діяльність І. Шрага в роки війни, як завжди, була підпорядкована професійним та громадським інтересам. Він виконував обов'язки присяжного повіреного Чернігівського окружного суду, брав участь у різних, можливих тоді, заходах, спрямованих на утвердження української ідеї. В 1915 р. П. Стебницький та І. Шраг, як члени «Товариства для підмоги українській літературі, науці й штуці», брали участь у вирішенні долі спадщини мецената В. Ф. Смирєнка. На початку 1916 р. утворилося чернігівське відділення «Общества помощи населению Юга России, по-

страдавшему от военных действий», головою його обрали Іллю Людвиговича Шрага. Значне місце в житті адвоката займала також велика родина, піклування про долю дітей та дружнє спілкування. Як спробу підбити підсумки власного шляху, можна розглядати написану ним в 1916 р. на прохання С. О. Єфремова розгорнуту автобіографію, опубліковану згодом у збірнику «Наше минуле» (1919, № 1–2).

Основні сюжети листів, що публікуються нижче: видання збірки, присвяченої пам'яті О. О. Русова; обговорення споминів В. М. Хижнякова та ставлення останнього до «українства»; діяльність «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книжок» та відповідні контакти Петербурга й Чернігова; періодичність видання журналу «Украинская Жизнь»; нарешті – приватні справи.

Головною темою листування кореспондентів є видання збірника, присвяченого пам'яті О. О. Русова. Листи допомагають простежити своєрідний процес «збирання спадщини» видатних діячів українського руху, що тільки-но одійшли у вічність, виявлення особливої пошани до його «знакових постатей», нарешті, формування колективної свідомості уявної української національної спільноти початку ХХ ст. Як відзначають фахівці, «пошанування, а одночасно – й систематизація інформації щодо життя і творчості О. Русова розпочалося невдовзі після його смерті»⁶². Незважаючи на складні умови воєнного часу, в багатьох часописах з'явилися некрологи та статті-посвяти. Щоправда, в Києві цензура не допустила аналогічних публікацій українською мовою та, як відзначалось у записці про урядові утиски щодо українців-активістів, «вместо них в газетах появилось пустое место в черной рамке. Затем подобные объявления после долгих хлопот и переговоров с администрацией начали пропускаться, но с условием применения правил русского правописания»⁶³.

«Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок», яким фактично на той час керував П. Стебницький, ухвалило видати спеціальний збірник для увічнення пам'яті О. О. Русова⁶⁴. Свої статті, присвячені О. О. Русову, не пізніше листопада 1916 р. мали підготувати: Ф. К. Вовк – про перший київський та ранній петербурзький періоди, П. Стебницький – про побутування в Петербурзі в 1902–1908 рр., І. Шраг – про два періоди його перебування на Чернігівщині; нарешті, дружина О. Русова – Софія Федорівна мала намір написати загальний біографічний нарис про нього. Упорядкування та редагування матеріалів покладалось на голову Київської (Старої) громади В. Науменка. Свою частку роботи сповна й своєчасно виконав, як виявилось, лише І. Шраг. Тяжкі обставини воєнного часу, численні професійні та громадські обов'язки, сімейно-побутові справи завадили потенційним авторам здійснити свої наміри. А далі вибухнула Лютнева революція 1917 р., і настав крах старого режиму. Тому в повному обсязі реалізувати проект меморіальної збірки не пощастило. Натомість в «Українському науковому збірнику» (М., 1916, вип. 2) було вміщено редакційну статтю «Памяти Олександра Русова». Можливо, в її обговоренні брав участь П. Стебницький. Редакція

відзначала, зокрема: «О. О. Русов належить до тої течії в українському відродженні, котра скріпила за собою термін «українофільство», але українофіл з нього був чистого типу, себто – небіжчик не був українець з роду, а великорос, але на Україні вирішив, бачучи коло себе українську стихію, свідомо пішов на службу українському народові, прийняв і за своїх культурні й політичні традиції його інтелігенції, психічно акліматизувався і під кінець життя своїми звичками, мовою, інтересами, діяльністю був справжнім українцем – чим і різниться він, як особа, від своїх сучасників-українофілів ріжного походження. ... наукові студії Русова, його практичні й громадські виступи пішли двома шляхами: в результаті бачимо О. Русова, як заслуженого громадського діяча, видатного вченого на полі економічнім, і спеціально-статистичнім, а також і етнографічнім, почасти філологічнім»⁶⁵. У наступних випусках редакція мала намір опублікувати низку статей, присвячених О. Русову, й подати повну бібліографію його наукових та літературних праць. На жаль, тоді це здійснено не було.

Щодо П. Стебницького слід відзначити, що він своєчасно вшанував пам'ять О. Русова на сторінках журналу «Украинская жизнь» (1915). «Яркое имя человека большой души, кристальной чистоты и высокой чуткости» – з повагою писав він про нього⁶⁶. Передусім, Петро Януарович подав стислу, але змістовну характеристику життєвого шляху О. Русова, великороса за походженням, як підкреслював він, філолога за освітою, з 1870-х рр. – члена Київської (Старої) громади, учасника головних акцій Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, організатора перших україномовних театральних спектаклів у Києві, редактора празького видання «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, видатного популяризатора. «В нем, – відзначав він, – повторилось то же психологическое явление, которое несколько ранее история украинского возрождения видела в другом великороссе – Костомарове; симпатии к Украине на почве близости к ее природе и народу, усиленные чувством протеста против исторических и современных ему несправедливостей внутренней политики, претворили его национальное самосознание и зажгли в нем огонь украинского патриотизма. Этот благородный великоросс по своим взглядам и стремлениям был более глубоким и убежденным украинцем, чем очень многие из лиц коренного украинского происхождения. Слово его никогда не расходилось с делом, а потому, например, в личной и семейной жизни он пользовался исключительно украинским языком»⁶⁷. Він назвав О. Русова «батьком» земської статистики, звертаючи увагу на той факт, що нова методика була застосована ним саме при обстеженні народного господарства Чернігівської, Полтавської, Харківської, Херсонської губерній. Згадав про співпрацю із Олександром Олександровичем у «Благодійному товаристві видання загальнокорисних та дешевих книг», про участь у комісії Петербурзької Академії наук із питання свободи українського друкованого слова, в «Союзі автономістів-федералістів» (САФ), що виник у роки першої російської революції для захисту та координації дій «недержавних народів» імперії,

в різноманітних періодичних виданнях («Украинский вестник» тощо). Особливу увагу звернув П. Стебницький на переслідування О. Русова самодержавною владою, а також на ігнорування націєтворчих аспектів його діяльності авторами численних відгуків на пам'ять О. Русова у російських періодичних виданнях, зауважуючи: «...мировоззрение Русова, его общественно-политические идеалы, по-видимому, были очень мало известны русскому обществу... В одном из газетных некрологов, посвященных А. А. Русову («Русск[ие] Вед[омости]», № 233), после довольно обстоятельной оценки его заслуг в области статистики его политической окраске отведено буквально полторы строки следующего содержания: «Покойный не был чужд и украинскому движению». Как взволновался бы и огорчился бы Русов, если бы он мог теперь прочесть о себе такой отзыв, после того как его жизнь сгорела в пламени любви к родному краю и труде, вдохновляемом его интересами. Какое же, значит, незначительное место занимает в русском общественном самосознании украинское движение, если даже высокая научная и общественная ценность деятелей, подобных Русову, не вызывает в русском обществе более внимательного отношения к идее, которой такие люди отдают свою душу»⁶⁸.

До речі, як свідчив О. Г. Лотоцький, перебування подружжя Русових у Петербурзі позитивно вплинуло також на настрій П. Стебницького: «Приїзд Русових до Петербурга не лише оживив, але якось навіть освіжив життя тутешньої української колонії. Жива, громадянська вдача обох їх якось притягала до них людей, натурально створювала те, що ставали вони активним осередком громадського життя. Стало живішати і старше громадянство, яке не завше можна було розкачати на якийсь новий, незвиклий крок у громадському поступованню... Що для мене найважливішим було, посвіжішав і П. Я. Стебницький, на якому тяжіли впливи статечних представників колонії, взагалі консервативних щодо якої будь української ініціативи»⁶⁹. Отож не випадково в листі до Є. Чикаленка від 17 жовтня 1915 р. П. Стебницький з щирим жалем писав з приводу смерті О. Русова: «...Шкода старого, святий чоловік був. Війна своє робить, поспіває обертатись на всі боки, де безпосередньо влучить, а де рикошетом»⁷⁰. Згадував він його і в листі від 9 вересня 1916 р., коментуючи стан видання українських книжок у роки Першої світової війни: «Взагалі видавництво начебто скрізь не спиняється, – от і в Києві, і в Москві випущено кілька цікавих річей. А от людей – не видно і не знати, чи єсть вони де? Весь час брешуть поклик-запитання небіжчика Русова в його передсмертній статті – і нема фактів, щоб давали на те запитання стверджуючу відповідь...»⁷¹. Йшлося про останню статтю О. Русова «Есть ли украинская жизнь?»⁷², яка своєю відвертістю надзвичайно вразила старше покоління українських діячів. Показово, що саме цю фразу О. Русова використав як лейтмотив в листопаді 1915 р., перебуваючи на засланні в Казані, у своїй пристрасній статті «Зайві сумніви» М. С. Грушевський. Фактично останній теж присвятив

її пам'яті О. Русова та одночасно, використовуючи нагоду, виклав свої міркування щодо подальших перспектив українського руху⁷³.

У споминах І. Шрага про О. Русова⁷⁴ висвітлено, головним чином, чернігівський період буття небіжчика (1876–1879, 1894–1899). Сам автор критично оцінив їх як «уривкові», як такі, що «далеко не виявляють всього того, що стосується до чернігівського життя небіжчика», а подають лише «деякі окремі факти», «деякі матеріали для його біографії, яка має, безперечно, величезний інтерес»⁷⁵. Та все ж слід відзначити, що мемуарист детально спинився на діяльності О. Русова в лавах Чернігівської української громади в 1890-ті рр., де він працював пліч-о-пліч із Б. Д. Грінченком, М. М. Коцюбинським, В. І. Самійленком та ін. Він згадав: доповідь О. Русова як гласного Борзнянського повітового земства 1900 р. «о допущенні в народних школах народного язика»; його працю як гласного Чернігівського губернського земства (1898–1900); його роль у впорядкуванні музею ім. В. В. Тарновського, у створенні Чернігівської громадської бібліотеки (1877). Відзначив також, що «найдіяльнішу участь» у цих справах брала його дружина – педагог та публіцист С. Ф. Русова; стисло окреслив побутування подружжя Русових на хуторі «Робінзон» (1878)⁷⁶; згадав також і петербурзький (1906), і київський (1908–1915) періоди його життя. Щодо політичних переконань О. Русова, Ілля Людвигович зазначив, що той завжди був «гарячий український патріот, в найкращому розумінні цього слова, був демократ і думками і в житті, боронив права всіх пригноблених народів, обстоював усіх покривджених, був переконаний автономіст-федераліст та щирий прихильник вільного самовизначення як окремих народів, так і окремих людей»⁷⁷. Цю характеристику можна розглядати й як самопрезентацію автора споминів, можливо, підсвідому. В усякому разі, достеменно відомо, що І. Шраг теж щиро сповідував аналогічні цінності. Непідробне захоплення постаттю О. Русова лунає також і в працях інших представників ліберально-демократичної еліти. Так, наприклад, Є. Чикаленко відзначав його різнобічну обдарованість, активність, гарячий український патріотизм, а також – «надзвичайно симпатичну вдачу», якою він вславився на всю Україну й за яку всі товариші називали його не інакше, як «Саша-Янгол»⁷⁸. О. Г. Лотоцький зізнавався у мемуарах: «О. О. Русов – одна з найцікавіших постатів, які мені доводилося в життю зустрічати... Жива, рухлива вдача Русових надзвичайно корисна була там, де потрібне було стимулювання громадської енергії. І тим стимулом були вони всюди, де брали участь, – в «Благодійнім Т[оварист]ві», в клубі, в редакції «Укр[аїнського] Вестника», в українських фракціях першої та другої Державних Дум»⁷⁹.

У листах неодноразово згадується ім'я видатного діяча Київської (Старої) громади В. П. Науменка (1852–1919), координатора збірника. Йому теж належить декілька ґрунтовних публікацій, присвячених О. Русову. Є лист В. Науменка до І. Шрага від 2 вересня 1916 р.: «Статтю Вашу про Русова, спасибі Вам велике, теж дістав тепер у Києві, зараз же перечитав її, звичайно, приложив до своєї статті, призначеної для

зібрання, бо поки що ні од кого нічого немає. Написав лист з цього приводу до П. Я. Стебницького – будемо разом міркувати, що робити далі»⁸⁰.

Коротко висвітлюється в епістолярії постать Федора Кіндратовича Вовка (1847–1918). Так, у листах П. Стебницький неодноразово нарікав на те, що той зволікає з виконанням своїх зобов'язань по збірнику. Проте, як свідчать інші джерела, таким взагалі був темп літературної праці Федора Кіндратовича. За словами О. Лотоцького, «...наукова та й взагалі літературна продукція його була непомірно обмежена. Самий процес писання вирізнявся у нього якоюсь старосвіцькою своєрідністю. Він, наприклад, не вживав для писання того, що всі його вживають, крамного паперу, а вишукував по старих своїх шпарталах чисті шматочки, виривав з старих брульонів, і на тому писав своїм кучерявим повільним письмом. Навернути його на якусь літературну працю дуже не легко було, – треба було усіх способів уживати, аж до удару по його самолюбству... Взагалі ж за Ф. К. [Вовком] багато боргів можна рахувати, бо дав він лише малу частину того, що міг дати. Треба в тому бачити наслідки кочовничих обставин всього життя його – без прив'язання до певного місця, до кінцевих засобів наукової праці – сталої бібліотеки та сталого забезпечення матеріального. У тих обставинах мимоволі виробляється психологічна традиція – одкладати сплановану працю надалі, до відповідніших обставин»⁸¹. І все ж таки, за даними етнолога О. Франко, сумарний доробок Ф. Вовка (з врахуванням публіцистичних статей) нараховує 628 праць, а також ще є багатосторінкові епістолярій та щоденник!⁸². Є й інше пояснення запізнення Ф. Вовка із підготовкою своїх спогадів про О. Русова: на той час він якраз завершував свою ґрунтовну працю «Етнографічні особливості українського народу» (1916) – підсумок багаторічних студій із етнографії, яка й нині має науково-пізнавальне значення⁸³.

У січні 1917 р. П. Стебницький писав Є. Чикаленку про важкий стан здоров'я Ф. Вовка: той тяжко занедужав, тепер потроху «наче одходить»⁸⁴. У 1918 р. Петро Януарович присвятив Ф. Вовку ґрунтовні спомини, де з пошаною писав: «Проф. Хв. Вовк – це ціла широка сторінка в історії українського політичного і культурного руху. Довголітня наукова робота в певнім напрямі, на твердому ґрунті позитивізму, зробила з нього не тільки видатного вченого з європейським іменням, але одного з тих наших національних подвижників, що крок за кроком, факт за фактом, цеглина за цеглиною, кожний в своїм фаху, склали міцні підвалини української національної самосвідомості. Те, що дали по історії українського народу М. Грушевський, а по історії української мови П. Житецький, – Хв. К. Вовк знайшов у сфері антропології та етнографії українців, довівши непохитними науковими дослідженнями своєрідні шляхи, якими склалася і зросла українська народність, з її психологічними і культурними властивостями»⁸⁵.

Другий, безумовно, цікавий сюжет у листах – це критичне обговорення мемуарів впливового діяча Чернігівського земського та міського

самоуправління Василя Михайловича Хижнякова⁸⁶, передусім, у контексті його ставлення до «українства». Зацікавлення П. Стебницького спогадами Хижнякова, опублікованими в 1916 р., не було випадковим, так само як і його питання в листі до І. Шрага щодо з'ясування позиції їхнього автора в «українському питанні». Рецензію Петро Януарович написав та опублікував⁸⁷. Визнаючи за В. Хижняковим статус популярного громадського діяча та висловлюючи припущення, що саме тому «общественная ценность воспоминаний г. Хижнякова могла бы быть исключительною», П. Стебницький одночасно закинув автору, що в його мемуарах «внутренняя жизнь черниговского общества не освещена... с желательною полнотою; упоминаемые в книге имена местных деятелей лишь изредка снабжены характеристиками и то самыми краткими»⁸⁸. Оцінюючи позицію автора спогадів з «українського питання», рецензент із здивуванням відзначив, що «книга эта вообще как-то сторонится вопросов и фактов, связанных с украинским движением. Национальный вопрос, который не мог быть безразличным для прогрессивного земского деятеля одной из коренных украинских губерний, как-будто не существует для автора «Воспоминаний»⁸⁹. Особливо критично рецензент сприймав ігнорування в спогадах фактів боротьби чернігівських земців на чолі із І. Шрагом за впровадження української мови в народні школи: «Проявилось ли в этом личное отношение В. М. Хижнякова к данному вопросу, как к маловажному вообще, или автор «Воспоминаний» считает эту тему неинтересною для широкой публики, – в обоих случаях можно лишь пожалеть, что еще не все земские деятели Украины прониклись убеждением в первостепенной важности для народных масс национальной культуры, игнорировать которую значит пренебрегать насущнейшими духовными и материальными интересами украинского населения»⁹⁰. Отож, відгук П. Стебницького на мемуари В. Хижнякова можна визначити як загалом негативний; найбільше авторові «перепало» саме за байдужість до українських справ чернігівських земців.

Кореспонденти також торкалися окремих аспектів діяльності «Благородного товариства видання загальнокорисних та дешевих книжок». Напередодні війни у товаристві відбулись зміни, пов'язані з «бунтом» молоді Петербурзької громади проти консерватизму поміркованих діячів, які домінували в керівних органах; що показово, заперечення «молодих» не викликала лише постать П. Стебницького⁹¹. Йшлося в листах про контакти Петербурга та Чернігова у сфері книгодрукування та розповсюдження видань. Одним із джерел поповнення фінансових фондів товариства були членські внески та пожертви. Функції скарбника в Чернігові виконував І. Шраг⁹². У позитивному ключі згадуються прізвища молодих активістів – О. Г. Кисельова (Киселевського, Кисіля) й О. К. Приходька – майбутніх видатних діячів української культури. А тому заслуговує на увагу фраза П. Стебницького в листі до І. Шрага від 27 листопада 1916 р. з приводу потенціалу «покоління 1900-х років»: «Слава Богу, ця генерація дала все ж людей чимало. А то були поки студенти, то й цікаві, а там – зникають, як дим». Двадцять років

потому О. Лотоцький, згадуючи Петербурзьку молоду громаду, підтверджував: «Взагалі з даної молоді генерації вироблялися сили в надії майбутнього»⁹³.

Таким чином, зазначимо, що епістолярій П. Стебницького та І. Шрага за 1916 р. при уважному прочитанні його, відповідному джерелознавчому аналізу та конкретно-історичному «дешифруванні», має багат шаровий характер та містить у собі значний інформаційний, суспільно-політичний й історико-культурний потенціал.

Листи П. Стебницького до І. Шрага зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського, у колекції особистих документів І. Л. Шрага (зашифровано «Ал» – «архив личный»); опис фонду І. Шрага детальніше див.⁹⁴). Листи публікуються вперше. Окремі фрагменти листів було використано в передмові О. Я. Рахна до споминів І. Шрага про О. Русова⁹⁵. На деякі листи посилається О. В. Онищенко в статті про дочку Шрага – Олену Чудновську⁹⁶.

Листи І. Шрага до П. Стебницького зберігаються в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ (далі – ІР НБУВ) у частині III (листування) (огляд архівних матеріалів П. Стебницького див.⁹⁷). Листи були використані у публікації, підготовленій Т. П. Демченко та В. І. Онищенко⁹⁸.

Нижче друкуються 8 листів П. Стебницького та І. Шрага (квітень–грудень 1916 р.). Виходячи з того, що найбільш зручним для сприйняття є персоналістичний варіант публікації, коли обираються дві сторони спілкування, то листи друкуються за принципом «лист-відповідь», тому наявний епістолярій П. Стебницького та І. Шрага подаємо саме таким чином. Листи опрацьовано згідно з археографічними правилами видання історичних документів. В обох випадках тексти документів є автентичними; копії знято з оригіналів листів, суттєвих правок, змін у правопис чи пунктуацію не внесено. Повні назви в разі необхідності розкрито у квадратних дужках. Вихідні дані про місце зберігання листів, їхню достовірність та спосіб відтворення наведено в археографічній легенді. Оскільки теми, події, факти, які згадуються в листах обох кореспондентів у відповідний проміжок часу – рік 1916-й, детально проаналізовано вище, в примітках до листів із метою уникнення дублювання зроблено лише найбільш необхідні пояснення щодо імен, назв установ та періодичних органів.

¹ Гирич І. Б., Ляхоцький В. П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX – середини XX ст.: метод. рекомендації. – К., 2000. – С. 5.

² Суховецький М. Кому б найперше поставити пам'ятники [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2009/05/29/komu-b-najpershe-postavyty-pamjatnyky.html/attachment/219182210>. – Назва з екрана.

³ Коцюбинська М. Х. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – С. 28.

⁴ Там само. – С. 11.

⁵ Коцюбинська М. Над маминими щоденниками: щоденник як лист до самого себе... і до нас // Кур'єр Кривбасу. – 2005. – № 184 (берез.). – С. 120.

⁶ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. – К., 2008. – С. 388.

⁷ Там само. – С. 397.

⁸ Зубкова Н. М., Степченко О. П. Листування П. Я. Стебницького з С. О. Єфремовим як джерело з історії народного просвітництва в Україні початку ХХ ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 366–374; Кузьменко Л. І. Листування В. Доманицького з П. Стебницьким як джерело вивчення його редакторської роботи з підготовки до друку повного видання «Кобзаря» Шевченка // Наук. записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2008. – Вип. 16. – С. 270–288; Демуз І. Епістолярій П. Я. Стебницького як одне з ключових джерел вивчення повсякденності початку ХХ ст. // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 14–15 травня 2010 р. – Переяслав-Хмельницький; Корсунь-Шевченківський, 2010. – С. 84–86.

⁹ Старовойтенко І. М. Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело // Археографічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 112–138; Вона ж. Листування П. Я. Стебницького з Є. Х. Чикаленком як джерело просопографічної інформації про кореспондентів // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип. 10. – С. 375–384; Вона ж. До історії нереалізованого проекту пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві (1904–1914 рр.) (за матеріалами листування Є. Чикаленка і П. Стебницького) // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 176–192; Вона ж. Повний «Кобзар» Т. Шевченка (1907–1908 рр. видань) у листуванні П. Стебницького з Є. Чикаленком // Слово і час. – 2008. – № 3. – С. 17–25.

¹⁰ Відгуки в науковій періодиці див.: Демченко Т. «А ти, Марку, грай»: Роздуми над листами видатних українців // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 140–143; Черченко Ю. Історія Українського руху в листуванні Євгена Чикаленка і Петра Стебницького (Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2008. – 628 с.) // Студії з архів. справи та документознавства. – 2008. – Вип. 16. – С. 150–152.

¹¹ Стебницький П. Вибрані праці / упоряд. та вступ. ст. І. М. Старовойтенко. – К.: Темпора, 2009. – 632 с.

¹² Стебницький Петро // Енциклопедія українознавства: в 11 т. / НТШ у Львові; перевид. в Україні. – Львів, 2000. – Т. 8. – С. 3043–3044.

¹³ Чмырь С. Г. (Иваницкая С. Г.). Стебницкий П. Я. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: энциклопедия. – М., 1996. – С. 592–593; Стебницький П. Я. // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: біогр. довідн. – К., 1998. – С. 164–165; Стебницький П. Я. // Українська журналістика в іменах / за ред. М. М. Романюка. – Львів, 1999. – Вип. 6. – С. 320–324.

¹⁴ Болабольченко А. А. Приречений на забуття (Державний та громадський діяч П. Я. Стебницький) // Рідна школа. – 1994. – № 9. – С. 6–16; Він же. Петро Стебницький // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 144–159.

¹⁵ Старовойтенко І. М. П. Я. Стебницький: київський період життя та діяльності (1919–1923) // Київ і кияни. – К., 2005. – Вип. 5; Вона ж. «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці (Про Петра Стебницького і його служіння українській справі) // Стебницький П. Вибрані праці. – К., 2009. – С. 11–28; Демуз І. О. Петро Януарович Стебницький: штрихи до біографії (1862–1923) // Історія науки і біографістика. – 2009. – № 4. – С. 1–13.

¹⁶ Старовойтенко І. М. Український національний рух поч. ХХ ст. в інтерпретації публіциста П. Стебницького // Українці: світова нація перед викликами ХХІ ст.: збірка ст. наук. конф. – К., 2006. – С. 320–334.

¹⁷ Іваницька С. Г. «Український проект» в діяльності та оцінках П. Я. Стебницького (1905–1908 рр.) // Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець ХІХ – початок ХХ століття). – Запоріжжя, 2011. – С. 209–235; *Вона ж.* 1919 год и судьба Украины в интерпретации лидеров Украинской партии социалистов-федералистов (из публицистического наследия П. Я. Стебницкого) // Там само. – С. 235–244.

¹⁸ Миронець Н. «Радий за «Раду» // Пам'ять століть. Україна. – 2008. – № 3. – С. 133–136; *Вона ж.* Петро Стебницький – один із меценатів і співробітників газети «Рада». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2214>. – Назва з екрана.

¹⁹ Солодєнко Г. Петро Стебницький – оборонець української книги та української мови // Бібл. вісн. – 2007. – № 2. – С. 29–33.

²⁰ Огляд відповідних праць див.: *Макар Г.* Питання української мови у спадщині Петра Стебницького // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. праць. – Ужгород, 2010. – Вип. 14. – С. 64.

²¹ Дубровіна Л., Степченко О. Концепція книжкового фонду українки П. Я. Стебницького // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 273–283; Постійна комісія УАН–ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження / авт.-упоряд. С. М. Ляшко. – К., 2003. – 688 с.

²² Ветрова Е. С. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників ХІХ ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донец. нац. ун-т. – Донецьк, 2004.

²³ Борець А. «Ми» та «вони»: бінарна конструкція у публіцистиці Петра Стебницького // Образ. – 2011. – Вип. 12. – С. 37–44.

²⁴ Котенко А. Л., Мартынюк О. В., Миллер А. И. «Малоросс»: эволюция понятия до Первой мировой войны // Новое литературное обозрение. – 2011. – № 2. – С. 9–27.

²⁵ Тась Д. Українські видавництва в Чернігові // «Я думав, які теми були б цікаві...» Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика / упоряд.: В. М. Бойко, Т. П. Демченко, І. Я. Каганова. – Чернігів, 2010. – С. 70.

²⁶ Первая Государственная дума: Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной думы. – М., 1906; І. Л. Шраг // Рідний край. – 1906. – № 16; *Єфремов С.* Людина гармонії. Пам'яті І. Л. Шрага // Книгарь. – 1919. – № 21; *Він же.* Пам'яті І. Л. Шрага // Наше минуле. – 1919. – № 1–2; *Дорошенко Д.* De profundis. Памяти І. Л. Шрага, Ф. П. Магушевського й А. Г. Вязлова // Хліборобська Україна. – 1920–1921. – Зб. II–IV; *М. М. [Могілянський]* Ілья Людвигович Шраг: некролог // Просвещение: еженедельный журнал (изд. Чернигов. губ. отдела нар. образ). – 1919 – № 2 (апрель). – С. 19–20; *З. Д. И. Л. Шраг* по материалам Черниговского жандармского управления // Просвещение. – Чернигов, 1919. – № 2. – С. 20–21.

²⁷ Чмырь С. Г. (Іваницька С. Г.). Шраг Ілья Людвигович // Политические партии России. Конец ХІХ – первая четверть ХХ в.: энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 704–705; Шраг Ілля Людвигович (1847–1919) // Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С. 159–162; Шраг Ілля Людвигович // Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: біогр. довідн. – К., 1998. – С. 195–197.

²⁸ Демченко Т. П., Курас Г. М. І. Л. Шраг – «славний український діяч» // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10; Демченко Т. П., Онищенко В. І. Ілля Шраг та українська

культура // Літературний Чернігів: мистецький і громадсько-політичний журнал. – 1993. – № 1. – С. 92–100; Демченко Т., Курас Г. Батько і син Шраги // Молода нація: альманах. – К., 2003. – № 1 (26). – С. 8–3; Демченко Т., Курас Г. Державотворча діяльність І. Шрага за доби Української революції (1917–1918 рр.) // Літературний Чернігів. – 2003. – № 1. – С. 101, 110; Демченко Т. Вибір шляху: українська доля Іллі Шрага // Сіверянський літопис – 2007. – № 4. – С. 3–9; Старовойтенко І. Євген Чикаленко та Ілля Шрага на спільній ниві громадського життя України // Там само. – 2007. – № 5. – С. 3–8; Вона ж. Ілля Шрага у громадсько-культурних та видавничих заходах української громади початку ХХ ст. // Шрагівські читання: зб. ст. і матеріалів. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 25–34.

²⁹ Демченко Т. Батько Шрага: монографія. – Чернігів, 2008. – 264 с.

³⁰ Листи І. Л. Шрага опубліковані у виданнях: Ісайв П. Недруковані листи Івана Франка та Іллі Шрага до Євгена Олесницького // Укр. історик. – 1967. – № 1/2 (13/14). – С. 81–83; І. Л. Шрага: документи і матеріали / упоряд.: В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997 (18 листів із фондів Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарнавського); Абросимова С. Чернігівські кореспонденти Д. Яворницького // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 111–116; Демченко Т. П., Онищенко В. І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 105–117; Листи до Михайла Коцюбинського: у 4 т. / упоряд. та коментарі В. Мазного. – Ніжин, 2003. – Т. 4. – С. 347–351 (2 листи); Демченко Т. П., Онищенко В. І. «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького // Скарбниця української культури: зб. наук. пр. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 62–69; Наулко В. І., Семко Д. М. Листи І. Л. Шрага до М. С. Грушевського // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 23; Катренко А. М., Катренко Я. А. Їх об'єднували сповідуванні демократичні ідеали та любов до України і її народу: Листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському // Пам'ятки: археогр. щорічник. – 2009. – Вип. 10. – С. 14–57 [Окреме видання: К., 2009. – 64 с.]; Демченко Т. П. Листи Іллі Шрага до Бориса Грінченка // Сіверянський архів: зб. наук. пр. – Чернігів, 2009. – Вип. 3. – С. 46–71.

³¹ Листи до І. Л. Шрага див.: Літературний Чернігів. – 1997. – № 10. – С. 82–86 (8 листів М. С. Грушевського); Нагорнєва Л. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага // Укр. історик. – 1998. – № 1/4. – С. 253–259; Демченко Т. П., Онищенко В. І. «Знов море праці розстиляється перед нами...»: Листи С. Єфремова до І. Шрага // Літературний Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 69–78; Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років ХІХ ст.) // Київська старовина. – 2001. – № 1. – С. 118–137 (листи І. Шрага до О. Ф. Кістяківського); Демченко Т. П., Кулінська С. Ю. Зі степів Оренбурзьких – на Вкраїну: листи Якіма Самотнього до Іллі Шрага // Скарбниця української культури: зб. наук. праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 110–118; Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага (Передмова: Короненко С. «Таких людей тут немає і сліду»; публ. О. Єрмоленко, Н. Коцюбинської // Київ. – 2006. – № 10. – С. 137–163; № 11. – С. 122–151; № 12. – С. 129–140; 2007. – № 1. – С. 149–161; № 2. – С. 150–172; № 7–8. – С. 130–167; № 10. – С. 155–167; № 11. – С. 178–188; Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: наук. вид. / упоряд., передмова, примітки: Т. Демченко, О. Мисюра. – Чернігів, 2011. – 210 с.

³² Демченко Т. П., Онищенко В. І. «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького. – С. 63.

³³ Державний архів Російської Федерації, ф. 102, ДП, ОО, оп. 188, спр. 150, ч. 2, арк. 143; оп. 1900, спр. 151, арк. 8.

³⁴ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк, 1955. – С. 241–242.

- ³⁵ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. – С. 45.
- ³⁶ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – С. 35–36.
- ³⁷ Стебницький П. Я. Українська справа. – Пг., 1917. – С. 88.
- ³⁸ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. – С. 57.
- ³⁹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С. 239.
- ⁴⁰ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. 2. – С. 36.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1901–1914 роки). – К., 2007. – С. 81.
- ⁴³ Єфремов С. Лицар нездоланий [З книги «П. Я. Стебницький. 1862–1923»] // Стебницький П. Вибрані твори. – К., 2009. – С. 560.
- ⁴⁴ Ніковський А. Хутір Чорного Мина [З книги «П. Я. Стебницький. 1862–1923»] // Там само. – С. 568.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада (Спогади) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 463, 465.
- ⁴⁷ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 102, ДП, ОО, оп. 228, спр. 999, арк. 7.
- ⁴⁸ Цит. по: Шраг І. Л.: документи і матеріали. – С. 128.
- ⁴⁹ Єфремов С. Пам'яті Шрага // Наше минуле. – К., 1919. – № 1–2. – С. 123–124.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – С. 311–312.
- ⁵² Він же. Щоденник (1907–1917). – С. 477.
- ⁵³ Див.: С-ий. На новому пути // Дни. – 1914. – 8 авг.; Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. – С. 405.
- ⁵⁴ Там само. – С. 410.
- ⁵⁵ Стрілець В. В. Українська Демократично-Радикальна партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.): монографія. – К., 2002. – С. 71–72.
- ⁵⁶ Михутин І. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века). – М., 2003. – С. 238–239.
- ⁵⁷ ДАРФ, ф. 579, оп. 1, ч. 2, спр. 1912, арк. 1 зв. – 2.
- ⁵⁸ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. – С. 461.
- ⁵⁹ Там само. – С. 474. Відзначимо, що аналогічні мотиви містяться і в інших листах (див., напр., С. 451–452, 454, 479).
- ⁶⁰ Там само. – С. 477.
- ⁶¹ Там само. – С. 479.
- ⁶² Олександр Олександрович Русов (1847–1915): біобібліогр. покажч. / скл. і вступ. стаття О. Я. Рахна. – Чернігів, 2004. – С. 5. – («Історики та краєзнавці Чернігівщини»; вип. 2).
- ⁶³ ДАРФ, ф. 579, оп. 1, спр. 1898, арк. 1.
- ⁶⁴ О. О. Русов був постійним автором видавництва; існував фонд імені О. О. Русова, створений із пожертв його шанувальників з приводу 25-річчя громадської діяльності.
- ⁶⁵ Памяти Ол. Русова // Укр. наук. зб. / Видання УНТ у Києві. – М., 1916. – С. V–VI.
- ⁶⁶ Смуток П. Памяти А. Русова // Укр. жизнь. – 1915. – Кн. 10. – С. 1.
- ⁶⁷ Там само. – С. 11.
- ⁶⁸ Там само. – С. 14.
- ⁶⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 2. – С. 45.
- ⁷⁰ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. – С. 449.

- ⁷¹ Там само. – С. 470.
- ⁷² Опубліковано: Укр. жизнь. – 1915. – Кн. 8–9. – С. 53–54.
- ⁷³ *Грушевський М.* Зайві сумніви // *Грушевський М.* Твори у 50-ти т. – Львів, 2005. – Т. 3. – С. 428–430.
- ⁷⁴ Нещодавно опубліковані та прокоментовані О. Я. Рахном. Див.: *Шраг І.* Спомини про О. О. Русова // *Сіверянський літопис.* – 2004. – № 5/6. – С. 57–64. В оригіналі спогади І. Л. Шрага, що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ НАНУ, назви не мають. Див. також: *Рахно О.* Листи Олександра Русова до Іллі Шрага // *Сіверянський літопис.* – 1999. – № 2. – С. 142–147.
- ⁷⁵ *Шраг І.* Спомини про О. О. Русова. – С. 58.
- ⁷⁶ Там само. – С. 61–62.
- ⁷⁷ Там само. – С. 62.
- ⁷⁸ *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907). – С. 147, 471–472, 474.
- ⁷⁹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. 2. – С. 44–45.
- ⁸⁰ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, № Ал 59–240/603, арк. 141; І. Л. Шраг: документи і матеріали. – Чернігів, 1997 – С. 152–153.
- ⁸¹ *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. 2. – С. 49–50.
- ⁸² Див.: *Франко О. О.* Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05 / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. – Львів, 2000. – 33 с.
- ⁸³ *Франко О. О.* Наукова діяльність Федора Вовка // *Укр. іст. журн.* – 2006. – № 3. – С. 53.
- ⁸⁴ Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. – С. 480.
- ⁸⁵ *Стебницький П.* Спомини про Хв. К. Вовка // *Наше минуле.* – 1918. – Кн. 2. – С. 143.
- ⁸⁶ *Хижняков В. М.* Воспоминания земского деятеля. Предисл. В. Я. [Яковлева]-Богучарского. – Пг., 1916. – XVI, 251 с. – Б-ка мемуаров изд-ва «Огни».
- ⁸⁷ Див.: *П[етр] С[тебницький].* [Рец.]: Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля // *Укр. жизнь.* – 1916. – № 9. – С. 83–85.
- ⁸⁸ Там же. – С. 84.
- ⁸⁹ Там же.
- ⁹⁰ Там же. – С. 85.
- ⁹¹ *Чикаленко Є.* Щоденник (1907–1917). – С. 478; *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Ч. 2. – С. 66.
- ⁹² Див.: *Стебницький П.* Петербургская «Просвіта» // *Укр. жизнь.* – 1913. – № 5. – С. 169–170; «Отчет Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг» за 1908 г. – СПб., 1908. – С. 64.
- ⁹³ Там же.
- ⁹⁴ *Демченко Т. П., Онищенко В. І.* Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського як історичне джерело // *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.* – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 115–117.
- ⁹⁵ *Шраг І.* Спомини про О. О. Русова. – С. 58.
- ⁹⁶ Див.: *Оніщенко О. В.* З когорти найперших: Олена Іллівна Чудновська // *Скарбниця української культури: зб. наук. пр.* – Чернігів, 2002. – Вип. 3. – С. 146–148.
- ⁹⁷ Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник. – К., 2002. – С. 504–506.
- ⁹⁸ *Демченко Т. П., Онищенко В. І.* «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького. – С. 65–67.

ЛИСТУВАННЯ ПЕТРА СТЕБНИЦЬКОГО
ТА ІЛЛІ ШРАГА ЗА 1916 р.

№ 1

П. СТЕБНИЦЬКИЙ – І. ШРАГУ

15 червня 1916 р.

Дорогий Ілля Людвиговичу!

Оце навздогін за Вами пишу листа. Зовсім забув запитати Вас, як там Ви управились з статтею про Русова¹ для нашого збірника? Чи готова чи хоч почата? Коли ще ні, то дуже прошу Вас – візьміться за цю роботу, щоб вже якось на протязі 1–2 місяців з нею кончити. Треба неодмінно влітку пустить збірник до друку, бо інакше вже прикрість – незручно в таких випадках надовго одтягати. Будь ласка, виберіть час і зробіть. Нагадую, що на Вас лежать спомини про Чернігівський період життя Русова, разом з характеристикою громадської роботи небіжчика, але без спеціально-технічної оцінки.

Про деталі поговорите докладніше з В. П. Науменком², що хотів на тому тижні бути в Чернігові і бачитись з Вами. З ним домовитесь про конечний термін.

Бувайте здоровенькі і Богу милі.

Ваш щиро прихильний

П[етро] С[тебницький]

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ал 59–198 / 603, арк. 1. Оригінал. Рукопис. Закрита поштова листівка.

№ 2

І. ШРАГ – П. СТЕБНИЦЬКОМУ

7 травня [1]916 р., м. Чернігів

Щироповажаний та дорогий Петро Януарьевич!

Вибачайте, що досі не відповідав на Вашого листа – не знав Вашої адреси.

Збираю матеріали для «споминів» про Русова, і сподіваюся на протязі сіюго місяця скласти їх і подати Володимирі Павловичу³. В минулому місяці не мав вільного часу і може ще не запізнюся?

Вітаю Вас сердечно, Ваш щирий

І[лля] Шраг

ІР НБУВ, ф. III, №53095. Оригінал. Рукопис.

№ 3

І. ШРАГ – П. СТЕБНИЦЬКОМУ

17 липня [1]916 р., м. Чернігів

Вельмишановний та дорогий Петро Януарьевич.

Сіюгодні одсилаю до Володимира Павловича свої спомини про О. О. Русова: не знаю, чи мають вони цікавість? Не мав часу добре їх обробити, і тому маю надію, що Володимир Павлович не одмовить їх виправити, про що іюго прохаю. Якщо і Ви їх розглядатимете, то з тим самим проханням звертаюся і до Вас.

Коли сподівається видати «Збірник»⁴? Як стоїть з тим справа? Чи багато вже єсть матеріалів?

Щирим серцем бажаю всього доброго, сердечно Вас вітаю

Ваш щирий

І[лля] Шраг

ІР НБУВ, ф. III, № 53096. Оригінал. Рукопис.

№ 4

П. СТЕБНИЦЬКИЙ – І. ШРАГУ

2 серпня 1916 р.

Дорогий Ілля Людвигович!

Спасибі за радісну звістку – значить Чернігівський період життя Русова маємо. Розуміється, це зроблено, як краще не треба і не думаю, що Влад[имир] Павл[ович] заводив які небудь переміни. В мої руки Ваша праця попаде вже разом з усім матеріалом – тільки для друку, а редакція, сполучення всього матеріалу докупи – це все діло Влад[имира] Пав[лови]ча⁵. Щось давно він нічого не писав мені, не знаю, чи все вже зібралось. Чи то пак знаю, що не все, бо сам я грішний ще й досі не написав пізнішого петербургського періода... А мене задержує Хв[едір] Кінд[ратович] Вовк⁶, який ніяк не може вибрати часу, щоб написати про свої зносини з Русовим і про давній петербургський період... Думаю, що до осені може кончимо і ми, а тоді візьмемося за видання...

Як живете? Чи здорові? Чи наїзжаєте до Київа? Я після Великодня так і не був та вже, мабуть, до Різдва і не зберусь: трудні у мене тепер службові обставини. Все збираюсь кидати і службу і Петроград, та сісти десь на Україні пасічником чи що... От тільки довгої бороди не маю, хіба вже там одросте...

Скажіть мені, будь-ласка: як ставився за свою земську службу Хижняков⁷ до українства? Чи щиро-прихильно, чи сухо-формально як до справи йому чужої? Тут мене заінтересувала його книжка «Воспоминания земского деятеля»⁸, я хотів-би написати про неї рецензію в «Украинскую Жизнь», та боюсь не попасти в лад, не знаючи близько його світогляду. Черкніть два слова – зовсім загально, без подробиць.

Та адресуйте мені не на Спасскую, а на Большую Спасскую, бо також Ваш лист довго гулятиме по городу, шукаючи мене там, де я не живу. Спасская – то зовсім в другому кінці уліця.

Ну бувайте здоровенькі, всього Вам найкращого. Міцно Вас цілую і радий буду Вашим листам...

Ваш

П[етро] С[тебницький]

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ал 59–198 / 603, арк. 3–4. Оригінал. Рукопис.

№ 5

І. ШРАГ – П. СТЕБНИЦЬКОМУ

7 серпня [1]916 р., м. Чернігів

Дорогий та щироповажаний Петро Януарьевич!

Давно вже був у Києві; останнього разу був там 12 червня; ніхто нічого не пише, і не знаю, хто з наших знайомих залишається в Києві, а хто куди-сь поїхав.

В серпні маю поїхати до Києва на засідання Ради прис[яжних] адвокатів, та напевно ще не знаю чи доведеться поїхати.

Трудно дати цілком певну відповідь на запитання Ваше про Хижнякова; він завжди досить байдуже ставився до укр[аїнської] справи, хоча і ніколи не ставав проти неї вороже; він навіть підтримував на земських зборах мій доклад про нар[одну] мову по школах і взагалі виявляв іноді своє «українофільство», любить дуже нар[одну] пісню, народну поезію, але українська справа для ніого річ другорядна; він типовий російський либерал – общерос⁹.

Не знаю, що зробить Володимир Павлович з моїми споминами про Русова; Ви, спасибі Вам, мене заспокоюєте, але мені «спомини» щось не до вподоби і якось погано вони складені.

Чому се «Укр[аїнская] Жизнь»¹⁰ не виходить? Час би вже видати книжку.

Бувайте ж здорові, дорогий Петро Януарьевичу.

Цілую Вас братерськи.

Ваш щирий

І[ля] Шраг

ІР НБУВ, ф. III, № 53097. Оригінал. Рукопис.

№ 6

П. СТЕБНИЦЬКИЙ – І. ШРАГУ

17 серпня [1]916 р., м. Чернігів

Дорогий та щиро поважаний Петро Януарьевич!

Рекомендую Вам свою дочку Олену Чудновську¹¹; вона вельми бажає з Вами познайомитися. Запоможіть їй, будь ласка, придбати собі знайомих поміж петерб[урзьких] українців, щоб вона в загалі мала змогу бути в ПТБ¹² поміж своїх людей.

Вона мешкає в Оранієнбаумі, але має честь приїздити до ПТБ.

Мені було дуже приємно познайомитися з д. Киселевським¹³, який був у мене: перекажіть [й]ому, будь ласка, щоб він надіслав мені кілька примірників Статуту «Благотв[орительного] Общества»¹⁴ та один чи два примірники «Отчету», а також список членів Товарищества (черниговських) з визначенням, за які роки вони не зробили членських внесків.

Од Володимира Павловича не маю ніяких відомостей. Сердечно бажаю Вам всього найкращого; дуже бажав Вас побачити; чи не будете в осені в Києві.

Ваш щирий

І[ля] Шраг

ІР НБУВ, ф. III, № 53098. Оригінал. Рукопис.

№ 7

П. СТЕБНИЦЬКИЙ – І. ШРАГУ

27 листопада 1916 р.

Дорогий Ілля Людвигович!

Дістав оце Вашого листа але на жаль не довелось побачити Вашої доньки, бо вона мене не застала вдома. Може іншим разом здибаємось, то буду радий допомогти їй чим зможу.

Кисилеву¹⁵ про статuti і отчети перекажу. Бачив його недавно, але забув. Він один з тутешніх працюючих і енергичних земляків молодого віку. Слава Богу, ця генерація дала все ж людей чимало. А то були поки студенти, то й цікаві, а там – зникають, як дим.

Не міг бути восени в Києві, навряд чи доведеться й на Різдво приїхати, хоч і хотілося би.

Ви від серпня нічого не мали від Вл. Павл. Наум[енка], а я і досі нічого не маю, хоч писав йому і запитував, як він міркує про збірник¹⁶. Чи не бачились Ви з ним тепер, будучи в Києві? Що він Вам казав? Матеріалу, здається, не гурт, але може б таки, на мою думку, й можна скласти непогану книжечку. От з Вовком біда: не можу ніяк присилувати, щоб знайшов час щось написати. Старий став і роботи має багато, то так і затягується...

Ну, будьте здоровенькі, бажаю Вам всього кращого.

З щирою і глибокою повагою до Вас
Б. Спасская 11, кв. 37

П[етро] С[тебницький]

Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського, інв. № Ал 59–198 / 603, арк. 2. Закрита поштова листівка. Оригінал. Рукопис.

№ 8

І. ШРАГ – П. СТЕБНИЦЬКОМУ

14 грудня [1]916 р., м. Чернігів

Дорогий Петро Януарієвич!

Мій лист до Вас вельми запізнився: моя донька мешкає в Оранієнбаумі, і не часто буває в Петербурзі; буде вона знов у Вас мабуть вже в новому 1917 році, бо незабаром має приїхати до нас, на Різдвяні Свята, і мабуть не встигне вже побути у Вас. Вона писала і висловлювала свій жаль, що не застала Вас.

Кисіліов вже звернувся в Чернігові до д. Приходька¹⁷, людини молоді, енергійної та працюючої; він з'організував в черниг[івському] відділі Т[оварист] ва «Общества оказания помощи населению Юга России»¹⁸ чудовий укр[аїнський] хор, який дає концерти, що приваблюють силу публіки. Приходько дуже добре виконує доручення Благод[ійного] Т[оварист]ва: кращого виконавця не треба.

Володимира Павловича бачив в Києві в падолисті¹⁹, він казав, що готує до видання «Збірник Русова»; видання затягнулося через те, що Софія Фед[орівна]²⁰ обіцяла подати статтю про перебування Ол[ександра] Ол[ександровича] на хуторі, та ту статтю не встигла ще виготовити. Висловлював надію, що «Збірник» має вийти з початку [1]917 р.

Повертаючись з Київів в падолисті, застудився і занедужав; більше як два тижні не міг виходити з хати; тепер вже видужав.

Бувайте здорові, дорогий Петро Януарієвичу, щирим серцем бажаю Вам всього найкращого, з сердечною повагою Ваш

І[лля] Шраг

ІР НБУВ, ф. III, № 53099. Оригінал. Рукопис.

¹ Русов Олександр Олександрович (1847–1915) – український громадський діяч, земський статистик, етнограф, фольклорист. Із сучасної літератури про О. О. Русова див.: Рахно О. Я. Олександр Русов у науковому і громадсько-політичному житті України: (Друга пол. XIX – поч. XX ст.): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Харків, 2003. – 19 с.; Він же. Діяльність О. О. Русова щодо збереження історико-культурної спадщини Чернігівщини // Сіверянський архів: зб. наук. пр. – Ніжин, 2007. – Вип. 1. – С. 68–72; Олександр Олександрович Русов (1847–1915): біобібліогр. покажчик / склад. і вступ. ст. О. Я. Рахна. – («Історики та краєзнавці Чернігівщини»; Вип. 2). – Чернігів, 2004. – 116 с.

² Науменко Володимир Павлович (1852–1919) – український громадський та освітній діяч, філолог, етнограф, в 1900-ті рр. – голова Старої Київської громади, член кадетської партії (1905–1917), редактор часопису «Киевская старина» (1893–1906) (детальніше див.: Панкова Є. Володимир Павлович Науменко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 90–102). Його спомини про О. О. Русова див.: Науменко В. Светлой памяти старого товарища и друга А. А. Русова // Киевская мысль. – 1915. – 15 окт.; Науменко В. Світлій пам'яті старого товарища й приятеля О. Русова // Вістник Союзу за Визволення України. – 1915. – Ч. 53–56; Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины // Укр. жизнь. – 1916. – № 1. – С. 33–48; № 3. – С. 14–31 [перевид.: Чернигов, 2010. – 79 с.].

³ Йдеться про В. П. Науменка.

⁴ Йдеться про «Збірник» пам'яті О. О. Русова.

⁵ В. П. Науменко.

⁶ Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847–1918) – антрополог, етнограф, археолог, історик, член Старої Київської та Петербурзької громад. Із сучасної літератури див.: Франко О. Федір Вовк. – Нью-Йорк, 1997. – 237 с.

⁷ Хижняков Василь Михайлович (1842–1917) – відомий чернігівський земський діяч. У 1875–1879 рр. – чернігівський міський голова, у 1887–1895 рр. очолював губернську земську управу. З нових публікацій про В. М. Хижнякова див.: Рахно О. Голова Чернігівської губернської земської управи В. М. Хижняков: віхи життя та громадської діяльності // Сіверянський літопис. – 2007. – № 5. – С. 110–115; Він же. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). – Чернігів, 2009. – 352 с.; Ісаєнко О. І. Ілля Шраг та Василь Хижняков: порівняльна характеристика // Шрагівські читання: зб. ст. і матеріалів. – Чернігів, 2011. – Вип. 1. – С. 35–42; Шара Л. М. Діяльність Чернігівської думи за часів головування В. М. Хижнякова // Там само. – С. 51–62.

⁸ Йдеться про «Воспоминания земского деятеля», видані петроградським видавництвом «Огни» у 1916 р.

⁹ Ця оцінка співпадає з думкою про В. М. Хижнякова, висловленою авторами спогадів «Чернігівська Українська Громада» М. М. Грінченко та А. В. Верзиловим. Зокрема, вони писали: «Він міг злегенька «украинофильствовать» серед українців, любив українські співи і театр з корифеями української сцени, міг згодитися на друкування в «Земском сборнике» українських етнографічних записів, задовольняючи прохання Шрага та домагання Шликевича, давав у земстві роботу українцям,

але до... реальної роботи... серед українського народу був може навіть не байдужий, а ворожий, бо це-ж, на думку лібералів чернігівських, була «узость» і марна трата часу» (Див.: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 467). Відносини між І. Л. Шрагом і В. М. Хижняковим були приятельськими. В. М. Хижняков був хрещеним батьком молодшого сина І. Л. Шрага – Миколи (Див.: Держархів Чернігівської обл., ф. 679, оп. 10, спр. 977, арк. 221–222).

¹⁰ «Украинская жизнь» – російськомовний щомісячний журнал, орган ТУП, виходив у Москві у 1912–1917 рр.

¹¹ Чудновська Олена Іллівна (1892 – ?) – донька І. Шрага. В 1912–1916 рр. навчалась на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Москві. У липні 1916 р. одружилася з Василем Кіндратовичем Чудновським, який походив із козацької родини Борзнянщини. Після весілля подружжя перебралось до Оранієнбаума, де чоловік мав проходити військову службу. І. Л. Шраг сподівався ввести її до кола Петербурзької громади ТУП, про цей намір і написав П. Я. Стебницькому. В 1919–1922 рр. очолювала 3-й Радянський музей в Чернігові, в 1927–1928 рр. працювала в Музеї українського мистецтва в Харкові. Вірогідно, у 1930-ті рр. подружжя було репресоване.

¹² Так в оригіналі скорочено Санкт-Петербург.

¹³ Кисіль Олександр Григорович (Кисельов) (27.03.1889, с. Красилівка Козелецького повіту Чернігівської губ. – 28.11.1942) – театральний діяч та театрознавець. Вчився в Чернігівській гімназії, закінчив у 1912 р. Петербурзький університет (словесне відділення історико-філологічного факультету). Бував у гостях у М. М. Коцюбинського, який пробудив у нього інтерес до української культури. Перші роки після закінчення навчання учителював у петербурзьких гімназіях, був членом правління і скарбником «Благодійного товариства видання загальнокорисних та дешевих книжок». В 1915 р. у Чернігові вийшла його праця «Украинский вертеп». У 1917 р. переїхав до Києва. Став видатним українським театрознавцем. Заарештований у 1937 р. (Див. вступне слово М. Т. Рильського в книзі: «Кисіль О. Український театр: Дослідження. – К.: Мистецтво, 1968. – 259 с.; Митці України. – К., 1992. – С. 296).

¹⁴ «Благодійне товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок» (1898–1918) – засноване в Петербурзі з ініціативи генерала М. Ф. Федоровського. За роки існування видало 80 брошур накладом 1 млн. прим. (Дей О. І. Благодійне товариство видання корисних і дешевих книжок // Укр. літературна енциклопедія. – К., 1988. – С. 193). Голоували у товаристві: Д. Л. Мордовець (1898–1905), О. О. Русов (1905–1908), П. Я. Стебницький (1908–1917), Гр. К. Голоскевич (1917). З початком світової війни стало не вистачати паперу і робочих рук. Подорожчала друкарська продукція. Проте Товариство при лазаретах влаштувало бібліотеки, куди з 1 серпня 1914 р. по 1 січня 1916 р. було безкоштовно розіслано 12634 прим. українських книг (Отчет Благотворительного общества издания общепольных и дешевых книг» за 1915 г. – СПб., 1916. – С. 9). П. Я. Стебницький неодноразово в своїх працях освітлював діяльність цієї вельми значущої для нього установи (див.: Іваницька С. Г. «Український проект» в діяльності та оцінках П. Я. Стебницького (1905–1908 рр.). – С. 223–224).

¹⁵ Див. примітку 13.

¹⁶ Йдеться про «Збірник» пам'яті О. О. Русова.

¹⁷ Приходько Олександра Кіндратович (1887–1977) – український хоровий диригент, педагог, філолог. До Чернігова потрапив із Варшави разом із евакуйованою гімназією, керував українським хором (1915–1917) (див.: Самойленко Г. В. Громадсько-літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. – Ніжин, 1999. – С. 93–94); був співзасновником «Общества помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий» (див.: Черниговская земская неделя. – 1916. – 11 марта. – № 11); 18 березня 1917 р. брав участь у багатолюдних зборах за ініціативою ТУП, виступав

із промовою (див.: *Бойко В., Демченко Т., Онищенко О.* 1917 рік на Чернігівщині: Іст.-краєзн. нарис. – Чернігів, 2003. – С. 33–34); поновлював в 1917 р. діяльність товариства «Просвіта» разом із такими особами, як І. Л. Шраг, І. О. Коновал, В. У. Коцюбинська, В. Елланський, І. Руденко, Ф. Смиринський, (див.: Українське Товариство «Просвіта» в Чернігові // Чернигов. зем. газ. – 1917. – № 25. – С. 3). Щодо деталей творчої біографії див.: Митці України: енциклопед. словник. – К., 1992. – С. 476; *Гамкало І.* Приходько Олекса Кіндратович // Мистецтво України: біограф. довід. / за ред. А. В. Кудрицького. – К., 1997. – С. 491.

¹⁸ «Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий» було засноване у 1915 р.; 30 січня 1916 р. утворилося його чернігівське відділення, головою обрали І. Л. Шрага.

¹⁹ Падолист – листопад.

²⁰ *Русова Софія Федорівна* (1856–1940) – українська громадська і культурно-освітня діячка, педагог. Свої спомини про чоловіка подала згодом у наступних працях: *Русова С.* Життя українського ідеаліста кінця XIX віку Ол. Ол. Русова. – Львів, 1938. – 31 с. Відбитка із: Студії з поля суспільних наук і статистики. – Львів, 1938. – Т. 5. – 31 с.; *Вона ж.* Спомини про перший театральний гурток у Києві // Літ.-наук. вістник. – 1918. – Т. 70, кн. 4/6. – С. 104–107; *Вона ж.* Мої спомини (1861–1879) // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і поч. XX ст. / під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Т. 25, кн. 2. – С. 147–205; К., 1928. – Т. 28, кн. 3. – С. 135–175.

УДК [94+34](477)“1877”+930.253

Андрій Катренко, Ярослав Катренко

**ПРОФЕСОР О. Ф. КІСТЯКІВСЬКИЙ –
ЗАХИСНИК У СУДІ СЕЛЯН ЧИГИРИНСЬКОГО ПОВІТУ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1877 р.)**

У публікації подано захисну промову професора Київського університету О. Ф. Кістяківського, виголошену в суді 18 червня 1877 р., яка є одним із зразків тогочасних судових документів і містить важливу історичну інформацію.

Ключові слова: професор О. Ф. Кістяківський, суд, промова, чигиринські селяни, заворушення.

В публикации представлена защитительная речь профессора Киевского университета А. Ф. Кистяковского, произнесенная в суде 18 июня 1877 г., которая является одним из образцов судебных документов того времени и содержит важную историческую информацию.

Ключевые слова: профессор А. Ф. Кистяковский, суд, речь, 1877 год, чигиринские крестьяне, волнения.

The article presents the protective speech by O.F. Kistyakivs'kyi, Prof. of Kyiv University, pronounced in the court on June, 18, 1877 which is one of the samples of those time court documents and contains important historical information.

Key words: Prof. O. F. Kistyakivs'kyi, court, speech, 1877, Chyhyryn peasants, rebellion.

© Андрій Катренко, Ярослав Катренко, 2012

Після реформи 1861 р. в Російській імперії, до складу якої входила більшість земель України, продовжилося і прискорилося реформування земельних і соціальних відносин. Це було обумовлено низкою причин. По-перше, незважаючи на консерватизм самодержавної влади, урядові кола були змушені реагувати на економічні потреби країни, зокрема на необхідність створення певних передумов для прискорення розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі та ін. По-друге, царський уряд турбувало загострення соціальних протиріч на ґрунті аграрних відносин, що виникали між поміщиками і селянами і призводили до відкритих селянських повстань. По-третє, російський цар дбав про власний міжнародний імідж, а тому звертав увагу на те, що відбувалося в інших європейських країнах (наприклад, у суперниці Росії Австро-Угорщини значно раніше було ліквідовано кріпацтво, панщину і т. д.), і наслідував їх. Звичайно, були й інші фактори, що спонукали центральну владу здійснювати реформи, у тому числі й в аграрній сфері.

Проводячи реформи в другій половині XIX ст., царат все ж неухильно дбав про те, щоб, з одного боку, не порушити підвалини самодержавства, а з іншого – не зашкодити економічним і політичним інтересам представників панівного стану – дворян (поміщиків). Про це імператор Олександр II після завершення складання документів, згідно з якими мала проводитися реформа, на засіданні Державної ради 28 січня 1861 р. відверто заявив: “Я сподіваюся, панове, що при розгляді проектів, поданих у Державну раду, ви переконаєтесь, що все, що можна було зробити для забезпечення вигод поміщиків, зроблено”¹. При цьому політика царизму щодо реформування становища як поміщицьких, так і державних селян не дуже відрізнялася. Як для перших, так й для других воно супроводжувалося пограбуванням і обмеженням їхніх землеволодінь.

Основні положення реформи 1861 р., що стосувалися поміщицьких кріпаків, царський уряд поширив також на державні та інші групи селян. Зокрема, державних селян Правобережної України згідно з його указом від 16 серпня 1863 р. було переведено в розряд селян-власників і обкладено викупними платежами на 49 років. Відповідно до закону від 18 січня 1866 р. їх було вилучено з відання Міністерства державних маєтностей і в адміністративному відношенні підпорядковано нещодавно створеним загальним губернським, повітовим і місцевим селянським установам. Закон від 24 листопада 1866 р. визначив порядок поземельного влаштування державних селян: за ними переважно закріплювалися ті землі й угіддя, які перебували в їхньому користуванні, але не більше 8-15 десятин на ревізку душу; їхні наділи обклалися щорічним державним оброчним податком, розмір якого в багатьох місцевостях України збільшувався на 15%. На Правобережній Україні запроваджувався обов’язковий викуп селянами земельних наділів, в основу визначення розміру щорічних викупних платежів бралася збільшена на 10% річна сума оброчного податку, встановлена спеціальними люстраційними комісіями².

Згідно з законом від 16 травня 1867 р. у Чигиринському повіті Київської губернії, як і в інших місцевостях, розпочалося проведення люстрацій (тобто переоблік державного землеволодіння, запровадження т. зв. власницьких записів – люстраційних актів, що стосувалися землеволодіння тутешніх державних селян). Чигиринські селяни висунули вимогу розподілу землі по кількості ревізьких душ. Чиновники місцевої люстраційної комісії їм відмовили. Також вони, втілюючи покладене на них завдання, вдавалися до різних зловживань: розбазарювання селянських земель, виділення селянам непридатних для обробітку ділянок та ін. Навесні 1873 р. селяни, ознайомившись із складеними комісією люстраційними актами, в яких було вказано кількість і місцезнаходження відведеної землі та суму викупних платежів, розпочали заворушення, що охопило 25 сіл повіту.

Губернське начальство, побоюючись загострення ситуації і поширення селянського повстання, пообіцяло переглянути і виправити люстраційні акти. Повторна спроба влади примусити селян прийняти “переглянуті” і “виправлені” документи викликала навесні 1875 р. нову хвилю протестів. У заворушеннях взяло участь понад 40 тис. осіб. Боротьба селян за справедливе задоволення своїх вимог проявилася в різних формах: поданні скарг в урядові інстанції, відрядженні ходаків до царя, відмові прийняти люстраційні акти і сплатити викупні платежі по них, непокорі місцевій і повітовій адміністрації та ін. Селяни не лише вимагали переглянути актові документи, а й збільшити душові наділи до п’яти десятин, хоча б і за рахунок поміщицьких земель.

Виступ чигиринців царська влада жорстоко придушила. Понад 300 повстанців було заарештовано і віддано під суд, який відбувся у Києві 17–18 червня 1877 р. Із них 74 особи було засуджено до тюремного ув’язнення тривалістю від чотирьох місяців до двох років³.

Те, що чигиринським “бунтівникам” суд виніс відносно “м’який” вирок, пояснювалося багатьма причинами. Царизм змушений був іти на певні поступки народу, оскільки селяни були незадоволенні змістом реформи і методами її проведення, що призводило до селянських виступів, а в імперії ширився революційно-народницький рух. Люстраційні акти на Чигиринщині справді були складені чиновниками із значними порушеннями. Зважаючи на це, у 1878 р. було підготовлено їх новий варіант із суттєвими уточненнями⁴. Нарешті, на позицію суддів певною мірою вплинули деякі захисники селян, зокрема, відомий український учений-юрист, професор Київського університету О. Ф. Кістяківський, захисну промову якого друкуємо нижче. Цей документ становить науковий інтерес сам по собі – як один із взірців захисної промови, що належала прогресивному вченому, учаснику українського національно-визвольного руху, діячеві демократично-ліберального напрямку⁵. Крім того, він стосується аграрної політики царизму в пореформений час і методів її проведення, реакції на неї селянських мас.

Текст промови О. Ф. Кістяківського в суді, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, публікуємо повністю. Його написано олівцем чітким почерком на

29 аркушах. Документ друкуємо із збереженням тогочасної лексики, правописних особливостей. Скорочену частину слів і окремі пропущені слова взято у квадратні дужки.

¹ Отмена крепостного права на Украине: сб. документов и материалов. – К.: Изд-во АН Украинской ССР, 1961. – С. 130.

² Історія Української РСР: у 8-ми тт., десяти книгах. – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 3. – С. 282.

³ Лобода М. Т. Крестьянское общество «Тайная дружина» (т. н. «Чигиринский заговор»): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук. – К., 1974. – С. 13–15.

⁴ Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). – Днепропетровск, 1960. – С. 216; Леценко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). – К.: Наук. думка, 1970. – С. 145–152.

⁵ Про нього детальніше див.: Катренко А. М. Записи періоду другої революційної ситуації (з «Щоденника» О. Ф. Кістяківського) // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1965. – № 3. – С. 46–58; Бутич І. Л. Передмова // О. Ф. Кістяківський. Щоденник (1874–1885): у двох томах. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. 1. 1874–1879. – С. 23; Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна і політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки XIX ст.). – К., 2002. – 255 с. та ін.

ПРОМОВА ЗАХИСНИКА О. Ф. КІСТЯКІВСЬКОГО
НА ПРОЦЕСІ В КИЇВСЬКІЙ ОБ'ЄДНАНІЙ ПАЛАТІ КРИМІНАЛЬНОГО
І ЦИВІЛЬНОГО СУДУ У СПРАВІ СЕЛЯН, ЯКІ БРАЛИ УЧАСТЬ
У ХВИЛЮВАННЯХ У ЧИГИРИНСЬКОМУ ПОВІТІ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ І БУЛИ ЗВИНУВАЧЕНІ
В “ОПОРОВІ УРЯДОВИМ РОЗПОРЯДЖЕННЯМ”

18 червня 1877 р.

Господа судьи! Дело о восстании крестьян семи волостей Чигиринского уезда, обстоятельства которого изложены были в докладе, разъяснены обвинением и дополнены допросом подсудимых, несравненно важнее в бытовом и общественном отношении, чем в уголовно-судебном. К сожалению, важность его в бытовом и общественном отношении имела влияние на неверную окраску в уголовном отношении. Волнение крестьян в семи волостях Чигиринского уезда обратило, и не могло не обратить, особенное внимание правительства, об нем ходили толки в обществе. Отсюда-то могло родиться преувеличенное представление о сем происшествии, как преступлении.

Позвольте мне, г[оспода] с[удьи], как защитнику, на которого закон возлагает обязанность также способствовать беспристрастному выяснению истины, изложить мои соображения для определения значения действий крестьян с точки зрения уголовного закона. Позвольте также мне в тех случаях, в которых юридическая сторона деяния находится в тесной связи с целым событием, выразившимся в волнении крестьян, обращаться к указанию на такие факты, которые, не входя в состав приписываемого крестьянам преступного деяния, имеет однако ж такое значение по отношению к нему, такую с ним связь, в каком нахо-

дится душа и тело. Имея в виду стоять только на почве действительных фактов и беспристрастного толкования закона, я должен просить наперед извинения в том, что я может быть остался в неизвестности относительно какого-нибудь мелкого факта суду известного, что, при данных обстоятельствах, мне не было физической возможности изучить дело в [свыше] пятьдесят томов во всех его мельчайших подробностях.

Историческая сторона в так называемом восстании крестьян в Чигиринском уезде такова. Окончив освобождение помещичьих крестьян от крепостной зависимости на началах наделения крестьян землею, законодатель наш озаботился переустройством управления экономического быта так называемых крестьян государственных. Законом 24 ноября 1866 г. он положил основания поземельному устройству государственных крестьян в 36 губерн[иях] Великой России. А законами 16 мая и 20 окт[ября] 1867 г. и инструкциею министра государств[енных] имуществ преподаны определенные и не возбуждавшие ни малейшего сомнения правила о поземельном устройстве государственных крестьян в 9 западных губ[ерниях], в том числе и губ[ернии] Киевской. Преобразование быта государственных крестьян составляет только продолжение и дальнейшее развитие мер узаконенных приснопамятным законом 19 февраля 1861 г. Основания закона о помещичьих крестьянах и основания законов о крестьянах государственных отчасти одни и те же, отчасти схожие. Оба рода этих законов имели в виду улучшить и общественный, и экономический быт тех и других крестьян. Оба они имели в виду наделить крестьян землею в собственность на известном основании. И в самом деле, если высокие интересы государства потребовали экспроприации помещичьих земель в пользу крестьян, то странно бы было, если бы государство, которое не мыслимо без народа, не уступило земель ему принадлежащих в собственность крестьян государственных. Наконец, если закон 19 февраля 1861 г. освободил крестьян от опеки помещиков, то законами 1866 и 1867 гг. государственные крестьяне освобождены от опеки специального учреждения ведомства государственных имуществ. С регулированием и улучшением их самоуправления, крестьяне государственные подчинены общим губернским и уездным управлениям. Итак в 1867 г. законодатель повелел приступить к переустройству на началах улучшения быта земельных отношений и государственных крестьян Чигиринского уезда Киевской губ[ернии].

С самого начала люстрационных работ возникли уже недоразумения крестьян разных волостей Чигиринского уезда и недовольство их направлением люстрационных работ. С самого начала они признавали, что основания, которые положены люстраторами для нового определения их поземельного положения не те, которые предписаны царем, как крестьяне совершенно справедливо говорили. Несмотря на высочайшее повеление, которое к 1870 г. 28 мая испрошено было с целью успокоить крестьян, они продолжали повторять, что люстраторы, землемеры и мировой посредник составили люстрационные акты не по царскому указу. Когда крестьяне в 1873 г. убедились, что люстрационные акты им объявленные Шушериным и землемерами, которые не преминули при сем случае предварительно отправить молебн, для них в высшей степени обидны, тогда они пришли в волнение, как говорит в своем рапорте чигиринский исправник. И поистине нельзя было крестьянам оставаться спокойными. Вместо того, чтобы доставить улучшение земельного их положения, осуществить которое имел в виду закон, люстрационные акты, составленные не по царскому указу, как спра-

ведливо говорили крестьяне, закрепляли следующее положение: а) неудобные земли были записаны в удобные и обложены податью; б) вакантные или запасные земли, бывшие прежде в распоряжении целого общества, были отданы немногим многоземельным крестьянам; в) у некоторых крестьян отнята была часть их прежних коренных нормальных наделов, следовательно они очутились в худшем земельном положении, чем до тех пор были; г) некоторые крестьяне получили полуторный и двойной надел, а другие остались как и были бобылями, хотя закон прямо говорит о наделе бобылей из запасных земель; вследствие этого игравший столь видную роль в волнениях, в качестве консерватора, Полуденко имел 27 дес[ятин], или крестьянин с. Шабельник Игнат Марченко с однодушным семейством получил 11 дес[ятин], а Федору Бальботу при 8 душах семьи досталось 0,96 дес[ятины], или крест[ьянин] тех же Шабельников Филипп Майборода при 4 душ[ах] получил 0,32 дес[ятины]; д) в то время, как многие крестьянские семьи остались необеспеченными сколько-нибудь достаточным наделом, образованы были, по словам чигиринского исправника, фермы, которые, прежде чем люстрационные акты были утверждены, достались самим люстраторам да бывшему тогда мировому посреднику пресловутому Шушерину, о котором один из крестьян выразился: вы сам пайковый, и некоторым лицам; е) и при таком ухудшении земельного положения большинства крестьян они увидели, что плата за землю увеличена и что они обязаны платить дополнительные платежи.

Протест крестьян против земельного положения, созданного люстрационными актами, и неудовольствием этими актами, принявшие вид общих волнений, особенно, как замечает исправник, в Трушевской волости, скоро улеглись. Так как в то время дело шло только об объявлении люстрационных актов еще не утвержденных, а не о введении их в действие, то крестьяне, опротестовав их, на время успокоились. Чигиринский исправник прибавляет в своем рапорте: наружно. И я думаю, что это так и было. Он говорит, что они надеялись, что эти акты утверждены не будут. Я думаю, что это совершенно справедливо. Замечательно, что они продолжали исправно платить подати и отбывать повинности.

Настал 1875 г. Крестьянам вручены копии люстрационных актов, утвержденных без всякой почти перемены. Им наконец объявлено, что с этих пор узаконяется то, против чего они с 1869 г. протестовали, с чем не соглашались и что, как справедливо они утверждали, сделано было не по царскому указу. С них наконец стали взыскивать дополнительные выкупные платежи в виде недоимки в количестве 19492 р. С этих пор, собственно с марта 1875 г., совершается среди крестьян такие действия, которые судебная власть признала необходимым подвергнуть своему ведению. К рассмотрению этих-то действий защита и переходит.

Обвиняются крестьяне семи волостей в числе 308 душ, из них прокурорская власть нашла возможным поддерживать обвинение только против 112 обвиняемых. Обвиняются крестьяне следующих волостей: Чаплянской, Боровицкой, Шабельницкой, Адамовской, Новоселовской, Рацевской и Липовской. К сему следует присоединить ряд отдельных обвинений, против отдельных лиц, обвинений, большинство которых совершенно основательно прокурорская власть не считает справедливым поддерживать, за исключением...

И представители следственной и представители обвинительной власти совершенно основательно и теоретически, и практически правильно соединили в

одно целое собрание материала и заключение по действиям крестьян семи волостей. Несмотря на то, что эти действия совершались в разное время и в разных местах и при том отдельными группами, действительно они составляют нечто единое целое. Поведение и образ действия крестьян всех семи волостей вызваны одними и теми же причинами, имели в виду достижение одной и той же цели и сопровождалась одними и теми же действиями, за исключением некоторых самостоятельных особенностей по некоторым волостям. Посему да позволено будет мне, прежде чем я перейду к защите крестьян волостей Боровицкой и Шабельницкой в отдельности, коснуться общего характера деяния, приписываемого 308 крестьянам всех семи волостей.

В следственных актах постоянно встречается выражение, в виде показаний многочисленных свидетелей: такой-то крестьянин был главным зачинщиком и подстрекателем крестьянского бунта. Эта квалификация действий крестьян до такой степени не соответствует закону, что тот, кто записывал показания свидетелей, с полным основанием мог опустить эту несправедливую сельскую юридическую квалификацию действий, не содержащих в себе ни малейших намеков на бунт. Бунт есть восстание скопом и заговором против государя и государства. Кто же выше ставит и ставил имя царя и идею царской власти, как не те крестьяне, которые, присягая, говорили: «верую царю и богу, яко спасителю, пошли нам, боже, землю на души». У кого может родиться мысль о бунте тех, кто писал в прошении: «Во имя бога, царя и правды просим». Прощение это подано было шабельницкими крестьянами 24 апреля 1873 г. в крестьянское присутствие. Когда крестьяне убедились, что поземельные их отношения установлены несогласно с законом, ни к какой другой власти чаще не взывали, как власти царской. Они твердили, что им даны наделы не по царскому указу. И они были правы, как увидим ниже.

Обвинительная власть не обвиняет крестьян в бунте; несомненно, что и суд, который знаком уже с сим делом, не считает возможным возбудить вопрос о сем. Если я стал говорить об обвинении в бунте, то только для того, чтобы показать, какими несвойственными юридическими наростами покрыто это дело, важное в бытовом отношении.

Все следственное дело наполнено многочисленными показаниями того или другого показателя, того или другого свидетеля относительно того или другого обвиняемого, как главного агитатора и зачинщика крестьянских волнений. Возьмем, например, обвинения, возводимые на Якова Прудного, Ивана и Савву Клименков, Предвечного и многих других. Не подлежит сомнению то, что волнение крестьян в семи волостях было велико. Правда также и то, что крестьяне одной волости приезжали в другую волость для совещания, для взятия копий прошений и других бумаг. Нельзя отрицать также и того, что крестьяне собирались на сходки, что на этих сходках иные много говорили, что здесь же собирались подписи. Но во всем этом нет ни единой же уголовной вины. Хотя из волнений могут проистекать преступления, но сами по себе волнения не входят в состав какого бы то ни было преступления. Следовательно, если волнения не составляют уголовной вины, то и действия, которые вызывали и поддерживали волнения, как то: составление прошений для подачи начальствующим лицам, поездка в другое село или волость для того, чтобы узнать положение дела там, разговоры, имевшие в виду выяснение обстоятельств, относившихся до земель-

ного положения крестьян, также не составляют уголовной вины. Если же взять во внимание, что все эти действия вызваны были законным желанием крестьян выяснить свое земельное положение и просить установленные власти об удовлетворении их требований, согласных с законом, и об исправлении ошибок, недосмотров и некоторых злоупотреблений подчиненных властей, то нельзя не согласиться с тем, что эти действия были и естественны, и неизбежны. Правда, можно от души желать, чтобы подобные явления не повторялись: если сами по себе уголовно – не преступны, то они ведут к преступлениям. Но желать, чтобы эти явления не повторялись, значит вместе с тем желать, чтобы не повторялись причины их вызывающие.

Следственное производство также избилует обвинением крестьян в том, что между ними ходили ложные слухи о существовании особого царского указа насчет душевого надела и что они думали и требовали, чтобы их наделили 5 дес[ятин] на душу. Я крепко убежден в том, и готов доказывать, что часть этих обвинений есть плод недоразумений, что обвиняемым приписывают то, в чем они не повинны. Что крестьяне были убеждены и постоянно утверждали, что их наделили землею не по царскому указу, это верно. Что действительно люстрационные акты составлены были далеко несогласно с тем, чего хотел царский указ, против этого едва ли в настоящее время можно спорить. Что они требовали душевого надела, который хотя бы несколько уравнивал такое неравенство поземельного надела, как 0,33 дес[ятины] на четыре души или 0,92 [десятины] на одну душу или 17 дес[ятин] на две души, что, говорю, они требовали уничтожения такого неравенства посредством душевого надела, это вполне верно.

Но я готов положительно отрицать будто бы они требовали надела в количестве 5 дес[ятин] на душу. Я прочел многие из поданных ими прошений губернатору и в крестьянское присутствие, и ни в одном из сих прошений ничего подобного я не нашел. Они не переставали писать и говорить: желаем и согласны получить землю только по душам и по стольку, по сколько нам укажет царская воля; в другом месте они пишут: «во имя бога, царя и правды покорнейше просим законного в просьбе нашей удовлетворения и чем милость царская пожалует нас, тем мы и довольны будем», «пока не получают землю по указу его величества». Большинство крестьян шабельницких и других волостей показали, что они желали и требовали надела душевого в том размере, в котором это окажется возможным по количеству земли. Обвинение их в том, что будто бы они требовали надела по 5 дес[ятин], родилось или из ложных слухов, которые неизбежны при таком возбужденном состоянии населения, или, что весьма вероятно, было навязано им теми крестьянами, которые, получив большие наделы, были сильно заинтересованы в увековечении неправильно составленных люстрационных актов и потому естественно у них родилось желание навязывать своим противникам и такие желанья, и стремления, которые им были совершенно чужды. Наше крестьянство представляет в высшей степени оригинальную среду, которую мы мало знаем и о которой мы ложно судим. Эта среда людей, у которых сохранились воззрения на общественные отношения, свойственные всему русскому народу XVI и XVII стол[етий]. Таковы его воззрения на непосредственное отношение, помимо инстанций, народа к царю. Известно, что в те отдаленные века, при несложности быта, действительно таковые отношения существовали, когда люди всех сословий имели непосредственный доступ к царю. Можно ли винить наш народ за то, что он сохранил это патриархальное мировоззрение, в котором,

однако ж нет ничего преступного, сохранил в то время, когда уже давно выработаны другие формы отношений. Но из упомянутого народного мировоззрения на возможность непосредственных отношений к царской власти и прямого доступа к царю вытекает вместе с тем тот высокий идеал, который имеет о царской власти, или о лице царя. С лицом царя народ соединяет представление о защитнике и покровителе угнетенных, царь в народных понятиях и верованиях есть персонификация закона. В понятиях народа закон есть исключительно царский указ, царская воля. И так как по его совершенно справедливым понятиям царь есть представитель милости, правды и справедливости, то он и убежден, что от случающихся с ним несправедливостей может его защитить один царь, когда проситель не нашел защиты в ближайшей власти. В рассматриваемом деле неграмотный и не умеющий читать народ инстинктом, чутьем угадал, что люстрационные акты не соответствуют царскому указу и требовал надела по царскому указу. Если и действительно допустить, что в народе жило твердое убеждение о существовании какого-то особенного царского указа, что чиновники от него сей указ скрывают – обвинение для меня далеко не убедительное, – то и при этом обвиняемые были более правы, чем не правы. Действительно, не было другого царского указа, кроме 16 мая и 20 окт[ября] 1867 г., но только сии указы отнюдь не узаконили наделить одних очень щедро, а другим почти что не дать ничего, отнюдь не предписывали зачислять неудобные земли в удобные и облагать их оброком. Словом, если крестьяне говорили, что они желают надела по царскому указу, и что они наделены не по царскому указу, иными словами не согласно с царским указом, то во всем этом не было ни малейшей лжи.

Перехожу к тем обвинениям, на которых обвинительная власть считает справедливым настаивать. Длинный список сих обвинений следующий:

По волости Чаплянской: 1) Крестьяне отказались от принятия люстрационных актов и от уплаты по ним дополнительных платежей; для прекращения такого отказа и для подчинения крестьян правительственным требованиям потребовалось содействие военной силы (ст. 263 и 265); 2) крестьяне разрушили плетень Полуденко (ст. 1621); 3) крестьяне лишили свободы Антона Посмитного, заключив его в холодную (ст. 1542); 4) угрозами не допустили волостного старшину Щербину исполнить приказание мирового посредника указать границы земли Глущенко (ст. 272).

По волости Боровицкой: 1) Самовольно отрешили Руденко от должности писаря Боровицкой волости; обвинитель на сем не настаивает; 2) нанесли побои Супруну на волостном сходе (ст. 270 и 272, а главное ст. 142 мир. уст.); 3) лишили Покрышку и Ковбасу свободы, заключив его в арестантскую, каковое арестование сопровождалось насилием над арестуемым (ст. 1542).

По Шабельницкой волости: 1) Неприятие крестьянами люстрационных актов и отказ от платежа дополнительных платежей, вызвавшее со стороны правительства необходимость прибегнуть к военной силе (ст. 265); к Якову Прудкому, кроме того, применяется ст. 342 ул[ожения].

По Адамовской волости: 1) Неприятие люстрационных актов и отказ от платежа дополнительных платежей (ст. 273); 2) в принуждении волостного старшины освободить из-под ареста Псела и Москальченко (ст. 264); 3) в оскорблении словами волостного старшины (ст. 286).

По Новоселицкой волости: 1) Неприятие люстрационных актов и неплатеж дополнительных платежей (ст. 273).

По Рацевской волости: Уговорились не платить дополнительный выкуп (ст. 273).

По Липовской волости: 1) В неприятии люстрационных актов (ст. 273); 2) в самовольном сходе; 3) и в принуждении старост приложить штемпеля.

Из сего перечня обвинений ясно, что крестьяне: во-первых, обвиняются в тех преступлениях, которые в нашем уложении называются сопротивлением распоряжениям правительства и неповиновением установленным от оного властям; во-вторых, в лишении свободы некоторых лиц; и в-третьих, в истреблении чужой собственности.

Разберем первого рода обвинение, обвинение наиболее важное, сколько потому, что оно обнимает самое большое число подсудимых. Что разумеет наш закон под сопротивлением распоряжениям правительства и неповиновением установленным властям в смысле статей уложения, помещенных в 1-й главе 4-го раздела? Согласно вековой теории, издавна существующей, оно разумеет только то сопротивление и только то неповиновение, которое выразилось активно в каком-нибудь насилии или угрозе, или материальном принуждении. Пассивное сопротивление, неповиновение ни в коим случае не могут образовать состав преступления. Далее, не всякое сопротивление, даже активное, может образовать состав преступлений в смысле ст. 262–275.

Возьмем для доказательства несколько примеров. Положим, дано предписание арестовать данное лицо. Но это лицо не только не соглашается подвергнуться аресту, но, когда его начинают брать или вести, оно упирается, не хочет идти, словом сопротивляется. Это есть также сопротивление и неповиновение, но такое, которое не может образовать [состав] преступления под сим именем. Возьмем другой пример. Последовало распоряжение о взыскании с каких-то лиц известных податей. Эти лица считают наложенные на них подати и платежи незаконными и по общему соглашению решаются их не платить и не платят. Это есть тоже неповиновение распоряжению, но неповиновение, которое опять таки не может образовать состав преступления. Почему? Потому, что как в первом, так и во втором случае власть уполномочена употребить известные меры насилия и принуждения для осуществления своих предписаний; в первом случае она насильно арестует лицо, сопротивляющееся добровольному аресту, во втором случае, она приступает к принудительному взысканию и употреблению для достижения известных мер. Крестьяне четырех волостей, а именно: Чаплянской, Шабельницкой, Адамовской, Новоселицкой отказались принять люстрационные акты и уплатить дополнительные платежи, установленные сими актами, а крестьяне же волостей Рацевской и Липовской обвиняются первые только в соглашении не платить дополнительные платежи, а вторые только в неприятии люстрационных актов. Эти действия не могут быть подведены ни под одну из статей, начиная от 263 по 272.

В статьях от 263 до 269 включительно говорится о явном против властей восстании; это восстание должно быть непременно активное с намерением или воспрепятствовать обнародованию высочайших указов, манифестов, законов или других постановлений и объявлений правительства, или же не допустить исполнение указов или правительственных распоряжений и мер, или принудить сии власти к чему-нибудь несогласному с долгом, когда такое принуждение и противодействие было произведено вооруженною рукою, или сопровождалось насилием, или хотя и не было ни того ни другого, но когда восстание имен-

но имело вышеуказанные цели. В статье 270 и 271 говорится о сопротивлении исполнению судебных определений и постановлений, и распоряжений всякой другой власти, а также сопротивлении чиновнику в отправлении должности, о сопротивлении с вооруженною рукою и с употреблением какого-нибудь насилия, или только с употреблением сего последнего. Наконец, в ст. 272 об удержании чиновника от законного исполнения обязанностей его по службе угрозами такого рода, что сей чиновник мог и должен был в самом деле считать себя в опасности. Ни под одну из сих статей действия крестьян всех поименованных волостей подвести невозможно.

Толковать так, как толкует обвинительная власть, что крестьяне Чаплян-ской волости отказом принять люстрационные акты и уплатить дополнительные платежи хотели принудить правительство к наделению способом и в размерах не установленных законом, невозможно. Во-первых, как я выше доказал, крестьянам только приписывают будто бы они требовали надела 5 дес[ятин] на душу, на самом же деле они только требовали более равномерного надела землею, каковым является душевой. Во-вторых, требования их были вполне законные, что признано и высочайшим повелением 28 июня 1875 г., следовательно, крестьяне, требуя законного, не имели намерения принудить власти к чему-либо несогласному с их долгом, они настаивали только на точном исполнении царского указа.

Итак, если статья 263 и следующие включительно до 272 не могут быть применены к действиям крестьян всех шести волостей, то остаются следующие две статьи, в которых говорится о неповиновении властям от правительства установленным: ст. 273, под которую главным образом обвинительная власть считает необходимым подвести действия крестьян шести волостей, в которых выразился отказ их и от принятия люстрационных актов и от платежа податей, и ст. 29 устава о нак[азаниях] налаг[аемых] мировыми судьями, на которую я считаю долгом обратить внимание суда. В первой из сих статей говорится: если без всякого явного восстания или сопротивления властям от правительства установленным несколько человек согласятся не исполнять какое-либо предписание сих властей, или уклоняться от исправления каких-либо законных государственных повинностей, тот подвергается. Вторая статья гласит следующее. За неисполнение законных распоряжений, требований и постановлений правительственных и полицейских властей, а равно земских и общественных учреждений, виновные подвергаются денежному взысканию не свыше пятнадцати руб.

Первая из сих статей, по моему крайнему разумению, применена к обвиняемым быть не может по следующим основаниям.

Во-первых, в 273 статье говорится об уклонении от исполнения каких-либо законных государственных и законных повинностей. Употребляя слово: «исправление повинностей», законодатель очевидно разумел исправление натуральных повинностей, то есть таких, для исправления которых необходима какая-нибудь работа, какая-нибудь физическая деятельность, например исправление дорог, отправление подводной повинности и т. п. Закон не разумел здесь плату податей, так как в случае неуплаты представители власти имеют право и обязанность к принудительным мерам взыскания, тогда как нельзя заставить исполнять натуральные повинности, если от исправления их лица обязанные отказываются. Кроме того, в законе говорится об уклонении от исправления каких-либо законных государственных или общественных повинностей. Спраши-

вается: допустив, что под сими повинностями следует разуметь и дополнительные платежи, о которых здесь идет речь, можно ли считать их законными после того, как впоследствии высочайшее повеление, признавшие эти акты подлежащими уничтожению, и после того, как по новой поверке актов выкупные платежи в тех волостях, где эта операция окончена, понижены следующим образом: а) по Липовской [волости] с 6390 р. на 4084 р.; б) по Адамовской волости с 6100 р. на 4715 р.; в) по Рацевской волости с 4734 р. на 3204 р.? Посредством этого-то понижения и будут исключены те добавочные платежи, платить которые крестьяне отказывались, как не надлежаще на них насчитанные и выражавшие собою платеж на неудобную землю. Спрашивается, повторяю: можно ли присудить крестьян к наказанию за то, что они согласились не платить и действительно не платили тех дополнительных платежей, которые ныне признаются как не надлежаще наложенные? По моему глубокому разумению: нет нельзя. Допустив противоположное, значило бы признать, что гражданин должен платить налог, как бы он неправильно насчитан ни был.

Во-вторых, в 273 ст. говорится о наказании смирительным домом зачинщиков и подговорщиков и тюремным наказанием всех остальных, согласившихся не исполнять какое-либо предписание властей от правительства установленных. Крестьяне пяти волостей согласились не принимать и возратить люстрационные акты, что они действительно сделали. Это именно те акты, против которых крестьяне протестовали как таковых, которые составлены не согласно с царским указом. Это те люстрационные акты, которые устанавливали самое неравномерное распределение земли – такое распределение, при котором некоторые лишались того, чем прежде владели, другие не получили того, на что они имели право по закону и остались безземельными, а третьи зато получили полуторные и двойные участки в таком размере, в каком сами они не в состоянии были обрабатывать. Это те акты, в которых целые тысячи десятин неудобной земли были записаны в удобную, которые ныне по новой поверке оказались в следующей мере неправильными: по Липовской волости в актах, которые не были приняты крестьянами, было означено: удобной земли 7007 дес[ятин], а неудобной 5238 дес[ятин], а по второй поверке оказалось удобной земли 5243 дес[ятин], а неудобной 7208 [десятин], то есть в первых актах записано было в удобную землю около 2000 дес[ятин] неудобной; 2) по Адамовской волости по люстрационным актам старым считалось удобной земли 4538 дес[ятин], а по поверке оказалось только 4147 [десятин], тогда как неудобной вместо 2711 дес[ятин] 3090 дес[ятин]; 3) по Рацевской волости по прежним люстрационным актам показано 3732 дес[ятин], а неудобной 2454 дес[ятин], по новому измерению оказалось только 3505 дес[ятин], а неудобной напротив 2714 дес[ятин]. Это те акты, которые, ухудшив положение многих крестьян, увеличили платежи, и это увеличение получило наименование дополнительных, от уплаты которых и отказывались крестьяне. Наконец это те акты, которые в виду заявлений крестьян, признанных справедливыми и местными властями да и даже верховною властью, по высочайшему повелению найдены подлежащими отмене. Акты эти, отмечены как составленные вопреки закону, шли, как выражались крестьяне, вопреки царскому указу. От принятия этих актов крестьяне отказывались. Уже ли же в настоящее время они должны быть признаны виновными за то, что они отказывались от принятия тех документов, которые самим правительством признаны несостоятельными и составленными в противоречие с законом? По моему

крайнему убеждению, наказание крестьян за неприятие актов представляло бы глубокое противоречие с признанием этих актов недействительными. Или эти акты не согласны с законом, а что не согласно с законом, того никто не обязан принимать, тому никто не должен повиноваться, от того каждый имеет право отказать, не боясь кары законной. Или когда неповинующийся какому-нибудь распоряжению власти наказывается, то это распоряжение должно быть признано законным. Среднего ничего здесь быть не может. Само собой разумеется, что неповиновение должно быть пассивное, каковым и явилось неповиновение крестьян. Вот почему в уставе о наказаниях, налагаемых мировыми судьями, прямо говорится, что неисполнение распоряжений, требований или постановлений правительственных или полицейских властей только тогда считается виновным или наказуемым, когда такое неповиновение оказано законным распоряжением, требованиям или постановлениями.

Некоторые крестьяне Чаплянской волости обвиняются в разрушении плетня у Полуденко и Глущенко. Обвинение считает справедливым применить к лицам, виновным в этом преступлении, статью 1621 уложения. По крайнему моему разумению, я не могу согласиться с таким заключением. В статье 1621 говорится об умышленном разрушении или повреждении чужих строений, кораблей или судов, или же лесов, садов и т. п. В рассматриваемом действии крестьян Чаплянской волости нет подобного разрушения или повреждения. Они разрушили только плетень, а это действие прямо подходит под 152 ст[атьи] о наказаниях, налагаемых мировыми судьями, которая говорит о наказании штрафом не в[ыше] 25 р. за повреждение чужих канав, изгородей или чужого движимого имущества. А так как по ст. 18 того же устава подобного рода поступки подлежат наказанию не иначе, как по жалобе потерпевших вред или убыток, а формальной жалобы ни Полуденко, ни Глущенко в деле не имеется, то крестьяне, виновные в разрушении плетней, не подлежат наказанию.

Некоторые крестьяне вол[ости] Чаплянской самовольно арестовали Антона Посмитного, а некоторые крестьяне Боровицкой волости арестовали Покрышку и Ковбасу, причем в первом и во втором случае арестованные оставались лишены свободы только несколько часов. Обвинительная власть подводит это правонарушение под статью 1542 уложения, в которой определяется лишение всех особых прав и преимуществ и ссылка на житье в Сибирь или арестантские роты за лишение свободы, сопровождавшиеся истязаниями и мучениями. С этим заключением согласиться невозможно. Ни арест Посмитного, ни арест Покрышки и Ковбасы сопровождались не истязаниями и мучениями, а только оскорбительным обхождением с заключенными. Следовательно это правонарушение прямо подходит под статью 1540 и 1541 и может быть наказано тюремным заключением. А так как по ст. 157 улож[ения] ред[акции] 1866 г., которая есть повторением ст[атей] улож[ения] 1857 г., для преследования подобного лишения свободы требуется жалоба потерпевшего, а таковая не была подана ни Посмитным, ни Покрышкою, ни Ковбасою, то обвиняемые в незаконном арестовании сих лиц должны быть признаны свободными от наказания.

Крестьяне Боровицкой волости Гудзь и Супрясенко обвиняются в том, что они оттолкнули Супруна и нанесли ему побои, когда тот хотел дать объяснения приехавшей комиссии, касавшиеся удаления от должности писаря Руденко. Я совершенно согласен с заключением обвинительной власти, которая склоняется к квалификации сих действий по статье 142 устава о наказ[аниях], налагаемых

мир[овым] суд[ьей], а не по ст. 270 и 272 уложения, под которую действия эти ни коим образом не могут быть подведены. А так как преследование проступков обозначенных в статье 142 требует жалобы потерпевшего, а таковой со стороны потерпевшего подано не было, то Гудзь и Супрясенко должны быть признаны по суду свободными.

[Оканчивая мою защиту, я считаю необходимым сделать две оговорки. Первая. Если я указывал на ошибки, промахи и даже злоупотребления составителей люстрационных актов и мирового посредника, то это я сделал не с другою какою-либо целью, как только для того, чтобы выставить неоспоримые факты в защиту обвиняемых. Я думаю, что в государствах, стоящих на высокой степени развития, из числа которых я не исключаю и наше отечество, неизбежны некоторые несовершенства в ходе общественного управления. Повторяю: указывая на те злоупотребления, которыми сопровождалось ведение люстрационных актов, я имел в виду не сами эти злоупотребления отдельно взятые, а обстоятельства, тесно связанные с обвинением и служащие решительными доказательствами невиновности защищаемых мною крестьян. Вторая оговорка. Если вы, господа судьи, не убедитесь моими доводами в пользу полного и совершенного оправдания крестьян и приговорите их к наказанию, то почтительнейше вас прошу признать в рассматриваемом деле существование чрезвычайных, выходящих из ряда вон обстоятельств, которые в силу ст. 154 улож[ения] о наказ[аниях], не только дают вам право, но и налагают на вас обязанность повергнуть участие этих несчастных на всемилостивейшее помилование государя императора. Эту просьбу я основываю в особенности на том соображении, что в течение всего длинного периода времени ведения люстрационных актов крестьяне, видя тяжкие обиды, причиняемые им неправильно составленными люстрационными актами, не переставали взывать к имени государя императора и ссылаться совершенно основательно и в отпор несправедливостей, им причиняемых, на милостивые для них царские указы.

Итак крестьяне возлагали свою надежду на царя. Пусть же эта надежда их не посрамит]*.

Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 61, спр. 437, арк. 145–174. Оригінал, рукопис.

* Взята у квадратні дужки заключна частина тексту в оригіналі відсутня. Її нами взято із іншого неповного тексту промови, написаною чорнилом рукою О. Ф. Кістяківського, що зберігається в ІР НБУ, ф. 61, спр. 438, арк. 183 зв.–184.

Інна Старовойтенко

ЛИСТИ ФЕДОРА ШУЛЬГИ ДО ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

Вперше публікуються листи українського громадського діяча з Одеси, дипломата Української Держави Федора Шульги до Євгена Чикаленка. Їх автори торкаються як громадських, так і особистих тем. Листи є важливим джерелом для встановлення біографічних даних Ф. Шульги, розкриття його політичних поглядів, виявлення розбіжностей з Є. Чикаленком у баченні українських перспектив.

Ключові слова: лист, Ф. Шульга, Є. Чикаленко, революція, уряд, українське питання, українська політична еміграція.

Впервые публикуются письма украинского общественного деятеля из Одессы, дипломата Украинской Державы Федора Шульги к Евгению Чикаленко. В них авторы пишут как об общественных, так и о личных делах. Эти письма – важный источник для установления биографических данных Ф. Шульги, раскрытия его политических взглядов и разногласий с Е. Чикаленко в оценке украинских перспектив.

Ключевые слова: письмо, Ф. Шульга, Е. Чикаленко, революция, правительство, украинский вопрос, украинская политическая эмиграция.

The article provides letters of the Ukrainian social activist from Odesa, diplomat of the Ukrainian State Fedir Shulga to Evgen Chukalenko. The authors touch upon social as well as personal affairs. The correspondence appears to be a vital source for determination of biographical data about F. Shulga, depiction of his political position and discords with E. Chukalenko in estimation of the Ukrainian prospects.

Key words: letter, F. Shulga, E. Chukalenko, revolution, the government, the Ukrainian question, the Ukrainian political emigration.

Громадсько-політичний діяч з Одеси Федір Григорович Шульга був широко відомим в українських колах наприкінці XIX – на початку XX ст. Він входив в українську громаду Одеси, тамтешній осередок Товариства українських поступовців, а в 1918 р. служив радником посольства Української Держави в Болгарії. Із скупих біографічних даних, які виявлено на цей час, відомо, що він працював в одеському земстві та тривалий час секретарював у тутешній міській управі. Громадська діяльність зблизила Ф. Шульгу з відомими діячами півдня України – М. Комаровим, С. Шелухиним, І. Луценком, І. Бондаренком, І. Липою та ін. Ф. Шульга був добре відомим і в українських колах Петербурга, куди часто їздив у громадських та службових справах, спілкувався з провідниками тамтешньої української громади – П. Стебницьким, О. Лотоцьким, О. Русовим та ін.

В одеський період свого життя (1894–1900) з Ф. Шульгою заприятелював також відомий український діяч Є. Чикаленко. Вони познайомилися ще у першій половині 1880-х рр., у роки перебування обох у Харкові, де Є. Чикаленко був вільним слухачем Харківського університе-

© Інна Старовойтенко, 2012

ту та брав участь у студентському русі, а Ф. Шульга, очевидно, теж студентом брав участь у революційному народовольському гуртку. Згодом Ф. Шульга разом зі своїми однодумцями виїхав на Кавказ, де організував експериментальну колонію переселенців з України. Там молодий чоловік познайомився й зі своєю майбутньою дружиною – Марією Олексіївною, вчителькою за фахом.

Спілкування Ф. Шульги з Є. Чикаленком продовжилося вже в 1900-ті роки в українській громаді Одеси (Ф. Шульга, за свідченнями Є. Чикаленка, вступив у громаду близько 1900 р., повернувшись в Одесу з Кавказу), яке переросло у приятелювання, що тривало понад 20 років. Основою для дружніх взаємовідносин між діячами була спільна громадська робота, хоч помірковані погляди свого товариша Є. Чикаленко ніколи не поділяв і часто критикував його як «скоріше російського кадета», ніж переконаного українця. Як свідчать виявлені листи Ф. Шульги до Є. Чикаленка, вони цілком так і не зійшлися у своїх політичних поглядах: в еміграції у них з'являються нові розбіжності у баченні перспектив української державності, що й призвело до розірвання їхніх довголітніх стосунків.

У дореволюційний період Є. Чикаленко проживав у Києві, родинному маєтку в Перешорах чи маєтку в Кононівці (на Полтавщині), тоді як Ф. Шульга постійно жив і працював у Одесі. Основною формою їхнього спілкування було епізодичне листування (згадок про регулярні епістолярні контакти немає) та зустрічі в Києві, Одесі, Перешорах. Федір Григорович, приїжджаючи в Київ, як правило, зупинявся в оселі Чикаленків (вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 56). Часто влітку він гостював у них і в степових Перешорах на Херсонщині. Коли ж Є. Чикаленко на початку 1900-х рр. приїжджав в Одесу, здебільшого у громадських справах, то неодноразово зупинявся в оселі Ф. Шульги¹.

Їхні взаємини відображено, передусім, у мемуарній та епістолярній спадщині Є. Чикаленка. З неї довідуємося, що Ф. Шульга у 1908 р. «потрапив у немилість» до міської влади Одеси за участь в українській громадській роботі. Це загрожувало йому звільненням із державної служби. Євген Харлампійович тоді клопотався про працевлаштування свого приятеля, про що писав П. Стебницькому у Санкт-Петербург: «Мого приятеля Ф. Г. Шульгу, секретаря Одес[ької] управи, чорносотенці випирають з служби. Якщо він сам не втече, то посадять в тюрму, а тоді виженуть. Треба поспішати тікати самому. Будьте великодушні, видумайте йому що-небудь, де-небудь на півдні, бо він людина хвора. Треба Вам сказати, що прошу Вас не тому, що хочу «порадеть родному человечку», а людина він «дельна», працююча, сорому Вам не зробить, ще й дякуватимуть люди за рекомендацію такого чоловіка, хоч він і без диплому вищої освіти. Зробіть все можливе, бо шкода чоловіка»².

Ф. Шульга був причетний також до заходів з організації українського національного банку. Ідея його створення народилася у 1910 р., з подачі кубанського українця С. Ерастова, та була підтримана українською громадою у Санкт-Петербурзі. Як свідчить листування Є. Чикаленка з

П. Стебницьким, у розмовах, що точилися навколо питання організації банку, постійно фігурував Ф. Шульга. Він брав участь у нарадах у Санкт-Петербурзі, висловлював, за словами П. Стебницького, багато конструктивних пропозицій, до яких останній закликав прислухатися киян. У 1913 р. П. Стебницький радив поставити на чолі української банківської справи саме Ф. Шульгу. Він вбачав у ньому потенціального лідера для розгортання цієї справи, від якої багато чого залежало у перспективі³. Проте вказаної пропозиції Є. Чикаленко не підтримав, бо, як уже зазначалося, вважав його «кадетстующим українцем». Однак, ні в першому, ні у другому випадках Ф. Шульга не переїхав у Санкт-Петербург чи Київ. Він залишився в Одесі, де й проживав до літа 1918 р., звідки виїхав на дипломатичну роботу в Болгарію.

Із листів А. Ніковського до Є. Чикаленка за 1915 р. стає відомо, що Ф. Шульга був причетний до видання українського літературного місячника «Основа» в Одесі у 1915 р. Проте при підготовці часопису він займав виважену позицію, оскільки своїми діями не хотів скомпрометувати партію кадетів. А. Ніковський в одному з листів так охарактеризував його позицію: «Федор Григорович лютий на нас, що сміємо і в цей час витикатись з чим би то не було. Він проти того, щоб у Думі про нас говорено. «Частності й дрібниці треба одкинути, а старатись тільки про обще, про чесну власть» – і край. Аж дріжить, що кадети одлякають вищі сфери своєю програмою прогресивного блоку, де есть страшні для уряду пункти: от-от дадуть їм у руки власть за саму чесність, а тут оті подробиці прокляті – українство, жидівство і т. д.»⁴.

Ф. Шульга з'являється на політичній арені у період гетьманату П. Скоропадського. Він був претендентом на посаду міністра харчових справ у проекті гетьманського уряду, над яким працювали Євген та Левко Чикаленки з О. Скорописом-Йолтуховським⁵. У жовтні 1918 р. кандидатура Ф. Шульги розглядалася на посаду товариша (заступника) міністра внутрішніх справ І. Кістяківського⁶.

Історія взаємин Ф. Шульги з Є. Чикаленком добре відображена у їхньому листуванні. На цей час вдалося виявити лише односторонню кореспонденцію: 9 листів Ф. Шульги, які охоплюють різні періоди їхнього спілкування та мають важливе значення як біографічне джерело. Листи від 8 жовтня 1910 р., 24 жовтня 1917 р. та 15 червня і 7 серпня 1918 р. зберігаються у двох фондах: 1 та 44 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Їх написано в Одесі, про що свідчать друковані відбитки прізвища, ім'я та по батькові автора на аркушах.

У листі від 1910 р. Ф. Шульга висловив враження одеських українців від палкого листа прихильника газети «Рада» Л. Жебуньова, в якому він закликав підтримати видання, бо її існуванню загрожували брак передплатників і безгрошів'я. Автор повідомляв видавцеві «Ради» Є. Чикаленку про зібрані українцями Одеси кошти на передплату «Ради» в сумі 500 крб. та розмірковував над причинами низької популярності української газети. У листі відобразилося недружнє ставлення до цієї газети ще

одного її автора з Одеси – С. Шелухина, який у той час був у напружених стосунках із виданням. Причиною цього була опублікована у «Раді» критична стаття «Наша незорганізованість», у якій він та низка інших українських діячів засуджувалися за участь у 14-му Чернігівському археологічному з'їзді у серпні 1908 р., який бойкотували українські наукові товариства – НТШ у Львові та УНТ в Києві⁷.

У листах 1917–1918 рр. Ф. Шульга зафіксував враження від окремих подій, написав про свою участь у них, про перші ознаки революції в Одесі. У 1917 р. він мешкав на вулиці Пушкінській, і з вікна власної оселі спостерігав за революційними подіями в Одесі. Їхніми проявами у чорноморському місті стала поява гайдамацьких частин, козаків із чубами-оселедцями, довгими вусами та в національному одязі, які часто марширували і його рідною вулицею. Відчувається, що автор листа не отримав особливого піднесення від побаченого та почутого на вулицях Одеси, оскільки стримано описував представників новоявленого українського війська, яке розмовляло російською мовою та дозволяло собі пиячити, грабувати та вчиняти розбої, повідомляв, що одесити у 1917 р. не мали ніякого довір'я до цього війська, яке своєю поведінкою підривало престиж української армії в цілому.

У листі від 24 жовтня 1917 р. Ф. Шульга описав участь у продовольчому з'їзді, проведеному Центральною Радою в Києві; висловив своє розчарування відсутністю на з'їзді «українського духу». Автор був вражений тим, що серед його делегатів звучала здебільшого російська мова, а українською говорив лише він сам та голова з'їзду М. Стасюк.

Лист Ф. Шульги від 15 червня 1918 р. засвідчив, що він не міг знайти спільної мови і з керівництвом Міністерства продовольства уряду Української Держави та збирався припинити співпрацю з ним. З усіх урядовців міністерства автор листа виділяв лише міністра продовольства С. Гербеля, якого радив залучити до боротьби за українську справу, як людину розумну, ділову і чесну⁸.

У 1918 р. Ф. Шульгу призначили радником посольства Української Держави у Болгарії. Проте, як свідчить його останній лист із Одеси до Є. Чикаленка, виїхати на місце призначення йому кілька місяців не вдавалося, оскільки через страйк залізничників він не зміг вчасно отримати з Києва закордонний паспорт та інші важливі документи.

У 1918 р. листування Ф. Шульги з Є. Чикаленком перервалося. Останнє їхнє побачення в Україні відбулося в Києві у жовтні 1918 р., коли Ф. Шульга повертався із Софії. Через кілька місяців доля розкидає їх у невідомі краї, розгубивши їхні адреси та будь-які орієнтири на заплутаних стежках еміграційного життя.

Листування між діячами відновилося весною 1921 р., про що свідчать п'ять листів-автографів Ф. Шульги, виявлених в Архіві-музеї ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США (далі – УВАН). Всіх їх Є. Чикаленко включив у свій «Щоденник» за 1921 р. з відповідними коментарями. Листи свідчать, що Є. Чикаленко не дуже зрадив відновленню спілкування з Ф. Шульгою. Його відштовхували від давнього при-

ятеля консервативність у політичних поглядах, переконання, що Україні у боротьбі з більшовизмом треба було об'єднатися з російськими демократичними силами і відродити майбутню державність у формі федерації з Росією. Цей варіант Є. Чикаленко вважав неприйнятним для України, а Ф. Шульгу у листі-відповіді до нього назвав «кадетом-малоросом» та відверто засумнівався в його українському патріотизмі.

Листування відновилося з ініціативи Ф. Шульги, який у той час проживав у Софії і розшукав віденську адресу Є. Чикаленка через дружину В. Леонтовича – Ю. Леонтович. У листі від 2 квітня 1921 р. Ф. Шульга писав: «Буду сподіватись, що й Ви не залишите мене без своєї ласки і будемо листуватись. Це для мене єдина духовна утіха в моєму життю»⁹.

Уже з першого листа можна почерпнути деякі біографічні відомості про автора. Ф. Шульга розповідав, що після кількох місяців перебування на дипломатичній службі, у жовтні 1918 р. він повернувся з Болгарії в Київ. Там захворів на важку форму «іспанки» і хворим виїхав у Одесу, щоб не наразити на небезпечну хворобу людей, в яких йому довелося мешкати. У листопаді 1918 р. він знову виїхав з Одеси до Болгарії і живив усіх заходів, що попередити протигетьманське повстання в Україні. Зокрема, особисто написав міністру продовольства С. Гербелю критичного листа, в якому засудив його участь у підготовці «Записки 10-ти міністрів», поданий П. Скоропадському 17 жовтня 1918 р. з вимогою дотримуватися у зовнішній і внутрішній політиці проросійської орієнтації. Також він писав, що викликав до себе у Варну О. Шульгина, якому запропонував їхати в Київ, з метою попередження державного перевороту.

До серпня 1919 р. Ф. Шульга працював у складі українського посольства у Болгарії, але не мав жодних зв'язків із національними урядами. До того ж він розійшовся у поглядах з усіма членами українського представництва в Болгарії. У серпні цього ж року політик наважився через Царгород виїхати в Одесу, яку зайняла Добровольча армія А. Денікіна. Мотивом цього від'їзду було бажання відшукати власну родину, яка залишилась в Одесі, і відновити зв'язки з українським урядом. Ознайомившись із становищем в Одесі, Ф. Шульга зрозумів, що денікінці в Україні довго не протримаються і згодом її знову окупує більшовики, а тому почав готуватися до виїзду з Одеси. Цього разу він мав намір забрати в еміграцію й свою родину. Проте дружина Марія Олексіївна навідріз відмовилася залишити рідне місто, мотивуючи це тим, «що вона краще вмере на місці, чим блукатиме десь по загірницям». Сім'я дипломатично вирішила розділитися: з матір'ю в Одесі залишалися доньки Галя та Оля, а з батьком виїхала донька Валентина. 25 січня 1919 р. разом із дочкою Ф. Шульга залишив Одесу на англійському пароплаві «Rio-Negro».

Після виснажливої десятиденної подорожі втікачів з Одеси відмовилися приймати грецькі та турецькі порти. Нарешті їх на свою територію впустила Сербія, де Ф. Шульга прожив до вересня 1920 р., оскільки далі подорожувати не мав сили. Майже вісім місяців довелося жити без відомостей про ситуацію в Україні і задовольнятися лише скугими чут-

ками від кур'єрів врангелівської армії, які іноді з'являлися у сербському містечку Ніші. Відсутність новин про долю родини, яка залишилась в Одесі, та достовірних відомостей про ситуацію в Україні не давали спокою Ф. Шульзі, і він знову наважився на поїздку в Крим. Проте Севастополь зустрів його новими труднощами та випробуваннями: там панували страшенна дорожнеча, хаос, антиукраїнські настрої. Згодом знову став готуватися до виїзду з Криму, цього разу разом з армією П. Врангеля. У листопаді 1920 р. Ф. Шульзі вдалося потрапити на пароплав, що відходив до Царгорода, завдяки допомозі уповноваженого Російського Червоного Хреста М. Ханенка. З 12 грудня 1920 р. він знову оселився у Софії, але цього разу в статусі втікача, який не мав ні посади, ні заробітку. Разом з батьком проживала і донька Валентина, яка працювала гувернанткою.

У Софії Ф. Шульга нарешті отримав довгоочікуваного листа з Одеси, в якому рідні писали про своє життя. Непевне матеріальне становище у Болгарії спонукало його до пошуку інших варіантів проживання на чужині. Наприкінці 1920 р. у нього виникла думка переїхати в Австрію, але його задум стримав лист від Д. Дорошенка, в якому останній повідомляв про обставини життя в цій країні, які мало чим відрізнялися від болгарських¹⁰.

Влітку 1921 р. Ф. Шульга збирався переїхати в Румунію, маючи на меті вивезти родину з Одеси, яка там дуже бідувала. Його пригнічували безгрошів'я, самотність (дочка Валентина на початку 1921 р. залишила батька й перебралася до чоловіка у Сербію) та принизлива праця касиром у місцевому кафе. З приводу останньої він писав Є. Чикаленку: «Дуже неловко бувшому українському представникові в Болгарії сидіть між бутилками й пирогами, але вмірає з голоду теж не солодко». У той скрутний час він звернувся за матеріальною допомогою до міністра закордонних справ УНР А. Ніковського, прохаючи повернути йому хоча б частину коштів, які він витратив на утримання українських старшин у Софії в 1919 р. Проте на свій лист не отримав відповіді, чим був дуже збентежений. Джерелом доходу залишилися мізерний заробіток та кошти, виручені від продажу «дипломатичного» одягу. Із листа О. Волошина до Є. Чикаленка від 27 жовтня 1924 р. довідуємося, що у 1922 р. до Ф. Шульги нарешті переїхали з Одеси його дружина із меншою дочкою. У 1924 р. в Одесі ходили чутки про смерть Ф. Шульги.

У листі до Є. Чикаленка від 16 квітня 1921 р. Ф. Шульга виклав свої політичні погляди на ситуацію в Україну, які були поміркованими. Він закликав українців усіх політичних напрямів до консолідації, щоб єдиним фронтом виступити проти найнебезпечнішого ворога – більшовизму. Автор листа висловив і свою думку щодо відродження української державності у формі трудової монархії, яку тоді пропагував Український союз хліборобів-державників на чолі з В. Липинським і у бік якого еволюціонували погляди Є. Чикаленка. З приводу пропозиції останнього, висловленої у листі до редакції віденського тижневика «Воля», про відродження української монархії за допомогою представника іноземної династії Ф. Шульга зробив іронічний коментар¹¹.

У листі від 12 травня 1921 р. Ф. Шульга аргументовано відповів на закиди Є. Чикаленка щодо його «малоросійства» і «кадетизму», які вважав помилковими і несправедливими. Висловлені автором у листі думки стали причиною розходження з Є. Чикаленком, який вважав Росію найбільшим ворогом України і не погоджувався ні на які спільні політичні акції з нею, навіть у справі протистояння більшовизму. Аргументи Ф. Шульги не переконали Є. Чикаленка, навпаки – відбили охоту до подальшого спілкування.

Листування набуло полемічних відтінків. Є. Чикаленко порівняв Ф. Шульгу з політиками-зрадниками, з тими, хто погубив українську державність, на що той відповів так: «Це не правда. Нужно судить людей по їх подіям, а не по словам. Ви цього не робите, мій любий, і впадаєте, і будете завше впадати в помилки. Я ніколи не кривив душею і нічого нечесного на своєму вікові не робив. [...] Одно тільки скажу Вам: своїй рідній землі я бажаю добра не менш чим і Ви; за її добробут я справді не менш, а може й більш, чим і Ви. А розраділись ми в другому – в оцінках способів»¹².

Отримавши лист від 26 червня 1921 р. від Ф. Шульги, Є. Чикаленко записав у своєму «Щоденнику»: «Не хочеться мені продовжувати переписки з тим кадетом-малоросом Шульгою, тому я відповів йому тільки карткою». Проте сам Ф. Шульга не бажав розриву стосунків з ним, оскільки після тривалої перерви, коли втихомирилися емоції та охолонули гарячі думки, збурені листом Є. Чикаленка, він знову 21 грудня 1921 р. обізвався до Євгена Харлампійовича. Політичних тем цього разу автор вже не торкався, а попросив у нього кілька рекомендацій та написав про свою цілковиту самотність у Софії. Проте й це Є. Чикаленка не розчулило. Він не відповів на цей останній лист колишнього приятеля.

Отже, Ф. Шульга та Є. Чикаленко вели тривале спілкування і мали добрі взаємини, оскільки були українськими діячами, широко відомими у своїх колах, працювали на ниві національного відродження, але ніколи не були однодумцями. Їх постійно розділяла відмінність у поглядах на українське питання. Ф. Шульга був типовим «малоросом», який сповідував ідею федералізму і бачив Україну автономною одиницею у складі перебудованої на демократичних засадах, федеративній Росії. Є. Чикаленко хоча й притримувався поступових поглядів, але був свідомим українцем, який мріяв про автономію України лише на певному етапі, як про переходову добу на шляху до української самостійності. На початку 1920-х рр., коли Україна вже пережила етап становлення власної державності, яку політики не зуміли закріпити, і серед української політичної еміграції велися дискусії про українські перспективи та зовнішні орієнтації, Є. Чикаленко вже був самостійником. Він запропонував у тих умовах продовжити боротьбу за власну державність, але у спілці із сильною європейською державою. Цю його пропозицію скептично оцінив Ф. Шульга, який не зміг відкинути федералістських поглядів і закликав українців до боротьби із більшовиками, але у спілці з російськими демократичними силами.

Листи, що подаються нижче, скопійовано з автографів, які добре збереглися. Вони написані автором від руки чорнилом (чорним, синім і зеленим) та добре читаються. При публікації листів нами збережено усі їхні авторські особливості, лише у загальних назвах (поляки, українці, росіяни і т. д.) велику літеру виправлено на малу. Авторські скорочення розкрито у квадратних дужках. Пояснення щодо подій, осіб, назв, що згадуються в листах, подано у коментарях. Археографічні особливості кожного листа відзначено в його легенді.

ЛИСТИ ФЕДОРА ШУЛЬГИ ДО ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА

№ 1*

8 жовтня 1910 р., [м. Одеса]

Дорогий Євген Харлампович.

Давно не маю від Вас ніякої звістки. Де Ви і що з Вами? Цими днями Комар¹³ одібрав листа від д[обродія] Жебуньова¹⁴ і ми зробили підписку на 500 руб[лів] для «Ради»¹⁵. Коли ця сума допоможе їй ще прожити який час, то дай Боже.

Шелухин¹⁶, впрочем думає, що тепер діло піде зовсім інакше. До сього часу, мовляв, состав редакції і співробітників «Ради» був нікуди не годний, і особливо вредний чоловік там був Сергій Єфремов¹⁷; тепер же, коли всю ту каліч повиганяють (хто ж це буде виганяє? Чи не Шелухин?), то діло наладиться і ті діячі на «українській ниві», що перестали інтересуватися «Радою» (як от Леонтович¹⁸, Симиренко¹⁹, попи і інтелігенція) опять вернуться в її лоно. Ізо всіх треба, каже, далі zostавити там тільки д[обро]д[іїв] Чикаленка та Матушевського²⁰. Радий я дуже, що хоч Ви з Матушевським зостаєтесь там, хоч і дуже жалко мені, що Шелухин випірає Єфремова. Ну, а до Вас двох кого ж ще прийнято? Мабуть же Шелухина? Поздоровляю. Не думаю тільки, щоб така заміна для діла користна. Скоріш, навпаки. Шутки в сторону, а як же воно справді буде з «Радою»? Я тиї думки, Євгеній Харлампович, що в ділі видання «Ради» єсть якийсь важний дефект, коли після 5 літ Вашої грошової піддержки вона не може стояти на своїх ногах. Як би найти оту причину, через яку вона не може придбати собі стільки передплатників, скільки нужно, то тоді може можно було б і радикальну поміч знайти. Закривать очі на дійсні причини, по моему, не слідувало б. Ці причини, звичайно не в тім, де їх бачить Шелухин, а в чимсь иншим. Може на Україні нема українців? Або може газета видається зовсім не в тім напрямку і не в такому виді, яких вимагає сучасний стан річей? Може треба перемінити зміст газети, зробити його менш специфічно-українсько-націоналістичним і придать йому більш загально-російського? Може треба в «Раді» менш ідейних статтів і більш утілітарних? Може користніше було б зробити «Раду» ілюстрірованим тижневиком з практичним змістом. Для цього, справді, треба інших людей, чим зараз єсть в редакції, але, певен, що люди і поза Шелухиним, знайшлись би. Зробіть анкету і тоді дещо може виясниться би Вам. А може вона не в состоянні

* Разом із листом зберігся конверт з адресою: «Киев. Марьянско-Благовещенская, 56. Євгению Харлампиевичу Чикаленко».

ширяться через адміністративні утиски? А може всі оті причини вмісті роблять те, що газета не в состоянні придбать собі яких 5-8 тисяч передплатників по всій Україні.

Бувайте здорові і пишіть. Ваш

Ф[едір] Ш[ульга]

ІР НБУВ, ф. 44, № 846. Рукопис, оригінал.

№ 2

24 жовтня [19]17 р., [м. Одеса]

Дорогий Євген Харлампович

Скільки разів, пробуваючи в Києві, заходив до Вас і все даремно: не приїхав, освідомляла мене пані Требінська²¹, Левка²² теж не заставав і достукаться до квартирі ніяк не міг, бо ніхто не відкликався на звінок. Тепер узнав, що Ви в Києві вже і от пишу. Я Вас ждав, що Ви будете в Одесі. Скучно стало, ой, як скучно. Невже так витворюється завше нове «светлое» життя? А може кому й весело. Іноді з вікна своєї квартирі на Пушкінській бачу як проїзжають верхи на поганих киргизьких конях гайдамаки. Ось «батько» чомусь в черкеській одежі, шапка з червоним верхом, перекрученим вниз, червоні штани з жовто-блакитними лампасами; за ним пани осаули, з великими усами, а один чогось без шапки, а на голові мабуть приклеєний чуб-оселедець; далі прості гайдамаки; всі веселі й неначе пьяненькі: гогочуть і нагаями посвистують. І ні одного слова по українськи. Російська мова бурлацького жаргона. Таке українське військо? А то бачив в штабі п. Луценка²³: сидить рядом з нач[альником] штаба ген[ералом] Марксом²⁴ і так важно себе держить, неначе й справді великий пан; проти його якісь хлопці в воєнній одежі, подають йому бумага для підпису, а він питає, тикаючи пальцем: тут підписуваться? Зовсім як в «волості».

А то був 22 жовтня в Києві на продовольчому з'їзді, котрий був скликаний українською Радою з представників Київської, Полтавської, Чернігівської, Подольської, Херсонської та Волинської губерній. Думаю, все українці, головою зібрання, бачу, д. Стасюк²⁵. Я спізнився трохи і ввійшов, коли вже було засідання. Прошу слова й починаю балакати по українськи. І як же я сконфузився, коли ні одного слова, крім від Стасюка, не почув по українському! От так Україна! Про Вас нічого ніде не чують, хоч і зустрічав фамілію в газеті: «известний українській социал-демократ...», але це... мабуть не Ви? Левко? Ну, все ж таки прославляє Ваш рід. І Петруся²⁶ зустрічав аж двічі: в Києві, в раді, і в Одесі, заходив до мене, спасибі. Ще був без оселедця. Погано, що наших скрізь бьють... на виборах. За те гайдамаки всіх бьють... на вулицях. Якось сидів я ввечері у нач[альника] миліції і вже вечір наслухався: на вул[иці] Арнаутській гайдамаки бьють і грабують прохожих, бьють в трактирі, бьють і бьють на толкучці, бьють, бьють і бьють без кінця. Здорово!

Чи прийдеться нам побачиться – не знаю. То лиш давайте будем листуватись. Як відноситься до всього, що робиться? Що з цього вийде? Як київське «Учред[ительне] Собрание»²⁷. Скучно, ой як нудно.

Бувайте здорові

Ф[едір] Ш[ульга]

ІР НБУВ, ф. 44, № 847. Рукопис, оригінал.

№ 3*

15 червня 1918 р., [м. Одеса]

Ще звертаюся до Вас, Євген Харлампович, з проською побалакати з Дорошенком²⁸ про що Ви обіщали. На днях я буду в Києві і мені хотілось би в'яснити це питання. З Міністерством продовольчих справ, або ж вірніше сказати з господином Гавриловим²⁹, мені приходитьсь окончательньо розійтись, бо далі терпіти його паскудства не можу, а Соколовський³⁰, видимо, ганчірка при всій його порядности. Так от і треба чимось заручитись. За для цього собствено і їду до Києва.

Ваші дипломати ще в мене. Думають, що в вівторок їм подадуть «Гебена» і вони поїдуть собі геть до турецького султана. Івашко³¹ настоящій Бісмарк, тоді як Петрусь більше схожий з Метерліхом.

Добре, як би я застав ще в Києві Александра Філаретовича³². Потім мені хотілось би встрінутись з Міхновським³³, коли бачитесь з ним.

Бувайте здорові

Ф[едір]

ІР НБУВ, ф. 1, № 35849. Рукопис, оригінал.

№ 4**

7 серпня 1918 р., [м. Одеса]

Сьогодні 7^е, а я ще не виїхав до Софії. Причина тому: залізнодорожна забастовка, з-за якої я довго не получав з Києва пашпорта і інших бумаг, а також і грошей. Все це получив тільки 31 липня. Тоді твердо почав готувитись до виїзду і на понеділок, 5/VIII, уже готовий: на цей день представник Болгарії в Одесі казав, що йде до Варни пароплав, але потім оказалось піде в четвер, себто завтра, 8го, а тепер виявилось, що піде не то в суботу, не то в неділю. Сижу і жду у моря погоди. А тим часом спочиваю, оскільки можно спочити при такій спеці і неспокої. З Константинополя й досі не маю звісток від наших дипломатів. Не знаю, чи живі вони, чи може султан турецький послав їх на собачий острів.

Міністром продовольствія призначений С. М. Гербель³⁴, про що з великим задоволенням сповіщаю Вас і прохаю любити та жалувати його. Він хоче познайомитись з українським громадянством в Києві і бути справжнім українським міністром. Він хоче познайомитись з Вами, В'язловим³⁵, Єфремовим, Ніковським і другими впливовими українцями. Вас він знає через Вашого дядька Петра Івановича³⁶, котрого він считав за дуже розумного чоловіка [...]. Познайомитесь Ви з Гербелем і введіть його в круг українських інтересів. Запевняю Вас, що Гербель чоловік розумний, діловий і чесний і коли взявся бути українським міністром, то й справді буде ним. На фоні міністерської посередственности Гербель буде в Києві видатною фігурою. Станьте до нього в хороші відносини і він буде дуже корисний для нас. Пишіть мені до Софії. Листи можна пересилать через нач[альника] відділу загальних справ мін[істерства]

* Зверху на аркуші є відбиток: «Федор Григорьевич Шульга».

** Зверху на аркуші є відбиток: «Федор Григорьевич Шульга». Разом із листом зберігся конверт із адресою: «Київ. М[арійсько]-Благовіщенська, 56. Євгенію Харламповичу Чикаленко».

закордонного Влад[имира] Микол[айовича] Дьяконенка, котрий живе у Шульгина³⁷, Пшлянська № 63.

Бувайте здорові.

Ф[едір] Ш[ульга]

IP НБУВ, ф. 44, № 894. Рукопис, оригінал.

№ 5

2 квітня [19]21 р., м. Софія

Ул. Патриарх Ефтимий³⁸, 46.

Дорогий Євгене Харлампович.

Д. І. Дорошенко³⁹ недавно писав мені, що Ви проживаєте десь недалечко від Відня⁴⁰, але скоро перебираєтесь кудись в інше місце і обіцяв прислати мені Вашу адресу, як тільки сам буде мати її. А оце на днях дружина Вол[одимира] Мик[олайовича] Леонт[овича]⁴¹ одержала Вашого листа і дала мені Вашу адресу. Я дуже радий, що Ви ще животієте і зараз же сів за цього листа. Буду сподіватись, що й Ви не зоставите мене без своєї ласки і будемо листуватись. Це для мене єдина духовна утіха в моєму життю. Я з січня минулого року біженець і, на жаль, «бігаю» по таким странам як Сербія та Болгарія, куди понабігали одні тільки генерали та губернатори; наших же людей, більш-менш свідомих – зовсім немає, бо та українська голота – старшини й козаки Врангелівського війська, що евакуювалось з Криму в листопаді мин[улого] року, уявляє з себе необычайну здеморалізовану масу; я їх просто боюсь. З того часу, як я послідній раз бачився з Вами, – а це було в жовтні [19]18 року в Києві, – я не мав певних зносин з Україною і довідувався про те, що там робилось, тільки з газет і газет – то болгарських, то сербських, то французьких, то в послідні часи парижсько-російських («Общее Дело»⁴²). Всі газети, як Вам відомо, брешуть і от цією брехнею я й годувався й годуюсь більше двох років. Торік, проживаючи в Сербії, я силкувався було зв'язатись з українськими послами в Відні, Празі й Букарешті, щоб досвідчитися з певних джерел, що там робиться, але відповіді ні від кого не одержав.

Не знаю через що: чи мої листи не доходили, чи їх не доходили до мене, чи мені не відповідали. І тільки ось тижнів зо два, дякуючи Дмитрові Івановичеві⁴³, котрий, велике спасибі йому, і в листі написав, і газет та книжок українських прислав, дещо мені відкривається. Не знаю, чи чули Ви що про мене, чи ні; гадаю що ні, бо якби Ви знали, що я в Софії, то певен, що в листі до Леонтовича згадали б і мене, а може й написали б мені. То я Вам розкажу коротенько про своє життя з того моменту, як в послідній раз бачились ми. Ще в Києві, 16 жовтня [19]18 року, я заслаб на іспанку і так здорово, що боявся там і вмерти; тому, щоб не робить хлопоту Л. М. Шульгиній, де я жив, я хворим виїхав до Одеси. В Одесі проживав тижнів зо два і трохи вичунавши, дізнався з газет про зраду кабінета Гербеля і Скоропадського⁴⁴. Тяжко й болюче мені було прочитати листа десяти міністрів⁴⁵ і стидно було, що я, як Вам відомо, так обстоював чесність Гербеля. З Одеси ж я послав йому листа в Київ, в котрому висловив все своє обурення за його вчинок. В перших числах листопада поїхав до Болгарії і з Варни викликав

Шульгина з Софії і прохав його зараз же їхати до Києва, для мене ясно було, що після того листа 10-ти міністрів неминуче буде переворот. Сподівався я, що Саша, як і всі молоді впливові люди, повинні бути в Києві, щоб предупредити ті грозні події, що насувались і, без сумніву, перевернуть всю Україну вверх дном.

Я завше думав, що кожне виступлення наших націоналістів викликає большевизм. Саша поїхав, але ж таки проявив себе зайцем і з переляку втік в Румунію, звідки в кінці листопада прибув до Софії і зараз же почав клопотатися, щоб кинуть свою легачію і їхати до Парижу, на яку подоріж і вдалось йому одержать дозвіл в кінці грудня. 2-го січня [19]19 року він виїхав до Царгорода, а далі й до Парижу, а мені передав легачію, як charge d'affaires⁴⁶. Сталось те, чого я більш усього боявся і більш усього не хотів. Що потім робилось на Україні, – Ви знаєте. Повстання Петлюри, бігство Скоропадського, Директорія, Укр[аїнська] Нар[одна] Респ[убліка], а в марті – Українська республіка Раковського. З цього часу я не мав ніякого зв'язку з тим урядом, якого я репрезентував в Болгарії, не знав, де він знаходиться, з кого складається, які його завдання щодо закордонної політики, навіть не знав, чи і взагалі він існує.

Моя сім'я залишилась в Одесі; я, відїзжаючи з Одеси, казав, що скоро кину свою службу в Болгарії і вернусь до Одеси, то й не забезпечив сім'ї, значить вона була без грошей і без хліба. Не міг я бути спокійним за її судьбу. А тут почав хворіть на серце, думав, що не виживу. Склад чиновників легачії був препаскудний, який тільки Саша міг підобрать: 2 соц[іал]-демократа, два самих обикновенних хулігана (Шелудько й Додул) і один провокатор Драгомирецький⁴⁷. Стрічав я на своєму вікові немало негодяїв, але такого негодя як Драгомирецький⁴⁸ – вперше тільки тут. Чиновник М[іністерства] В[нутрішніх] Д[ел] за часів Плеве⁴⁹, потім і при Штюрмері⁵⁰; активний член русько-галицького братства і секретар його. Права рука гр[афа] Бобринського⁵¹ по нищенню всього національного в Галичині в часи окупації і ген[ерал]-губ[ернатора] Бобринського, на вдивовижу аморальна персона, і от такий чоловік – старший секретар Українського посольства в Софії. Що він виробляв тут, я й переказать не можу. Щоб спасти себе від смерті, бо я дійшов було вже до крайнього нервового розстройства, я рішив кинуть все і пробираться в Одесу. В кінці серпня Одесу заняли добровольці і я поїхав до Царгорода, а звідти – до Одеси. Сім'ю свою знайшов в живих, але трохи пограбованою. Чотири місяці пробув в Одесі і все вишукував способу як-небудь довідаться, де ж то наш уряд знаходиться, щоб пробраться до його і побалакать з ним. Але це мені не вдалось. Їхати ризикував лише той, хто рішав покінчити з своїм життям. Ті безобразія, що творились на моїх очах, ясно вказували на те, що добровольців скоро замінять в Одесі большевики, і я готовився до виїзду і казав Мар[ії] Ал[ексіївні] і дітям, що неминуче треба виїздити. Але М[арія] Ал[ексіївна] заявила, що вона краще вмере на місці, чим блукатиме десь по заграницям.

Не можна ж було її одну залишати і рішили, що Галя і Оля остануться з нею, а я поїду з Валею. До посліднього дня я все гадав, що поїдемо всі, а потім рішив і сам остаться в Одесі. Але 24-ї вночі почалась стрільба і тривога по всьому місту, діти почали насильно мене випихать з дому і вранці 1920*, 25-ї я з Валею

* Рік дописаний рукою С. Чикаленка.

пішов пішки в порт. Якось випадково попав на англійський пароплав «Rio-Negro» і через пів години, як більшовики почали обстрілювати його з кулеметів, пароплав відрізав канат і посунувся з порту. Ночували на рейді. На другий день пішли. На пароплаві нас було більш 1500 чол[овік]. Тіснота, холод і грязь. Спати не можна було. Хворих сипняком оказалось 60 душ. Ні в Царгороді, ні в Греції, куди ми прибули на 10-й день, нас не прийняли. Спасибі сербам, дозволили їхати на їх територію і от на 12-й день з Солуні⁵² в товарних вагонах поїхали. Я так обезсилів, що даліше Ніша⁵³ їхати не міг уже і залишився в Ніші, де й проживав до сентября минулого року. В Сербії ще більша пустиня, чим в Болгарії.

В Ніші навіть фр[анцузьких] газет не можна дістати, а сербські про Україну і взагалі про Росію дуже мало писали. Відомости одержували ми тільки від приїзжаючих через Ніш з Криму врангелевських кур'єрів, котрі розказували, що там чудеса творяться і що от-от незабаром не тільки з Одеси виженуть більшовиків, але і в Москву можна буде їхати. Хоч я й не довіряв цим балачкам, а все ж гадалось, що з Криму можна буде обмінятися листами з Одесою, а може й визволить звідти сім'ю, і я рішив їхати в Севастополь. Ніде я стільки не переніс всякого мученія і ніде не бачив стільки мерзоти, як в Севастополі за часи свого проживання там. Одна кімната коштувала 150–200 тисяч рублів в місяць, дрова 4500 руб. пуд, обід 4000–5000 р. і т. д. Які гроші нужно було мати, щоб там прожити. На щастя, було що продавати і моя «дипломатична» одежа була моєю валютою. Візитний костюм продав за 700. 000 руб. і це на 20 днів хватило.

В другий раз напишу Вам, коли цікавиться, що в Севастополі робилось взагалі і щодо українства – зокрема. А тепер далі. Уже в перших числах листопада нужно було думати про втікача; але багацько людей не вірило цьому, були загіпнозіровані «пободами» Врангеля⁵⁴; в числі цих опинився і І. Г. Черниш, за що й поплатився: він не встиг виїхати з Криму, там і залишився. Нужно отдати справедливість Врангелю: справа втіканки у нього була поставлена найкраще, до неї він готувався ще за місяць до так зв[аної] «катастрофи», хоч і скривав цю підготовку. Але ж «генерали» для себе тільки готувались, а простим смертним все ж таки трудно було запобігти місце на пароплаві і мені удалось попасти на пароплав тільки завдяки М. М. Ханенкові⁵⁵, уповноваж[еному] Рос[ійського] Черв[оного] Хреста. Зо мною на тому ж таки пароплаві їхав і «Советник по Украинским делам при Правитель[стве] Юга Росії» І. М. Леонтович⁵⁶, котрий з Царгорода попав далі в Сербію. Нужно Вам сказати, що переїхати нам з однієї страни в другу надзвичайно трудно; стільки перешкод робить Антанта і стільки віз треба одержати і грошей на це витратити, що не дай Боже. З Царгорода приїхав до Софії і от з 12 грудня пр[ошлого] р[оку] живу тут. Діла ніякого і заробітку ніякого. Хотів з Леонтовичем і другими взяти клапчик землі і копати, щоб прохарчуватись, але не вдалось: то грошей нема, то всякі інші перешкоди. Валя поступила на місце гувернантки і заробляє дещо, а я тиняюсь без діла. Живу з того, що продаю «дипломатичну» одежу. Одержав недавно листа з Одеси від М[арії] А[лексіївни] і дітей; пишуть, що живі і мають пайок хліба, що вважають за велике щастя, а на обід (яч-суп і яч-каша) заробляють службою; розуміється, цього заробітку не вистачає і вони продають своє лохмоття. Оля співає в «Красном Факеле» (був[ший] Літ[ературно]-арт[истичний] клуб⁵⁷), за що одержує 5800 руб[лів] щомісячно, а Галя і М[арія] А[лексіївна] учителюють по 3600 руб[лів] в місяць. Хунт хліба стоїть 2000 руб[лів], а м'ясо – 3000 р[ублів].

Воду носять з Лонжерона, а дровця збирають по дачам. М[арія] А[лексіївна] перенесла два тіфа і тепер нікуди не годиться. Яюсь думав їхати до Австрії, щоб де-неб[удь] устроїться, але ж з листа Дмитра Івановича бачу, що там стільки голодного люду, як і тут, і заробітку теж ніякого. Кіло хліба тут стоїть теж $3\frac{1}{2}$ лева = $40\frac{1}{4}$ крон, а в Відні 120 кр[он], кімната тут – 500 лева = 5750 кр[он] в місяць, а там? Кіло мяса тут 24 лева = 276 крон, а там? Торік я чув, що Ви живете десь в Гуцульщині; чога ж Ви переїхали відтіль? Дуже радий би був дізнатись від Вас, як живете і що робите? Де Левко, Петрусь? Напишіть мені про всіх, кого тільки знаєте і кого я знав. Очевидно, справи наші добрі, коли два укр[аїнські] парламенти існують – в Відні і в Тарнові. Липа⁵⁸ і Шелухин. Приятелі і «соціалісти», с[оціалісти]-р[еволюціонери] і с[оціалісти]-с[амостійники]. Хотів би знати, які ваші прогнози на найближчу будучину України. В «Хліб[оробській] Укр[аїні]»⁵⁹ прочитав лист В. Липинського⁶⁰ «Трудова Укр[аїнська] монархія» – звучить здорово і в теорії – гарно, але ж чи можливо? Я ніколи не думав про таку монархію, ця ідея для мене нова і я ще не перетворив в собі, не передумав її і ніяк не можу цієї ідеї уявити собі без Варун-Секретів⁶¹, та Вішневських, генералів Рауперів, та графів Ігнатєвих⁶². А як Ви думаєте? Напишіть мені, що знаєте про повстання на Україні, чи мають вони певних провідників, чи об'єднується і з ким? Що чути про Скоропадського? Де і в якому стані тепер Петлюра? Чи існує те його військо? І хто керує ним? Пишіть заказним, бо прості пропадають на поchtі. Цілую Вас міцно, мій любий Єв[гене] Харл[амповичу].

Ф. Шульга]

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.», 6 арк. Рукопис, оригінал.

№ 6

16 квітня [19]21 р., м. Софія

Дорогий Євген Харлампович.

Спішу відповісти на вашого листа від 7-VI, котрого одержав два дні назад. З Варни ходять іноді пароплави в Одесу, возять відціля большевиків, був[ших] полонених. І от мені удалось послати туди листа і одержати відповідь. Марія Олекс[іївна] прислала мені листа з датою 5-III, де між іншим, пише дещо інтересне для Вас. Цитую буквально з її листа: «Приезжал Александр Федорович (мабуть Волошин⁶³) из Киева; он стал совсем дряхлым стариком, даже к нам на лестницу не мог подняться. Евг[ений] Харл[ампович] в Карлсбаде и Ю[лия] Н[иколаевна]⁶⁴, Галя⁶⁵ за границей, Лев куда то пропал, Петрусь после некоторых мытарств (очевидно, чрезвычайки) пристроился учителем в школе в Пирятине, Вита⁶⁶ в Галиции с мужем, а Мар[ия] Викт[оровна]⁶⁷ спокойно сидит в Кононовке⁶⁸». Нащот судьби Петруся можете, значить, успокоиться. Учителює.

З тією ж okazji я послав, крім листа, і гроші з самим надежним комуністом-болгариним, але грошей він не передав. А так як багацько біженців використовували цей випадок, щоб порятувати своїх близьких, і послати гроші хто тисячу левів, хто дві, а хто і десять, то таких посилок він назбрав не менш як на 50 000

левів, як що не більше, і нікому не передав; заробив, значить, 50. 000 л[евів] x 300 р[ублів] = 15. 000. 000 рублів. Я прикладався тільки на 1500 левів, с[е]б[то] = 450. 000 руб[лів].

Мар[ія] Ол[ексіївна] перенесла два тифа і тепер, пише, зовсім обезсиліла. Треба б вирятувати її і привезти сюди, та не знаю, як зробіть це; з Одеси не випускають навіть болгарських підданців. Галя і Оля служать і в той же час перша студіює медицину, а друга – співає в театрі, за що одержує максимум платні (вмісті з службою) 6000 руб[лів] на місяць, а Галя – 3000 р[ублів] вмісті з заробітками М[арії] О[лексіївни] получається 15 000 руб[лів] в міс[яць], чого при тамошній дорожнечі (хліб – 1200 руб[лів], м'ясо – 4000 р[ублів], дрова – 4000 р[ублів], сахар – 5000 р[ублів] і т. д.) не достачило б і на тиждень, якби вони не одержували пайка: хліб дають даром, а обід в комуністичних столових коштує 15 руб[лів]. Але і хліб, і обід такі погані, що приходиться прикуповувати харч, а для цього платні не хватає і вони продають всякий хлам, що ще залишився. Тим і живуть. А коли продавати вже нічого буде, тоді... тоді може й ми поїдемо туди. До Ваших «якщо» я б прибавив ще: «якщо люди порозумнішають і гуртом, спільними силами всіх – і українців, і росіян, і жидів, і соціалістів і монархістів, і селян, і горожан, і буржуїв і пролетарієв, силами всіх візьмуться бити большевиків, не дивлячись на те, до якої партії або нації хто належить і якої держави бажає, – то тоді тільки можна буде позбавитись від цієї пошесті. І Петлюра, і Скоропадський, і Врангель, і Махно, і хто там ще єсть, всі повинні об'єднатись за для досягнення однієї мети – нищення пошести, і коли цієї мети досягнуть, тоді хай спорять між собою, як устроїться державно. До того ж, поки всі йдуть ріжно, большевики будуть господарювати. Д. І. Дорошенко прислав мені, спасибі, дві книжки «Хліборобської України». З цікавістю прочитав лист п[ана] Липинського. Згожуюсь з ним в тім, що наша демократія обанкротилась. А хиба хлібоїди не обанкротились? Я наблюдав їх в Одесі в [19]19 році, і в Севастополі – торік. Вони гірш ніж соціалісти. І що то за «трудова монархія». Нехай буде просто монархія, нічого втирать комусь очки, хай буде і наслідственна, хоч це й чорт зна що, але ж гірше того, що зараз єсть, не буде ніколи, ні при якому монархові. А коли треба покликать якогось Варяга, то за чим же діло стало? Кличте одного з Карагеоргієвичей⁶⁹ Сербських – Георгія чи Павла. Хлопці вони гарні, хліборобського виховання і наші ж таки брати словяне. Тай Антанта нічого проти них не матиме, не так як про Василька Вишиваного⁷⁰. До Карагеоргієвичей треба взять десяток-другий і ріжних Пашичей або Весничей теж з Сербії, і добре буде. Серйозно кажу.

Вл[адимир] Мик[олайович] Леонт[ович] пішов служить за писаря та щотовода в одну хліборобську артіль Поморців, що оселилась недалеко від Софії на хуторі. Я теж хотів осісти на землю та злякався неврожаю, що передбачається в цім році тут. А проте мабуть прийдеться йти в найми кудись в чифлик (хутір), бо служби найти трудно, а жить дальше ні на що буде. Валя устроїлась гувернанткою і заробляє більше, чим проживає. Тяжко тільки дуже, мучиться бідна. Пишіть чаще, мій друже, тільки й радости, як одержиш листа від близьких. Привіт Юл[ії] Мик[олаївні].

Цілую Вас.

Ф. Шуль[ьга]

Що робиться на Україні? Чи не знаєте адреси Липи і Шелухина?*

Щоб прожити тут требається 1500 лева в місяць, що при курсі в 12 кр[он] австр[ійських] за 1 лев складає 18000 крон в місяць. Скільки у вас треба мати, щоб прожити місяць?***

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США, фонд С. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.», 2 арк. Рукопис, оригінал.

№ 7

12 травня [19]21 р., м. Софія

Вашого листа од 24. IV. [19]21, дорогий Євгене Харламповичу, одержав. За що лаєте мене «кадетом» та ще й «малоросом»? Ображаєте мене, мій друже. Я вже давно не кадет, з кінця [19]17 року. А щодо «малороса», то як розуміти це слово. Та й взагалі суть не в словах. Може воно й краще, що в мене залишилось трохи «малоросійства». І не дивно: в мене його було чимало колись. Ви знаєте мене з молододу, ще з тих часів, коли ми вперше зустрінулись в Харькові. Тоді я був народовольцем і, значить, космополітом по положенію, але ж, пригадайте, по природі був «малоросом»; а Ви в той час були «щирим українцем». З тих пір я значно посунувся в сторону «українства», а Ви залишились тим, чим були. Я еволюціонував, а Ви ні. Моя еволюція в сторону сознательного українства є наслідок пережитого й передуманого, а Ви невже спали ці 40 літ, а свій світогляд виробили в ті часи, як ще без штанів бігали і з тих пір нічого не перемінили в йому? Мої переконання коштують мені багацько життя; нічого мені даром не давалось і на віру нічого я не приймав, окрім народовольства і соціалізму. Але й соціалізм, що був у мене змолоду, я старався перевірити в практичному житті й за для нього устроїв вмісті з Степаном Мушкетом⁷¹ колонію переселенців з Лубенщини на Кавказі. Опікся й кинув. І тепер скажу Вам, мій любий, що моє «малоросійство» дає мені змогу бути більш об'єктивним в поніманні де-яких річей, ніж Вам, замерзломому в своїй «щирості». Роблячи таке признання, я певен, що Ви, мій любий, не образитесь на мене. Кажу Вам від щирого серця, і тільки Вам це скажу. В цей час, при сучасній політичній ситуації, моє малоросійство, однак, не заважає мені признати, що зараз ми повинні прагнуть до утворення своєї незалежної Української держави, і в цім я з Вами і зо всіма самостійниками цілком солідарізуюсь. Що ж до того, яким шляхом дійти до цього, то може ми й розійдемось. В своїх стремліннях Ви не видержуєте об'єктивности і забуваєте, що в реальних справах, особливо в реальній політиці, не забороняється обманювати других, але ні в яким разі не самого себе; а вдруге – треба досконально опіратись на дійсних, твердо з'ясованих і безперечно відомих фактах, а не гадках і не твердо проверених чутках. Мені здається, що Ви обманюєте самого себе і не опіраєтесь на дійсні факти. Ви кажете, що народ зрозумів вже, що росіяне гірше большевиків, і що він, народ, цілком поділяє Ваші думки про неза-

* Ці два речення дописано на першій сторінці листа у правому кутку.

*** Речення дописано на звороті першого аркуша, перпендикулярно до основного тексту.

лежність України, і що я тільки цього не розумію. Народ, кажете Ви, «бореться з більшовиками, а коли приходить Денікін, то він єднається з більшовиками проти Денікіна, бо розуміє, що більшовики менше зло із всіх росіян». Це, на мій погляд, свідчить про те, що й тих і другого він, народ, не хоче, бо й ті, і другі його грабують і казнять, не дають йому спокійно користуватися тим, що він, народ, сам награвив. Це знаменує про той хаос і анархію, котрі Ви бачите в Росії і не хочете бачити на Україні. Живучи торік коло 2-х місяців в Криму, а тепер маючи безпосередні вісти від очевидців того, що робиться на Україні, в районі Одеси, запевнюю Вас, що там панує тільки хаос і ніякого «розуміє» там немає. Убивають селяне комісарів, котрі забирають у них хліб і скот, а до того щоб «розуміть» себе українцем державником – народіві ще далеко. Щоб народ виховав національне українське співчуття, треба щоб утворилась Українська держава, бо «без своєї держави не може бути своєї нації» правдиво каже п. Липинський в своїх «Листах до Укр[аїнських]-Хліборобів»⁷². Своя державність буде викликати й виховувати співчуття і об'єднання всієї національності. У нас і досі не було своєї держави, або ж вона була на самий короткий мент, тому й національного самовизначення мало. Воно, нац[іональне] самовизн[ачення], існує тільки у інтелігенції, та й то не у всієї, а тільки де-якої – націоналістичної і ліберальної, а це в конешному шоті ще малувато. Щоб утворить свою державу, треба вигнати більшовиків. За для здійснення цієї цілі всі засоби треба вважати за добрі. Власними силами вигнати більшовиків ми не можемо; залишати їх надалі в нашій країні – значить зміцнювати їх становище за шот упадку народнього духу й його волі до боротьби. З цим треба поспішати. Кожний рік більшовицької навали веде нас назад від нашої мети, а не вперед. І я додержуюсь тієї думки, що треба входить в згоду з ким тільки можна, хоч з чортом, аби вигнати більшовиків. І з ворогами своїми можна, коли першорядні наші завдання ідентичні. Ви кажете – ні; нехай загинемо, а з росіянами вмісті не підемо. Це одна з самих найщирих і найвредних помилок наших. Грузини були більш національно свідомі, більше в масах волили до своєї національно-грузинської державности; досягли її – і шож дали? Де тепер Грузія? А вона також, як і Ви, не хотіла знать Росії, брикалась і ... загинула. Те саме станеться і з Польщею, не дивлячись на те, що її в інтересах ослаблення Росії, дуже підтримують французи й англійці. Про Латвію, Естонію, Литву, Білорусію – ці республіканські бульбочки на воді, я вже не кажу; вони зникають кожний час, коли більшовики цього захотять. З другого боку, уявіть собі, що сталося б, коли б з самого початку більшовицької навали і Фінляндія, і Латвія, і Литва, і Біла Русь, і Польща, і Україна, і Дон, і Кубань, і Терекаш, і Грузія, і Арменія, і Азербейджан, і Колчаковська Росія зговорились би вмісті бити більшовиків при умові потім ріжно йти, себто при умові після знищення більшовиків утворити кожна страна свою державність на принципі конфедерації, і спільними силами взялись би за цю справу. Я глибоко переконаний, що зараз Ви були б у Києві і правили б мін[істерством] хліборобства, або видавали б «Раду», а я сидів би в Одесі і занімався б чимсь іншим, чим зараз занімаюсь (касир в офіцерському зібранню за 900 л[евів] в міс[яць]). На се Ви відповісте мені, що з Денікінцями і Добровольцями, людьми по природі своїй паскудними, фактично не можна було б ні в чим погодитись, бо у них єсть один тільки політичний ідеал: «единая неделимая». Ну, якби росіяне не пристали до такої згоди,

то всі інші і зазначені країни вигнали б більшовиків в Росію і нехай би вона тоді сама справлялась з ними, а ми вкупі з другими все ж таки позбавились би них. Був момент – війна більшовиків з Польщею – коли легко було б позбавитись більшовиків. Для цього треба було перестати і полякам, і українцям, і грузінам бути шовіністами і вмiсті з росіянами бити большевицьку орду. Не зробили цього; «краще з більшовиками ніж з росіянам». Ну, от тепер чом же не йдете жити з більшовиками? На що ж тепер надіятись? Ви – на повстання. Я – ні. Повстання мали б велику вагу при озброєній базі, тоді, коли і Петлюра й Врангель були на своїх землях. А тепер? Надійтись на якесь чудо. Ленін, Троцький і К^о подохнуть, китайці підуть собі в Китай, курсанти й красноармейці перестануть бути більшовиками і на Україну прийде якийсь Варяг з дружиною. Ото й буде чудо. Тоді й ми підемо за свою рідну землю й почнемо опять самі між собою битись: партія з партією, клас з класом, «ширий українець» з «малоросом» і т. д., аж поки опять більшовики не поробляться нові, не придуть нові китайці і не виженуть нас з рідної землі. Тоді ми опять опинимось за кордоном, щоб там опять творити свою державу з Великою, Малою, Середньою і т. и. Радами, з 15 міністрами всяких справ і прочими благоглупостями.

Але щось буде ж далі? Мабуть так, але я не бачу ще, що воно именно буде. Мудрі політики кажуть, що большевизма ще не має, залишилися тільки більшовики; потім не стане й більшовиків і буде анархія. А з хаоса, з анархії щось таки народиться; монархісти вже передбачають монарха з якимсь Романовим на чолі, а республіканці – запевнюють що буде республіка. І монархісти й республіканці – це ми, інтелігенція. А простий нарід що думає? І чи він побажає нас – і щирих українців, і малоросов – слухати і чи не захоче він всіх нас послать к бісовій матері?

Я не згоджуюсь і з тим, що большевизма уже немає, він єсть, коли і взагалі коли неб[удь] був. Але нам не так страшний большевизм, як більшовики. А більшовики, й на думку мудрих політиків, ще існують і, я думаю, ще довго будуть у нас панувати. І чим довше вони будуть панувати, тим гірше буде для нашої країни і для нашої ідеї. І дуже велика помилка думати, що Україна, коли б сяк або инак вона позбавилась них, могла би спокійно зайнятися своїми внутрішніми справами, коли ці більшовики залишаться в Росії, Грузії і т. д. Може вона придбати спокій лише тоді, коли їх не буде ні на Україні, ні в Росії. Значить наш – України і Росії – спільний інтерес в тім, щоб ото всюди їх вигнать. Спільний інтерес логично викликає і спільної праці. Ви налякані тим, що добровольці, денікінці звірювали в той час, як прийшли у Київ. Я не оправдую їх, але скажу Вам, що теж саме робили й українці в Одесі і під Одесою; вони розстріляли 37 денікинських офіцерів за те лише, що вони денікінці були. Зло робить зло і помста – помсту. І коли практикувати відносно свого ворога тільки одну помсту, – добра ніколи не буде. Чоловічий вік не довгий; державний – довгий. Якщо Україна й збереться з силами утворити свою державу, то рано чи пізно й Росія стане на ноги; і все одно чи вона буде большевицька, совіцька, чи буржуазно-республіканська, чи монархистична, вона буде сусідкою України, і сусідкою величезною і могутньою. І коли ми відносно росіян будемо тільки ворогами то чого нам сподіватися від неї? Вона ж нас задавить. До речі – про монархію. Мені прислали з Відня книжку «Хліборобська України», з котрої я довідався про організацію, котра задалась метою сотворити на Україні «Трудову Монар-

хію», з монархом Скоропадським. З Вашого листа теж бачу, що й Ви гадаєте, що «тільки монарх зможе збудувати і оборонити від Москви нашу державу, і такий монарх, який буде ненавидить все московське...» Я також думаю, що в цей час тільки монарх зможе створити Українську державу, але чого ж в Відні думають, що таким монархом може бути Скоропадський? Невже він «так ненавидить все московитське»?

Знаєте що, мій любий Євгене Харл[амповичу], перестанемо бути шовіністами, а будьмо націоналістами–альтруїстами. «Эгоистичный націоналізм», пише Юзов в «Интел[лигенции] и народе»⁷³, – «проповедуемый нашими ретроgrадами, способен внести в нашу и европейскую жизнь только семена раздора и разложения. Подобно тому, как отдельные личности не могут руковод[ствоваться] только эгоист[ическими] наклонностями, а вносят в свои отношения к другим альтруистические принципы, – так и нации не должны и не могут руководств[оваться] только национальным эгоизмом. Истинный националізм требует уважения прав других наций, а не попрания их во имя своих хищнических поползновений». Це він пише про російський «хищнич[еский] націоналізм». Теж саме треба сказати й про український егоїстичний націоналізм.

Ну, тепер і я скажу – годі про це.

Сьогодні прочитав в газеті, що Петлюровський уряд з Польщі переїздить до Румунії. Вам там видніше і скажіть що це означає? Я теж хотів переїхати в Румунію, щоб поселившись де небув в Акермані або Бендерах, вишукать спосіб викрасти своїх з Одеси. Мацієвич⁷⁴ обіцяв виклопотати мені румунський дозвіл, але й досі нічого не зробив. Нічим тут жить, а здоровля вже немає. Трудної роботи на полі не можу вже робить, а лехкої не можна найти. І от зараз сижу в клубному кафе за касира і одержую 900 лева в місяць. Дуже неловко бувшому українському представникові в Болгарії сидіть між бутылками й пирогами, але вмірать з голоду теж не солодко. Довго я вагався, не хотів браться за таку роботу, просив Ніковського повернуть мені ті гроші, що я в свій час витратив з своїх власних коштів на харчування й допомогу українським старшинам, прибувши в [19]19 році з Румунії в Софію, щось біля 15000 л[евів]., але цей пан навіть не додержав простого прилічія, щоб написати, що, мов, немає грошей чи що. Сви́ня Ніковський. На 900 л[евів] жить не можна, трачу 1500 л[евів] і продаю свій гардероб, що колись справив для дипломат[ичного] представительства. Валя переїхала в Сербію до свого чоловіка і мабуть не вернеться. Погано самому. Невже прийдеться от так виїждать? Леонтович теж в поганому становищі знаходиться. Вступив він в хліборобську компанію з хорольських «українців», що висміюють все українське, але товку й поживи з цієї компанії ніякої. Сім'я його живе в Софії, а він на хуторі. Оля – славно дівчина – заробляє трохи і сьогодні я її устроїв в той же військовий клуб кельнершою, де вона легко заробить 2000–2500 лева в місяць і це тільки їй і спасає. У мене тут такої Олі немає і тому сам мушу бути чуть не кельнером.

Пишіть почаще. Інформуйте про те, що робиться в теперішніх українських сферах. Яку позицію займає Шелухин відносно Петлюри й «монархистів» українських. Привіт Юл[ії] Мик[олаївні] і бувайте здорові.

Ф. Шульга]

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.», 4 арк. Рукопис, оригінал.

№ 8*

26 червня [19]21 р., м. Софія.

Сердитий і неправий, а все ж мені дорогий Євгене Харлампович. Так вилаять, як Ви мене вилаяли, ніхто мене не лаяв. Вашого листа я вже давно одержав і не міг взятися за перо, щоб писати Вам. Тепер трохи одійшло і я опять пишу Вам. Не буду вступати в суперечки з Вами, та й нічого, бо по головному, по суті справи нашої мені нічого Вам возражать. А що Ви мене уподобляєте Гербелю і К^о (теперішньому Гербелю – злодійові, бо він прокрався, а не тодішньому, як я з ним працював і коли він був безумовно чесним чоловіком); що я з тих, що погубили Гетьманщину і т. д., і т. д., то це Ви, звичайно, «в запальчivosti і роздраженні» говорите. Це не правда. Нужно судить людей по їх подіям, а не по словам. Ви цього не робите, мій любий, і впадаєте і будете завше впадати в помилки. Я ніколи не кривив душою і нічого нечесного на своєму вікові не робив.

Як би коли прийшлося побачитися, то можеш б зговорились, а писати боюсь, не буду. Одно тільки скажу Вам: своїй рідній землі я бажаю добра не менш чим і Ви; за її добробут я справді не менш, а може й більш, чим і Ви. А розрадились ми в другому – в оцінках способів.

Тепер я хочу просити Вас зробити мені маленьку услугу: я одержав недавно від С. П. Шел[ухина] листа і зараз же відповів йому по адресі: Wien Kaltenleutgeben, Sanatorium prof. Winternitz, але сьогодні мій лист повернувся назад. Очевидно, його в санаторії зараз нема, кудись переїхав. Може Ви знаєте, де ж він тепер проживає, то будь ласка перешліть йому цю записочку, що при цім прикладаю, і одкриткою мене сповістіть.

Бувайте здорові і годі лаять мене.

Ваш

Ф. Шульга

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.», арк. 1, 5. Рукопис, оригінал.

№ 9

20 грудня [19]21 р., м. Софія

Дорогий Євген Харлампович.

Напевно Ви знаєте, хто такий і що воно таке професор Михайло Іванович Парашук⁷⁵. Він з'явився в Софію з повноваженням від д-ра Лукасевича⁷⁶, члена Міжнародного Червоного Хреста в Женеві організувати філію Українського Червоного Хреста в Болгарії. З цією метою звернувся він і до мене, щоб я допоміг йому в цій справі. Ідея хороша, але не знаючи що за людина цей Парашук, я боюсь, як би не встрянуть в яку мокру історію. Досить і того, що тут наробив з Червоним Хрестом «український посол» п[ан] Драгомірецький. Так от, будь ласка, якщо знаєте, що це за чоловік, то якнайскорше напишіть мені. Коли Ви власно його не знаєте, то може Ваші знайомі його знають, то розпитайте.

Володимир Мик[олайович] так поспішно виїхав, що я не встиг передати через його Вам і поклону. Де він, і що там робить?

* Разом із листом зберігся конверт із адресою: «Австрія. Österreich. Baden bei Wien. Hotel «Grüner Baum». Herrn E. Tschikalenko».

Друга українська персона, що відіграє тут роль, – це кооператор Павло С. Блажко, котрого ми тут теж не знаємо, а знати було б не тільки бажанно, а й необхідно, бо дуже великими міліонами він тут ворочає, правда, поки що язиком тільки. А болгари запитують, що за чоловік. Як живе і що поробляєте? Загубив адресу Шелухина і хотів би мати адресу О. Скорописа. Може напишете? Я один собі живу і дуже погано мені. Валя тягне мене в Сербію, де вона учителює в гімназії г. Крушеваца⁷⁷, але мене туди не тягне. Як Леонтовичі виїдуть відсіля, зовсім один залишусь. Не сердіться й пишіть. Бувайте здорові.

Архів-музей ім. Д. Антоновича УВАН у США, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.», 2 арк. Рукопис, оригінал.

¹ Чикаленко Є. Щоденник. 1907–1917. – К., 2011. – С. 177.

² Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; автори передм.: Н. Миронець, І. Старовойтенко; автор коментарів: І. Старовойтенко. – К., 2008. – С. 72–73.

³ Там само. – С. 343.

⁴ Лист А. Ніковського до Є. Чикаленка від 5 жовтня 1915 р. // Євген Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко, автори передм.: Ю. Середенко, І. Старовойтенко; автори коментарів: Ю. Середенко, І. Старовойтенко – К., 2010. – С. 309.

⁵ Чикаленко Євген. Щоденник (1918–1919). – К., 2011. – С. 97.

⁶ Там само. – С. 183.

⁷ Рада. – К., 1908. – 12 серпня. – № 184. – С. 1.

⁸ Лист Ф. Шульги до Є. Чикаленка від 7 серпня 1918 р. // ІР НБУВ, ф. 44, № 894.

⁹ УВАН, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.».

¹⁰ Там само.

¹¹ Лист Ф. Шульги до Є. Чикаленка від 16 квітня 1921 р. // УВАН, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.».

¹² Лист Ф. Шульги до Є. Чикаленка від 26 червня 1921 р. // УВАН. Архів-Музей ім. Д. Антоновича, фонд Є. Чикаленка (86), папка «Шульга Ф.».

¹³ Комаров Михайло Федорович (1844–1913) – український громадсько-політичний діяч, бібліограф, лексикограф, етнограф, видавець, публіцист. Випускник правничого відділення Харківського університету, працював адвокатом, з 1883 р. – нотаріусом в Умані, згодом – в Одесі. Член київської Старої Громади, Одеської громади, один із організаторів одеської «Просвіти», у 1906 р. – її голова.

¹⁴ Жебуньов Леонід Миколайович (1851–1919) – український громадсько-політичний діяч, публіцист. Один із засновників київської та полтавської «Просвіти», Українського клубу у Києві. З 1908 р. – член Об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Києві, активний діяч Полтавської громади, член УДП та ТУП. Публікував статті в журналах «Зоря», ЛНВ, «Рідний край», «Украинская жизнь», газеті «Рада».

¹⁵ «Рада» – перша щоденна українська газета Наддніпрянщини. Виходила у Києві в 1906–1914 рр. Її редакторами у різні роки були Ф. Матушевський, М. Павловський, А. Ніковський, видавцями та благодійниками – Є. Чикаленко, В. Смирненко, В. Леонтович. Серед постійних авторів – Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, П. Стебницький, А. Ніковський, М. Грушевський, С. Шелухин, С. Васильченко, Л. Жебуньов та ін. У газеті друкувалися публіцистичні, бібліографічні статті, літературні твори та ін.

¹⁶ Шелухин Сергій Павлович (1864–1938) – український громадсько-політичний діяч, історик, письменник, публіцист, адвокат. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Зробив кар'єру від помічника секретаря до голови Одеського окружного суду. Співробітник українських видань – «Рада», ЛНВ, «Українська хата», «Світло»,

«Украинская жизнь», одеських та галицьких часописів. З 1905 р. – член одеської «Просвіти». У 1917 р. – голова Українського революційного керівного комітету в Одесі, член Центральної Ради, генеральний суддя УНР, міністр судових справ в уряді В. Голубовича. За Гетьманату – член Державного Сенату і голова української делегації на мирних переговорах із РСФСР. З 1921 р. – в еміграції у Чехословаччині. Автор праць з історії українського права.

¹⁷ *Сфремов Сергій Олександрович* (1876–1939) – український громадсько-політичний діяч, літературознавець, публіцист, співробітник газети «Рада» та інших українських видань. Співзасновник Української радикальної партії (1905), активний діяч ТУП та УРДП. Один із засновників Центральної Ради, заступник її голови, член Малої Ради. З червня 1917 р. – голова УПСФ. У червні–серпні – генеральний секретар міжнаціональних справ. Один із фундаторів та організаторів газети «Нова рада». За радянської влади – академік та віце-президент ВУАН. У 1930 р. засуджений у справі СВУ, помер на засланні.

¹⁸ *Леонтович Володимир Миколайович* (1866–1933) – український громадсько-політичний діяч, письменник. Навчався у Лубенській та Прилуцькій гімназіях. У 1888 р. закінчив юридичний факультет Московського університету. З 1891 р. і до I світової війни – активний діяч земських установ на Полтавщині, меценат української науки та культури (фінансував газети «Громадська думка» та «Рада»). Член ТУП та Київської громади, співробітник журналів «Киевская старина» і «Літературно-науковий вісник». У 1917 р. – член ЦК УПСФ, від якої входив до Центральної Ради. У 1918 р. – міністр земельних справ Української Держави. З 1919 р. в еміграції, проживав у Софії, Берліні, Празі.

¹⁹ *Симиренко Василь Федорович* (1835–1915) – український громадський діяч, промисловець, інженер, меценат: впродовж 40 років регулярно частину своїх прибутків передавав на українські громадські та культурні цілі; на ці ж потреби заповів свій маєток вартістю 10 млн. крб. Матеріально підтримував журнали «Правда», «Киевская старина», антологію «Вік», газету «Рада», НТШ, УНТ тощо.

²⁰ *Матушевський Федір Павлович* (1869–1919) – український громадсько-політичний діяч, редактор, публіцист. Редактор газети «Громадська думка» (1906), співробітник «Киевской Старини», «Ради», «Украинской жизни», «Нової громади». Автор літературно-критичних статей про Т. Шевченка, А. Свидницького, В. Антоновича. Редактор кооперативного тижневика «Муравейник». Член УДРП, ТУП, УПСФ, входив до складу Центральної і Малої Рад. У 1919 р. призначений на посаду голови дипломатичної місії УНР до Греції, де невдовзі помер.

²¹ *Требинська Марія Миколаївна* (Євреїнова) – українська громадська діячка, письменниця, лікар. Родина Требинських жила в одному будинку з родиною Чикаленків і також брала активну участь у громадсько-культурному житті Києва: у їхній оселі збиралися відомі письменники, громадські діячі, влаштовувалися шевченківські вечори, журфікси.

²² *Чикаленко Левко Євгенович* (1888–1965) – український громадсько-політичний діяч, археолог, публіцист. Старший син Є. Чикаленка. У 1907 р. закінчив у Києві приватну гімназію. У 1907–1908 рр. навчався у Лозаннському університеті, з 1909 р. – у Петербурзькому, де спрацював під керівництвом проф. Ф. Вовка. У 1911 р. за політичну діяльність його виключено з університету і поновлено у 1913 р. У 1924 р. склав іспити на доктора філософських наук при Українському вільному університеті в Празі. З 1920 р. – в еміграції, жив у Тарнові, Празі; читав лекції з антропології, етнології та археології в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова. 1931 р. під його редакцією вийшла збірка документів «Соловецька каторга».

²³ *Луценко Іван Митрофанович* (1864–1919) – громадсько-політичний і військовий діяч, редактор-видавець, військовий лікар за фахом. Активний член товариств «Просвіта» і «Українська хата» в Одесі.

²⁴ *Маркс Никанор Олександрович* (1861–1921) – військовий діяч, археолог, історик, палеограф. Закінчив Олександрівське військове училище, Московський археологічний

інститут. Генерал-лейтенант російської армії, начальник штабу Одеської військової округи (1914–1917). Автор праці «Легенди Криму».

²⁵ *Стасюк Микола Миколайович* – український політичний, громадський і кооперативний діяч, родом із Катеринославщини. З 1903 р. навчався у Петербурзькому гірничому інституті, був членом місцевої Української студентської громади. Під час революції 1905–1907 рр. – організатор селянських спілок на Катеринославщині. У 1908–1912 рр. опублікував низку наукових праць з економіки України. З квітня 1917 р. – голова Української селянської спілки. Один із засновників Української Центральної Ради, член її Комітету (Малої Ради). З червня 1917 р. – генеральний секретар харчових справ. Після гетьманського перевороту повернувся до кооперативного руху. За часів Директорії УНР – начальник постачання Армії УНР. Деякий час перебував в еміграції. У 1920 р. повернувся в Україну, працював співробітником ВУАН.

²⁶ *Чикаленко Петро Євгенович* (1892–1928) – син С. Чикаленка. Учасник I світової війни. Потрапивши в полон, співпрацював з О. Скорописом-Йолтуховським в українських таборах у Німеччині (читав лекції). Разом із Є. Бачинським редагував друкований орган Союзу визволення України «La Revue Ukrainienne», що виходив у Лозанні французькою мовою, там же заснував українську книгарню. Під час української революції – секретар голови Генерального Секретаріату В. Винниченка. У 1918 р. призначений начальником міліції Канева, згодом – перший секретар посольства Української Держави в Туреччині. Після встановлення більшовицької влади залишився в Україні, працював у державних видавництвах, неодноразово заарештовувався. У 1928 р. йому інкримінували зв'язки з гетьманцями й вислали на Соловки. Помер по дорозі на каторгу в Курській пересильній тюрмі від зараження крові.

²⁷ Українські Установчі Збори – виборна законодавча установа, завданням якої було затвердити новий лад і встановити конституцію української держави. У I Універсалі УЦР проголошувала, що тільки Всенародні українські збори (сейм) мають право ухвалювати закони, які мають встановити порядок і лад в Україні. 12 жовтня 1917 р. УЦР ухвалила основи законопроекту про вибори до УУЗ і доручила Малій Раді затвердити закон та провести вибори. III Універсал призначав день виборів до УУЗ на 9 січня 1918 р., а день їх скликання – на 22 січня 1918 р., зазначаючи, що до скликання УУЗ законодавча влада належить УЦР. Вибори здійснювалися на основі загального, рівного, безпосереднього і таємного голосування, з дотриманням принципу пропорційного представництва.

²⁸ *Дорошенко Дмитро Іванович* (1882–1951) – український учений-історик, громадсько-політичний і державний діяч, журналіст. Був секретарем київської і заступником голови катеринославської «Просвіти», редактором катеринославського часопису «Дніпрові хвилі» (1910–1914), член ТУП, УРДП, УПСФ. Один із засновників Української Центральної Ради. У 1917 р. – крайовий комісар Тимчасового уряду в Галичині і Буковині, згодом – губернський комісар УЦР на Чернігівщині. Після гетьманського перевороту – міністр закордонних справ Української Держави. З 1919 р. – в еміграції. Професор українських вищих шкіл в ЧСР, Німеччині, Австрії і Польщі, автор близько тисячі праць з історії України, української культури й літератури.

²⁹ *Гаврилов М.* – урядовець Міністерства продовольства Української Держави, заступник міністра продовольства Ю. Соколовського.

³⁰ *Соколовський Юрій Юрійович* (1875–1922) – український політичний, державний і земський діяч. Народився на Полтавщині; завідував агрономічним відділом Полтавської губернії, один із засновників Спілки південних земств у справі переселення до Сибіру; член Російської конституційно-демократичної партії. З травня 1918 р. – міністр харчових справ Української Держави. Наприкінці 1918 р., разом з В. Прокоповичем і К. Мацієвичем їздив з дипломатичною місією Директорії до Румунії й Сербії. Пізніше виїхав на Північний Кавказ до армії А. Денікіна. Емігрував. Помер у Белграді.

³¹ *Чикаленко Іван Євгенович* (1902–1974) – молодший син С. Чикаленка. У 1918 р. закінчив реальне училище. Після завершення національно-визвольних змагань 1917–

1921 рр. залишився в Україні. У 1929 р. був заарештований і ув'язнений на 5 років. Після звільнення залишився на Далекому Сході, працював на різних посадах – від вільнонайманого робітника до начальника будівельної дільниці Байкало-Амурської магістралі. У 1946 р. повернувся до Києва.

³² *Скоропис-Йолтуховський Олександр Філаретович* (1880–1950) – український громадсько-політичний діяч, видавець, публіцист. Зять Є. Чикаленка. У 1917 р. виїхав до Німеччини, працював у таборах українських військовополонених. У 1918 р. репрезентував їхні інтереси на мирних переговорах у Брест-Литовську; один із організаторів дивізії синьожупанників. З березня 1918 р. – губерніяльний староста, представник УНР на землях Холмщини, Підляшшя і Волині. У грудні 1918 р. заарештований поляками, звільнений у 1920 р. В еміграції проживав у Берліні, де приєднався до Союзу українських хліборобів-державників; прихильник гетьмана П. Скоропадського та один з ідеологів українського монархізму.

³³ *Ніковський Андрій Васильович* (1885–1942) – громадсько-політичний діяч, публіцист, журналіст, мовознавець. Редактор газет «Рада» (1912, 1913–1914), «Нова Рада» (1917–1919), журналу «Основа» (1915). Автор публіцистичних статей, критичних нарисів, передмов до творів Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, Г. Квітки-Основ'яненка, упорядник «Українсько-російського словника» та ін. Після Лютневої революції – член Української Центральної та Малої рад, заступник голови УПСФ. У 1918 р. очолював опозиційний Гетьману Український національний союз. З травня 1920 р. – міністр закордонних справ Директорії УНР. В еміграції проживав у Польщі та Німеччині. В Україну повернувся у жовтні 1924 р.; працював в історико-філологічному відділі ВУАН. Засуджений за справою СВУ до 10 років позбавлення волі, які відбув на Соловках. Помер у блокадному Ленінграді.

³⁴ *Гербель Сергій Миколайович* (1856 – ?) – український політичний діяч часів гетьманату. До революції 1917 р. – губернатор у Харкові; влітку 1918 р. – міністр харчових справ у кабінеті Ф. Лизогуба, у листопаді–грудні 1918 р. – голова Ради міністрів УД і міністр земельних справ. У сер. грудня 1918 р. заарештований українською республіканською владою і ув'язнений у Лук'янівській в'язниці; звільнений у лютому 1919 р. З 1919 р. – в армії А. Денікіна, де був головноуповноваженим у харчових справах. У 1919 р. виїхав до Німеччини. Рік смерті невідомий.

³⁵ *В'язлов Андрій Григорович* (1862– 1919) – український політичний і громадський діяч, юрист. Депутат І Державної думи від Київської губернії в 1906 р. Член Української парламентської громади та Союзу автономістів, кадет. Член київської «Просвіти» і ТУП. У 1915 р. – уповноважений комітету Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. З березня 1917 р. – комісар Тимчасового уряду у Волинській губернії. З квітня 1918 р. – начальник головної тюремної управи з правами товариша народного міністра судових справ. В часи Гетьманату – сенатор, міністр юстиції (з 24 жовтня 1918 р.). У 1919 р. – голова управи Українського Червоного Хреста.

³⁶ *Чикаленко Петро Іванович* (?–1890) – дядько Є. Чикаленка, землевласник, поміщик с. Перешори на Херсонщині, депутат Херсонського дворянського депутатського зібрання.

³⁷ *Шульгин Олександр Якович* (1889–1960) – український політичний, громадський, культурний і науковий діяч. Член ТУП, УПСФ, дійсний член НТШ. У 1917 р. – член Центральної Ради, генеральний секретар міжнаціональних справ. У 1918 р. – посол УНР у Болгарії. У 1919–1920 рр. – член делегації УНР на мирній конференції в Парижі. З 1921 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Парижі. У 1923–1927 рр. жив у Празі, де працював професором УВУ і Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. У 1926 р. призначений міністром закордонних справ уряду УНР в екзилі; керував зовнішньою політикою УНР у 1926–1936, 1939–1940, 1945–1946 рр. У 1939–1940 рр. очолював екзильний уряд УНР.

³⁸ *Евфтимій Тирновський* (близько 1325 –близько 1403) – останній і найвідоміший патріарх Другого Болгарського царства, видатний письменник і книжник. Канонізований

як святий, його день пам'яті – 20 січня. Автор близько 15 творів – літургійних книг, похвальних слів, житій та послань.

³⁹ Див. посилання № 28.

⁴⁰ Тоді Є. Чикаленко жив у курортному містечку Бадені неподалік від Відня.

⁴¹ *Леонтович Юлія Володимирівна* (1876–1959) – дочка відомого філософа-позитивіста, письменника й етнографа В. Лесевича, дружина В. Леонтовича. Разом із чоловіком проживала в еміграції. Після його смерті проживала із сином Віктором, а згодом із дочкою Ольгою у Лондоні.

⁴² «Общее Дело» – літературно-політична тижнева газета російської еміграції, виходила у Парижі в 1918–1934 рр. Редактор-видавець – Л. Бурцев.

⁴³ Йдеться про Д. І. Дорошенка.

⁴⁴ Йдеться про «Грамоту Гетьмана Всієї України» П. Скоропадського від 14 листопада 1918 р., якою проголошувалася федерація з Росією та відставка другого гетьманського уряду. Головою третього уряду УД Гетьман призначив С. Гербеля, який опублікував «Декларацію нового кабінету», де висловив згоду на «відбудування єдиної Росії на федеративних основах з задержанням на Україні всіх прав на розвиток її державності й національної самобутності».

⁴⁵ Йдеться про «Записку 10-ти міністрів», подану 17 (4) жовтня 1918 р. голові гетьманського уряду Ф. Лизогубу від міністрів М. Василенка, Г. Афанас'єва, О. Ржепецького, С. Гербеля та ін. У ній політики закликали уряд переорієнтуватися у своїй зовнішній політиці на єдність із Росією: допомогти останній у відродженні власної державності та у боротьбі з більшовиками. Текст документа див.: *Чикаленко Є. Щоденник. (1918–1919).* – К.: Темпора, 2011. – С. 180–182.

⁴⁶ ...як *charge d'affaires*. – тобто, довіреному у справах.

⁴⁷ *Драгомирецький Василь* – український дипломат; секретар посольства УНР у Болгарії.

⁴⁸ Після відставки Ф. Шульги 6 вересня 1919 р. та його від'їзду із Софії до Криму керуючим справами посольства УНР в Болгарії призначено В. Драгомирецького, якого звинувачували у «русофільській політиці». Зокрема, про це заявив віденський часопис «Воля», якому В. Драгомирецький відповів своїм листом так: «Я не перечу, що за увесь час дуже важкого тут становища я може де в чому помилявся, але я ніколи не дозволив би собі знизитись до нікчемної ролі зрадника тому ділу, якому свято взявся служити. В справах службових, а особливо дипломатичних, я керуюсь виключно тільки наказами мого уряду, законним представником якого рахую Директорією і її голову отамана Петлюру. [...] Я не стою в числі визначних українських діячів, я простий шеренговий, але я гадаю і в цьому я певен, що українську справу в Болгарії веду гідно і що від українського уряду, коли він придивиться до моєї роботи ближче, я не зустріну ніякого докору. Рахуйте мене чим хочете, але зрадником тому ділу, якому взявся служити, я ніколи не був і не буду» (Воля. – 1920. – Т. 2. – Ч. 9. – 17 червня. – С. 392). На початку 1921 р. відомості про недобросовісність В. Драгомирецького отримав від Ф. Шульги і С. Петлюра, який у липні 1921 р. звернувся до міністра закордонних справ А. Ніковського із проханням перевірити інформацію та прийняти остаточне рішення щодо можливості перебування В. Драгомирецького на посаді дипломатичного представника УНР у Болгарії (Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали / Упор. та передмова В. Михальчука. – К., 1996. – С. 55–56).

⁴⁹ *Плеве В'ячеслав Костянтинович* (1846–1904) – російський державний діяч, у 1902 р. – міністр внутрішніх справ Російської імперії, шеф окремого корпусу жандармів (1902–1904).

⁵⁰ *Штюрмер Борис Володимирович* (1848 –1917) – російський державний діяч. У 1916 р. (з 20 січня до 10 листопада) був Головою Ради міністрів Російської Імперії, одночасно, до 7 липня того ж року був міністром внутрішніх справ, а потім міністром іноземних справ.

⁵¹ *Бобринський Георгій Олександрович* (1863–1928) – російський військовий і державний діяч. У 1914–1916 рр. під час окупації Галичини та Буковини – тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини. Проводив відверту антиукраїнську політику. Ініціатор циркулярів про припинення діяльності громадських організацій та заходів, спрямованих на русифікацію краю.

⁵² Солунь – слов'янська назва грецького міста Салоніки, розташованого на півночі Греції. З нього походили слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій – «солунські брати».

⁵³ Йдеться про Ніш – місто в Сербії, адміністративний, торговий та військовий центр. Розташоване на південному сході від Белграда на р. Нішава. Нині у місті розташована резиденція Митрополита Сербської Православної Церкви.

⁵⁴ *Врангель Петро Миколайович* (1878–1928) – російський військовий і політичний діяч, один із провідників Білого руху, генерал-лейтенант. У квітні 1920 р. прибув у Крим, змінивши А. Денікіна на посаді Головнокомандувача Збройних сил Півдня Росії. Після поразки емігрував у Королівство Сербів, Хорватів і Словенців. У березні 1921 р. створив «Русский совет», у 1924 р. – «Русский общевоинский союз». З 1927 р. проживав у Бельгії, де й помер.

⁵⁵ *Ханенко Михайло Михайлович* – український землевласник. Учасник Хліборобського конгресу (1918). 29 квітня–14 грудня 1918 р. виконував обов'язки господаря гетьманської резиденції. Емігрував у Польщу. Провідний діяч «Союзу хліборобів України» у Польщі, голова його управи.

⁵⁶ *Леонтович Іван Миколайович* (1860–1920-ті роки) – український громадський діяч, юрист. Навчався у Київському та Московському університетах. У 1893–1896 рр. – член Полтавської земської управи; у 1895–1902 рр. очолював Лубенську повітову земську управу. 12 років обирався губернським гласним. У 1906–1911 рр. – представник Полтавського земства у Державній Раді. Після революції емігрував у Чехословаччину.

⁵⁷ Йдеться про Одеський літературно-артистичний клуб, що існував в Одесі у 1909–1920 рр. Фактично виник на основі літературно-артистичного товариства, закритого у 1905 р. Об'єднував професійних музикантів, артистів, художників. Змістом його діяльності було проведення літературно-мистецьких та музично-інструментальних вечорів. До клубу мали право вступати особи обох статей, крім учнів, студентів, військових нижчого рангу, всі члени поділялися на почесних і дійсних. Найвідомішими членами клубу були М. Багров, М. Ізмайлов, В. Малишевський, Ф. Миронович, О. Ціновський, К. Дерібас, І. Александровський та ін. У різний час розміщувався у будинках на вулицях: Садова, 18; Ланжеронівська, 28; Кондратенка, 14, 25 та ін.

⁵⁸ *Липа Іван Львович* (1865–1923) – український громадсько-політичний діяч, письменник, за фахом лікар. Навчався на медичному факультеті Харківського та Казанського університетів. Один із засновників Братства тарасівців (1892). У 1902–1918 рр. жив в Одесі, де займався лікарською практикою. Організував видавництво «Одеська літературна спілка», з 1905 р. видавав альманах «Багаття», активно публікувався в українських часописах «Діло», «Народ», «Правда», «Буковина», «Зоря», «Літературно-науковий вісник», «Українська хата» й ін. Тісно співпрацював з одеською «Просвітою» і Одеським літературним товариством. У 1917 р. призначений українським комісаром Одеси. З 1919 р. належав до Української партії соціалістів-самостійників, входив до складу її ЦК.

⁵⁹ «Хліборобська Україна» – неперіодичний друкований орган Українського союзу хліборобів-державників (УСХД). Видавався у Відні у 1920–1925 рр. під редакцією В. Липинського. У ньому опубліковано твори В. Липинського («Листи до братів-хліборобів», «Покликання «варягів» чи організація хліборобів»), статті Д. Дорошенка, М. Кочубея, Д. Олячнина, О. Скорописа-Йолтуховського, М. Тимофієва, С. Томашівського та ін.

⁶⁰ *Липинський В'ячеслав (Вацлав) Казимирович* (1882–1931) – український політичний діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму. Один із організаторів Української демократично-хліборобської партії. В часи Гетьманату – посол Української Держави в Австро-Угорщині.

⁶¹ Йдеться про *Варуна-Секрета Сергія Тимофійовича* – державного діяча, поміщика. До революції був головою Херсонської губернської земської управи, членом Державної Думи. За Гетьманату – товаришем міністра внутрішніх справ.

⁶² Йдеться про представників відомого дворянського роду *Ігнат'євих*. Микола Павлович Ігнат'єв – російський генерал та дипломат, посол у Константинополі, міністр внутрішніх справ Російської імперії (1881–1882). Син Миколи Ігнат'єва – Володимир загинув у 26-річному віці у Цусімській битві; сини Павло та Олексій були київськими губернаторами. Павло був останнім міністром освіти за правління Миколи II. Його внук – Георгій Павлович (Джордж) Ігнат'єв став канадським дипломатом, а його правнук Майкл Ігнат'єв – канадським політиком.

⁶³ *Волошин (Волошинов) Олександр Федорович* (1855–1933) – український громадський і земський діяч. Член київської Старої Громади, ТУП, київського товариства «Прогрес», голова його видавничого фонду. Один із засновників УЦР, участі у роботі якої фактично не брав, зважаючи на обраний нею радикальний соціалістичний курс.

⁶⁴ *Садик Юлія Миколаївна* (1888–1928) – дружина Є. Чикаленка (з 1909 р., у громадянському шлюбі), після революції викладала німецьку мову у Київській гімназії; у 1920 р. емігрувала за кордон.

⁶⁵ *Чикаленко-Келлер Ганна Євгенівна* (1885–1964) – українська громадська діячка, науковець, перекладач, дочка Є. Чикаленка. Навчалася у Львові, Лозанні та Женеві, з 1909 р. навчалася у Великобританії. У 1914 р. закінчила історично-мовознавчий факультет Единбурзького університету. Свої переклади публікувала в «Раді» та ЛНВ. Після революції працювала педагогом, у 1918 р. виїхала з дипломатичною місією до Швейцарії. Одна із ініціаторів заснування Української жіночої національної ради (Кам'янець-Подільський, 1920 р.) та «Союзу українок» (США, 1925 р.), учасниця багатьох міжнародних конгресів. У 1930-і рр. співпрацювала з ЛНВ, де опублікувала спогади про батька та низку перекладів художніх творів. У 1931–1949 рр. працювала в університетській бібліотеці у Тюбінгені (Німеччина), де віднайшла один з двох відомих першодруків Ю. Дрогобича.

⁶⁶ *Чикаленко (Скоропис-Йолтуховська) Вікторія Євгенівна* (1887–1964) – українська громадська діячка, перекладач, дочка Є. Чикаленка, дружина О. Скорописа-Йолтуховського. Закінчила Міланську академію мистецтв. Проживала в еміграції у Німеччині разом із чоловіком та сином. Переклала на російську та німецьку мови низку творів М. Костомарова, П. Куліша, А. Стороженка, підготувала серію казок для дітей з природознавства.

⁶⁷ *Чикаленко Марія Вікторівна* (1863?–1933) – українська громадська діячка, голова Бестужевських курсів у Києві та Жіночої Громади, дружина Є. Чикаленка. У 1920-ті рр. працювала вчителькою німецької мови у с. Кононівка. Останні роки життя прожила в Києві разом із родиною сина Івана.

⁶⁸ Йдеться про с. Кононівка – тоді Пирятинського повіту Полтавської губернії, нині – Драбівського району Черкаської області. У 1899 р. там Є. Чикаленко купив маєток із землею у дочки В. Лукашевича. У Кононівці гостювали відомі українські митці та громадські діячі – М. Коцюбинський, С. Єфремов, П. Стебницький, М. Лисенко та ін.

⁶⁹ *Карагеорґієвичі* – князівська (в 1808–1813, 1842–1858), королівська династія (у 1903–1918) в Сербії, у 1918–1929 рр. – у Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців, у 1929–1945 (фактично до 1941 року) – в Югославії. Династію заснував Карагеорґій. 29 листопада 1945 р. Установчі збори Югославії, проголосивши країну республікою, ліквідували монархію.

⁷⁰ *Вишиваний Василь* (Габсбург-Льотрінген Вільгельм) (1895–1948) – австрійський архикнязь, племінник Карла I, останнього імператора Австро-Угорщини. Послідовний прихильник українського національного відродження. У роки I світової війни тісно співпрацював з галицьким політичним проводом. У 1918 р. очолив австрійську армійську групу в Україні, до якої увійшов патронований ним легіон УСС. Висувався як кандидат на голову Української держави. У 1919 р. отримав звання полковника Армії УНР і був

призначений начальником відділу закордонних зв'язків головного управління Генерального Штабу. У 1921 р. очолив Тимчасову управу Українського національного вільнокозацького товариства. Підтримував контакти із П. Скоропадським, В. Липинським. У роки II світової війни співпрацював з українським підпіллям і французьким Рухом Опору. У серпні 1947 р. захоплений радянськими спецслужбами у Відні і засуджений до 25 років позбавлення волі. Помер 18 серпня 1948 . у лікарні Лук'янівської в'язниці (Київ).

⁷¹ *Мушкет Степан Осипович* (1856–?) – учасник революційного руху 1880-х рр. За поширення прокламаційної літератури був заарештований та відправлений жити під наглядом поліції у рідне село Денисовку на Полтавщині, де займався землеробством.

⁷² Йдеться про відому політологічну працю В. Липинського «Листи до братів-хліборобів», що вперше була опублікована у друкованому органі УСХД – журналі «Хліборобська Україна» (1920–1925). Окремим виданням вийшла у 1926 р. у Відні. Перевидана видавництвом «Булава» у Нью-Йорку в 1954 р. Наукове видання здійснене у Києві у 1995 р. заходами Інституту східноєвропейських досліджень НАН України та Східноєвропейського дослідного інституту ім В. Липинського у Філадельфії (США).

⁷³ Йдеться про працю відомого ідеолога російського народництва *Кабліца Й.* (Юзова Й.) «Интеллигенция и народ в общественной жизни России» (СПб, 1886).

⁷⁴ *Мацієвич Кость Адриянович* (1873–1942) – український громадсько-політичний діяч, дипломат, вчений-агроном. Займав посаду товариша міністра земельних справ УНР, працював над проектом земельної реформи в Україні. У 1919 р. – міністр закордонних справ у кабінеті С. Остапенка, у 1919–1923 рр. – голова дипломатичної місії УНР в Румунії, з 1923 р. проживав у Чехословаччині.

⁷⁵ *Парацук Михайло Іванович* (1878–1963) – український громадський діяч, скульптор. Навчався у Краківській та Віденській академіях мистецтв. Активний член Союзу визволення України у роки I світової війни. У 1920–1921 рр. – секретар, голова Дипломатичної місії УНР в Естонії, згодом дипломатичний представник УНР у Литві. З 1921 р. жив у Болгарії. Керівник низки українських емігрантських організацій. Автор численних архітектурних споруд і скульптур. Мав болгарські державні нагороди.

⁷⁶ *Лукашевич Євмен Кирилович* (1871–1929) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, редактор, лікар за фахом. Навчався в українських гімназіях Тернополя та Львова. Брав активну участь в учнівських українських гуртках. Після революції – співорганізатор Головної санітарної управи, Українського Червоного Хреста, Першого лікарського українського з'їзду. Редактор першого часопису українських лікарів – «Українські медичні вісти». У кінці 1918 р. призначений послом у Швейцарію. З 1920 р. – товариш міністра закордонних справ УНР в уряді В. Прокоповича. У 1920 р. переїхав до Тарнова, де виконував обов'язки міністра здоров'я, працював над проектами боротьби з епідеміями в Україні. З 1921 р. на власні кошти видавав щоденну газету «Українська трибуна». З 1922 р. займався приватною лікарською практикою у Варшаві. Дійсний член НТШ у Львові, лікарських товариств у Києві, Львові, Празі.

⁷⁷ Йдеться про гімназію у сербському м. Крушевац. У середні віки було столицею Сербії. До 1833 р. перебувало під владою Османської імперії. Ця гімназія – один із найбільш популярних навчальних закладів у Сербії. Серед її випускників – письменник М. Булатович, учений О. Младенович, патріарх Сербської православної церкви Герман та ін.

Юлія Горбач

**ЛИСТУВАННЯ АНДРІЯ НІКОВСЬКОГО
З ОЛЕКСАНДРОМ ОЛЕСЕМ (1907–1915)**

У публікації подано взаємне листування відомого українського громадсько-політичного діяча, літературного критика та публіциста Андрія Ніковського з видатним українським поетом і драматургом Олександром Олесем за період 1907–1915 рр. У центрі уваги кореспондентів – творчість самого О. Олеса, реферати та критичні рецензії А. Ніковського на твори багатьох українських письменників, поетів та драматургів того часу, їхнє бачення майбутнього української літератури.

Ключові слова: А. Ніковський, О. Олес, листування, видання, поезія.

Публикуется переписка известного украинского общественно-политического деятеля, литературного критика и публициста Андрея Никовского с известным украинским поэтом и драматургом Александром Олесем за период 1907–1915 гг. В центре внимания корреспондентов – творчество самого О. Олеса, рефераты и критические рецензии А. Никовского на произведения многих украинских писателей, поэтов и драматургов того времени, их видение будущего украинской литературы.

Ключевые слова: А. Никовский, А. Олес, переписка, издания, поэзия.

The publication presents the letters from the famous Ukrainian public and political figure, literary critic and publicist Andrii Nikovs'kyi to the famous Ukrainian poet and dramatist O. Oles' (1907–1915). Correspondents' concern focuses at literary work of O. Oles', summaries and critical articles of A. Nikovs'kyi on works of many Ukrainian writers, poets and dramatists of that time, their vision of future processes in the development of the Ukrainian literature.

Key words: A. Nikovs'ky, O. Oles', the correspondence, publications, poetry.

Епістолярний діалог на початку ХХ ст. був загальноприйнятим способом спілкування між відомими українськими громадсько-політичними та культурними діячами, видавцями та меценатами. Його цінність полягає у неповторному відтворенні життєвого шляху та творчої діяльності кореспондентів, їхніх стосунків між собою та з іншими, як правило, не менш відомими українцями. Листи правдиво діляться з нами тим, про що їх автори вже ніколи не зможуть розповісти. Вони є наче «живими» свідками багатьох подій тієї епохи, коли їх було написано, та важливими носіями інформації про неї.

Запропоноване читачеві листування відомого українського громадсько-політичного діяча, літературного критика та публіциста А. Ніковського (1885–1942) з видатним поетом і драматургом О. Олесем (1878–1944) є одним із яскравих прикладів епістолярію початку минулого століття. Воно охоплює період із 1907 р. по 1915 р. і загалом налічує 34 листи, виявлені у фондах № XV та № 226 Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Вони написані чорним

© Юлія Горбач, 2012

або синім чорнилом від руки на звичайному папері, за винятком одного – від 22 лютого 1912 р., в якому подано адресу редакції «Літературно-наукового вістника». Серед них є також декілька листівок.

Тон написаних листів – дружній, довірливий і свідчить про те, що адресати перебували у добрих стосунках. Пишучи один до одного, А. Ніковський та О. Олесь спершу вживають досить офіційне звернення «вельмишановний добродію», а потім воно змінилося на «вельмишановний», «шановний», «дорогий», «коханий товаришу». Серед тем, письмово обговорюваних, – творчість самого О. Олеся, реферати та критичні рецензії А. Ніковського на твори багатьох уже відомих, а також молодих українських письменників, поетів та драматургів того часу (О. Олеся, І. Франка, М. Старицького, О. Кобилянської, Г. Хоткевича, Г. Чупринки, Х. Алчевської та ін.), їхнє бачення майбутніх процесів у розвитку української літератури. З листів можна довідатися і про деякі подробиці з особистого життя кореспондентів, їхні стосунки з іншими відомими сучасниками та пересічними громадянами, літературні та мистецькі смаки тощо.

Подані нижче листи є інформаційно насиченими, разом з тим, крізь багату палітру різних подій та сюжетів, викладених у них, червоною ниткою проступає особисте захоплення А. Ніковського творчістю О. Олеся. Останнього А. Ніковський вважав «самобутнім і неповторним поетом, у віршах якого читач не знайде переспівів, переробок чи запозичень»¹. Він часто порівнював творчість О. Олеся із творчістю І. Франка і стверджував, що вірші останнього дуже поступаються і змістом, і формою гармонійній та змістовній поезії О. Олеся. Про твори поета, які справили на нього особливо сильне враження, він писав статті, рецензії та критичні огляди.

А. Ніковський сприяв також всебічній популяризації творчості українського поета, якому, на його думку, не було рівних у новій українській літературі. Він намагався познайомити з творами О. Олеся і українську інтелігенцію, і простий народ, у зв'язку з чим переймався високою ціною на першу збірку поезій автора та переконував останнього у необхідності видати листівку з портретом та короткою розповіддю про творчість. О. Олесь, у свою чергу, не дуже схвально ставився до таких наполегливих намірів А. Ніковського популяризувати його персону. Це можна пояснити як природною скромністю поета, так і його невпевненістю у собі: «Видавати портрет варто тільки тих, чия душа зацікавила собою суспільство»². Непросте життя О. Олеся у той період зводилося до пошуків прийнятної заробітку та безрезультатного оббивання порогів різних видавництв; морально виснажлива робота ветеринарного лікаря на київських скотобійнях змушували його думати не про популяризацію свого прізвища і творів, а про повсякденніші речі та про те, як пережити черговий день під «божевільний концерт конаючих» тварин.

Як видно з листів, О. Олесь був людиною настрою і те, що одного дня він категорично не визнавав і заперечував, наступного, будучи в доброму гуморі, міг сприймати зовсім інакше та кардинально змінював

свою думку: «Хочу скористатись своїм божевільним настроєм і дати згоду на надрукування моєї фотографії на картках»³.

У листах кореспондентів часто згадується І. Франко – А. Ніковський та О. Олесь обговорювали його творчість як поета, прозаїка й літературного критика. Виходячи з написаного в листах, можна стверджувати, що на відміну від О. Олеся, який мав тонку та вразливу натуру і дуже переймався критикою своїх творів із боку досвідченого та всенародно визнаного І. Франка, А. Ніковський, будучи ще дуже молодим, зважувався не лише необгрунтовано критикувати поетичні здібності останнього, а й не визнавав його як критика та звинувачував у заздрощах «перед новою й оригінальною [поетичною] силою».

Не менш критично ставився А. Ніковський і до творчості письменника та драматурга М. Кропивницького, якого безапеляційно називав «не більше, ніж сухим сучком в сучасній літературі, котрому давно вже пора одпасти і здати в архив свій трафарет для писання драматичних творів»⁴. Така характеристика М. Кропивницького очевидно була пов'язана із власними новаторськими поглядами на тогочасну українську літературу та поезію, що, як він вважав, повинні демонструвати індивідуальний стиль кожного окремого автора, його самостійність у виборі сюжету та форми написання твору.

Іншим було ставлення А. Ніковського до творчості В. Самійленка, про що також можна довідатися з епістолярію. Прочитавши збірку віршів поета «Україні», він дещо розчаровано ділився з О. Олесем своїми враженнями від неї: «ціла велика хмара неслась по небу на суху і бідну Україну; гримів грім далекий, як регіт когось, сяла блискавка, як гнів Божий, все зітхало і чекало дощу і бурі. Аж ось – хмара повернула круто вбік, зачіпила тільки крилом Україну, побризкала трошки землю і зникла кудись – далеко, може на віки»⁵. Визнаючи безперечний талант та чесність В. Самійленка, його працелюбство та наявність усіх задатків, щоб посісти високе місце в українській літературі, він з жалем писав про життєві обставини, які стали цьому на заваді, а саме – неможливість займатися виключно творчою діяльністю, невміння спрямувати свої здібності у правильному напрямку, негідне оточення поета, яке хвалило його слабші твори та не помічало справжніх шедеврів.

Скільки тривало листування між двома відомими українцями та з якого часу вони були знайомі, точно сказати важко. Виявлений і поданий нижче епістолярій датує початок їхнього спілкування січнем 1907 р., коли А. Ніковський, виконуючи обов'язки книгаря одеської «Просвіти», повідомив О. Олеся, що книгарня товариства отримала для продажу 135 примірників його першої збірки поезій «З журбою радість обнялась». Останній із виявлених листів – лист О. Олеся – належить до 1915 р.

Серед дослідників, які вивчали та частково опублікували листування А. Ніковського з О. Олесем, є усього декілька прізвищ – Неврлий М. О.⁶, Лисенко І. М.⁷ та Середенко Ю. В.⁸ Це пояснюється тим, що на відміну від О. Олеся, життя та творча спадщина якого почали вивчатися дослідниками ще за його життя⁹, ім'я А. Ніковського як українського національного

діяча, одного із засновників і керівників Центральної Ради, тривалий час замовчувалося і його громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність почали вивчатися з відновленням незалежності України¹⁰.

У публікації листів упорядник намагався зберегти особливості авторського написання, без втручання в правопис і лексику. Авторські підкреслення виділено курсивом. Мінімальні правки внесено в пунктуацію. Скорочення розкрито у квадратних дужках. Помітки упорядника подано курсивом у круглих дужках. Нерозбірливо написані слова позначено [...]. Про сюжети, осіб та видання, які згадуються у листах, детальніше зазначено у коментарях.

¹ *Василько Ан.* Бібліографія. [Рец. на кн.]: Іван Франко. Учитель: Комедія в трьох діях. – К., 1911. – С. 76 // Рада. – 1910. – № 285. – 16 дек. (29 груд.). – С. 3.

² ІР НБУВ, ф. 226, № 168.

³ Там само, № 169.

⁴ ІР НБУВ, ф. XV, № 2036.

⁵ ІР НБУВ, ф. 226, № 166.

⁶ *Неврлий М. О.* Олександр Олесь: життя і творчість. – К., 1994. – 173 с.

⁷ Поет з душою вогняною. Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах / упоряд., передм. та прим. І. М. Лисенко. – К., 1999. – 222 с.

⁸ *Середенко Ю. В.* Творча спадщина А. В. Ніковського як джерело дослідження громадсько-політичного та культурного життя України першої третини ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008. – 20 с.

⁹ *Миропільський [Зайкін] В. О.* Олесь. З приводу 30-ліття його літературної творчості (1903–1933) // Дзвони. – Львів, 1933. – № 1. – С. 24–33; *Лащенко Г.* Поетичний шлях Олеся // Пороги. – Буенос-Айрес, 1956. – Ч. 72/75. – С. 27–35; *Адаменко А.* Архів О. Олеся (Кандиби) // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К., 1962. – С. 19–28; *Вергун І.* Сім'я Олесів у Ржевніцях (1927–1935 рр.) // Визвольний шлях. – 1975. – № 3. – С. 373–375; *Денисюк І.* Невідомі матеріали зі спадщини Олександра Олеся // Українське літературознавство. – 1990. – Вип. 55. – С. 139–142; *Лисенко Н.* З еміграційного архіву О. Олеся // Хроніка-2000. – К., 1999. – С. 51–69; *Вона ж. О.* Олесь. Опис фонду // Спадщина. Літературне джерелознавство. – К., 2007. – Т. 3. – С. 374–438 та ін.

¹⁰ *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: біографічний довідник. – К., 1996. – 254 с.; *Никанорова О.* Ніковський // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 114. – С. 8–9; *Веденєєв Д., Шевченко С.* Комісар Києва, який став міністром УНР // Українські Соловки. – К., 2001. – С. 127–132; *Горбатюк М.* Андрій Ніковський – редактор газети «Нова Рада» // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-у ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 150–159; *Середенко Ю.* Джерельне значення публікацій Андрія Ніковського в газеті «Рада» // Історичні засади українознавства: зб. наук. пр. / НДІУ. – К., 2007. – Т. 16. – С. 200–208.

№ 1

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

23 січня 1907 р.

Вельмишановний добродію!

20 січня одержали від Вас 135 примірників Вашої книжки¹. На мою думку така сила книжок у нас не розійдеться. За послідні два роки публіка привикла більше до дешевеньких книжечок, а особливо у нас в «Про-

світі»², яка складається переважно з середніх верств суспільства та робочих. Приходиться дуже жалкувати, що книжка Ваша видана так, що її матимуть небагато людей³. А зміст її переважно такий, що було-б дуже бажано, щоб читали і прості люде. Я, власне, остільки захопився Вашими творами, що маю на думці прочитати реферат про Ваші твори. Реферат призначено на 3-є лютого. Тим-то й я звертаюся тепер до Вас – допомогти мені в цій справі і надіслати мені де-які автобіографічні відомости, бо вони необхідні для реферата; мені здається, що одного тільки критичного нарису буде мало. Окрім того, після реферата хочу написати рецензію на Ваші твори.

Все це мені хочеться зробити через те, що вірші Ваші страшенно подобаються мені і в новій українській поезії я не можу назвати їм рівних. Окрім того, я як книгарь т[оварист]ва «Просвіта», дивлюсь на мій реферат і з практичного боку: книга Ваша буде розходитись в більшім числі, ніж тепер. От через все це я дуже і дуже прошу Вас, шановний авторе, допомогти мені в тім, щоб реферат вийшов докладнішим.

Сподіваюся, що Ви мені не одмовите в моім проханні і пришлете матеріал не пізніше як 30–31 січня.

Поважаючий Вас і повсякчас готовий до послуг

Секретарь Т[оварист]ва

Ан[дрій] Ніковський

Р. С. Книгу Вашу ми приймаєм на комісію і здамо на комісію також і в одеські книгарні по 10 прим[ірників].

Ан[дрій] Ніковський

Пишіть, будь-ласка, по адресі:

Одеса, Софійська, 30.

«Просвіта», для А. Ніковського*.

ІР НБУВ, ф. XV, № 2023, арк. 1, 2. Автограф чорним чорнилом.

№ 2

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

16 березня 1907 р., м. Одеса

Вельмишановний добродію!

Реферат про Ваш збірник я читав 10-го лютого і кажуть, що це був самий кращий зо всіх моїх рефератів в «Просвіті». Насамперед я спромігся, щоб всі декляматори в той вечір читали виключно вірші з Вашого збірника. І це мало своє значіння: більшість кращих річей була прочитана в оден вечір і це сприяло тому, щоб уявлення про нового поета було досить повним.

На реферат я свій дивився так: не час ще говорити певного слова про нового поета, але треба звернути увагу публичности, треба мало ос-

* На звороті олівцем написано, найвірогідніше, рукою О. Олеся:

Невже квітки твоїх очей

Ніколи не зов'януть?!

Адже ж вмирає все, й вони повинні вмерти!

віченим людям вказати найголовніші риси напряму і талану поета. На мою думку, це дуже велика помилка, що ціна збірника така висока; можна було видати далеко дешевше і простіше: треба щоб читали Ваші поезії й прості люде – я давав для спроби декільком робочим і на їх робить таке-ж вражіння і також подобається Ваша поезія, як і інтелігентам.

Реферат мій не надішлю Вам; бо він зложений конспективно і призначався не для читання, але я по нім оповідав і користувався ним, як схемою. Проте визначу план його, головні пункти:

«О. Олесь – новий український поет!»

Історія нового українського письменства, власне поезії, за послідні 7–8 років. Декадентський напрям. Представники його: Г. Хоткевич, О. Кобилянська і інші. Зразки їх творів. «Надхмарна» поезія. Весь всесвіт обертається коло одної людини і піднесення, і поширення образу і змісту людини до надзвичайної міри. Усунення від «щоденної, бруталної» юрби і життя тільки серед своїх почувань. Ненатуральність більшости творів сього напряму, незрозумілість, і здебільшого відсутність змісту: стремління до естетичности переходить міру і робиться зрозумілим хіба тільки самим авторам. Висновок такий: *Поезія небагатьох і з нашого погляду без змісту.*

Другий тип українського поета сучасного. Поет-публіцист. Проза і незахована тенденція в віршах. Прикладом може бути І. Франко. Чудовий публіцист і видатний вчений – в своїх віршах пне наперед тенденцію, сам коментірує свої поезії; грубо кажучи, підписує свої твори: «се лев, а не собака»; надає творові силоміць те, чого йому не вистача. Тим часом, як в правдивім, поетичнім творі провідна думка сама почувається, в робленім, ненатуральнім – її автор висуває, накидає читачеві. Найкращім порівнянням можна взяти вірші Олеся і Франка на одну і ту-ж тему: про журбу і радість. У Франка:

«Два сусіди жили поруч себе рядом,
Сей весілле справляв, а другий похорон.
В одній хаті риданне і плач над мерцем,
В другій хаті музика і спів над вінцем.
Тут на нари мертвого кладуть і голосять,
Там до шлюбу рушають і дари виносять.
Одним шляхом везуть і труну й молодят,
Один піп погребя і буде шлюб їм давать.
І веселі й сумні вернуть з церкви ураз,
І певнісько сі й ті спільно вп'ються за час.
Се не казка, брати, тільки образ мабуть,
Як у парі в житті смутки й радощі йдуть.
І сі й ті до одного кінця нас ведуть»⁴.

А з другого боку вірш Олеся:

«з журбою радість обнялась»⁵. Порівняння цілком невігідне для першого. Тим часом, як у одніх поетів нема змісту, а других зміст переважає

над поезією і знищує її – у Олеся все складається в надзвичайну гармонію. За розділ в творах Олеся я взяв його вірш:

«Як зграя радісна пташок,
Легкі і сніжно-білі,
Пісні мої під небом десь... і т[ак] д[алі]
Та час, проносячись, бризнув
На їхні крила *крови*».

Поет надзвичайно чистої поезії, поет любови у природі і в людях в тяжкий час не одвертається од своїх братів і призначає свої поезії для ран нарідних («хай кожна рима рани обмива»⁶...) свій біль, свої муки призначає народу («я більше не плачу»...)⁷. І сила його гніву «на катів і зрадників лихих»⁸ нагадує Шевченків гнів.

В лиці поета Олеся ми бачимо *справжній поетичний* талан, разом з тим, *призначений на народне добро*. Що ж власне до поезії, то в ній переважають по формі вірші нагадуючі народні пісні, і це надає їм надзвичайну красу: «По-над руїнами шумить журливо гай, *ой не шуми мій темний гаю*»; «дві хмароньки плили кудись...»; «Ой, не сійтесь сніги...» і т[ак] д[алі].

Потім розбір багатьох віршів, як зразків і висновок. Висновок такий: ми ще не маєм права прилучати Олеся до того, чи другого гурту письменників, але повинні зазначити те в його творах (надзвичайну чистоту поезії і певні симпатії до народу, до братів своїх...), що при таких розвитку, який уже тепер можна помітити в збірнику, розів'ється більше і краще і зробиться окрасою нашої літератури і гордістю рідного краю.

Не знаю, чи зробиться Вам з'ясованим мій реферат через цей недотепний конспект. Маю Вас дуже і дуже просити, щоб Ви мені що до суті реферата, одписали і надіслали де-що з того, що по тім чи іншим причинам не ввійшло в збірник.

З щирою повагою до Вас готовий до послуг *Ан[дрій] Ніковський*
Одеса, Софійська, 30. «Просвіта»

ІР НБУВ, ф. XV, № 2024, арк. 3-6. Автограф частково чорним, частково синім чорнилом.

№ 3

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

1907 р.

*Високошановний товаришу!**

Вибачайте, що задержались з грошима. Вислали-б і більше, та коли-ж іде літо – прибутків майже ніяких. Тому посилаємо Вам за 20 пр[имірників], котрі поки що продані.

Пишіть які умови далі, куди писати і т[ак] інш[е].

* Лист написано на поштовому бланку так званого відрізного купону, на зворотному боці якого зазначено: «Отрезной купон. 22 руб[ля] 50 коп[еек] (сумма перевода). От Книгарні Одеської «Просвіти», Софійська, 30».

Прошу мене вибачити, що досі не одповів на Вашого листа – швидко напишу. Мене цікавить Ваш вірш в ч[ислі] 17 «Рід[ного] Краю⁹» – чим він викликаний?

З щирою пошаною

Ан[дрій] Ніковсь[кий]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2025, арк. 7. Автограф.

№ 4

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

1907 р., м. Одеса

Дорогий товаришу!*

Дуже жалкую, що не одержав Вашого листа. Читав «Тугу за сонцем»¹⁰. Єфремовська рецензія¹¹ мені зовсім не подобається. У Х. Алчевської¹² виблискує у багатьох віршах чималий талан і гарні ознаки сучасної укр[аїнської] поезії. Словом, прочитаю реферат і про твори Алчевської. Не знаю, чи це все її в цьому збірникові. Тоді напишу, як знатиму Вашу певну адресу докладніше.

Одеса. Софійська, № 30. «Просвіта»

Андрій Н[іковський]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2026, арк. 8. Автограф синім чорнилом.

№ 5

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

Липень 1907 р.

Не варто було, дорогий товаришу, звертати стільки уваги на рецензію І. Франка¹³. Він дуже видатний вчений, гарний повістяр і публіцист, але-ж поет з нього такий, як з собачого хвоста – сито. І, як казав мені один його знайомий, він найбільше почуває себе поетом... на превеликий жаль – додаю я. І чого справді варті оті його трактати в віршах, або гумористичні вірші в «Semper tigo»¹⁴. Наприклад, оте його «бодай ся когут знудив»¹⁵ (може читали про якусь панну Ванду¹⁶) така погань, що прямо червонієш, як це буває, коли хто-небудь невдатно жартує. На мене, принаймні, його вірші роблять таке вражіння, ніби то пише не наш сучасник, а Феофан Прокопович¹⁷. А збірник «Мій ізмарагд»¹⁸? Погані в нього «ізмарагди». Взагалі, своєю різноманітною діяльністю він мені нагадує П. Куліша, але ще вищої духовної організації; проте, поети обидва кепські, краще сказати, нічого поетичного в їх віршах нема. «Соловейко цвірінькає»¹⁹... старий пііта забрав занадто недбалого тону, забувши, що соловейко ніколи не цвірінькає. Щодо думок, то йому можна порадити тільки уважніше перечитати збірник і нагадати йому, що поганій той

* Листівка, на якій вгорі по центру написано: «Открытое письмо. – Carte Postale. Всемирный почтовый союз. Россия. Место для корреспонденции», а з правого боку: «Адрес. Госпо[дину] Александру Ивановичу Кандыбе, студенту Ветеринарного Института, Харьков».

поет, що думки свої читачеві суне в вічі, тенденцію підкреслює курсивом і т[ак] д[алі] – це вже стара істина. Всі добре знають байки Глібова, але ніхто не пам'ятає моралі автора з кожної байки; цікаві його художні твори з життя, а календарні істини забувають дуже швидко. Чи не простежив думок і ідеалів поета, чи не хотів простежити, то вже його, Франкова, провина і чести йому не робить, як критику. Не хотів би я, щоб це була правда – слова одного старого просвітянина, М. Ф. Комаря²⁰, він каже, що своє невдоволення і трохи заздрощи перед новою й оригінальною силою Франко ховає за цим злегка похвальним і злегка недбалим тоном. Це вже, як дивитися з підло-життєвого погляду. На мою думку, Франко дивиться на поезію занадто практично і зводить її до ремісництва своїми нехудожніми й риторичними віршами.

Все-таки і тепер проситиму Вас, дорогий товаришу, прислати мені декілька віршів з тих, що не увійшли в збірник, якщо не забракне часу написати.

Чи не ота рецензія викликала Ваш безнадійний вірш у «Рідному Краї»²¹ за цей рік?

Тепер маю обробити свої реферати про Винниченка, Олеся і Стефаніка²² для друку. В одній брошурі будуть три критичних нариси з передмовою про найновішу українську літературу і її типових представників.

Я послав би їх до якоїсь часописі, але мені дуже не подобається київський літературний гурт з його сектантством і спеціалістами в кожному напрямі – словом «парафія». Служби поділені і розмежовані і сторонні приймаються неприхильно. А потім, мені здається, що книжкою окремо краще видавати. Цільність утримується і безпешно од редакторських купюрів; бо справді, в Києві ніколи не дозволять ганити Франкові вірші – цього вимагає традиція та сімейна ввічливість. Грошей на видання багато не треба. По моему розрахунку, не більше, як 120 карб[ованців]. Маю, невелику правду, надію добути цих грошей. Чистий зиск з видання оберну мабуть на користь Одеської «Просвіти».

Я тут живу на кондиції²³. Дві дорослих учениці у мене, і, на жаль, доводиться багато часу гаяти з ними: треба й гуляти, й вчити, й читати, й заохочувати до читання.

Просив би Вас одповісти мені до кінця цього місяця, бо в перших числах серпня поїду додому.

З щирою пошаною і широким
почуттям стискаю Вашу руку

Анд[рій] Ніковський

Ст[анция] Романкауцы²⁴
Ю[го]-З[ападной] Ж[елезной] Д[ороги]
Мих[аил] Ив[анович] Занга
для [Андрія Ніковського].

ІР НБУВ, ф. XV, № 2022. Автограф чорним чорнилом.

№ 6

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

19 серпня 1907 р.*

Дорогий Товаришу!

Не знаю – де Ви, сподіваюсь, що в Одесі, куди я послав уже одного листа.

Хотів Вам писати більше, та не знаю адреси повної.

Зараз же я звертаюсь до Вас з проханням.

Коли за літо розійшлось де-кілька моїх книжок²⁵, то, будьте ласкаві, надішліть мені гроші.

Буду Вам дуже вдячним.

Пишіть. В Житомирі пробуду тижнів два, певно не більше. Що нового? Що думаєте робити?

Міцно стискаю руку

О[лесь] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. 226, № 162, арк. 1. Автограф чорним чорнилом.

№ 7

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

23 вересня 1907 р.**

Дорогий мій Товаришу!

Тиждень як повернувся з Волині²⁶, радий, що відшукав Вас. Не одержуючи від Вас відповіді, я думав, що адреса Од[еської] «Просвіти» вже друга.

Зараз я хочу Вас дуже просити – вислати мені гроші, коли (крім 20) продавались мої книжки. Був би без меж вдячним «Просвіті», коли б вона дала мені грошей вперед. Міг би побільшати % скидки. Сижу без копійки.

Ваш

О[лесь] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. 226, № 163, арк. 2. Автограф чорним чорнилом.

№ 8

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

24 вересня 1907 р.***

Шановний товаришу!

Ще раз прошу пробачення, що досі не одповів на Вашого листа, але ж даю слово, не мав ніякої змоги. Прошу Вас написати мені Вашу адресу.

Ан[дрій] Ніковський

* Дату встановлено за поштовим штемпелем: «Житомир, почт[овий] телеграф, 19.VIII.07» та зазначено адресу одержувача: «Одесса, Софиевская, 30. Общество «Просвита». Е[го] В[ысоко]р[одию] А. Никовскому».

** Дату встановлено за поштовим штемпелем: «Харьков 23.9.07» та зазначено адресу одержувача: «Одесса, Софиевская, 30. «Просвита». Е[го] В[ысоко]р[одию] Андрію Ніковскому».

*** Дату встановлено за поштовим штемпелем: «Харьков, 24.9.1907».

Ст[анция] Романкауцы
Ю[го]-З[ападной] Ж[елезной] Д[ороги]
М. И. Занга для А. Ніковського*.

ІР НБУВ, ф. XV, № 2027, арк. 9. Автограф чорним чорнилом.

№ 9

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

3 листопада 1907 р.**

Коханий Товаришу!

Давно-давно Вам не писав і Ви мені. Я весь «з головою» утонув в інституцькій праці, бо інакше до весни не розвяжуся з інститутом²⁷.

Чому ж Ви не пишете?

Настрій мій досить бадьорий, хочу працювати і працювати... Пишіть – де Ви, тоді я напишу Вам докладніше.

Міцно і гаряче стискую Вашу руку.

Ваш

О[лесь] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. 226, № 164, арк. 3. Автограф чорним чорнилом.

№ 10

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

1907 р.

Радий був дістати від Вас листа, радий знову почати з Вами розмови, послухати Ваші думки і висловити свої.

Зараз найбільше мені цікаве питання про Самійленка²⁸, бо нещодавно я прочитав його «Україні»²⁹ і ще свіже вражіння від сії дуже «поучительної» книжки.

А вражіння моє таке...

Ціла велика хмара неслась по небу на суху і бідну Україну; гримів грім далекий, як регіт когось, сяла блискавка, як гнів Божий, все зітхало і чекало дощу і бурі. Аж ось – хмара повернула круто вбік, зачіпила тільки крилом Україну, побризкала трошки землю і зникла кудись – далеко, може на віки. Таке приблизно вражіння в мене від книжки Самійленка.

Талант великий, честність ще більша (Самійленко, мабуть, багато працює над кожним віршом), – що ж шкодило сьому талантові зайняти саме високе місце в літературі нашій, що шкодило йому розгорнутись у всю його ширину?

* На звороті дописано: Хочу з Вами порадитись про видання моїх рефератів про Стефаніка, Олеся і Винниченка.

** Дату встановлено за поштовим штемпелем: «Харьков, 3.11.07» та зазначено адресу одержувача: «Одесса, Софиевская, 30. «Просвіта». Его Высокородию Андрию Ніковскому».

Звичайно – життя, обставини. Це насамперед. С[амійлен]ко ніколи не був вільним художником... Він був попереду секретар, статист, а потім поет. Писав він тоді, коли була вільна хвилинка. (Треба було, щоб і «натхнення» як є влучило в сю «вільну хвилину»). Написане складалось в скриню або йшло на підпал печі; само написання не приносило нічого авторові крім невеличкого задоволення в мент творіння. Іскри гасли, а життя сіре, буденне ще більш сьому сприяло.

Вдруге. Сам автор не вибірав, куди направляти свою творчу енергію, і, не цінуючи свого талану, віддавав його таким темам, що аж боляче читати...

А друзі і знайомі Самійленка мабуть були не зовсім інтелігентні, літературно освічені.

Самійленко писав про [...], а товариші його хвалили, сміялись, називали сей стиль шедевром і т[аке] и[нше], зовсім не розуміючи того, що вони роблять гріх, віддаючи його талан в [...] таким дрібницям. І із справжнього поета-сатирика Україна має поета, який не знайшов себе, який написав декілька чудових поезій і досить багато фельстонів. А Самійленко на крилах свого неабиякого таланту міг так високо піднести Україну, нищу, покинуту і прокляту Україну.

Менш винен Самійленко, ніж друзі-помічники, що не тільки не дали волі Самійленкові, а мовчки дивились, як конає людина, та часом хвалили за фельстон.

Сам же Самійленко не відрізняв вічного від хвильового і однаково служив і тому, і другому. Таке вражіння у мене від книжки «Україні».

Перериваю листа, допишу сими днями

Ваш

*Андрій Ніковський**

Гроші одержав із «Пр[освіти]». Дякую**.

ІР НБУВ, ф. 226, № 166, арк. 5-7. Автограф чорним чорнилом.

№ 11

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

1907 р.

Дорогий мій Друже!

Вибачте, що берусь за перо тільки сьогодні, таку силу часу і думок однімають у мене інституцькі справи, що і не уявляв собі. Що ж поробиш? Треба кінчати...

Стискую Вашу руку: єдиному Вам вподобався вірш «Мойй матері»³⁰, а всі інші віднесли до нього принаймні байдуже: «ні те, ні се».

Справді, може, він туманно, не ясно написаний, але вирвався цей вірш з глибини моєї душі... Ви його зрозуміли так же глибоко.

* Дописано на правому полі листа.

** Дописано на верхньому полі листа.

Ви підкреслили в своєму листі ті місця, які і мені здавались кращими і головними.

Хотіли Ви написати щось про мої переклади; не пишійте: перекладав лише через те, що оригінал їх був – *білоруській*³¹. Звичайно це єдине в них і цікаве.

Я не хотів навіть, щоб під цими перекладами стояло О. Ол[есь], та Олена Пчілка «невпросима».

А читали Ви, як Іван Франко висловився про мене в рецензії на «Молоду Музу»³²?! Ну, й каналія!... «Олеся, та ще одного інваліда...»³³. От капость! Я від душі сміявся, коли читав цю рецензію, і сміявся без злоби, звичайно.

«Олеся, каже Франко, тільки і турбує: “Хай – щебечуть поцілунки”³⁴». ... Йй же Богу в цьому не моя вина і Товариші по «Мол[одій] Музі» без мого дозволу, без мого вибору умістили цей віршик. Словом, Франко, як і збрався колись, «знищив»...

Незабаром буде фельетон³⁵ про мою книжку в «Ділі» В. Пачовського³⁶. Уявляю – що напише Франко після нього! Нічого, звичайно, не залишить – все знищить.

Не дивлячись на це, я все-таки інколи берусь за перо і восени, може, видам другу книжечку віршів³⁷, але це зроблю тільки в тім випадку, коли літом буду зовсім вільним і напишу що-небудь величеньке по розміру. Публіка так висловлюється про мене: «віршики-іграшки, нічого серйозного, глибокого, ні одного героя, в якому відбився б світогляд автора, почекаємо: може, підросте, то й порозумнішає»... і т[ак] д[алі].

Що до мене, то я зовсім інакше дивлюсь принципіально на «коротенькі речі». Ну... але мені самому хочеться написати те, чого не вмістити на одній сторінці. На жаль, тільки «героїв» швидко публіка не угледе в моїх книжках.

Декілька днів лежить цей лист нескінченим... Я і забув, що він в столі, й, між іншим, сьогодні думав уже одержати відповідь на нього.

Ви «нас» харківців можете привітати. Єсть у нас «нечто вроде» українського клубу³⁸, де щотижня збирається публіка і досить весело розмовляє, часом співає. Задумала навіть видавати двохтижневий «Початок»³⁹ на один аркуш. Прокинулись і ми, та не знаю чи на довго...

Хоча б Ви вилаяли її де небудь в часописі. Міцно, міцно стискую Вашу дужу руку.

Ваш

О[лександр] К[андиба]

Що з Ів[аном] Льв[овичем] Липою⁴⁰?

Ніколи не відгукується*.

ІР НБУВ, ф. 226, № 170, арк. 16, 17. Автограф чорним чорнилом.

* Дописано на верхньому полі останньої сторінки.

№ 12

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

3 лютого 1908 р.*

Дорогий Друже!

Зараз дуже нуждаюсь в грошах.

Коли «Просвіта» ще продала скількись моїх книжок, то вишліть їх по можливості швидче.

Напишу Вам, мій Голубе, незабаром, зараз вибачте: вчора тільки повернувся з Петербурга, готуюсь до іспиту.

Ваш

О[лександр] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. 226, № 165, арк. 4. Автограф чорним чорнилом.

№ 13

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

22 липня 1908 р.**

На жаль, не можу Вам, дорогий друже, одписати так, як хотілось би – про наші відносини, про літературні настрої – загальні та мої власні.

Як ми зустрілися? Так як може не сподівалися ні Ви, ні я. Ну, та не можу зараз Вам писати, бо через 1½ години їду з Одеси на село одпочивати після з'їзду⁴¹, бо сильно змучений. Через 12 днів повернуся, тоді одпишу. Про гроші скажу книгареві.

Андр[ій] Нік[овський]

Адреси Л. Українки не розпізнав***.

ІР НБУВ, ф. XV, № 2028, арк. 10. Автограф чорним чорнилом.

№ 14

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

Літо 1908 р.

Сижу собі на селі, одпочиваю од городського гаміру, духоти та метушні. Власне і не слід мені сидіти без діла, бо його де і в якій справі скільки хочете: і університет, і «Просвіта», і громада студентська – ну, та вже по з'їзді все-ж можна трохи одпочити, бо сильно змучений. Село трохи оригінальне – ні одного деревця! Як на долоні. А що гарного, так морський залив Березань⁴² (біля Очакова). Дубком верст за 10 можна податися на острів Березань, де було розстріляно Шмідта⁴³. Його, як розповідають селяне, було таки «в пісок зарито» і в такому місті,

* Дату встановлено за поштовим штемпелем, на якому написано: «Одесса, 3.02.08». На зворотному боці листівки написано: «Одесса, Софиевская, 30. Общество «Просвита». Е[го] В[ысоко]р[одию] А. Никовскому».

** Дату встановлено за поштовим штемпелем, на якому написано: «Одесса, 22.7.08». З правого боку листівки написано адресу одержувача: «Е[го] в[ысоко] б[лагородие] А. И. Кандыба. Общинный переулоч, дача Кирьякова, Ялта».

*** Останнє речення дописано у верхньому лівому куті.

де хвиля промочує пісок на скільки аршин в товщу – мабуть, кості давно вже перегнили. Через могилу було зараз-же перегнано скільки баталіонів піхоти і кінних і таким побитом всякий слід заметено. Ну, та «море хвилями говорить»: ім'я його робиться вже легендарним і селяни навкруги розповідають про «адмірала» Шмида, через років 5 він буде, мабуть, в легенді фігурувати як царський син, що хотів добра народу.

Якось ми перервали наші літературні розмови з Вами, а власне це й єсть ґрунт нашого духовного єднання і близькості. Наша зустріч власне нічого не додала мені до того духовного образу, що склався у мене з іменем Олесья; думаю, і що про А. Ніковського знаєте тепер не більше, чим знали. Мені здається, що потреби побачитись не було і у Вас: хіба мало ми висловлювали самого щирого один одному в листах?

Взагалі зовнішнім я не цікавлюся в людях: ні постаттю, ні голосом, ні манерами, ні привичками – там, де ходить о найчистішу духовну близькість. Пригадуєте собі того студента, що з Вами познайомився в Просвіті? Він мене запитав, що то за їден, що вважає мене за щось порядне в критиці, бо з вигляду Ви йому здалися народним вчителем чи чимсь подібним. Коли почув, що то Олесь, аж підскочив і, як самі знаєте, вилетів доганяти Вас, щоб щось сказати, щоб подивитися, щоб сказати, що його прізвище Слабченко Михайло⁴⁴, що він страшений прихильник Ваших поезій і т[ак] ин[ше] і т[ак] ин[ше]. На мене, це просто або міщанство, або наївний провінціалізм, або не знати що. Яке могло мати значення те, що він Вас побачив, або назвав себе. Ну й будете знати, що він Слабченко, страшений гайдамака, написав медальну тему: «Адміністраційний і судовий лад на Україні в XVII ст.»⁴⁵ Більше: він має винайти науку українського права і т[ак] д[алі] і т[ак] д[алі]. Ну, й хотів, щоб Ви знали, що він є на світі, не аби що... А я йому не сказав, хто Ви, а Вам не сказав, хто він. Обіцяє мене за це вбити. Нехай собі.

Чи читали «Терновий вінок»⁴⁶ і як подобається? – Для мене трохи дивним здалося, що Ви не взяли участі в «Терн[овому] вінкові», а тепер навіть радий. Видання розкішне, красне, малюнки орнаментові чудові (виключаючи де-які «символічні» малюнки), – хотілося, щоб така форма заслуговувала на трошки ліпший зміст. Коли-б я писав критичну розправу щодо цього альманаха, то почав-би і поставив в осередок роботи драматичні малюнки М. Кропивницького «Старі сучки і молоді парости». Кропивницький цією драмою зрештою довів, що він таки не більше, ніж сухий сучок в сучасній літературі, котрому давно вже пора одпасти і здати в архив свій трафарет для писання драматичних творів, бо, що колись мало успіх, «в виду подлости положенія» української справи, тепер собі нехай іде десь – нові часи.

Чисто народні драми Кропивницького здадуться ще для народнього театру, але інтелігенція навряд чи буде терпіти його писання, особливо з життя інтелігенції, до яких чогось узявся шановний батько нашого театру.

Сумно навіть читати і помічати, що старий драматург не вигоїв своїх хиб колишніх, але ними лиш набив свою послідню драму.

Про молодих письменників з «Тернового вінка», оскільки вони там репрезентовані, я сказав-би, що вони не більше як «молоді сучки», що незабаром мусять усохнути для літератури, хоч між них є такі справжні поети-таланти, що зарекомендували себе десь инше – инакше. Очевидно, що й редакція Альманаха підсипала свого меду до цієї специфічної куті, задавши поетам тон на тему «Терновий вінок». Х. Алчевська умістила один з може найгірших своїх віршів⁴⁷, – старий по змісту, не оригінальний по формі – та й той в збірникові мені найбільш подобається. В. Пачовський. «Український сміх»⁴⁸ – це вже не нова його поезія чи новеля, чи – як назвати? Сім крапель крові. Ці «сім крапель крові» нудніше за 70 поезій Франка і за всі «поезії в прозі», що заповнили «Терн[овий] вінок». Прямо жаль його та й жаль на його; що так спаскудив тему, з якої можна було збудувати чудову поему. І коли вже наші поети дадуть нам спокій з поезіями в прозі? І. Липа регулярно постачає в кожний альманах 1–2 поезії в прозі, за котрі його можна зненавидіти, хоч він дуже симпатична людина. Оце почав щось розповідати про якусь черепаху⁴⁹. Знов образ, порівнянє досить оригінальне, але ж форма! Важка, надумана, намучена, несамостійна і не індивідуальна – шаблон.

Або Капельгородський⁵⁰ – верзе щось про «море прокляття»⁵¹ та таким, як сам каже, «нужденним голосом», що хоть книжки до рук не бери.

Одне оповіданнячко Б. Лазаревського⁵² – «Уляна»⁵³ має щось відрядного, та нічого нового ні в змісті, ні в формі; проте – прямо одпочиваєш. Навіть завше гарний і теплий талан М. Чернявського⁵⁴ нічого порядного на цей час не дав. «Моє слово»⁵⁵ Стефаніка не задовольнило мене зовсім: трудно навіть пізнати Стефаніка.

Десь далі поговоримо з Вами про літературні гуртки. Гурт де хочете гарний, а для поета, письменника нічого гарного не дає. Мені якось здалося, ніби Ви увійшли в якийсь письменницький гурт, я вже й не пригадаю – коли й як; щось ніби галицькі музики заклали гурток українських поетів в цей рік чи що. Мені здається, що, не дивлячись на широкі переживання, що трапляються в Ваших поезіях, поет Олесь, а почасти усякий сучасний широкий поет, все-таки глибоко індивідуальний і його настрої, і думки зріють в самотині, самотійно, без відбитку впливу якої-небудь спільности, солідарности тощо. Подивіться на наших декадентів – що зробила з них «метерлінковська» школа: перевела їх на один шаблон. До речі зауважимо, що Метерлінк⁵⁶ давно сам зрікся своїх теорій і написав «Монну Ванну»⁵⁷, яка і зробила йому славу. Згадайте М. Старицького: був придворним поетом київського гуртка українців 70-х років і писав нещирі і зовсім непоетичні вірші. А потім де далі, то ліпше, коли воно виривалось у нього незалежно од «пануючих поглядів гурта». Ось Вам один з останніх віршів Старицького:

«О поклади лілеї рук
На мої очи вже слабії.
Хай духом зрину серед мук,

І знову я побачу мрії –
Крізь квіт лілей!»⁵⁸

(Цітую на пам'ять і, мабуть, переплутав) кінця не пам'ятаю; але раджу Вам відшукати цей вірш в «Терновому вінкові». Придивіться (окрім цієї поезії) посліднім поезіям Старицького, – мусите зауважити, що сучасна поезія українська (щира поезія) прямо наслідує Старицького. А ці «лілеї рук» – це ж прямо сучасному поетові личить така «екзотика», та й то в ліпшій вигляді. Для мене перехід од поезій Старицького до Ваших мало чим помітний, коли ще зробити відповідну групування. Та й у Шевченка (на злість Шелухину)⁵⁹ можна найти багато щирої чистої поезії («За сонцем хмаронька пливе» і багато інших), та й вся його поезія суто індивідуальна (Перебендя, бодай) – поет «хімерний», свавільний в виборі сюжету і виборі форми. А Франко, Шелухин і інші (Гринченко) збилися на програмову лірику. Вони іноді й кажуть, що у Шевченка єсть програмові поезії – «Послання»⁶⁰ напр[иклад]. Та в «Посланії» жодних вказівок доточних немає, це вигук пророка, вчителя, але ж нічого нового великий учитель не говорив і не хотів очевидно сказати, окрім добре відомого «обнімітемо найменшого брата»* і «учітеся, брати мої».

Він «Посланням» постановив суворий засуд минувшині, заглянув в сучасність та й її засудив. Правда, йому б і зараз довелося те саме сказати хоч почасти, бо та програма наших українофілів нічому не навчила, окрім того, щоб плакати в своєму кабінеті над тим же «Посланням». А обіймів з найменшим братом залежність по службі не дозволяла. Шевченко поет і 1000 раз поет. А от політичного, правдивого і великого вчителя свого – Драгоманова не хотіли знати. Од Шевченка до Старицького, од Старицького до наших днів – це епоха історії української поезії. Але скільки «поетів» істориків доведеться зі своєї історії викинути!

Я розбазікався, хто його зна по що й за для чого; але з Вами радий говорити, тим більше, що могли би здається наговоритися в Одесі, та ба! – не вийшло.

Тепер чекаю од Вас листа і вже восени або зимою другого тому Ваших віршів. Пам'ятаєте іронічну увагу Франка «почекаємо другого тому». Але я власне за «думки» не боюся, бо то Франко для чогось сплів таку нісенітницю, яка не має жодної підстави та й взагалі щодо божевільних лиш може мати основу – чекаю лиш ще поезій, головне в тому самому стилі, *бо стиль робить поета*, а що в цих поезіях буде ще поступ, бо за це ручиться молодість.

Ваш

Андрій Ніковсь[кий]

Вибачайте за неладний лист. Але зараз мені заважко систематично думати.

Р. С. Гроші незабаром книгарь вишле.

Анд[рій]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2036, арк. 23-28. Автограф чорним чорнилом.

* У Шевченка «обніміте».

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

2 лютого 1909 р., м. Одеса

Дорогий товаришу!

Нарешті я стороною розпізнав Вашу адресу (У «Раді»⁶¹ – в листуваннях редакції) і дуже радий і дуже вагаюсь тим-же часом.

Якось наше листування ввірвалося, а через що саме – не знаю. Я не одповів на Вашого посліднього листа, але ж на Ялту тоді було пізно писати, а иншої адреси я не знав.

Отже пишу до Вас. Не буде охоти у Вас одповідати – не одповідайте.

Ваша послідня поезія (в І кн[изі] «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]»⁶²) – «На чужині»⁶³ мене якось так підхопила й підняла, що от «не можу мовчати» і – бачите, пишу; хочеться говорити. Коли я читав цю пісню моїй дружині⁶⁴ (а я восени одружився), то в неї сльози на очах помітив, і мене щось так зворушило і рвонуло з середини – хто його зна чого. Не тому, що мені було сумно, або я щось таке в своїй долі побачив – о, ні! А вже така сила в цьому місці... «А змучена, засмучена, мов з нелюбом заручена»⁶⁵ – в цьому несподівано-прекрасному переході стільки *пісні*, стільки мелодії, стільки музики! Отої знайомої, рідної, глибоко-української мелодії; її я чую, думаю, що кожен мусить яскраво відчувати якусь прекрасну мелодію; але годі цю пісню перекласти на музику, і тут ніякий Лисенко не допоможе, і мелодії, що брениць в цій пісні, ніхто не передасть, бо в ній *весь* дух української пісні. «*Забута і загублена пісня, що кожен знає, а не чув ніхто*» – ось Вам мелодія цієї Вашої пісні, такою вона уявляється мені.

Я все готую уривки для будучої моєї статті про Олеся, але тим часом усе одкладаю; нехай вийде 2-й том⁶⁶, нехай виношу ще її під серцем. А поки що готую дещо до друку в «Раді». Оце роблю над Черкасенком⁶⁷, пістрявим письменником сучасності, що має гарні заміри, іще кращі думки – словом, напрямок найсимпатичніший, але брак *стилю власного*. І «під кого» цей письменник не пише! І під Скитальця⁶⁸ («Дзвін», «Шахтарь»), і під Горького («Хуртовина»), і під Метерлінка («Жах», «Повинен»), – на всі стилі, на всі літературні манери людина калічить себе, а сам іноді дуже талановитий і гарний і все-ж не може без переробок.

Мені дуже хотілося б мати ту Вашу поезію⁶⁹, що не могла вийти в київському виданні «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» – якби Ви мені її надіслали? Був би дуже вдячний. І ще одне прохання – другий том Ваших творів одержати од Вас самого.

Хотів би Вам писати ще та ще (напр[иклад,] про газетну Вашу діяльність, що мене дуже цікавить і турбує, про Вашу п'єсу...) та не знаю, чи хочете далі вести листування, чи воно в нас піде, як і колись, чи маєте настрій, чи «ми ще зійдемось знову»⁷⁰...

Чекаю другої книжки «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]», щоб писати про «веселеньку критику» Г. Хоткевича⁷¹.

Ну, годі! Як відповісте, тоді докладно писатиму.

Андр[ію] Ніковськи[й]

Одеса, Успенська, 62.

ІР НБУВ, ф. XV, № 2029, арк. 11, 12. Автограф чорним чорнилом.

№ 16

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

15–18 лютого 1909 р.

От дуже добре, що можемо говорити, як раніш. М. Грушевським Ви мене перелякали просто. Ну, припустім, що він запросить мене до співробітництва, але ж я не одважуся виступити у «Вістнику», бо дуже непевний своїх сил, бо боюся, що мало готовий для *одповідального* виступу. В «Раді» я пишу, писав критичні статті, готую іще дещо, але в щоденній часописі одповідальности, бачите, менш, як в місячнику; для «Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника» ґрунт у мене слабкий, а полеміки, це вже я серйозно кажу, страшенно боюся, бо мені жах остобісіли С. Єфремов, Горленко⁷², публіцисти «Слова»⁷³ з своєю полемікою, що не хотів би встрявати в якусь взагалі полеміку. Полеміка дуже добра іноді справа, дуже потрібна, але в нашій пресі вона зараз *неможлива*, бо вже спокійний об'єктивний тон надовго загублено нашими журналістами. От дивіться – А. Горленко – писав свої «Петербургські листи»⁷⁴, – і нічого; а як убрався в реп'яхи полеміки, то вже щасливо не виліз із неї; я власне не знаю, що саме трапилось в самій редакції «Ради», але статей А. Горленка щось давно вже не видати. Думки його про «Слово», я напр[иклад,] поділяю, у мене єсть матеріал, що міг би виявити редакцію цього органу в дуже негарному світлі – навіть, але краще дати всьому тому спокій. С. Єфремов в послідній статті про «Будучність»⁷⁵ справедливо обурюється, але ж надто *грубо* лається – і це вже не гаразд. (Дуже радий, що не бачив Вашого ім'я серед співробітників цієї часописі («Будучності»⁷⁶), яка уявляє власне притулок всіх ображених «талантів»).

Правда, що та критика, яку бачимо на сторінках «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» не може задовольнити. Послідня стаття Г. Хоткевича⁷⁷ переходить всякі межі щодо нестриманости, розвязного тону і одсутности бодай примітивної студії. Г. Хоткевич очевидно заздрить лаврам К. Чуковського; але, який не є К. Чуковський, але ж він більше-менше оригінальний, а Хоткевич і собі взяв тон «веселого критика», а вийшло хто його зна що.

Зараз готую реферат «Українська критика й молоді автори». Маю розглянути в перспективі українську літературу без критики, а потім народження й діяльність нашої критики; відношення критики до наших кращих авторів. Нарешті, моя думка зводиться до того, що поки що ми не маємо порядної критики, тим часом як література у нас єсть.

18/II – [19]09 р[оку]

Оце зараз скінчив реферата в «Просвіті». Як опонент виступав І. Л. Липа. В поглядах на літературні напрямки ми з ним сходимося, а що-

д[о] критики – тим паче. І де таки наша справжня літературна критика? С. Єфремов – сила; але однобока і з художнього боку надто мало дає. Г. Хоткевич має деякий хист, але ж поверховний фелетонний тон все псує. А тим часом – треба студій.

Щодо Вашої газетної роботи, то одним днем раніше я трохи вагався. Але після «Яка краса: відродження країни...» (Рада. Ч[исло] 37)⁷⁸ думаю, що всі ті фелетони нічого не варті в порівнянні з цим посліднім віршом. Якось Ви писали про нашу продукцію, про те, що є у нас багато видатних поетів і драматургів, що пропадають в безвісти через те, що нема видавців і т[ак] д[алі] і т[ак] д[алі]. Тон бадьорий, оптимістичний і т[ак] ін[ше]. Я уявляю собі якусь статтю про сучасні песимістичні настрої, де було б доведено докладно, що зараз наш рух має багато сили, що має багато і потенціальної і кінетичної енергії, і т[ак] д[алі]. Припустім, що таке написали б Ви, цифрами навіть довели, що надії на будучину можуть бути найкращі, припустім, що Ви зробили б вражіння на багатьох песимістів і т[ак] д[алі]. Але ж, що б воно все уявляло з себе в порівнянні з: «Чайки, чайки, годі, не треба плачу... коли...»⁷⁹. В цій поезії є дужий широкий синтез, куди 1000 раз можна убгати всі то ті гарні й переконуючі статті. Ця поезія (в ч[ислі] 37 «Ради») живе й житиме, а всяка хороша Ваша стаття живе й житиме 1 день. Публіцистика страшний ворог поета. Коли вона улізе потім в його поезію – годі її виперти звідти. І. Франко. Безперечно поет. І – ох, як тяжко відшукати того поета поза всією тією публіцистикою, що поналіпала скрізь майже у нього, в кожному рядкові й межі тих рядків. Хіба не помічає Франко і чи може він тепер це помітити? – ніколи, бо все те з ним зжилося, увійшло в його істоту і він сам зараз уже *такий* поет, поет-публіцист, тобто дуже мало поет він є.

Поет наших днів не може зрікатися інтересів не то що часу цього, але навіть інтереси дня його обходять і він мусить на них реагувати, скаже, скажімо, С. Єфремов. Добре, це вірно. Але в поезії «Яка краса...» для мене є відповідь на сьогоднішнє питання.

Сьогодні у нас чайок дуже багато, скиплять вони на малу продукцію літературну, на слабу пульсацію громадського життя, на підупад наших справ. І на це я їм би одповів цифрами в гіршому разі, а скоріше всього і найбільш переконуючо: «Чайки, тоді не треба плачу... коли я дивний відблиск...»

Я сьогодні в дебатах прочитав цю поезію і пісню «на чужині». Мені треба було довести, що сучасна поезія, котру назвемо страшним словом «модерн», є законна й консеквентна* спадкоємиця і наслідувачка справжньої української поезії. Шевченко як істинний поет був би зараз т[ак] зв[аним] модерністом; Старицький, що почав з некрасовщини, скінчив «Лілеями» («О поклади лілеї рук на мої очі вже слабії...») («Терновий вінок»)).

Справжня сучасна поезія, нехай і в дусі модерн – є поезія українська, з залізної необхідності історично-літературного процесу така, яка во-

* Послідовна (з латин.)

на є. О, коли я здибаю якийсь модерн у Черкасенка, тоді я не певен; я зараз шукаю: а під чийм впливом воно написано? Коли «Intermezzo» в І кн[изі] «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» М. Коцюбинського⁸⁰ є декадентщина навіть (хоч це зовсім не декадентщина) – нехай; значить і істинна музика і поезія мусять бути декадентськими. І тут не в декадентстві справа, а лишень в тому, що ця річ справді і є продукт поетичної творчості. Пишіть.

Ваш

Андр[ію] Ніко[вський]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2030, арк. 13-15. Автограф синім чорнилом.

№ 17

А. НІКОВСЬКИЙ– О. КАНДИБИ

26 вересня 1910 р., м. Одеса

Дорогий Олександрє Івановичу!

Гурток одеської молоді⁸¹ хоче видати листовну картку з Вашим портретом і скількома словами про Вашу поезію з тої причини, що досі нема Вашого портрета на листовній картці, тим часом, як інші наші письменники різної літературної вартості такої чести дожилися. Я міг би Вам дуже докладно довести – через що є така потреба видати листовну картку, та боюся, що воно в мене вийде не досить тактовно. Коротко кажучи: поет сучасної України повинен бути популярним серед нашого громадянства, і це потрібно не так самому поетові, як тому ж таки громадянству. Наше суспільство треба виховувати навіть в дрібницях культури української, і ця листовна картка – один (правда з малих) з засобів такого виховання. Як стати на такий погляд – то вже нічого непевного для Вашої скромності тут нема, що ми звертаємося до Вас за фотографічною карточкою. У нас все готово: додаю отут листовну картку, з якої побачите, як воно має вийти, бо саме на цих бланках і друкуватимемо. Коштуватиме картка 3 коп[ійки]. Вийде не пізніш, як через 2 тижні після того, як одержимо від Вас карточку фотографічну. Коли не зможете лишити карточку мені – напишіть, будьте ласкаві, на яку адресу Вам її відіслати. Маю надію, що не забарите ласкавою присилкою і тим дасте нам змогу виконати наш намір.

З щирою пошаною

Андр[ію] Ніковськ[ий]

Адреса: Одеса, Конная ул[ица], № 19,
кв[артира] 10. Андр[ею] Васильовичу Ніковському
26/IX – 1910 р[оку]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2031, арк. 16. Автограф чорним чорнилом.

№ 18

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

8 листопада 1910 р.

*Любий Андрію Васильовичу!**

Чи одіслано Вам мого листа, чи десь він загубився між паперами – ніяк не можу довідатись.

Тому, на всякий випадок, пишу другого.

Ви просите у мене фотографії для карток. Дуже мені неприємно відмовляти, але я ніяк не можу дати своєї згоди. Багато причин. Найголовніша: Портрет мій бачити не являється для громадянства потребою, бо гр[омадянство] мене не знає. (Популяризувати ж себе, реклямувати я ніколи не хотів і не хочу). Видавати портрет варт тільки тих, чия душа зацікавила собою суспільство. Коли Ви будете запевняти мене в протилежному, я наведу Вам два приклади:

1) І досі перша моя книжка, видана в числі 1900 прим[ірників], лежить пластом в книгарнях. (Пропало і роздав декілька сот);

2) Днем з огнем мені доводиться шукати видавців, іноді стримуючи навіть самоповагу...

Не знаю – чи доведеться мені хоч почасти здійснити свої літературні заміри, а написане мені не дає права претендувати на якусь «знаменитість».

Зараз же обставини в мене такі, які не сприяють розвитку мого, скажемо, «хисту». Щодня на моїх очах колеться до 500 свиней, і впродовж 8 годин роспінається божевільний концерт конаючих. Ні, мій друже, я переживаю дуже погані часи.

Мій творчий дух зараз в якійсь агонії. Звичайно до сього немає нікому діла і ніхто не винен в сьому, але мені самому важко.

Та годі!

Ваш

О[лександр] Оле[сь]

Паньковская, 9.

ІР НБУВ, ф. 226, № 168, арк. 11-13. Автограф чорним чорнилом.

№ 19

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

Листопад 1910 р.

Дорогий друже!

Ось зараз збірався на пошту, щоб послати Вам листа, бо довго не мав відповіді – аж ось маю нарешті.

Я Вам просто скажу, що це велика шкода, що доводиться за портретом до автора звертатися та питати його дозволу. Адже, щоб написати статтю

* На конверті, в який вкладено лист, написано: «Одесса, Конная ул[ица], д[ом] 19, кв[артира] 10. Е[го] В[ысоко]р[одио] А. В. Никовскому».

про твори письменника, не треба звертатися ні за згодою, ні за дозволом. А тут ми позбавлені змоги виконати наш замір. Це вірно, що популярність невелика українського письменника, але з цього слід тільки те, що треба його твори та його особу популяризувати, піднімати на належний йому п'єдестал. Картка тільки допомогла б цьому. Що ж його робити з нашим суспільством, коли воно так повільно зростає, так цупко тримається стану товарячого. Я до Вас звертаюся просто як до Олександра Івановича, котрий має фотографічну картку і права на неї українського письменника О. Олеся, а Ви себе взяли та й розкритикували, і неправильно, бо судити про справжню вартість письменника та його значіння краще можуть читачі, ніж самі автори. Ну, нема чого мені про це розводити, бо Ваша скромність все одно заважатиме Вам як слід мене зрозуміти.

Я написав статтю про «По дорозі в казку»⁸², послав в «Раду». Видавництво «Вік»⁸³ видасть її окремою відбиткою⁸⁴ і картка нам дуже в пригоді була б під цей час. Стаття називається «Вічна казка». Писав її, маючи на увазі напрямок «Ради» і осередок читачів, дечим уже довелося поступитися, але мені важно, щоб справжнє значіння п'єси, вартість її та герой п'єси були підняті в очах суспільства. Тим більше, що рецензія М. Шаповала⁸⁵ просто обурила мене своєю поверховністю та легковаженням героя п'єси та й самої п'єси (виходить, ніби політична байка – алегорія)⁸⁶; що до М. Євшана⁸⁷, то він своїм звичаєм прийшов до «загадки людського серця», нічого не сказавши про п'єсу⁸⁸. Певна річ, я не можу претендувати на те, що моя критична стаття буде гарною, але я мав на увазі, що до творів поетичної думки 1) треба підходити простіше, 2) мати на увазі рівень громадянства, піднімаючи розуміння поезії в ньому повільно, але вірно.

Все-таки я маю надію, що Олександр Іванович не зріче мені прислати карточку О. Олеся. Зрештою, я шкодую страшенно, що Вам доводиться жити в Києві – багато українців бачите, а вони веселого настрою не дадуть.

Бажаю Вам всього доброго.

Ваш

Андр[ій] Ніков[ський]

Конна, 19

ІР НБУВ, ф. XV, № 2037, арк. 29, 30. Автограф чорним чорнилом.

№ 20

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

20 листопада 1910 р.*

Дорогий Друже!

Зараз хочу скористатись своїм божевільним настроєм і дати згоду на надрукування моєї фотографії на картках.

Ваш душею

О[лександр] Олесь

ІР НБУВ, ф. 226, № 169, арк. 14. Автограф чорним чорнилом.

* Дату дописано олівцем.

О. КАНДИБА – А. НИКОВСЬКОМУ*

27 листопада 1910 р.

Глибокоповажний Друже!

Прийміть мій гарячий, гарячий стиск руки від усього мого враженого серця.

Як глибоко Ви відчули мою «Казку», як тонко Ви її зрозуміли.

Я можу сміливо сказати, що ми (і тільки ми вдвох) пережили її з першого до останнього рядка. А мені так хотілось, щоб «Казка», розказана моєю вірою, моєю правдою, моїм переконанням не здалась «набором красивих фраз без внутрішнього содержания» («Театральн[ий] Кур'єр»⁸⁹ рец[ензія] Пахаревського⁹⁰), а була відчута в *повній мірі* хоть єдиною душею.

Я був просто зворушений, коли Ви підкреслили мою ремарку: «Гордо піднята голова, почувасться сила, але помітно як часом хитається його постать»⁹¹.

Фізична стома – природна річ. Сам Христос ходив відпочивать в пустиню і, може, свій занепад Духа і зневір'я хотів пережити один, хотів сховати від людей, – хто знає?!.. Герой моєї «Казки» був у всі моменти з людьми і може в цьому була його найбільша помилка. Спасибі Вам за ті щасливі хвилини, які я пережив, почувши Ваш повнозвучний відгук на найщиріше – голос моєї душі. Знов хочеться зняти крила і піднятися з тієї безодні, в якій я зараз лежу, знов хочеться щось сказати, а нескazanого, закопаного пилом так без кінця багато!

Написав я нову п'єсу влітку. Зараз переписую, власне пишу по конспекту. Зветься вона «Хамом». Від нашої минувшини віс чим величним, високим героїчним, волею, любов'ю. Дійсність – вузость, мішанство, консерватизм. Старий лицар в руках кулака. Ті, що тон задають, – карикатури. Все це навело мене на думку написати п'єсу. Боюсь за неї. Вся вона складається з рівноважних місць, і так важко остатися в межах художності. Думаю, що п'єса викличе масу нападків, недорозумінь і всього іншого. Але так я говорю, як мені здається.

Ваш

О[лександр] К[андиба]

Р. С. Фотографію надішлю сими днями. Колись розкажу Вам, при яких обставинах я написав Вам і Павловичу листи і згодився пустити в «обзор» свою фізіономію.

О[лесь]

ІР НБУВ, ф. 226, № 167, арк. 8-10. Автограф чорним чорнилом.

* На конверті, в який вкладено лист, написано: «Одесса, Конная ул[ица], д[ом] № 19, кв[ртира] 10. Е[го] В[ысоко]р[одио] Андрею Васильевичу Никовскому».

Щиро шановний Друже!

Мушу Вам іще децицію про «По дор[озі] в Казку» сказати, а саме, що далеко не ми тільки вдвох пережили її з першого до останнього рядка. В Одесі є при громаді молоді гурток мови і літератури⁹², який веде я. Скільком я давав прочитати п'єсу – і вражіння було дуже гарне. Але після того як я вказав на деякі особливості «Його», то відношення до п'єси зробилося просто побожним. Читав п'єсу також в гурті скількох неукраїнців, зробив під час читання яких дві-три уваги, щоб думка не збивалася на манівці, – ефект той самий. Але деякі таки дійсно не розуміють п'єси, і для них потрібний був елементарний аналіз п'єси, що я старався зробити в статті. Коли б видавництво «Вік» таки випустило книжку (щось вони баряться з цим, хоч я ніяких відомостей не маю, окрім згоди видавництва випустити відбитку), то для мене це було б гарним з декількох поглядів – а найперше, що громадянство не повинно пропускати без уваги такі п'єси. Л. Пахаревський мене дуже здивував. Я думав, що у нього є трохи більше почуття й ліризму.

Зрештою, сказати всього, що мені хотілося, мені таки не довелося. Я навіть хотів взяти до розгляду мову «По дор[озі] в К[азку]» просто з філологічного боку: по своїй простоті, легкості, універсальності та чистоті вона уявляє великий своєрідний інтерес для питання про (курс) напрямок будування мови літературної. Про цільність не довелося більш сказати – ні одного рядка в п'єсі нема зайвого, а також нічого додати не можна. Ну, та колись, як скінчу університета та ще мене при ньому, дай Боже, не лишать, тоді ще попрацюю над деякими з'явищами нашої літератури.

Шкода, що мало про літературність сказав. А це, по-моєму, страшенно важно. Наше письменство безперечно стає на ноги, воно робиться широкою річкою, чистота води якої нам потрібна як чисте повітря. І от зверніть увагу на такий сильний талант, як Г. Чупринчин⁹³, – стільки сміття в його поезіях, що перестаєш вірити в його силу і користь. Адже поезія – не тільки співи від щирого серця, а література – не тільки місце постачання всіх витворів власної думки, але те і друге суть великої ваги прекрасне «служеніє» людині й людськості. Поетичний образ може і переважно буває «безідейним», далеким від тенденцій настирливої критики, але вся творчість письменника повинна бути чистою й високою, і печать пророчої місії тоді лежить в кожному слові поета. Але Чупринка такий невидержаний, такий легкодухий, самовпевнений та короткозорий, що тільки драгує, коли його читаєш. Почати від того, що випікає на кожні 3 місяці по «томику» (30 стор.) поезій, що пише такою бульварною мовою, що все обіцяє, все загрожує, крутить і розкручує, все оддає і однімає, розпачливо кричить і напружено сміється, жалі, сльози і глибоку задуму над світом і людиною висловлює в танцюристім темпі... а придивившись

іще серйозніше, вчитавшись, вдумавшись в кожний окремих вірш, перш всього бачиш, що ті всі обіцянки та «нова» форма нічого не варті, коли нема пошани до того, що робиш, коли нема отієї літературності. Звичайно, що для тих, кому особисто подобається поезія Г. Чупринки, для любителів такої поезії (це ж уже справа смаку) це нічого не значить. Але я розглядаю з боку широкого літературного значіння, мені цікаво, оскільки той чи інший автор робить історію літератури як громадського організму. Гірше всього те, що поезія Чупринки місцями робить вражіння і подобається. С. Черкасенко оце в «Раді» написав статтю про Чупринку⁹⁴, але, на жаль, найвище ставить у Чупринки те, про що сам співає.

Ось іще щодо Вашої п'єси (що ще недрукована) мені пригадується, що у нас іще на нашу старовину ніхто не глянув так, як Ібсен⁹⁵ на норвежську. Події, факти, окремі історичні особи – це іще знайдете в нашому письменстві, а щодо боротьби думки, щодо життя духа, щодо ідеалів та дійсності минувшини, то цього освітлення наше красне письменство ще не давало. Знов виходить, що тема ніщо не важить, але важно тільки, як поглянути на ту нашу минувшину...

І знаєте що, дорогий друже, Ви кажіть своє слово, не звертаючи уваги на критику та відношення громадянства, нехай несправедливий осуд Вас не дратує та не руйнує цільність Вашої особи, індивідуальності. Якби ми могли поета як слід оцінити та показати йому справжній шлях, то тоді б ми стояли вище за нього. Адже поет відкриває нові шляхи, йде далеко спереду, а громадянство десь пізніше вже ступає в його сліди.

Ваш

Андр[ій] Ніковсь[кий]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2035, арк. 21, 22. Автограф чорним чорнилом.

№ 23

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ*

22 лютого 1912 р., м. Київ

Високоповажний Товаришу!

Звертаюсь до Вас від імені Редакційного Комітету «Л[ітературно]-Н[аукового] В[існика]» з проханням написати нам такі статті:

- 1) Огляд... «Української Хати» за 12 рік. (В *мартовській*** книжці він піде);
- 2) Рецензію на «Землю» Черкасенка. (Піде в *февральській**** кн[изі]; тому поспішіть);
- 3) Рецензію на «Мораль»⁹⁶ Наш⁹⁷. (На *февраль*)⁹⁸.

* На конверті із вихідними даними «ЛНВ» та поштовим штемпелем («Київ, 22.2.12»), у який вкладено лист, написано: «Одесса, Степовая, 10. Его Высочородию Андрею Васильевичу Никовскому».

** Слово підкреслено червоним олівцем.

*** Слово підкреслено червоним олівцем.

Редакція наперед приносить Вам велику вдячність.

А може, єсть у Вас уже що-небудь готове? Тоді наклейте марки і присилайте, тільки не спізнуйтеся, бо книжка повинна вийти не пізніше 5 фебр[аля].

Чи не могли б Ви, між іншим, Товаришу, давати нам *що-з місяця огляди наших журналів?** Їх зараз стільки, що матеріалу для статті набереться.

Прошу Вас про се повідомити мене, щоб я міг в конторі говорити більш певно.

Поки що міцно стискую Вашу руку, бажаю доброго настрою і добрих сил.

Ваш

О[лександр] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. 226, № 315, арк. 1. Автограф чорним чорнилом.

№ 24

А. НІКОВСЬКИЙ– О. КАНДИБИ

6 серпня 1912 р.**

*Вельмишановний Олександрє Івановичу!****

Дуже прошу Вас вибачити мені й повірити, що я дійсно ніяк не міг подати обіцяної Вам статті «Літературне півріччє». Рецензію на «Контрасти» Г. Чупринки⁹⁹ я послав 25/VII. Писав її дуже спішно, тому, може, редакція її визнає слабою. Не знаю, чи не увірилося Вам сподіватися від мене матеріалу. Коли все-таки статтю треба, то я можу дати вже під таким заголовком «На літературні теми» чи що, – про характер укр[аїнської] літ[ератури] за останній час (В. Винниченко, М. Коцюбинський, Леся Українка, О. Олесь, М. Філянський¹⁰⁰...). Коли згода, то напишіть мені, будьте ласкаві, коли останній термін присилки рукопису. Чи не можна, щоб на рахунок мого майбутнього заробітку в журналі мені було вислано «Вістник» з початку цього року, бо я *«не встиг»* за браком коштів. Всього доброго.

З пошаною Ваш

Анд[рій] Ніковськ[ий]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2032, арк. 17. Автограф чорним чорнилом.

* Підкреслено червоним олівцем.

** Дату встановлено за поштовим штемпелем: «Одесса. 6.8.12». Тут же написано адресу одержувача: «Киев, Владимирская ул[ица], № 28. Редакция журнала «Літературно-Науковий Вістник». Вид. О. І. Олесь».

*** На звороті листівки дописано: «Адреса: Одесса. Ближние Мельницы, Зоринская, № 12».

№ 25

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

15 серпня 1912 р.*

Високоповажний Товаришу!

Від імені Редакції дякую Вам за рецензію і прошу прислати статтю. Але на IX кн[игу], певно, вона не встигне прийти, бо книжка мусить вийти біля 1 вересня. (Рецензія Ваша піде в IX кн[игу]). Я уже зробив розпорядження, щоб «Вістн[ик]» Вам, як співроб[ітнику] був надісланий. Певно Ви його уже одержали.

Будете в Києві, на сей раз час призначте для побачення, бо маю обговорити з Вами велику літературну справу**.

Ваш

О[лександр] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. 226, № 316, арк. 1. Автограф чорним чорнилом.

№ 26

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

15 листопада 1912 р.***

Високоповажний Товаришу!

Редакційний Комітет звертається до Вас з проханням написати на 1-шу книжку «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» огляд літератури за [1]912 р[ік]¹⁰¹.

Не відмовте повідомити нас завчасно.

За[відувач] редакц[ійного] ком[ітету]

О[лександр] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. 226, № 317, арк. 1. Автограф чорним чорнилом.

№ 27

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

24 листопада 1912 р.**

В[ельми] П[ова]ж[ний] Товаришу!

Редакція дуже дякує Вас за згоду написати огляд літ[ературного] життя за [19]12 р[ік]. Рецензія про «Вінок» у нас іде в 12 кн[игу]. А Ви не рецензію мали на увазі?

Ваш

О[лександр] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. 226, № 318, арк. 1. Автограф чорним чорнилом.

* На листівці з правого боку поряд із поштовою маркою та поштовим штемпелем («Одесса. 15.8.12») написано: «Одесса, Ближние Мельницы, Зоринская, 12. А. В. Никовскому».

** На звороті знизу дописано: «Коли будете в Києві? Міцно стискую Вашу руку».

*** На зворотному боці листівки поряд із поштовим штемпелем («Одесса. 15.11.12») написано: «Одесса, Степовая, 10. А. В. Никовскому».

4* Поштова картка, на зворотному боці якої написано: «Одесса, Степовая, 10. Е[го] В[ысоко]р[одию] Анд[рію] Никовскому». Дата написання картки встановлена

№ 28

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

22 лютого 1913 р.*

Високоповажаний Андрію Васильовичу!

Вибачте, що відповідаю Вам з таким великим запізненням, але не хотілось робити Вам маленької неприємності.

Річ в тому, що Ваша рецензія з чисто хатніх причин не могла піти в «Л[ітературно]-Н[ауковий] В[істник]». До того ж і ред[акція] де в чім не зовсім погоджується з Вами.

Взагалі ред[акція] вважає «небезпечним» містити гострі крит[ичні] статті на близьких співроб[ітників] свого журналу. Той досвід, який Ви винесли з «Ради», може, допоможить Вам зрозуміти становище Редакції «Вістн[ика]» і не осудити її в певній мірі.

Взагалі життя – така «музика», яку можна слухати лише з ватою в вухах.

Або іди на вічні компроміси, або май тисячі ворогів і будь опльований ними з голови до п'ят.

Щодо оглядів журналів, то ред[акція] давно дала уже Вам *повну* волю. Як знаходите кращим, так і робіть.

Ми чекаємо від Вас першого огляду (за три місяці) в середині марта, щоб в IV кн[изі] уже була Ваша стаття.

Пишіть, будь ласка, рецензії, не згадуючи «пригоди» з рец[ензією] на Ч[еркасенка]. Дуже Вас прошу заспокоїти мене і черкнути хоч два слова на мої листи.

Ваш

О[лександр] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. 226, № 319, арк. 1, 2. Автограф чорним чорнилом.

№ 29

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

25 лютого 1913 р.

Вельмишановний і дорогий Олександрє Івановичу!

Я все-таки не погоджуюсь з поглядом редакції на допустимість критичних статей про своїх співробітників, але й цілком розумію вагу тієї атмосфери, яка примушує хатні причини вважати за щось серйозне. Певна річ, і в редакції «Ради» ці хатні причини грають свою роллю, з сим я знайомий і через се дуже далекий од осуду редакції «Вістника». До забракування рецензії моєї я був трохи підготовлений, бо писав її наспіх, дав більшу загальну передмову і не розглянув п'єси в подробицях. Мій погляд на С. Черкасенка – власне, про його стилізаторство, – склався у мене давно: ще про збірку «На шахті»¹⁰² я читав реферат в одеській «Просвіті». Ну, та се все не має значіння. Мене турбує інше. Се Ваш

* На конверті із вихідними даними «ЛНВ», у який вкладено лист, написано: «Одесса, Степовая, 10. Е[го] В[ысоко]р[одию] Андрею Васильевичу Никовскому». Дату дописано олівцем.

тяжкий зневірених настрої. Атмосфера літературних гуртів ніколи, здається, і ніде не була легкою і чистою, отже жалійте себе, свої нерви, свій світогляд. Дорогий Олександр Івановичу! Не задавайте собі журбації з дрібними справами і непорозуміннями, станьте вище од дрібної літературної братії. Я знаю, що вороги плюють, і часом може здаватися, що ніби опльовують з голови до п'ят, але згадайте, що окрім центра, з його специфічними літературними відносинами, єсть уже чимала периферія, єсть широкий Ваш український читач і прихильник; подумайте, що таке в їхніх очах, в очах більшості української, О. Олесь як поет, і повірите, що вороги – се такий дріб'язок, який власне і до п'ят Ваших не доплюне.

На Вас лежить зараз складна і одвічна справа завідування редакцією «Вістника». Се почесна і гарна праця, і вона Вам не забудеться. Але вона і дрібна разом з тим, коли зважити Ваше дійсне призначення і Вашу головну працю, як Олесь. Отже, не впускайте сю справу в самі глибини Вашого духа, бережіть себе од суєти житейської.

Бойні – хліб, редакція – кар'єра, а поезія – ціль, щастя, Ви самі.

Не буду більше про се писати, тим більше, що Ви самі знаєте се краще мене. Але я все-таки хотів би, щоб Ви зрозуміли мій настрій, щоб повірили, що не тільки мені, а й багатьом тяжко було би, якби київські відносини виснажили Вашу душу.

Щодо мене особисто, то прошу Вас повірити, що саме неприємне для мене в сій дрібній справі – се те, що вона викликала у Вас кілька слів тяжкого зневірря. А проти Вас і редакції за забракування рецензії у мене нема ніякого недоброго почуття. Значить, і рецензії писатиму і обіцяну статтю пришло. Першу книжку «Вістника» одержав. Бажаю Вам всього доброго

Ваш

Андр[ію] Ніковськ[ий]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2033, арк. 18, 19. Автограф чорним чорнилом.

№ 30

О. КАНДИБА– А. НІКОВСЬКОМУ

1913 р.

Високоповажний Андріє Васильовичу!

Сердечне спасибі за Ваше тепле слово, таке... далеке від холодної дійсності. Чотири роки у Києві – се половина мого життя. Вони зняли з моїх очей окуляри, одняли в мене віру (щоб я дивився об'єктивно) і показали життя таким, яким воно є. Я – живий труп.

Іноді, на хвилинку я роблюсь некрасовським «лицарем»¹⁰³, а потім знову шмарую себе кігтями відчаю або танцюю «танець життя» розпачливий і божевільний. Зійшлись стіни, немає виходу. Останні два місяці я «змагався».

Хотів видати і книжку (друге видання), і по весні на два місяці виїхати куди-небудь на південь, де я міг би «прийти в себе», переглянути папери, закінчити де-що розпочате і видати четверту книжку з мінімумом задоволення. Шукав видавця.

І треба перенести всі ті «уніженія», щоб зрозуміти – що значить найти видавця. Я міг би 500 карб[ованців] взяти у банку (коли б здобув ще поручителя), але для мене, як тепло для рослини, потрібне було співчуття. Сими днями після страшної боротьби, поборовши ніяковість, я звернувся приязно до «Тов[ариства] допомоги літер[атурі] і штуки»¹⁰⁴ «Грошей – вельмишановний Ол[ександре] Ів[ановичу], у нас немає».

Я не можу запідозрювати Л[еонтовича]¹⁰⁵ в нещирості, я цілком йому вірю, як вірю і в те, що через два-три тижні на похорон, весілля або що інше комусь другому буде видано *не позику*, як я просив, а просто підмогу. Гроші, коли треба, завжди знаходяться. А звідси висновок, що в глибині душі кожного живе певність, що моя робота, мої книжки і шеляга не варті і нікому не потрібні. Громадський обов'язок українську пресу примушував дурити дурня, що його твори справді щось коштовне, а дурень мучився, що він – делітант, що він не має змоги віддати все життя творчості і серед тиші прислухатись до струн своєї душі. Замовкнути – було б найкраще, але прокляті струни дзвенять. Хотів поїхати в Москву до Ситіна¹⁰⁶, але якось упала уже енергія. В моїх віршах немає юмору, для лубка вони не підходять, а так Ситін їх ніколи не видасть. Губанів¹⁰⁷ видає «малоросійщину», але він прочитає вірші, похвалить їх, як хвалив і д[обродій] Леонтович, і скаже, що для його вони теж «не підходять». Та досить про се.

Може би Ви хотіли дати титул своїм оглядам журналів. Дозвольте, коли лист Ваш пізно надійде, дати – «Наші Журнали»?

15 марта кінчається рік, як я в «Вістнику». Хочеться вийти «в одставку», найти якийсь інший заробіток і одійти далі і від ворогів, і від друзів.

Ваш

О[лександр] К[андиба]

«Діло» тижнів два Вас похвалило (ст[аття]¹⁰⁸ Грицяя¹⁰⁹)*.

Р. С. Ждемо від Вас статті, рецензій, всього чого хочете**.

ІР НБУВ, ф. ХV, № 2623, арк. 1, 2. Автограф чорним чорнилом.

№ 31

О. КАНДИБА – А. НІКОВСЬКОМУ

1914 р.

Дорогий Андрій Васильовичу!

Редакція так довго мовчала, що я, лише дякуючи досвіду, не прийняв сього за згоду. Але щасливий випадок зустрічі з Меф[одієм] Ів[ановичем]¹¹⁰ допоміг мені узнати лаконічну, ділову і логічну відповідь Редакції.

«300 – багато, журналу немає ще – немає і авансу». $2 \times 2 = 4$. Ну, що на се можна сказати? Іншого ся логіка поклала на місці, а мене тішить: така твереза нація не пропаде! «Не вмре, не поляже»¹¹¹.

* Дописано рукою автора з лівого боку листа.

** Дописано рукою автора на верхньому полі листа.

А про те, коли б національна справа (наша) стояла серйозно і я грав би якусь роль в літературі, в сім разі я зумів би відповісти, як слід. А зараз мені хочеться... тільки гратись.

І гра дуже проста, як дважди два – чотири. Становляться двоє людей один проти другого й дивляться – хто перший зійде з місця. Гра цілком невинна і нікому нічим не загрожує.

А коли в Пущу?¹¹² Жду.

Ваш

О[лександр] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2621, арк. 1. Лист-чернетка, з правого боку в листі розрив, чорнило чорне.

№ 32

О. КАНДИБА– А. НІКОВСЬКОМУ

[1915 р.]

Дорогий Андрій Васильовичу!

В портфелі Редакції «Л[ітературно]-Н[аукового] В[істника]» лишилось три моїх вірша. Дуже прошу Вас передати їх через М[ефодія] Іванов[ича] Павл[овського]. Я не хотів би їх бачити в «Основі»¹¹³, яка вестиметься тим же складом редакційного комітету. В моїх віршиках до нього не з'явилося нічого нового, і, коли я начеб то згодився знову писати в «Вістн[ик]», то се було тільки тимчасово і се можна пояснити лише тим, що «в «Вістнику» не було ніякого матеріалу», і що в мені переміг громадянин співробітника.

ІР НБУВ, ф. XV, № 2622, арк. 1. Лист-чернетка, чорнило чорне, не датований.

№ 33

А. НІКОВСЬКИЙ – О. КАНДИБИ

17 травня 1915 р.*

Вельмишановний Олександрє Івановичу!

Тепер остаточно вияснилась справа з «Основою» і в тому власне напрямі, що нічого певного нема. Невідомо, чи житиме журнал, чи ні. Через це заплатити те, що Ви призначили за гуцульську поему¹¹⁴, редакція не може. Так само зле стоїть справа з авансом, бо я бачу, що ніхто з редакції не пристане на аванс од неіснуючого ще журналу. Шкода мені писати Вам про це, але я не трачу надії, що Ви таки дасте з свого портфелю на старих умовах. Редакція дуже і дуже зацікавлена вашими писаннями, але просто не в силі піти на Ваші домагання. Не толкуйте, дорогий Олександрє Івановичу, цього як яку небудь неприхильність до Вас, – просто таке становище. Всього доброго.

Ваш

Андр[ію] Ніковськи[ю]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2034, арк. 20. Автограф синім чорнилом.

* Дату встановлено за поштовим штемпелем: «Одесса, 17.5.15». Тут же зазначено адресу одержувача: «Киев, Пуща Водица. Его Высокородию Александрю Ивановичу г. Кандыбе».

Високоповажний Андрій Васильовичу!

Несподівано одержав Вашого листа, зміст якого я вже давно знав зі слів Меф[одія] Ів[ановича].

І так – становище журналу теж саме, що було і раніше, – цілком непевне. Звичайно, давати аванс від неіснуючого ще журналу – наївно, але не менш наївно і «уміщати» речі в неіснуючому журналу. І чи не нагадує вся ця історія з журналом старого анекдоту про жида, у якого родився син «такой умный, такой деликатный, такой музыкальный, – только мертвый»?

Почекаємо вже, Андрію Васильовичу, поки питання про журнал перестане бути питанням.

Що до гонорару, то я лишаюсь при своїй гадці. Повірте, що все те, що я пишу, коштує мені більше, ніж я хочу «зідрати». Повірте мені на слово, бо доводити не хочеться. Вважаю, що і всім колегам по перу, в інтересах самої справи, слід побільшити гонорар, відшукавши інші джерела крім субсидій і передплати.

Не смійтесь і не зітхайте: юмор і зітханне можуть бути «надстройками», а не «підвалиною», не змістом життя, а ми завжди «отделяе́мся шутками» або «пускаємо слезу», коли треба що-небудь розв'язати або розбити.

Чи вимагає від Вас великого напруження всіх національних сил, кожна інтелектуальна сила мусить бути використана і мобілізована. У нас немає спілників (смішно говорити про чудернацьку і неприродну спілку з кадетами), ми одні і всі проти нас. Наша убога культура зрізана по самий корінь і агонізує. Можна скаженіти від жаху. А ми – ми слухаємо стару пісню українізованих міщан і танцюємо під їх розбиту гитару. Ми ківаємо «на знак згоди», коли вони скаржаться на безгріше, на закриті школ, журналів, газет і коли вони роблять важке зітхання, як єдиний висновок з ситуації.

Ні, я спокійно не можу говорити про все це і лише тоді втихомирююсь, коли починаю гадати про свої думки – як про думки патологічні, що ідуть «наперекор стіхії» (українській!?), проти течії нашої каламутної річки.

За відповідь не ображаюсь: вона в повній гармонії зо всією нашою діяльністю. Мені почасті приємно, що не буду друкуватись. З деякого часу виступати на естраду для мене однаково, що йти на шибеницю. Давно уже одпала охота і до друкування. Я не брешу: за 14–15 рік я написав добрих 150 поезій, а з них коли збереглося 15, то й добре. (А що написав я не менш, се може посвідчити стороння людина, з якою я стрічався і читав писане).

Врешті решт кожний з нас дихає і пише для себе, а не для підмостків. (Вільшанський¹¹⁵ – виїмок).

І коли Вам не заважить упрежденне проти мене, коли Ви задумаєтесь над моїм листом, Ви, може, хоч трошки виправдаєте мене.

Ваш

О[лександр] К[андиба]

ІР НБУВ, ф. XV, № 2624, арк. 1, 2. Автограф чорним чорнилом.

¹ Йдеться про першу збірку О. Олеся «З журбою радість обнялась», яка вийшла друком 1907 р. у Петербурзі в друкарні «Работник» накладом 1,5 тисячі примірників. До неї увійшли вірші, написані в 1903–1906 рр. Збірка була видана на кошти, позичені у П. Стебницького. Вона принесла авторові визнання з боку І. Франка, М. Сумцова, І. Нечуя-Левицького, Х. Алчевської, О. Єфименко, С. Русової, які назвали Олеся талановитим ліриком, виразником дум і настроїв першого десятиліття ХХ ст.

² Йдеться про «Українське товариство “Просвіта” в Одесі», яке існувало з 1905 р. по 1 листопада 1909 р.

³ О. Олесь, перебуваючи у скрутному матеріальному становищі, був змушений підняти ціну на свою збірку з 1,25 крб. до 1,50 крб.

⁴ «Притча про радість і смуток» була вперше надрукована в журналі «Житє і слово» (1895. – Кн. 3. – С. 323–324) без заголовка, під спільною назвою «Із чужих квітників. Із Ізмарагда».

⁵ Вірш О. Олеся, написаний у 1906 р., який увійшов до однойменної збірки «З журбою радість обнялась».

⁶ Рядок із вірша О. Олеся «Не слів мені, а стріл крилатих, вогняних!» (1906).

⁷ Вірш О. Олеся «Я більше не плачу» (1905).

⁸ Перефразований рядок з вірша О. Олеся «Не слів мені, а стріл крилатих, вогняних!» (1906).

⁹ Йдеться про вірш О. Олеся «З кримських образів» (Рідний край. – 1907. – № 17. – С. 10).

¹⁰ Перша збірка Х. Алчевської «Туга за сонцем» видана у Москві 1907 р. у видавництві І. Ситіна.

¹¹ *Єфремов С.* Бібліографія. Х[ристя] А[лчевська]. Туга за сонцем // Рада. – 1907. – № 137. – (17 червня (юня)). – С. 4. Автор рецензії не дуже схвально відгукувався про збірку, зокрема, він писав: «...Чимало віршів у книжці написано на громадянські мотиви, але вони читача не переконують, бо вступні статті по газетах на такі самі теми дужче справляють свою службу, ніж кострюбаті вірші, як от «Нам треба волі і землі».

¹² *Алчевська Христина Олексіївна* (1882–1931) – українська поетеса і педагог, дочка Х. Алчевської та О. Алчевського.

¹³ Йдеться про рецензію І. Франка на збірку О. Олеся «З журбою радість обнялась», надруковану в ЛНВ (1907. – Т. 37. – Кн. 3. – С. 558–561).

¹⁴ «Semper tigo» – збірка поезій І. Франка, видана 1906 р. у Львові. Назва збірки походить від латинського вислову «poeta semper tigo» – поет завжди учень.

¹⁵ Вислів героїні Ванди з поезії І. Франка «Трагедія артистки». Вірш вперше був надрукований в ЛНВ (1902. – Кн. 7. – С. 3–4) під заголовком «На старі теми».

¹⁶ Героїня поезії І. Франка «Трагедія артистки».

¹⁷ *Феофан Прокопович* (1681–1736) – український теолог, письменник, поет, математик, ректор Київської академії (1710–1716), архієпископ Великоновгородський та Великолуцький.

¹⁸ «Мій Ізмарагд» – збірка творів І. Франка (1897).

¹⁹ «...соловейкове цвірінькання...» – вислів із рецензії І. Франка на збірку О. Олеся «З журбою радість обнялась» (ЛНВ. – 1907. – Т. 37. – кн. 3. – С. 558–561).

²⁰ *Комаров Михайло Федорович* (1844–1913) – український письменник, бібліограф, критик, фольклорист, перекладач і лексикограф.

²¹ Йдеться про вірш О. Олеся «З кримських образів» (Рідний край. – 1907. – № 17. – С. 10), про походження якого А. Ніковський уже запитував автора в одному з своїх попередніх листів.

²² На засіданнях одеської «Просвіти» А. Ніковський виступав з рефератами про відомих діячів української літератури – В. Винниченка, О. Олеся, М. Вороного, П. Барвінського, С. Черкасенка та ін. Про декого з них він писав у «Раді» в рубриці «Лист з Одеси», зокрема, згадував реферат «Батьки й діти в сучасній українській

драматичній літературі» (Рада. – 1908. – № 236. – 16(29) жовтня. – С. 3). Щодо брошури з критичними нарисами, про яку А. Ніковський згадує у листі, то виявити її ще не вдалося.

²³ Кондиція – літнє репетиторство з перебуванням у сім'ї учнів. У листі, очевидно, йдеться про перебування А. Ніковського у сім'ї М. І. Занги, власника підприємства з переробки борошна у Бессарабії.

²⁴ Романкауци – село у Бессарабії.

²⁵ Йдеться про першу збірку О. Олеся «З журбою радість обнялась».

²⁶ О. Олесь часто гостював у Житомирі у рідних своєї дружини В. Сладковської.

²⁷ «...до весни не розвяжуся з інститутом» – з 1903 р. до 1908 р. О. Олесь навчався у Харківському ветеринарному інституті.

²⁸ *Самійленко Володимир* (літературні псевдоніми – Іваненко, В. Полтавець, В. Сивенький, Л. Сумний; 1864–1925) – український поет-лірик, сатирик, драматург, перекладач.

²⁹ Йдеться про другу збірку поезій В. Самійленка «Україні», яка вийшла у Львові 1906 р. з передмовою І. Франка й включала у себе вірші періоду 1884–1906 рр.

³⁰ Вірш О. Олеся «Моїй матері» увійшов до збірки «Будь моїм мечем» (1908).

³¹ Не вдалося з'ясувати, про які саме переклади згадує у своєму листі О. Олесь.

³² *Франко І.* Привезено зілля з трьох гір на весілля. Молода муза, 5. На день 30 липня 1907. Володимирові і Марійці Бирчакам // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Т. 40. – Кн. 10. – С. 168–170.

³³ Цитується уривок із такої фрази рецензії І. Франка «Привезено зілля з трьох гір на весілля»: «Тому патентатові в області галицько-руської літератури довелося 30 липня оженитися, і щоб ушанувати той пам'ятний день, змобілізувала «Молода муза» всі свої сили, sechs Mann stark, з додатком українського Олеся і ще одного безіменного інваліда, і випустила отсю книжечку».

³⁴ І. Франко процитував вірш О. Олеся «Хай щечечуть поцілунки...» (1905).

³⁵ *Пачовський В.* «Поезія переломової хвилі» // Діло. – 1907. — Ч. 279. – 26 грудня. – С. 1; Ч. 282. – 30 грудня. – С. 4; Ч. 283. – 31 грудня – С. 4.

³⁶ *Пачовський Василь Миколайович* (1878–1942) – відомий український поет, історіософ і мислитель.

³⁷ Друга збірка віршів О. Олеся «Поезії» (поет мав намір її назвати «Будь мечем моїм») вийшла у 1909 р.

³⁸ Можливо, йдеться про український клуб «Родина», який у 1907 р. у Харкові спробував організувати М. Міхновський і який було закрито жандармерією.

³⁹ Детальнішої інформації про цей часопис віднайти не вдалося, можливо, він так і не вийшов.

⁴⁰ *Липа Іван Львович* (літературні псевдоніми – Петро Шелест, Іван Степовик; 1865–1923) – громадський і політичний діяч, письменник, за фахом лікар.

⁴¹ Є відомості про те, що у 1908 р. А. Ніковський нелегально відвідав Прагу як делегат Всеслов'янського студентського з'їзду від одеського студентства.

⁴² Березанський лиман Чорного моря.

⁴³ *Шмідт Петро Петрович* (1867–1906) – лейтенант, один із керівників Севастопольського збройного повстання 1905 р. Після придушення повстання був заарештований і розстріляний на о. Березань.

⁴⁴ *Слабченко Михайло Єлисейович* (1882–1952) – історик і правник.

⁴⁵ У 1909 р. М. Слабченко за дослідження «Малорусский полк в административном и хозяйственном отношении» дістав золоту медаль, грошову премію і право надрукувати працю в «Записках університету» (Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1235, оп. 1, спр. 752, арк. 10). У цій праці молодий історик на основі великої кількості першоджерел порушив малодосліджені на той час питання політичного і судового устрою Гетьманщини. (Академік Михайло

Єлисейович Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей. – Одеса, 1995. – С. 4).

⁴⁶ Літературно-артистичний альманах «Терновий вінок» вийшов у видавництві І. Самоненка у Києві 1908 р. Упорядником був О. Коваленко. До нього увійшли твори Лесі Українки, С. Черкасенка, П. Карманського, І. Личка, М. Шаповала, П. Капельгородського, С. Твердохліба, Х. Алчевської, М. Кропивницького, Л. Пахаревського, М. Чернявського, М. Старицького та інших.

⁴⁷ Йдеться про вірш Х. Алчевської «...Шумлять ялини з їх вічним шумом».

⁴⁸ Йдеться про новелу В. Пачовського «Український сміх» (Терновий вінок. – К., 1908. – С. 173–176).

⁴⁹ Йдеться про оповідання І. Липи «У невідому путь» (там само. – С. 172).

⁵⁰ Капельгородський Пилип Йосипович (1882–1938) – український письменник.

⁵¹ Йдеться про вірш П. Капельгородського «Остання ніч» (Терновий вінок. – К., 1908. – С. 51–52).

⁵² Лазаревський Борис Олександрович (1871–1936) – письменник.

⁵³ Йдеться про оповідання Б. Лазаревського «Уляна» (Терновий вінок. – К., 1908. – С. 155–162).

⁵⁴ Чернявський Микола Федорович (1868–1946) – поет, прозаїк, перекладач, педагог і земський діяч.

⁵⁵ Йдеться про оповідання В. Стефаніка «Моє слово» (Терновий вінок. – К., 1908. – С. 182–184).

⁵⁶ Метерлінк Моріс (1862–1949) – бельгійський письменник, лауреат Нобелівської премії в галузі літератури (1911).

⁵⁷ «Монна Ванна» – п'єса М. Метерлінка (1902).

⁵⁸ Йдеться про вірш М. Старицького «Лорі» (Терновий вінок. – К., 1908. – С. 121).

⁵⁹ Шелухін Сергій Павлович (1864–1938) – правознавець, громадський і політичний діяч, письменник (писав вірші під псевдонімом С. Павленко).

⁶⁰ А. Ніковський називав твір Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим...» «Посланиєм» (1845).

⁶¹ «Рада» – єдина щоденна газета українською мовою у підросійській Україні. Продовжила традиції «Громадської думки», забороненої російським урядом. Виходила в Києві з 15 вересня 1906 р. до 2 серпня 1914 р. Видавав і фінансував її Є. Чикаленко при деякій матеріальній підтримці від В. Смиренка і Л. Жебуньова.

⁶² «Літературно-науковий вістник» (ЛНВ) – загальноукраїнський літературний і науковий часопис, заснований М. Грушевським, І. Франком, О. Борковським, О. Маковесем. Фактичним редактором першого періоду його існування був І. Франко. Виходив у Львові (1898–1906), у Києві (1907–1914, 1917–1919), у Львові (1922–1932). Видавався часопис Науковим товариством ім. Шевченка. У журналі друкувалися твори українських письменників та вчених. Тематика часопису мала такі напрямки: літературний, громадський та науковий.

⁶³ О. Олесь. На чужині // Літературно-науковий вістник. – 1909. – Кн. I. – С. 76.

⁶⁴ «... моїй дружині...» йдеться про дружину А. Ніковського – Наталю Дмитрівну (дівоче прізвище Христо).

⁶⁵ «А змучена, засмучена, мов з нелюбом заручена» – рядок із вірша О. Олесь «На чужині» (1908).

⁶⁶ Олесь О. Поезії. Кн. II. – СПб., 1909.

⁶⁷ Черкасенко Спиридон Феодосійович (1876–1940) – український письменник, драматург і педагог.

⁶⁸ Йдеться про російського поета і прозаїка Скитальця (справжнє ім'я – Петров Степан Гаврилович; 1869–1941).

⁶⁹ Не вдалося з'ясувати, про який саме вірш О. Олесь згадує у листі А. Ніковський.

⁷⁰ Рядок з однойменного вірша Т. Шевченка процитований неточно (у Т. Шевченка – «зійдемося»).

⁷¹ Йдеться про статтю Г. Хоткевича «Літературні враження: За минулий [1908] р.» (ЛНВ. – 1909. – Т. 45. – Кн. 1. – С. 131–145; Кн. 2. – С. 396–470). Автор аналізує творчість С. Черкасенка, П. Мирного, В. Мови, Лесі Українки та ін.

⁷² *Горленко Андрій* (Піснячевський Віктор Онуфрійович; 1883–1933) – журналіст, громадський діяч, лікар за фахом. Активний учасник Петербурзької української громади. У щоденнику «Рада» публікував репортажі про роботу Державної думи, вів цикл «З невських берегів». Один із ініціаторів заснування органу української фракції в Думі «Рідна справа – Думські вісті». У 1917 р. співпрацював з російськими газетами Одеси, редагував «Одеський листок». На початку 1919 р. емігрував до Відня й заснував там тижневик «Воля», який редагував до 1921 р. Потім до 1923 р. працював лікарем у Братиславі.

⁷³ Очевидно, йдеться про тижневик «Слово», який виходив у Києві з 11 травня 1907 до 1909 р. У ньому активно публікувалися С. Черкасенко, Г. Чупринка, Дніпрова Чайка, П. Тетянка та ін.

⁷⁴ *А. Горленко* «Петербургські листи» // Рада. – 1909. – № 3. – 4(17) січня. – С. 1–2.

⁷⁵ *С. Єфремов*. «З нашого життя» // Рада. – 1909. – № 36. – 14(27) лютого. – С. 2–3.

⁷⁶ «Будучність» – літературно-науковий ілюстрований часопис; виходив у Львові (1909–1910) за редакцією М. Венгжина, надавав свої сторінки Х. Алчевській, О. Олесю, Н. Кобринській, «молодомузівцям». Один із номерів вийшов під назвою «Будучина» за редакцією Х. Алчевської.

⁷⁷ К. Чуковський на той час був чи не найвідомішим молодим критиком. Про Г. Хоткевича див. прим. № 66.

⁷⁸ Йдеться про вірш О. Олеся «Яка краса: відродження країни...» // Рада. – 1909. – № 37. – 15 (28) лютого. – С. 2.

⁷⁹ Рядок із вірша О. Олеся «Яка краса: відродження країни...».

⁸⁰ *Коцюбинський М.* Intermezzo // Літературно-науковий вістник. – 1909. – Кн. 1. – С. 5–15.

⁸¹ Йдеться про заснований українською інтелігенцією 10 лютого 1910 р. одеський «Український клуб». Діяльність його передбачала проведення літературних та драматичних вечорів, читання рефератів тощо. Закритий владою 10 листопада 1913 р.

⁸² *Ніковський А.* Вічна казка // Рада. – 1910. – № 269. – 26 листопада (9 грудня). – С. 2–3; № 270. – 27 листопада (10 грудня). – С. 2–3.

⁸³ «Вік» – українське видавництво у Києві, що діяло в 1895–1918 рр. Засноване за участю О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Дурдуківського, В. Доманицького, Ф. Матушевського. Видало 140 назв книг загальним накладом понад 560 тисяч примірників (белетристика, популярні книжки). Особливо цінними є видання творів української класичної літератури та «Антології української літератури».

⁸⁴ У 1911 р. газетна публікація А. Ніковського «Вічна казка» вийшла як окреме видання у серії «Наші справи» видавництва «Вік».

⁸⁵ *Шаповал Микита Юхимович* (1882–1932) – політичний і громадський діяч, публіцист, соціолог, поет.

⁸⁶ Йдеться про рецензію М. Шаповала на твір О. Олеся «По дорозі в казку» // Українська хата. – 1910. – № 9.

⁸⁷ *Євшан Микола Йосипович* (справжнє прізвище – Федюшка; 1889–1919) – український літературний критик, літературознавець і перекладач; започаткував власний напрямок у критиці, заснований на філософії Ф. Ніцше та Й. Фіхте.

⁸⁸ Йдеться про рецензію М. Євшана «Червоні маки» на твір О. Олеся «По дорозі в казку» (Українська хата. – 1910. – № 9. – С. 446–448).

⁸⁹ «Киевский театральный курьер» – щоденна газета, входила у 1908–1916 рр. з програмами усіх театрів. У ній друкувалися статті з питань мистецтва, рецензії, хроніки. Редакція знаходилася на вул. Володимирській, 61.

⁹⁰ Пахаревський Леонід Андрійович (1883 – після 1938) – український письменник, перекладач, актор і режисер.

⁹¹ Ремарку із п'єси О. Олеся «По дорозі в казку» підкреслено в рецензії А. Ніковського «Вічна казка» (Рада. – 1910. – № 269. – С. 2–3).

⁹² У цей час А. Ніковський активно співпрацював з одеською студентською громадою, де, за його спогадами, читав курси мови і письменства в тасмних гуртках шкільної молоді одеських гімназій, семінарій та технічних шкіл (Галузевий державний архів СБ України. – Архівно-слідча справа А. Ніковського. – Дело «СВУ». – № 47757. – Т. 59. – Ч. 3. – Арк. 574 зв.).

⁹³ Йдеться про Чупринку Григорія Авраамовича (1879–1921) – українського поета.

⁹⁴ Черкасенко С. Поезія Грицька Чупринки // Рада. – 1910. – № 276. – 4 (17) грудня. – С. 2; № 278. – С. 2. Зокрема, автор рецензії писав: «...Небагато я знаю віршів у українській поезії, щоб глибиною внутрішнього чуття, вражаючого яскравістю образу, силою вислову зрівнялись з цим «Святом поета»...».

⁹⁵ Ібсен Генрік (1828–1906) – видатний норвезький драматург і поет, автор багатьох соціально-психологічних драм.

⁹⁶ «Мораль» – перша літературна праця Н. Я. Григоріїва (1911). У ній автор намагався з'ясувати генезис і саму суть надприродної, даної божим явленням, людської моралі.

⁹⁷ Йдеться про Григоріїва Никифора (псевдоніми Г. Наш, Григоріїв-Наш, Григорій Наш; 1883–1953) – громадського та політичного діяча, публіциста і педагога.

⁹⁸ Жодна із трьох публікацій, замовлених О. Олесем А. Ніковському від імені «Літературно-наукового вістника», у 1913 р. так і не вийшла. Натомість у 1913 р. в «ЛНВ» було надруковано інші його статті.

⁹⁹ Ніковський А. Рецензія на збірник Чупринки Г. «Контрасти. Лірика» // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Кн. IX. – С. 388–390.

¹⁰⁰ Філянський Микола Григорович (1873–1938) – поет, художник, музейний діяч.

¹⁰¹ Ніковський Ан. Українська література в 1912 році // Літературно-науковий вістник. – 1913. – Кн. I. – С. 170–183.

¹⁰² Йдеться про збірку оповідань С. Черкасенка «На шахті» (1909).

¹⁰³ Очевидно, йдеться про поему М. Некрасова «Рыцарь на час» (1860–1862).

¹⁰⁴ «Товариство підмоги українській науці, літературі і штуці» – засноване 1908 р. за матеріальної підтримки В. Симиренка. Меценат асигнував на його потреби 100 тис. крб. з умовою, щоб щорічні відсотки з цієї суми були використані на потреби розвитку української літератури, науки і мистецтва.

¹⁰⁵ Леонтович Володимир Миколайович (1866–1933) – письменник і громадсько-політичний діяч, меценат, один із видавців і редакторів першої всеукраїнської щоденної газети «Громадська думка» (1905), міністр земельних справ в уряді П. Скоропадського в 1918 р.

¹⁰⁶ Ситін Іван Дмитрович (1851–1934) – російський книговидавець і просвітитель.

¹⁰⁷ Губанов Тимофій – російський видавець дешевої літератури, який мав свій магазин у Києві. Його видання містили багато малюнків і дуже мало тексту, мали багато граматичних помилок, у зв'язку з чим більшість поважних київських типографій відмовлялися співпрацювати з ним.

¹⁰⁸ Йдеться про статтю О. Грицяя «Література, наука і штука. З нових книжок і видань» (Діло. – 1913. – 7 берез. – С. 6). Зокрема, автор статті писав: «Щодо вичислених тут статей, то треба піднести... статтю пана Ніковського про нашу літературу в 1912 р., яка приносить декілька критичних думок про наших авторів і вказує на те, що автор не лише береться судити, але і вміє дати самостійний аргумент на свій суд».

¹⁰⁹ Грицай Остап – письменник, літературний критик, перекладач.

¹¹⁰ Павловський Методій Іванович (1877–1957) – український громадський і кооперативний діяч, журналіст. Випускник Київської духовної семінарії, навчався у Харківському ветеринарному інституті. Працював коректором у редакції газети «Громадська думка», секретарем і редактором газети «Рада» (1906, 1907–1909, 1912), автор рецензій на театральні і музичні твори, друкувався у журналі «Нова громада».

¹¹¹ Рядок із вірша О. Афанасьєва-Чужбинського «Над гробом Т. Г. Шевченка» (1861).

¹¹² 1914 р. О. Олесь переїхав до київського передмістя Пущі-Водиці.

¹¹³ «Основа» – щомісячний журнал письменства, науки і громадського життя, що виходив в Одесі в 1915 р. українською мовою замість забороненого ЛНВ. Редактор – А. Ніковський. Містив белетристику й наукові статті В. Винниченка, Л. Орленка, Г. Чупринки. Закритий військовою цензурою.

¹¹⁴ Очевидно, йдеться про поему О. Олеся «На зелених горах» (1915).

¹¹⁵ Йдеться про *Гриюка Леся* (Олексу) (псевдоніми і криптоніми: Г.; Л.; Л. Г.; Гр. Лесь; Ст. В.; Віль; Вільшанський Степан, Лесь Гр...; 1883–1911) – українського письменника і перекладача. Редактор газет – коломийської «Поступ» (1903–1905) і чернівецької «Буковина» (1907–1908). Автор збірки оповідань «Весняні вечори» (1904), перекладів повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» (1909), комедії Б. Б'єрсона «Новоженці» (1910), книги Ф. Ніцше «Так мовив Заратустра» (1910).

УДК 930.2:929 (477+47)

Ольга Гураль

СУДОВО-СЛІДЧІ СПРАВИ ВЕРОНІКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ 1929 р. І 1938 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВІДТВОРЕННЯ ЇЇ ПРОСОПОГРАФІЧНОГО ПОРТРЕТА

У статті проаналізовано інформативну специфіку документів судово-слідчих справ Вероніки Черняхівської; визначено способи виявлення та використання просопографічної інформації про неї.

Ключові слова: джерело, репресії, судово-слідча справа, біографія, просопографічний портрет.

В статье проанализировано информационную специфику документов судебно-следственных дел Вероники Черняховской; определены способы выявления и использования просопографической информации о ней.

Ключевые слова: источник, репрессии, судебно-следственное дело, биография, просопография, исследование.

In the article is analysed informational specificity of the documents in Veronika Chernyakhivska forensic case; are defined ways for determining and use of prosopographic information about her.

Key words: source, repressions, forensic case, biography, prosopography, research.

© Ольга Гураль, 2012

Життя поетки і перекладачки Вероніки Олександрівни Черняхівської (1900–1938) обірвалося у застінках НКВС. Постать цієї талановитої жінки все частіше привертає увагу дослідників, а її трагічна доля є однією з показових ілюстрацій жорстокості сталінського режиму. Першою спробою відтворити біографію В. Черняхівської стали публікації письменника Ю. Хорунжого¹. У редактованому ним часописі «Зона» опубліковано фрагменти з її щоденника та епістолярної спадщини², поезії³ та твори для дітей⁴. Там же побачили світ спогади про перекладачку А. Грінченко⁵, яка у 30-х роках ХХ ст. часто спілкувалася з родиною Черняхівських. 2003 р. у книзі «Шляхетні українки» Ю. Хорунжий присвятив постаті В. Черняхівської есе⁶. Перші відомості про її загибель у застінках НКВС з'явилися ще у 50-х роках минулого століття у працях представників української діаспори, присвячених постаті її матері – письменниці Л. Старицької-Черняхівської (1868–1941). Проте, деякі із викладених у них фактів не завжди відповідають дійсності⁷. Творча спадщина В. Черняхівської нині ще не стала об'єктом наукового дослідження, хоч упродовж двох останніх десятиліть було перевидано її переклади романів Ч. Діккенса «Пригоди Олівера Твіста»⁸ (1993) та Е. Золя «Жерміналь» (2003)⁹.

Вероніка Черняхівська народилась 25 квітня 1900 р. у родині письменниці та громадської діячки Людмили Старицької-Черняхівської і медика, одного з перших українських мікробіологів, Олександра Черняхівського (1869–1939). Дід Вероніки – видатний драматург, прозаїк, поет, громадський діяч, корифей українського театру – Михайло Старицький (1840–1904). Оселі Черняхівських та Старицьких були відомі в Києві своєю гостинністю та мистецькою атмосферою, саме тут формувалися смаки, погляди та уподобання майбутньої поетеси. Після закінчення семи класів гімназії Жекуліної у 1917 р. В. Черняхівська вступила до восьмого класу Другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, яку закінчила у 1918 р. із золотою медаллю. У радянський час навчалась в Інституті зовнішніх зносин, де здобула фах економіста. Досконало володіючи англійською та французькою мовами, деякий час працювала на посаді перекладачки в Народному комітеті охорони здоров'я.

У 1926 р. В. Черняхівська супроводжувала батька в наукових від'їздах до Німеччини. Поїздка у Берлін стала доленосною, оскільки там вона познайомилася з банківським службовцем Теодором Геккенем, з яким одружилася у 1928 р. Мешкаючи за кордоном, Вероніка вступила вільною слухачкою до Берлінського університету, працювала над удосконаленням знання англійської та німецької мов, багато подорожувала країнами Європи. Подружнє життя виявилось нещасливим і наприкінці весни 1929 р. вона повернулася до Києва, плануючи розлучитися з чоловіком.

Влітку 1929 р. розпочалися арешти у справі Спілки визволення України. За ґратами опинилися учений-літературознавець і близький друг родини Черняхівських академік С. Єфремов, його племінник М. Павлушков, педагог В. Дурдуківський, письменник М. Івченко, двою-

рідний брат Вероніки – бібліограф Я. Стешенко та ін. За звинуваченням у приналежності до СВУ була заарештована і В. Черняхівська. Щоправда, через чотири місяці її звільнили з-під варти за відсутністю доказів, але цей арешт відіграв доленосну роль у житті самої Вероніки і суттєво вплинув на фабрикацію звинувачень проти її батьків.

У документах слідчої справи В. Черняхівської зафіксовано чимало важливої біографічної інформації. Втім, їх досі не використано для відтворення її просопографічного портрета. У цій статті спробуємо з'ясувати специфіку та інформативні можливості документів слідчої справи як просопографічного джерела, взявши за основу методичку, раніше розроблену вітчизняними вченими.

Документи судово-слідчих справ можуть використовуватися не лише для вивчення суспільно-політичної ситуації, переслідувань та репресій, а й виступати джерелом для вивчення нових фактів з біографії тієї чи іншої особи. Вони суттєво доповнюють полотно української історії, уточнюють його фрагменти, а подекуди й ламають стереотипи¹⁰. Використання їх вимагає особливого підходу. Важливого значення набуває внутрішня наукова критика цих джерел, яка провадиться в два етапи – аналітичний і синтетичний. На першому етапі ретельно розглядається кожний окремих документ, встановлюється достовірність і повнота інформації, відповідність фактів-джерел фактам-подіям, виявляється фальсифікація як самих документів, так й інших відомостей, поданих у них, з'ясовуються мотиви спотворення даних тощо. Важливе місце у джерелознавчій критиці займає текстологічний аналіз, який допомагає виявити основний текст, відділити його від редакцій, встановити корективи, допущені при редагуванні та машинописанні¹¹. Досліджуючи протоколи допитів та письмові свідчення, варто звернути увагу на особливості подачі матеріалу, порівняти їх із власним стилем заарештованого, врахувавши його манеру мовлення, вживання окремих зворотів тощо.

Аналіз фактів, викладених у документах судово-слідчої справи, дає змогу відділити інформацію, подану обвинуваченим під тиском слідчих, від реальних подій. У цьому сенсі першочерговим завданням є порівняння викладених даних зі схемою обвинувачень. Якщо вони не мають до неї безпосереднього стосунку, то рівень істинності значно вищий, оскільки відпадала потреба їх навмисної фальсифікації¹². Документи цієї групи дають змогу з'ясувати обставини арешту, висвітлюють окремі факти з біографії та службової діяльності, розкривають дружні та родинні зв'язки, допомагають виявити риси характеру і світогляду, психологічний стан, морально-етичні якості. Проте ці документи, як джерело просопографічної та біографічної інформації, потребують ретельної перевірки.

В. Черняхівську заарештовували двічі: 1929 р.¹³ та 1938 р.¹⁴ Наявні дві судово-слідчі справи, які зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (м. Київ). Найповніша просопографічна інформація є в анкетах, рукописних свідченнях, протоколах допитів арештованої. Вони допомагають виявити маловідому біографічну інформацію, риси характеру, стиль поведінки в екстремальних умовах,

визначити схему обвинувачення, перебіг допитів. Судово-слідча справа 1929 р.¹⁵ складається з одного тому і включає: анкети¹⁶, постанови про обшук та арешт¹⁷, протоколи допитів у зв'язку з арештом за звинуваченням у приналежності до Спілки визволення України¹⁸, її заяви слідству¹⁹, прохання Л. Старицької-Черняхівської про побачення з донькою²⁰ та її свідчення про доньку²¹ тощо. Другу слідчу справу розпочато в січні 1938 р. за звинуваченням перекладачки у шпигунстві на користь Німеччини²². Вона складається з двох томів, що містять: постанови про арешт, протоколи обшуків, допитів, розпорядження про розстріл, протоколи засідань київської «трійки» ДПУ НКВС. Обидві справи слід розглянути окремо, враховуючи їхні структурні особливості.

Слідчу справу 1929 р. розпочато після арешту В. Черняхівської за звинуваченням у належності до Спілки визволення України. Протоколи допитів написані українською мовою рукою самої заарештованої. Лише один протокол, датований 11 жовтня 1929 р.²³, написаний слідчим. Допити проводилися доволі інтенсивно (подаємо за датуванням рукописних протоколів): тричі на день допитували 1 жовтня²⁴, 3 жовтня²⁵, 9 жовтня²⁶ і 11 жовтня²⁷, два рази на день – 12 жовтня 1929 р. (з них протокол першого написаний рукою слідчого²⁸, другий – машинописний, записаний російською мовою²⁹), по одному разу – 13 жовтня 1929 р.³⁰ (протокол перевраний на прохання В. Черняхівської, продовжений 16 жовтня 1929 р.³¹), 17 жовтня³², 22–24 жовтня³³, 25 листопада³⁴, 29 листопада³⁵. Окремі відомості у своїх свідченнях В. Черняхівська у наступні дні деталізувала та уточнювала шляхом надання слідчим відповідних заяв. Так, наприклад, вона уточнила інформацію, подану на першому допиті, а саме – детально пояснила причину свого приїзду в Київ та описала характер стосунків із Т. Геккеном³⁶. У цій справі відсутні стенограми протоколів допитів. Натомість заарештована після кожної розмови із слідчим робила письмові зізнання, вказуючи у них, що дає відповідь на певні питання, поставлені слідчим³⁷. В. Черняхівську, а також декількох інших заарештованих у справі СВУ, в тому числі її двоюрідного брата Я. Стешенка, допитував слідчий Ушаков³⁸.

Далі варто розглянути документи справи 1929 р., зупинившись на основних блоках зафіксованої в них інформації, а саме: 1) важливих фактах біографії письменниці, які відобразилися у документах справи; 2) у матеріалах допитів про СВУ.

Інформативна цінність документів слідчої справи 1929 р. полягає у тому, що в них зафіксовано інформацію про низку важливих подій із життя В. Черняхівської. Більшість цих відомостей не стосувалися діяльності СВУ і в ході слідства використані не були, але вони можуть стати вагомим доповненням для створення просопографічного портрету заарештованої. Так, у першому протоколі допиту, датованому 1 жовтня 1929 р., наявні біографічні дані, не відображені в інших джерелах. Варто зауважити, що до наших днів зберігся архів В. Черняхівської, в якому відклалися: листування, особисті документи, щоденники, рукописи перекладів, фото тощо. Зафіксована у цих джерелах інформація об'ємна

і досить повно висвітлює ті чи інші події, але часто в ній не вистачає важливих деталей. Навіть у щоденниках, враховуючи специфіку записів авторки, описано небагато фактів із її життя. Окремі ж відомості, наприклад, про розірвання першого шлюбу, зміни юридичної освіти на економічну, причини повернення з Німеччини, залишалися невідомими.

Згаданий вище протокол допиту допомагає уточнити та доповнити картину життя В. Черняхівської у 1917–1929 рр. Із щоденника відомо, що вона навчалася на Вищих жіночих курсах при юридичному факультеті Університету Св. Володимира³⁹. З інших джерел довідуємося, що вона закінчила Інститут зовнішніх зносин і отримала фах економіста⁴⁰. Документи слідчої справи дають змогу з'ясувати неузгодженість у питанні про освіту. Адже у протоколі допиту зафіксовано, що після ліквідації жіночих курсів 1920 р. вона вступила до Інституту зовнішніх відносин, який закінчила у 1924/1925 рр.

Особливо широко цей документ розкриває хронологію службової кар'єри В. Черняхівської, інформація про яку повністю не відображена у жодному з джерел, що дійшли до нашого часу. Як свідчила заарештована, у 1920 р. вона протягом кількох місяців працювала у Всенародній бібліотеці, потім до 1922 р. займалася літературною, перекладацькою роботою (про виконання перекладів на замовлення йдеться і у щоденниках). У 1922 р. вступила до АРА (ARA, American Relief Administration – Американська адміністрація допомоги – *О. Г.*) конторницею на видаванні посилок і прослужила там до весни 1923 р. (про цю роботу вона згадала у щоденниках, але не зазначала своєї посади)⁴¹, тоді ж разом із іншими співробітниками вступила до Спільки радторгслужбовців. Після ліквідації АРА В. Черняхівська при допомозі біржі праці влаштувалася діловодом-друкаркою до агентства Наркомзапросів, а після закриття цієї установи короткий час працювала у Торгпромінбюро, звідки її, як стажерку, було відряджено до Держторгу. Після закінчення інституту вона займалася переважно перекладацькою діяльністю. У 1926 р. разом із батьком виїхала на п'ять місяців до Берліну, де допомагала останньому у перекладах з німецької мови та відвідувала курси новітнього німецького мистецтва⁴².

У документах слідчих справ віднаходимо важливі факти і про перший шлюб В. Черняхівської з Іваном Васильовичем Євлашенком (точної інформації про дати його життя немає, оскільки документи до нашого часу не збереглися, про нього є лише згадки у листах, щоденниках та мемуарах інших осіб): одружилися вони у 1921 р., через 8 місяців шлюб розпався, а розлучення оформили лише у 1924 р.

Особливо важливим як для відтворення біографії В. Черняхівської, так і для вивчення історії родини Черняхівських є фактичні відомості, зафіксовані у протоколі допиту від 23–24 жовтня 1929 р. Оповідаючи про своє життя від 1917 р. і до 1929 р. включно, вона детально описала обставини, в яких опинилася родина 1919 р. У протоколі допиту В. Черняхівської відзначено, що її батько О. Черняхівський був тоді військовим лікарем і носив форму, тому в околиці, де проживала родина Черняхівських, його називали «генералом». На початку 1919 р. разом із армією він був

евакуйований з міста, а його дружина Людмила Михайлівна разом із дочкою Веронікою залишилися у Києві⁴³.

Після захоплення міста більшовицькими військами та появи згодом Білої армії А. Денікіна Л. Старицька-Черняхівська зрозуміла, що покращення ситуації годі чекати і вирішила разом із донькою розшукувати чоловіка. Як свідчила В. Черняхівська, «взявши за спину торбинки», вони пішки вирушили в Козятин, а О. Черняхівського знайшли аж у Кам'янці-Подільському, де він працював при Міністерстві охорони здоров'я УНР. Там же Вероніка отримала посаду в канцелярії Директорії УНРН, де мала перекладати закордонні газети. Л. Старицька-Черняхівська офіційної посади не отримала, але брала активну участь у роботі «Союзу Українок». Пізніше Вероніка працювала у військовому шпиталі, доглядала за хворими на тиф.

Згодом український Червоний Хрест з метою допомоги інтернованим українським воякам відрядив до Польщі спеціальну місію, до складу якої увійшли С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, О. Черняхівський та ін.; поїхала з ними і Вероніка. У Тарнові місія була заарештована польською поліцією і відправлена до Варшави. Після звільнення члени місії відвідували табори інтернованих, в яких були жахливі умови життя, намагалися покращити становище українських вояків. Тоді ж Л. Старицька-Черняхівська зустрічалася з С. Петлюрою, Вероніка часто спілкувалася із прем'єр-міністром УНР А. Левицьким, дружиною та донькою С. Петлюри. Частим гостем родини Черняхівських у той час був Остап Луцький. Проте з Кам'янця-Подільського надходили дедалі тривожніші звістки, і родина Черняхівських все більше схилилася до повернення в Україну. Цей намір вдалося здійснити навесні 1920 р.: коли українсько-польські війська увійшли в Київ, туди повернулася й родина Черняхівських⁴⁴.

Окремою темою допитів були політичні симпатії В. Черняхівської у період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Зокрема, вона повідомляла, що участі у політичному житті в цей час не брала, не належала до громадських організацій та не підтримувала жодної із політичних сил. Коли у 1917 р. почалася революція, вона її не зрозуміла, не поставила собі запитання, що в подібній ситуації мусить робити свідома людина. Більшовицький наступ її злякав і приголомшив, оскільки вона чекала «від життя втіхи», а часи, що настали, були важкими як у моральному, так і матеріальному плані. Терор гнітив, навколишні події – лякали. Власності вона не мала, але зміни у суспільстві викликали у неї страх за себе, за рідних та близьких людей. І визнала, що тогочасний більшовизм сприймала як «страшенне зло», але з ним ніколи не збиралася боротися, бо, за її власним визначенням, вона людина «полохлива» та «егоїстична»⁴⁵.

Підтвердження цих свідчень можна віднайти у трьох щоденниках В. Черняхівської, які відображають події 1917–1924 рр.⁴⁶ Зміст щоденникових записів повністю співпадає зі свідченнями на допитах; вони ілюструють аполітичність її поглядів, сприйняття політичних змін лише

з точки зору особистих інтересів, острах за життя рідних, інтимні переживання тощо. У щоденникових записах В. Черняхівська вказувала, що не поділяла поглядів матері, не виявляла громадянської позиції⁴⁷; більшовицька окупація Києва та війна з РСФРР її лякали, але не через національне і соціальне питання, а в сенсі зміни обставин життя⁴⁸. У 1918 р. вона ставилася з апатією до більшовицької влади, цілком прагнучи лише спокійного життя та особистого щастя⁴⁹.

Важливого значення набувають і зафіксовані в протоколах факти про стосунки Вероніки Олександрівни з її другим чоловіком Т. Геккенем. На першому допиті вона, описуючи своє життя, вказала, що в грудні 1927 р. він приїхав у Київ, а 13 січня 1928 р. вони одружилися. В червні 1928 р. вона переїхала в Берлін, прожила там рік, а потім, посварившись з чоловіком, 4 червня 1929 р. повернулася до Києва, бажаючи залишитись тут остаточно і плануючи взяти розлучення. Вона свідчила, що не могла пристосуватися до умов життя у Німеччині, і, коли б постало питання, чи приймати іноземне громадянство і назавжди залишитись у Берліні, то вона б рішуче від цього відмовилась. Проте тут же відзначила, що вона повернулася до Києва, перебуваючи під враженням від сварки з чоловіком, але невдовзі отримала листа від нього із проханням про примирення і погодилась на його приїзд у Київ, якому, втім, зашкодила хвороба сестри⁵⁰. 3 жовтня 1929 р. вона заявила слідчим, що на допиті 1 жовтня була дуже схвильованою, тому неточно описала стосунки з чоловіком, а насправді то була лише незначна сварка, що не планує брати шлюбне розлучення, продовжує спілкуватися з Т. Геккенем⁵¹. У фондах Музею видатних діячів української культури збереглися листи Т. Геккена, датовані вереснем-груднем 1929 р., в яких він пише про допомогу, яку може надати, освідчується у коханні, чекає на повернення дружини до Берліну⁵².

Оскільки В. Черняхівську було заарештовано за звинуваченням в участі у контрреволюційній організації, основні теми, яких стосувалися запитання слідчих були такими: 1) зібрання СВУ; 2) коло спілкування її батьків; 3) коло її спілкування; 4) перебування за кордоном.

На початку допиту від 9 жовтня 1929 р. вона зазначила: щодо своєї справи та осіб, які могли до неї мати стосунок, буде давати правдиві відповіді, але з етичних міркувань про батьків нічого свідчити не буде. На вимогу слідчого перекладачка назвала коло спілкування родини та своє власне, наголосивши, що нікого не пов'язує з можливістю причетності до контрреволюційної діяльності. Серед друзів та знайомих батьків, які часто бували у них вдома, вона назвала: письменників Михайла та Галину Івченків, Олену Пчілку та її родину, Михайла Могилянського, Наталію Романович-Ткаченко, відомих громадських та культурних діячів – актора Миколу Садовського, Володимира Дурдуківського та його сестру Онисію, Володимира Чехівського, Сергія Єфремова, Андрія Ніковського (зазначивши, що останні три роки він до них не приходив), Костянтина Шила, Євгена Тимченка, Ольгу та Михайла Кривинюків, Олександра Тулуба, з родичів – Остапа та Мар'яну Лисенків, Галину Шило-Лисенко, Катерину Масляннікову, Марію Старицьку, Євгена Черняхівського,

Оксану та Ярослава Стешенків. У них бували, але рідко, Григорій Косинка, Максим Рильський, Петро Рулін, Софія Тобілевич, Олександр Кисіль та ін.

Зміст розмов, що велися у будинку Черняхівських, Вероніка Олександрівна не пам'ятала, але окремі теми змогла назвати. Наприклад, після повернення з-за кордону у них часто бував А. Ніковський, який оповідав про життя в Німеччині, свої враження від закордонного життя, напружені стосунки і суперечки в середовищі емігрантів тощо. С. Єфремов зазвичай говорив про академічні справи та про політику українізації, В. Чехівський розповідав про автокефальну церкву, В. Дурдуківський – про родинні справи та про Першу трудову школу ім. Т. Г. Шевченка. На тому ж допиті вона пригадала і про вечірку, яка відбулася 1926 р. і на якій були її особисті приятелі – Софія Богданова і секретар німецького консульства Вольний з дружиною. Під час свята, як вказала перекладачка, багато хвалили Німеччину, згадували про політику українізації серед українських військовополонених і те, що німці давали кошти на видання української літератури. Конкретніше про тодішні розмови вона пригадати не могла. Із своїх знайомих, які бували у неї в гостях, назвала Софію Богданову, Інгу та Альфреда Вольних, німецького консула Зоммера (був один раз), Марію Петраш, Варвару Рождественську, Аркадія і Маргариту Мезецьких, Бориса Янковича, Кирила та Вікторію Заваловських, Серафиму Зметневу, Олену Шнеєр, Зинаїду Черняхівську-Забор та ін. Всі вони, за її визначенням, стояли осторонь політики. Під час прогулянки на яхті Вольних (а вони приятелювали з 1925 р.) вона познайомилася з німецьким консулом Зоммером⁵³.

Для дослідження біографії В. Черняхівської у 1920-х рр. є важливою інформація про коло її спілкування. Серед перерахованих вище її друзів немає жодного представника громадських та культурних українських організацій. Це підтверджує тезу про те, що вона стояла осторонь українських громадсько-політичних утворень, а її участь у національному житті обмежувалась культурною сферою – перекладацькою діяльністю та написанням поезій. Знайомство з німецьким консулом та родиною Вольних також мало суто особистісний характер.

Даючи свідчення на наступному допиті, 11 жовтня того ж року, В. Черняхівська наголошувала, що розмови в їхній родині мали національний колорит. Зазначила, що відмовляється порівнювати ставлення Черняхівських до Радянського Союзу та царської Росії, також вказала, що вперше чує про існування Братства української державності та Спільки визволення України. Обговорення, які слідчі називали зібраннями СВУ, на її думку, були звичайними неофіційними розмовами з критикою радянської дійсності. Також вона заявила, що завжди стояла осторонь від обговорення подібних тем і від будь-якої контрреволюційної діяльності⁵⁴. У протоколі також зафіксовано, що В. Черняхівській було надзвичайно важко свідчити про своїх батьків, а тому в сказаному нею можлива плутанина⁵⁵. Наступний допит відбувся 12 жовтня, протокол його записано рукою слідчого, з підписом В. Черняхівської та поміткою «з моїх слів записано вірно» на кожній сторінці. Темою його були заручини

між В. Черняхівською та Т. Геккеном. На них були присутні С. Єфремов, брати Чехівські, В. Дурдуківський та ін. Під час святкування, згідно з протоколом, говорили про німецько-українські зв'язки, у цьому аспекті напівжартома, напівсерйозно вказували на символічність її шлюбу. Говорячи про чоловіка, вона зауважила, що за походженням він був прибалтійським німцем, за поглядами – аполітичним, не мав навіть приблизного уявлення про українське питання і уваги йому не приділяв⁵⁶. Під час цього ж допиту В. Черняхівська наголосила й на тому моменті, що німецький консул Зоммер познайомився з Л. Старицькою-Черняхівською за її відсутності в Києві, і тому про їхнє спілкування вона розповісти не може.

На допиті 17 жовтня В. Черняхівська зробила заяву, що зможе повірити в те, що її мати належала до СБУ, та відчує моральне право говорити про розмови, які відбувалися у них вдома, лише коли побачить власноручні зізнання матері. Стверджувала, що про існування СБУ не знала, вперше почула про неї від жінки, що носила передачі Вірі Мальованій (заарештованій у 1929 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності). Загалом, запевняла Вероніка Олександрівна, якщо слідчий надасть їй об'єктивні дані, що відповідатимуть інформації, яку вона може пригадати, то вона їх заперечувати не буде. Такими даними називала зізнання когось із її батьків, або ж, принаймні, С. Єфремова⁵⁷. Наступного дня вона звернулася до слідчого із заявою, в якій вказала, що свідченням С. Єфремова, які їй було зачитано, вона цілком вірить, але звинувачення проти її матері таке тяжке, що його важко усвідомити. Тому, висловивши прохання не гніватися на неї за сумніви, попросила влаштувати очну ставку з Сергієм Олександровичем⁵⁸.

Як свідчить протокол від 23–24 жовтня 1929 р., В. Черняхівська визнала існування Спілки визволення України та участь у ній її батьків. Починаючи зізнання, вона пояснила: досі у зізнаннях була щира, але про окремі моменти не договорювала, бо їй було важко говорити про батьків, до вчорашнього дня вона не вірила в їхню причетність до СБУ, але коли вона ознайомила із свідченнями таких людей як М. Івченко, картина набула зовсім іншого освітлення. Вечірки в родині і розмови серед гостей, які здавалися їй невинними і звичайними, з того часу набули зовсім іншого значення. На її думку, існування контрреволюційних організацій та участь у них були безглуздими, вони лише дискредитували українські кола, представникам яких було набагато кориснішим працювати на власних постах. У силу еміграційних осередків вона також не вірила, адже вони були дуже слабкі, наголошувала, що говорить це не для того, щоб виправдатися, а тому, що їй надзвичайно прикро – її використали в справі, яка суперечила її логіці та переконанням, тобто як зв'язку між українськими і зарубіжними учасниками СБУ⁵⁹.

Загалом ці свідчення за обсягом є найбільшими, у них вона описала історію життя родини від свого дитинства до лютневої революції 1917 р., намагаючись прокоментувати його особливості. Про зібрання СБУ писала, що точно не може сказати, коли прості домашні свята перетворилися на сходини контрреволюційної організації. Пригадуючи «підозрілі фак-

ти», назвала поміж ними розмови, в яких батьки та оточення критикували радянську владу, не сприймаючи нових умов життя. Часто говорили на літературні, театральні теми. Різко критикували ідеологічний напрямок театру «Березіль» і Леся Курбаса як режисера⁶⁰. Ведучи мову про літературу, вказували на нещирість пролетарських письменників, засуджували літературну політику, скаржилися на умови видання творів, на цензуру. Л. Старицька-Черняхівська негативно ставилася до тенденцій нового мистецтва, часто говорила, що не розуміє, в чому суть марксистського напрямку. Коли з Німеччини приїхав А. Ніковський і розповів про життя за кордоном, про осередки української еміграції, про С. Петлюру, Людмила Михайлівна піднялася і виголосила тост за те, щоб покінчити із «заспаністю», розпочати національне об'єднання, за тих, хто поліг, і за живих національних діячів⁶¹. Вероніка Олександрівна згадала й ще про одну з вечірок, що відбулася у 1926 р., на яку Людмила Михайлівна запросила німецького консула та подружжя Вольних, щоб показати їм справжніх українських діячів, таких як С. Єфремов та А. Ніковський, оскільки у колі спілкування доньки вона бачила лише «легковажну публіку». На цій вечірці, до початку чаювання, Людмила Михайлівна сиділа разом з чоловіками у кабінеті. Про що вони розмовляли, заарештована сказати не могла, бо у той час в іншій кімнаті спілкувалася з подругами. Пізніше Людмила Михайлівна ще раз запрошувала до себе подружжя Вольних, а 1928 р. й німецького консула, втім тоді Вероніки у Києві не було. Одного разу Зоммер запросив на вечірку не лише Вероніку Олександрівну, а й її батьків та тітку Оксану Стешенко. Описуючи зібрання, що проходили в родині Черняхівських, В. Черняхівська підкреслила – найчастіше це були вечірки з музикою, співами, але з 1927 р. почалися вечірки без розваг, на які не запрошували родичів. Хто саме на них приходив, сказати їй важко, бо на них не була присутня, а коли запитала у матері, з якої нагоди запрошувалися гості, то Старицька-Черняхівська відповіла – це старі ТУПівські приятелі⁶². Дещо пізніше вона знову згадала ці вечірки і висловила негативне ставлення до них, при цьому вказавши, що попереджувала матір про їхню небезпеку⁶³.

Основною думкою, що відобразилася в зізнаннях від 25 листопада 1929 р. (як і у всіх подальших), було довести власну непричетність до СВУ. Вона чітко «описувала діяльність» СВУ, намагалась подати різноманітні факти і далі пригадувала різні деталі щодо «контрреволюційної діяльності» її оточення. Знову й знову наголошувала, що її використали без відома як зв'язкову, а якби б вона знала про цю організацію, то ніколи б не погодилась спілкуватись з такими особами як С. Єфремов та Д. Дорошенко, що після того, як вона довідалась про участь у ній батьків, для неї не було сенсу мовчати, щоб їх захистити, тому вона намагається все розказати якомога повніше⁶⁴.

Однією з ключових тем допитів були зустрічі В. Черняхівської з представниками української еміграції у Берліні. У відповідь слідчим вона пояснювала, що справді зустрічалася з окремими емігрантами, людьми, з якими її у дитячі та юнацькі роки пов'язували дружні сто-

сунки, але вони не мали політичного характеру. Перші свідчення про це вона дала на допиті 1 жовтня 1929 р., вказавши, що перед від'їздом до неї звернувся В. Шемет і попросив переказати його брату Сергію та сину Богдану, щоб вони в листах нічого не писали про політику, що він прагне спокою, а необачні фрази можуть накликати на нього неприємності. На допитах В. Черняхівська наголошувала, що завжди визнавала – спілкування з еміграцією є рід небезпечна для радянської громадянки, тому прагнула уникнути таких контактів, але погодилась виконати прохання В. Шемета.

Окрім С. Шемета, в Берліні вона бачилася і спілкувалася з Д. Дорошенком. Розмов на політичні теми уникала, обмежуючись лише особистими⁶⁵, інколи говорили про літературу, театр, справи Всеукраїнської академії наук, ставлення влади до А. Кримського та ін.⁶⁶ Лише перед від'їздом до Києва Д. Дорошенко звернувся з проханням довідатися у С. Єфремова про його ставлення до Українського інституту в Берліні, і чи вважає він бажаним існування такої установи. На тому ж допиті вона згадала, що раніше, перед виїздом у Берлін, С. Єфремов просив повідомити Д. Дорошенку, що він не буде з ним листуватися, оскільки кореспонденція неодмінно потрапляє до рук ДПУ. І тут же підкреслила, що, погоджуючись виконати прохання С. Єфремова, не знала, що він бере участь у контрреволюційній організації, а інформацію планувала переказати приватній особі, а не учаснику закордонної філії СВУ⁶⁷. С. Шемет при зустрічах з нею цікавився українським життям, внутрішньою політикою радянської влади, намагався залучити її до політичних справ. Їй він видавався людиною фанатичною і не цілком нормальною, а тому всі його пропозиції вона відхилила⁶⁸.

Окрім С. Шемета і Д. Дорошенка, у Берліні В. Черняхівська зустрічалася зі своїми однокласниками по Другій українській гімназії – Ігорем Лоським та Нестором Іваниною, з якими бачилася декілька разів. З І. Лоським було пов'язано безліч юнацьких спогадів, оскільки, навчаючись в одному класі, вони не лише близько товаришували. І. Лоський тоді був закоханий у Вероніку і навіть у 1918 р. пропонував їй одружитися⁶⁹. Зустрівшись у Берліні, вони найбільше згадували про минуле, але Ігор висміював її за політичну байдужість. Утім, зустріч принесла лише розчарування – колишній її шанувальник багато в чому змінився і спілкування швидко припинилося⁷⁰.

Пізніше, наприкінці жовтня, даючи свідчення, В. Черняхівська уточнила, що перед відрядженням до Німеччини у 1926 р. вона чула розмову С. Єфремова з батьком, у якій академік просив з'ясувати у Д. Дорошенка питання про його бібліотеку, яку затримало ДПУ, і тому книжки не можна було переслати в Берлін. Утім, С. Єфремов не просив про послугу її особисто. А. Ніковський дав дрібне доручення Я. Оренштейну, в якого працював перед поверненням в УСРР, а І. Чикаленко переказував вітання своїй сестрі – В. Скоропис-Йолтухівській⁷¹. Загалом, наголошувала, що зустрічей з емігрантами намагалася уникати. Тоді ж вона розповіла, що у невеличкому містечку Шандау, біля Дрездена, зу-

стрілася із своєю тіткою Валерією О'Коннор-Вілінською та її вихованкою Харитиною Кононенко. Це відбулося у 1927 р. перед поверненням Вероніки до Києва. У розмові, підкреслювала заарештована, політичних тем не торкались, крім загибелі С. Петлюри та необхідності об'єднання української інтелігенції⁷².

Зафіксована у слідчій справі інформація видається цілком вірогідною, оскільки викладені факти у протоколах допитів повністю збігаються з даними, відображеними у приватному листуванні В. Черняхівської⁷³. Крім того, аналізуючи деякі джерела особового походження, можемо зробити висновок, що В. Черняхівська стояла осторонь політичного та громадського життя, сконцентрувавшись на особистому та прагнучи спокою і комфорту, вона навряд чи могла стати учасницею політичних зібрань, зв'язковою між представниками політичних угруповань. За кордоном її приваблювали мода, театр, подорожі по європейських містах, вдосконалення освіти та родинне життя, яке вона намагалася влаштувати, що й підтверджують її листи з Берліна⁷⁴.

8 січня 1938 р. В. Черняхівську заарештували вдруге за звинуваченням у зв'язках з німецьким консульством у Києві, для якого вона ніби-то збирала інформацію шпигунського характеру⁷⁵. Ця слідча справа складається із двох томів. Перший включає такі документи: оформлення слідства⁷⁶, ордер на арешт⁷⁷, протокол обшуку⁷⁸, квитанції на здавання цінностей⁷⁹, постанови про оголошення обвинувачення, продовження строку слідства⁸⁰, анкети⁸¹, протоколи допитів обвинуваченої⁸², протоколи допитів свідків⁸³, протокол пред'явлення обвинувального вироку⁸⁴, обвинувальний вирок⁸⁵, виписки з протоколу засідання «трійки» при Київському облуправлінні НКВС УРСР⁸⁶, виписки з акту з постановою про розстріл⁸⁷, заяви О. Черняхівського на ім'я М. Хрущова⁸⁸, копія листа Томської психіатричної клініки⁸⁹, огляд архівно-слідчої справи⁹⁰, повідомлення М. Хрущову органів держбезпеки НКВС у зв'язку з заявою О. Черняхівського⁹¹, повідомлення М. Хрущову про перегляд справи В. Черняхівської.

Другий том слідчої справи складається з кількох документів, серед них: довідка про арешт В. Черняхівської⁹², пропозиція начальнику другого відділу УДБ НКВС УРСР на обшук і арешт В. Черняхівської⁹³, протокол обшуку⁹⁴, довідки⁹⁵, опис документів⁹⁶. Протоколи допитів у цих справах написані російською мовою рукою слідчого. Використання у тексті зізнань таких зворотів, як «антисоветски настроенный элемент», «нациоаналистические взгляды», «буржуазные вкусы», «петлюровские деятели», які не були характерними для мови заарештованої, свідчить про стилістичні викривлення при передаванні слідчим на письмі слів арештованої. Із текстів письмових свідчень навіть не сфабриковано цілісної картини її «шпигунської діяльності». Схема звинувачення була такою: як представниця української націоналістично налаштованої інтелігенції і маючи знайомих серед іноземців, вона встановлювала зв'язки між німецьким консульством та антирадянським українським елементом, а перебуваючи за кордоном, виконувала покладені на неї доручення.

У датуванні протоколів допитів є великий значний часовий проміжок: перший – січень 1938 р., наступні документи, які є у справі, датовано липнем 1938 р. Щодо звинувачення, то спочатку заарештована заперечувала ведення шпигунської діяльності, у липневих зізнаннях підтвердила свій непрямий стосунок до справи, а 26 липня 1938 р. визнала себе винною. Це свідчить, що потрібні владі зізнання було отримано шляхом застосування психологічного і фізичного тиску. У зверненнях Олександра та Людмили Черняхівських до М. Хрушова⁹⁷, Л. Берії⁹⁸, В. Молотова⁹⁹ та інших описано змушення над донькою, про які їм стало відомо.

Як просопографічне джерело ця слідча справа доповнює біографію В. Черняхівської, зокрема уточнює інформацію про перебування родини Черняхівських у Польщі, доповнює відомості про коло спілкування В. Черняхівської у 1920-х роках, проливає світло на стосунки з родиною Вольних, а також дозволяє вивчити питання про перегляд її справи вже після розстрілу. Під час допитів слідчі звертались і до теми СВУ, але отримана інформація була використана не для фабрикації складу злочину, а для характеристики арештованої під час написання огляду слідчої справи¹⁰⁰.

Під час другого арешту В. Черняхівську звинувачено у шпигунській контрреволюційній діяльності. Основою для фабрикації звинувачення стали зізнання заарештованого і розстріляного «резидента» німецької розвідки Івана Штейнгеля, який ніби-то за настановою колишнього секретаря німецького консульства А. Вольного підтримував зв'язок із В. Черняхівською як з німецькою шпигункою¹⁰¹.

На першому допиті 10 січня 1938 р. запитання слідчого стосувались періоду 1919–1920-х років, а саме: з яких причин у 1919 р. вона виїжджала в Польщу і коли та за яких обставин повернулася в Київ. В. Черняхівська дала стислу відповідь, вона цілком узгоджується з відомими про цей період фактами, головна її цінність полягає у тому, що у ній чітко окреслено хронологічні та територіальні межі перебування родини в означений період.

Головною темою допитів у 1938 р. було знайомство і спілкування з німецьким консулом А. Вольним та перебування Вероніки Олександрівни в Німеччині.

Про спілкування з іноземцями В. Черняхівська повідомила, що у 1924 р. вона познайомилася з німецьким консулом в Києві Стефані і секретарем консульства А. Вольним, відбулося це в квартирі її подруги С. Богданової. Спілкування з іноземцями, як представниками європейської культури, викликало у неї значний інтерес. У Стефані вона бувала кілька разів вдома. У 1926 р. С. Богданова познайомила її з родиною Вольних; із дружиною секретаря Інгою у Вероніки склалися особливо близькі, дружні стосунки¹⁰². Декілька разів вона просила німкеню про незначні послуги: перед виїздом у Берлін допомогти у обміні грошей, замовити із-за кордону панчохи, парфуми, пудру, які було складно придбати у Києві¹⁰³. Таким чином, наголошувала на виключно особистісному характері відносин. У протоколах допитів, датованих липнем 1938 р.,

вона вже була змушена визнати, що, хоч і без її відома, була використана представниками Німеччини для встановлення зв'язків з антирадянськими українськими колами.

Під час першого допиту В. Черняхівська вказала на людей, які збиралися у Богданових, їх вона називала серед своїх друзів і під час попереднього арешту, але у другій справі до кожної особи нею додавалися короткі характеристики, завдяки яким можна встановити, представниками яких кіл були її близькі приятелі. А саме: С. Богданова – з колишніх заможних міщан, Г. Тарнавська – донька колишнього мільонера, А. Мезецький – колишній морський офіцер, Г. Федей – донька генерала, М. Резнікова – звідна сестра С. Богданової, О. Волошинов – син полковника, І. Штейнгель – колишній барон та ін.¹⁰⁴

Важливим доповненням до дослідження історії родини Старицьких-Черняхівських та створення її просопографічного портрета є інформація про розстріл Вероніки Олександрівни та розпорядження про перегляд її вироку. У справі є «Виписка з протоколу № 252 засідання трійки при Київському облуправлінні НКВС УРСР від 21 вересня 1938 року» з постановою про розстріл В. Черняхівської та конфіскацію її майна¹⁰⁵ і «Виписка з акта» про виконання вироку над засудженою В. Черняхівською 22 вересня 1938 р.¹⁰⁶ Вони дозволяють встановити, коли було винесено та виконано вирок, що також важливо для встановлення дати смерті засудженої. Варто відмітити ще один важливий факт: у виписці з протоколу є пункт про конфіскацію її особистого майна, але інформація про це в жодному з джерел з історії родини не відобразилася, а отже, можна припустити – конфіскації майна не відбулося.

Батькам не повідомили про засудження доньки до вищої міри покарання, лише в усній формі сказали, що їй присуджено 10 років таборів¹⁰⁷. Олександр та Людмила Черняхівські зверталися з листами та заявами до Й. Сталіна¹⁰⁸, Л. Берії¹⁰⁹, В. Молотова¹¹⁰, М. Хрущова¹¹¹ з проханням допомогти у визначенні місця перебування засудженої та в перегляді її вироку. Л. Старицька-Черняхівська майже рік шукала доньку в сибірських таборах¹¹². 22 грудня 1939 р. помер О. Черняхівський. Людмила Михайлівна продовжувала пошуки до власного арешту в 1941 р.¹¹³. У слідчій справі Л. Старицької-Черняхівської того часу міститься інформація про засудження її доньки до вищої міри покарання, але чи було їй про це повідомлено – не відомо¹¹⁴. Інші родичі про розстріл В. Черняхівської так і не довідалися. Офіційну інформацію про долю Вероніки Олександрівни надано КДБ УРСР лише у 1990 р. у відповідь на запит Музею видатних діячів української культури¹¹⁵.

Важливим джерелом для створення просопографічного портрета В. Черняхівської є документи про перегляд її справи. Перший документ, датований 11 листопада 1939 р., надіслано завідувачем особливого сектора ЦК КП(б)У наркомун внутрішніх справ УРСР М. Горлинському з повідомленням про передавання заяви подружжя Черняхівських з метою проведення перевірки справи. Там же є розпорядження повідомити особисто М. Хрущова про результати перевірки. На документі наявні два

написи. У лівому верхньому куті: «Т[оварищ] Козин. Затребуйте дело и совместно с т[оварищем] Павлычевым пересмотрите. 16/ХІІ. (Підпис)». Другий напис зроблено вище основного тексту, навскіс, у середній частині документа: «Тов[арищу] Тронькову. Немедленно затребуйте дело Черняховской. 19. 12. [19]39 г. (Підпис)». Також на ньому є печатка з таким текстом і датою: «Следственная часть УГБ НКВД УССР. Вх № 676 20/12. 1939 г.»¹¹⁶. У справі також містяться заява О. Черняхівського та його дружини на ім'я М. Хрущова та копія довідки з Томської психіатричної лікарні (де могла перебувати Вероніка¹¹⁷) від 6 листопада 1939 р. Судячи з контексту, вони фігурували при перегляді справи. Поряд з ними є не датований «Обзор по архивно-следственному делу № 49748 –664168 по обвинению Черняховской-Ганжи Вероники Александровны по ст.ст. 54-6, 54-10 ч. II УК УССР»¹¹⁸. Два наступні документи на ім'я М. Хрущова датовано вже січнем 1940 р. Перший – копія довідки про винесений В. Черняхівській вирок¹¹⁹. Другий – повідомлення М. Хрущову про початок перегляду справи В. Черняхівської, з метою встановлення правомірності вироку. Як видно з перелічених вище фактів, перегляд матеріалів слідства гальмувався, тому можна припустити, що навіть за мірками тогочасної радянської судової системи В. Черняхівську було засуджено неправомірно.

Повертаючись до специфіки судово-слідчої справи 1929 р., треба відзначити, що пауза між зізнаннями, під час яких В. Черняхівська заперечувала існування Спілки визволення України, і документами, в яких вона підтвердила існування цієї організації, дає підстави припустити, що це зізнання було зроблено під тиском представників ДПУ. Характерним є майже повний збіг кінцевого варіанту показань про вечірки, які проходили у родині Черняхівських, описання розмов, які вела Л. Старицька-Черняхівська, оцінок українських діячів, антирадянських настроїв, привітань на весіллі Вероніки тощо з відомостями, зафіксованими у документах справ М. Івченка¹²⁰, В. Дурдуківського¹²¹ та інших заарештованих. На нашу думку, це свідчить про фальсифікацію зізнань заарештованої. Описання знайомства з родиною Вольних і запрошення її членів до господи Черняхівських так само збігається з відомостями інших справ. Утім, варто відмітити декілька особливостей. Загалом В. Черняхівська визнала причетність до «контрреволюційної діяльності» батьків і власну непряму вину у встановленні зв'язків із Німеччиною, але конкретної інформації про діяльність СВУ вона не надала, своєї приналежності до неї не визнала. Описання вечірок, що влаштовували Черняхівські, має низку деталей побутового характеру, що може свідчити про щирість цих зізнань¹²².

Говорячи про достовірність того, що було повідомлено слідчим В. Черняхівською, та про визначення цінності документів слідчої справи, необхідно порівняти надану інформацію з іншими джерелами. Основу звинувачення було сфальсифіковано на основі інформації, відомої силовим структурам СРСР. Визнання існування СВУ під тиском слідства, використання фактів із протоколів допитів інших заарештованих

для створення відчуття доведеної провини було поширеним у тогочасній практиці. Аналізуючи ж документи слідчих справ арештованих по процесу СБУ, в тому числі на основі порівняння свідчень молодшого покоління (В. Черняхівської, Я. Стешенка¹²³, М. Павлушкова¹²⁴), вірогідно видається версія, що молодих діячів заарештовували з метою зібрати повну й детальну інформацію про життя та діяльність членів їхніх родин, щоб потім використати ці відомості для звинувачення інших осіб.

Важливим при вивченні питання про перший арешт є те, що умови, в яких перебувала В. Черняхівська під час ув'язнення, були відносно легкими. Про це свідчать листи, які вона писала до матері, та листи самої Л. Старицької-Черняхівської до доньки (зберігаються у фондах Музею видатних діячів української культури). Наприклад, у листі до матері від 8 жовтня 1929 р. Вероніка так описала своє перебування за ґратами: «Мої кохані, милі, любі таточко й мама! Я не знаю чи ця листівка дійде до вас, але все таки пишу. Я трохи зблідла, але не схудла. Читаю, вишиваю, пишу вірші і до тюрми вже звикла. Хай хто-небудь перекладає роман В. Гюго «Людина, що сміється», бо шкода щоб пропали гроші. Часто ви обоє мені снитесь. Дуже вас люблю і цілую всім серцем. Ваша Рона»¹²⁵. Як видно, слідчі тоді ще не мали на меті застосовувати жорстокі міри до Вероніки з метою отримати визнання своєї причетності до СБУ або ж засудити її, хоч документів для встановлення складу «злочину» виявилось достатньо. Набагато важливішим для них було отримати необхідну інформацію про життя родини Черняхівських, яка була використана при арешті батьків Вероніки Олександрівни. Свідчення доньки стали канвою для фабрикації обвинувачення матері.

Як джерело просопографічної інформації, документи слідчої справи 1929 р. містять важливі деталі біографії В. Черняхівської, розкривають риси її характеру, окремі елементи світогляду. Порівнявши відомості, наявні у цих документах, з інформацією, яка є у документах справ О. Черняхівського¹²⁶, С. Єфремова¹²⁷, В. Дурдуківського¹²⁸, М. Івченка¹²⁹ та інших діячів з оточення родини Черняхівських, заарештованих по процесу СБУ, можна помітити значну схожість в описах засідань «контрреволюційної організації», зустрічей з німецьким консулом та поїздки В. Черняхівської до Німеччини. Таким чином, можна відділити і систематизувати інформацію вже відому і потрібну слідству, що, в свою чергу дає можливість виокремити низку фактів з життя В. Черняхівської та її родини, які були викладені побіжно і не були цікавими для представників ДПУ, натомість виявилися цінним просопографічним джерелом. Підсумовуючи, варто відзначити, що навіть визнавши під тиском існування «контрреволюційної організації» та причетність до діяльності СБУ її родини, сама В. Черняхівська намагалася всіляко підкреслити свою непричетність до неї. Під час допитів вона не виявляла непохитної позиції, так як це зробили Л. Старицька-Черняхівська та Я. Стешенко, не продемонструвала сильного, незламного характеру. Серед рис, які виявилися притаманними В. Черняхівській, були егоцентричність, інфантильність, подекуди недалекоглядність та легковажність. Схожу характеристику Вероніці дає Н. Полонська-Василенко у своїх спогадах про неї¹³⁰.

Документи, наявні у судово-слідчій справі 1938 р., суттєво уточнюють і доповнюють інформацію про розстріл В. Черняхівської. Вони вимагають конкретнішого і детальнішого вивчення, оскільки протоколи допитів були написані слідчим, а повідомлення та довідки щодо перегляду справи повинні бути доповнені інформацією з інших джерел. Цінність документів цієї справи як просопографічного джерела полягає не лише в зафіксованих у них біографічних деталях, а у відомостях, які розкривають обставини загибелі В. Черняхівської та допомагають пролити світло на процес її розшуку батьками. Важливою інформацією для вивчення історії її загибелі є те, що на прохання про допомогу Олександра та Людмили Черняхівських відгукнувся М. Хрущов. Значні часові паузи у датуванні документів, що розкривають процес перегляду справи за розпорядженням М. Хрущова, дають підстави стверджувати, що він гальмувався навмисне, а засудження В. Черняхівської було неправомірним. Суттєвим доповненням цього сюжету є інформація із заяви Л. Старицької-Черняхівської на ім'я Л. Берії, надісланої у вересні 1940 р. З неї довідуємося, що М. Хрущов основною причиною затримки перегляду справи назвав труднощі із встановленням місця перебування Вероніки Олександрівни¹³¹. Хоч насправді повідомлення про розстріл В. Черняхівської М. Хрущову було надіслане. Крім того, про незаконність її розстрілу свідчить і те, що не було виконано другого пункту вироку – конфіскації майна. Таким чином, ретельний аналіз документів слідчої справи В. Черняхівської 1938 р. у порівнянні їх з листами та заявами її батьків до представників радянської влади дає можливість відновити історію пошуків арештованої та вивчити основні аспекти перегляду її справи у вигляді, максимально наближеному до істинного.

Отже, розглянувши документи судово-слідчих справ В. О. Черняхівської 1929 р. та 1938 р. як джерела для просопографічних досліджень, можна зробити такі висновки. По-перше, застосовуючи ретельний аналіз їх та суворо дотримуючись відповідних методологічних підходів, можна виділити низку маловідомих біографічних фактів. По-друге, вивчення джерел цього виду допомагає чітко встановити хронологію арештів, процедуру висунення звинувачень, періоди перебування за ґратами, фрагменти фабрикації справи, тобто інформацію, яка також є важливою при дослідженні її життя та діяльності. По-третє, дослідження цих документів допомагає доповнити і глибше розкрити риси характеру, морально-етичні та психологічні якості В. Черняхівської. Таким чином, вони є цінним не лише історичним, а й просопографічним джерелом.

¹ Хорунжий Ю. Янгола – більше... // Урядовий кур'єр. – 2000. – 14 жовт. – С. 7.

² З щоденника В. Черняхівської // Зона. – 1998. – Вип. 13. – С. 232–234; Черняхівська В. Листи // Зона. – 1998. – Вип. 13. – С. 234–237.

³ Черняхівська В. Тихокрила ніч... // Зона. – 1998. – Вип. 13. – С. 232.

⁴ Черняхівська В. Кап і Крап: Мандрівка двох крапельок води // Зона. – 1992. – № 3. – С. 133–150.

⁵ Грінченко А. «І весь світ був дуже задоволений...» // Зона. – 1998. – Вип. 13. – С. 225–231.

⁶ Хорунжий Ю. Зрубана гілка дерева Старицьких // Шляхетні українки. – К., 2003. – С. 111–132.

⁷ Наприклад, у збірнику «СВУ», що виданий у Нью-Йорку у 1953 р., автори нарису про Л. Старицьку-Черняхівську пишуть про те, що Вероніці вдалось втекти з-під арешту. Така сама версія, перевантажена жорстокими, але документально не підтвердженими подробицями, подана у статті Н. Данилевської «Загублений рід Старицьких-Черняхівських-Стешенків», надрукованій у збірнику «Визначні жінки України». – Торонто. – 1950. – С. 67–84.

⁸ Діккенс Ч. Пригоди Олівера Твіста: роман / пер. з англ. В. Черняхівської. – К., 1993. – 428 с.

⁹ Золя Е. Жерміналь: роман / пер. з фр. В. Черняхівської. – Х., 2008. – 510 с.

¹⁰ Ляхоцький В. П. Архівно-слідчі справи як джерело до вивчення долі І. І. Огієнка // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. пр. / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) [та ін.]. – К., 1998. – С. 108–119.

¹¹ Калакура Я. С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. пр. / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) [та ін.]. – К., 1998. – С. 21–22.

¹² Пиріг Р. Я. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело: науково-методологічні аспекти використання // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. пр. / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) [та ін.]. – К., 1998. – С. 24–29.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 38786.

¹⁴ Там само, спр. 63406.

¹⁵ Там само, спр. 38786.

¹⁶ Там само, арк. 2.

¹⁷ Там само, арк. 1, 3, 4.

¹⁸ Там само, арк. 8–13, 15–16, 17–19, 20–21зв., 32–35, 38–41зв., 42–43, 45–47, 70–90, 96–100, 104–106.

¹⁹ Там само, арк. 10, 14, 47–48, 101–103, 107, 109, 110.

²⁰ Там само, арк. 108.

²¹ Там само, арк. 25–25зв.

²² Там само, спр. 63406.

²³ Там само, спр. 38786, арк. 29–31зв.

²⁴ Там само, арк. 5–7, 8–11, 11–13.

²⁵ Там само, арк. 15–16.

²⁶ Там само, арк. 20–21.

²⁷ Там само, арк. 25–25зв., 26–28.

²⁸ Там само, арк. 29–30.

²⁹ Там само, арк. 31–35.

³⁰ Там само, арк. 38–41зв.

³¹ Там само, арк. 43.

³² Там само, арк. 44–46.

³³ Там само, арк. 48–61.

³⁴ Там само, арк. 71–90зв., 96–100.

³⁵ Там само, арк. 104–109.

³⁶ Там само, арк. 15–16.

³⁷ Там само, арк. 17.

- ³⁸ Там само, спр. 55066, 78 арк.
- ³⁹ Там само, арк. 29.
- ⁴⁰ *Старицька-Черняхівська Л. М.* Заява в комісію по розгляду скарг та помилувань при Верховній раді СРСР (чернетка), 1940 р. // Музей Михайла Старицького (далі – ММС), КН-6143, РД-122, арк. 1–1 зв.
- ⁴¹ *Черняхівська В.* Щоденник 1922–1924 рр. // ММС, КН-11026, РД-634, арк. 6, 8.
- ⁴² ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 38786, арк. 5
- ⁴³ *Старицька-Черняхівська Л. М.* Стаття до роковин Т. Г. Шевченка // ММС, КН-10596, РД-204, 8 арк.
- ⁴⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 38786, арк. 50–52.
- ⁴⁵ Там само, арк. 6.
- ⁴⁶ *Черняхівська В.* Щоденник 1917–1918 рр. // ММС, КН-6158, РД-130. – 137 арк.; *Вона ж.* Щоденник 1918–1919, 1920 рр. // ММС, КН-11029, РД-632. – 108 арк.; *Вона ж.* Щоденник 1922–1924 рр. // ММС, КН-11026, РД-634. – 55 арк.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ *Черняхівська В.* Щоденник. 1917–1918 рр. // ММС, КН-6158, РД-130, арк. 45.
- ⁴⁹ *Черняхівська В.* Щоденник. 1918–1919, 1920 рр. // ММС, КН-11029, РД-632, арк. 6.
- ⁵⁰ Там само, арк. 5.
- ⁵¹ Там само, арк. 14.
- ⁵² *Геккен Т.* Лист до Черняхівської В. О., б/д. // ММС КН-6847 Л-692; *Геккен Т.* Лист до Черняхівської В. О. від 09. 08. 1929 року // ММС, КН-6848, Л-693; *Геккен Т.* Лист до Черняхівської В. О. від 18. 11. 1929 року // ММС, КН-6849, Л-694; *Геккен Т.* Лист до Черняхівської В. О. від 05. 12. 1929 року // ММС, КН-6855, Л-700.
- ⁵³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 38786, арк. 17–19.
- ⁵⁴ Там само, арк. 24.
- ⁵⁵ Там само, арк. 24.
- ⁵⁶ Там само, арк. 26.
- ⁵⁷ Там само, арк. 44.
- ⁵⁸ Там само, арк. 47.
- ⁵⁹ Там само, арк. 48–49.
- ⁶⁰ Там само, арк. 59–60.
- ⁶¹ Там само, арк. 55.
- ⁶² Там само, арк. 91.
- ⁶³ Там само, арк. 102.
- ⁶⁴ Там само, арк. 94–103.
- ⁶⁵ Там само, арк. 6–7.
- ⁶⁶ Там само, арк. 43.
- ⁶⁷ Там само, арк. 24.
- ⁶⁸ Там само, арк. 43.
- ⁶⁹ *Черняхівська В.* Щоденник. 1918–1919, 1920 рр. // ММС, КН-1102, РД-632, арк. 14.
- ⁷⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 38786, арк. 7.
- ⁷¹ Там само, арк. 61.
- ⁷² Там само, арк. 65.
- ⁷³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), 67098 фп, т. 65, арк. 21.
- ⁷⁴ *Черняхівська В. О.* Лист до Старицької М. М. – Берлін, б/д. – 2 арк. // ММС, КН-6998, листи (далі – Л), 843.; *Черняхівська В. О.* Лист до Черняхівського О. Г. –

Берлін, б/д. – 1 арк. // ММС, КН-6999, Л-844; *Черняхівська В. О.* лист до Старицької-Черняхівської Л. М. – Берлін. – 1927. – 1 арк. // ММС, КН-685, Л-702; *Черняхівська В. О.* Лист до Старицької-Черняхівської Л. М. – Берлін. – 1927. – 1 арк. // ММС, КН-6858, Л-703; *Черняхівська В. О.* Лист до Старицької-Черняхівської Л. М. – Берлін. – 1927. – 1 арк. // ММС, КН-6992, Л-837; *Черняхівська В. О.* Лист до Черняхівського О. Г. – Берлін. – 1927. – 1 арк. // ММС, КН-6993, Л-838; *Черняхівська В. О.* лист до Старицької-Черняхівської Л. М. – Берлін. – 1928. – 1 арк. // ММС, КН-10173, Л-3968; *Черняхівська В. О.* Лист до Черняхівського О. Г. – Берлін. – 23.06. 1928. – 1 арк. // ММС, КН-6867, Л-712; *Черняхівська В. О.* Лист до Черняхівського О. Г. – Берлін. – 28.08. 1928. – 1 арк. // ММС, КН-6862, Л-707; *Черняхівська В. О.* Лист до Старицької-Черняхівської Л. М. – Берлін. – 05.09. 1928. – 1 арк. // ММС, КН-6863, Л-708; *Черняхівська В. О.* Лист до Старицької-Черняхівської Л. М. – Берлін. – 23.09. 1928. – 1 арк. // ММС, КН-10300, Л-4095; *Черняхівська В. О.* Лист до Черняхівського О. Г. – Берлін. – 05.10. 1928. – 1 арк. // ММС, КН-6864, Л-709; *Черняхівська В. О.* Лист до Старицької Л. М. – Берлін. – 05.10. 1928. – 2 арк. // ММС, КН-6865, Л-710.

⁷⁵ ЦДАГО України, 263, оп. 1, спр. 63406, т. 1, арк. 2.

⁷⁶ Там само, арк. 1–3.

⁷⁷ Там само, арк. 4.

⁷⁸ Там само, арк. 5.

⁷⁹ Там само, арк. 6–7.

⁸⁰ Там само, арк. 8–9, 11.

⁸¹ Там само, арк. 12.

⁸² Там само, арк. 13–28.

⁸³ Там само, арк. 29–34.

⁸⁴ Там само, арк. 35.

⁸⁵ Там само, арк. 36–38.

⁸⁶ Там само, арк. 39.

⁸⁷ Там само, арк. 40.

⁸⁸ Там само арк. 42–44.

⁸⁹ Там само, арк. 45.

⁹⁰ Там само, арк. 47–50.

⁹¹ Там само, арк. 51.

⁹² Там само, т. 2, арк. 1.

⁹³ Там само, арк. 2.

⁹⁴ Там само, арк. 3.

⁹⁵ Там само, арк. 4–8.

⁹⁶ Там само, арк. 9.

⁹⁷ Там само, арк. 42.

⁹⁸ Заява Старицької-Черняхівської Л. М. на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 15. 09. 1940 року // ММС, КН-6141, РД-120, 2 арк.

⁹⁹ *Старицька-Черняхівська Л. М.* Лист до Голови Ради Народних Комісарів та народного комісара іноземних справ Молотова В. // ММС, КН-6142, РД-121, 1 арк.

¹⁰⁰ ЦДАГО України, 263, оп. 1, спр. 63406, т. 1, арк. 19, 47–49.

¹⁰¹ Там само, арк. 11.

¹⁰² Там само, арк. 13–17.

¹⁰³ Там само, арк. 18.

¹⁰⁴ Там само, арк. 15.

¹⁰⁵ Там само, арк. 39.

¹⁰⁶ Там само, арк. 40.

- ¹⁰⁷ *Старицька-Черняхівська Л. М.* Заява в комісію по розгляду скарг та помилювань при Верховній раді СРСР (чернетка), 1940 р. // ММС, КН-6143, РД-122, 1 арк.
- ¹⁰⁸ *Старицька-Черняхівська Л. М. та Черняхівський О. Г.* Лист до Й. Сталіна. 1938 р. // ММС, КН-, РД-118, 2 арк.
- ¹⁰⁹ Заява Старицької-Черняхівської Л. М. на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 15. 09. 1940 року // ММС, КН-6141, РД-120, 2 арк.
- ¹¹⁰ *Старицька-Черняхівська Л. М.* Лист до Голови Ради Народних Комісарів та народного комісара іноземних справ Молотова В. // ММС, КН-6142, РД-121, 1 арк.
- ¹¹¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 63406, т. 1, арк. 42–44.
- ¹¹² Список таборів, у яких Л. М. Старицька-Черняхівська розшукувала В. О. Черняхівську, 1939 р. // ММС, КН-6145, РД-124, 3 арк.
- ¹¹³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 15554, арк. 5.
- ¹¹⁴ Там само, арк. 8.
- ¹¹⁵ Довідка № 2818 від 3 серпня 1990 року про реабілітацію В. О. Черняхівської-Ганжі. Видана КДБ УРСР. – Київ, 1990 р. // ММС, КН-585, РД-4, 1 арк.
- ¹¹⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 63406, т. 1, арк. 41.
- ¹¹⁷ Заява Старицької-Черняхівської Л. М. на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 15. 09. 1940 року // ММС, КН-6141, РД-120, арк. 1.
- ¹¹⁸ Там само, арк. 47–50.
- ¹¹⁹ Там само, арк. 52.
- ¹²⁰ ГДА СБ України, 67098 фп, т. 98.
- ¹²¹ ГДА СБ України, 67098 фп, т. 49.
- ¹²² ГДА СБ України, 67098 фп, т. 60–62.
- ¹²³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 55066.
- ¹²⁴ ГДА СБ України, 67098 фп, т. 72.
- ¹²⁵ *Черняхівська В. О.* Лист до Старицької-Черняхівської Л. М. від 08. 10. 1929 року // ММС, КН-6871, Л-716.
- ¹²⁶ ГДА СБ України, 67098 фп, т. 65, 66.
- ¹²⁷ Там само, т. 13.
- ¹²⁸ Там само, т. 49.
- ¹²⁹ Там само, т. 97, 98.
- ¹³⁰ *Полонська-Василенко Н.* Загублений рід (Старицьких-Черняхівських-Штенків) // Полонська Василенко Н. Спогади. – К., 2011. – С. 422–423.
- ¹³¹ Заява Старицької-Черняхівської Л. М. на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії від 15. 09. 1940 року // ММС, КН-6141, РД-120, арк. 1.

УДК 930.253:[929+59](477+437)

Андрій Шаповал, Сергій Коваленко

ДОКУМЕНТИ ОСОБОВОГО ФОНДУ АКАДЕМІКА О. П. МАРКЕВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЙОГО СПІВПРАЦІ З ЧЕХОСЛОВАЦЬКИМИ ВЧЕНИМИ

Подано огляд документів особового фонду академіка НАН України О. П. Маркевича, що зберігаються в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, які розкривають його співпрацю з чехословацькими вченими.

Ключові слова: О. П. Маркевич, особовий фонд, архівні документи, наукова співпраця, Чехословаччина, зоологія, паразитологія.

Сделан обзор документов личного фонда академика НАН Украины А. П. Маркевича, хранящихся в Институте архивоведения Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского, которые раскрывают его сотрудничество с чехословацкими учеными.

Ключевые слова: А. П. Маркевич, личный фонд, архивные документы, научное сотрудничество, Чехословакия, зоология, паразитология.

The article views the documents from personal record group of academician of the NAS of Ukraine O. P. Markevich preserved in the Institute for Archival Studies, Vernadsky National Library of Ukraine, which depict his cooperation with the Czechoslovak scientists.

Key words: A.P. Markevich, personal record group, archival documents, scientific cooperation, Czechoslovakia, zoology, parasitology.

В Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається особовий фонд видатного українсько-го вченого-зоолога, академіка НАН України (1957), Заслуженого діяча науки України (1965), лауреата Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1988) Олександра Прокоповича Маркевича. Вчений зробив вагомий внесок у розвиток загальної і ветеринарної паразитології, був засновником гідропаразитології та іхтіопаразитології в Україні та основоположником нового наукового напрямку – паразитоценології. Його на-

© Андрій Шаповал, Сергій Коваленко, 2012

укові здобутки отримали визнання не лише у вітчизняних учених, а й у науковців зарубіжних країн. Він активно співпрацював із науковими установами і окремими вченими США, Канади, Великобританії, Німеччини, Франції, Польщі, Болгарії, Угорщини, Австралії, Єгипту, Китаю, Індії та інших країн світу. У згаданому фонді також зберігаються документи, в яких відобразилися широкі наукові зв'язки О. П. Маркевича з чехословацькими вченими. У цій науковій розвідці ставимо за мету ознайомити вітчизняних дослідників з історією українсько-чехословацьких наукових зв'язків та проаналізувати наукову співпрацю відомого українського зоолога з чехословацькими колегами.

О.П. Маркевич народився 19 березня 1905 р. у с. Плоске Таращанського району Київської області в селянській родині. Після закінчення Білоцерківської трудової школи він навчався у Білоцерківському педагогічному технікумі, який закінчив у 1925 р. з відзнакою. Під час навчання у технікумі розпочав дослідження в галузі іхтіології. Зацікавлення зоологією поглибилося під час навчання на агробіологічному відділенні Київського інституту народної освіти (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) у 1926–1930 рр., де його науковою роботою керували видатні вчені – І. І. Шмальгаузен, М. М. Воскобойников, Д. О. Белінг та М. Г. Холодний.

У 1930 р. О. П. Маркевич став першим аспірантом лабораторії паразитології Всесоюзної академії сільськогосподарських наук у Ленінграді, яку очолював відомий учений-зоолог професор В. О. Догель. Після дострокового закінчення аспірантури у 1931 р. він працював старшим науковим співробітником Ленінградського іхтіологічного інституту, реорганізованого згодом у Всесоюзний науковий інститут озерного й річкового рибного господарства. У 1935 р. за сукупністю наукових праць йому присвоєно науковий ступінь кандидата біологічних наук.

Отримавши запрошення на роботу до Інституту зоології АН УРСР, у 1935 р. О. П. Маркевич повернувся в Київ. Він очолив секцію морфології безхребетних тварин, на базі якої у квітні 1937 р. був організований відділ паразитології Інституту зоології АН УРСР. Результати досліджень у галузі іхтіопаразитології, які проводив О. П. Маркевич після переїзду в Україну, він узагальнив у докторській дисертації «Паразитичні веслоногі (*Soropoda parasitica*) СРСР і суміжних країн», що була захищена у лютому 1939 р. у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка (КДУ). У тому ж році вченому було присуджено науковий ступінь доктора біологічних наук, а невдовзі присвоєно вчене звання професора за спеціальністю «Зоологія безхребетних».

У період Великої Вітчизняної війни О. П. Маркевич працював спочатку старшим науковим співробітником Саратовського інституту мікробіології і епідеміології «Мікроб», а з осені 1941 р. до осені 1943 р. – завідувачем відділу паразитології Інституту зоології АН УРСР у м. Уфа, куди була евакуйована АН УРСР. Водночас за сумісництвом учений працював на Башкирській науково-дослідній ветеринарній станції, де оволодів професією ветеринарного лікаря та опанував методи

діагностики і терапії хвороб сільськогосподарських тварин, що допомогло йому розгорнути тут спеціальні ветеринарно-паразитологічні дослідження. У жовтні 1943 р. він переїхав до Москви, де працював в Інституті гельмінтології АН СРСР.

У 1944 р. О. П. Маркевич повернувся в Київ, де до 1970 р. очолював відділ паразитології Інституту зоології АН УРСР. Учений відновив дослідження в галузі іхтіопатології та організував іхтіопаразитологічні експедиції в різні пункти басейнів рік Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дунай тощо. Він також спрямовував зусилля колективу відділу на розробку питань ветеринарної паразитології. У 1946–1948 рр. О. П. Маркевич працював заступником директора, а в 1948–1950 рр. – директором Інституту зоології АН УРСР.

Ще у 1935 р. О. П. Маркевич обійняв посаду професора кафедри зоології безхребетних КДУ. У повоєнний період учений поновив науково-педагогічну діяльність, очолюючи у 1944–1961 рр. кафедру зоології безхребетних КДУ. Водночас у 1936–1939 рр. і 1944–1947 рр. він працював проректором із наукової роботи КДУ. У 1945–1950 рр. він також керував кафедрою паразитології та інвазійних хвороб у Київському ветеринарному інституті.

У 1948 р. О. П. Маркевича обрано членом-кореспондентом, у 1957 р. – академіком АН УРСР. У 1952–1961 рр. вчений був членом бюро, заступником голови і виконуючим обов'язки голови Відділення біологічних наук АН УРСР; у 1970–1972 рр. входив до складу Президії АН УРСР та обіймав посаду академіка-секретаря Відділення загальної біології АН УРСР.

У 1970 р. в Інституті гідробіології АН УРСР О. П. Маркевич організував перший у світі відділ гідропаразитології, де розпочалися дослідження паразитофауни водяних тварин і вивчення ролі паразитів у гідробіоценозах р. Дніпро. У 1973 р. з його ініціативи при Інституті зоології АН УРСР створено сектор паразитології, що об'єднав відділ геопаразитології цього інституту та відділ гідропаразитології Інституту гідробіології АН УРСР. З 1978 р. до 1988 р. учений завідував відділом паразитології водяних тварин Інституту гідробіології АН УРСР. У 1988 р. його призначено радником дирекції Інституту гідробіології АН УРСР. У 1990 р. він повернувся до Інституту зоології АН УРСР, де працював на посаді радника дирекції. Помер О. П. Маркевич 23 квітня 1999 р., похований у м. Києві на Байковому кладовищі.

До складу особового фонду ученого (ф. 121 «Маркевич Олександр Прокопович (19.03.1905–23.04.1999) – зоолог, академік НАН України (1957)») входить 7939 документів за 1913–1999 рр., що об'єднані у 1270 справ у чотирьох описах. У 2012 р. фонд став доступним для дослідників. Серед різноманітних документів про життя і діяльність вченого у фонді є такі, що висвітлюють співпрацю О. П. Маркевича з чехословацькими вченими. Це – документи про його наукове відрядження до Чехословацької Республіки (ЧСР¹), співпрацю з Вищою сільськогосподарською школою (ВСГШ) у м. Брно, про розвиток зоології

та паразитології у Чехословаччині та наукові праці вчених ЧСР, які були зібрані О. П. Маркевичем, листування з чехословацькими науковцями, фотодокументи тощо.

Як свідчать документи фонду, активна співпраця О. П. Маркевича з чехословацькими вченими розпочалася у другій половині 1950-х рр., коли він збирав матеріали для написання монографії «Історія фауністичних досліджень на Україні». Вона мала публікуватися в серії «Фауна України», що видавав Інститут зоології АН УРСР. На його прохання вчені ЧСР надсилали необхідну літературу, рукописи та відбитки своїх праць про фауністичні дослідження у Підкарпатській Русі (Закарпатті)². Так, член-кореспондент Чехословацької академії наук (ЧСАН), завідувач Ентомологічної лабораторії ЧСАН В. Ланда надіслав декілька журналів Чехословацького ентомологічного товариства, яких не було в бібліотеці Інституту зоології АН УРСР³. А чехословацькі науковці просили О. П. Маркевича надіслати їм розвідки українських дослідників Карпат. Їх також цікавила можливість публікації своїх праць в українських наукових журналах та збірниках⁴.

У вересні 1957 р. О. П. Маркевичу, як одному з видатних паразитологів Європи, академік ЧСАН О. Їровець, надіслав запрошення на І з'їзд чехословацьких паразитологів, що мав відбутися у жовтні того ж року у Празі⁵. На думку українського вченого, в розвитку паразитології у Чехословаччині провідне місце займала саме наукова діяльність академіка О. Їровця, з ініціативи якого після Другої світової війни були засновані паразитологічна лабораторія в складі природничого факультету Карлового університету, лабораторія клінічної паразитології, паразитологічний відділ Біологічного інституту ЧСАН, а також протозоологічна лабораторія ЧСАН⁶.

Тоді ж О. П. Маркевич отримав листа й від завідувача ентомологічного відділення Національного музею ЧСР у Празі, доктора С. Хаберландта, в якому останній висловив сподівання, що під час роботи наукового з'їзду Олександр Прокопович відвідає вказаний музей, де зможе ознайомитися з матеріалами про дослідження фауни Карпат, які б стали йому в нагоді при написанні монографії⁷. Співпраця О. П. Маркевича із музейними співробітниками розпочалася влітку 1957 р. під час роботи експедиції чехословацьких біологів на Кавказі. За свідченням газети «Вечірня Прага», він надав значну допомогу чехословацьким вченим у збиранні матеріалів для Національного музею ЧСР⁸. Перебуваючи у Києві, члени чехословацької експедиції Й. Маржан, А. Гоффер та Й. Моуха на запрошення О. П. Маркевича ознайомилися з роботою Інституту зоології АН УРСР⁹.

Однак, у 1957 р. О. П. Маркевичу відвідати Чехословаччину не вдалося. Його поїздка до Чехословацької Республіки відбулася лише у вересні–жовтні 1958 р., під час якої він дав інтерв'ю часопису «Вільне слово», де відзначив високий рівень зоологічних досліджень у ЧСР. Як розповів український учений, наукові праці чехословацьких зоологів вивчаються фахівцями в усьому світі, й він сам систематично

Й. Маржан, О. П. Маркевич, А. Гоффер, Й. Моуха (зліва на право).
30 червня 1957 р., м. Київ

знайомиться з їхніми досягненнями, для чого навіть оволодів чеською мовою. Під час наукового відрядження до ЧСР О. П. Маркевич планував вивчити доробок чехословацьких зоологів у зв'язку з підготовкою монографії «Історія фауністичних досліджень на Україні», ознайомитися з діяльністю провідних зоологічних установ Чехословаччини та роботою чехословацьких вчених-зоологів, зокрема академіка ЧСАН О. Їровця, членів-кореспондентів ЧСАН Б. Росицького, В. Ланда, Ю. Кратохвіла, докторів Е. Бартоша і С. Граб'є, професора В. Дика, доцентів Й. Маржана і Й. Моуха. Під час перебування в ЧСР він також мав намір зібрати матеріали для монографії «Історія зоології в Чехословаччині»¹⁰.

В особовому фонді вченого відклалися документи про його наукове відрядження до ЧСР восени 1958 р.: запрошення, програма роботи, звіт про поїздку, листування тощо¹¹. Із звіту О. П. Маркевича можна довідатися, що під час перебування у Чехословаччині вчений найбільше цікавився роботою зоологічних лабораторій ЧСАН. Зокрема, він відвідав відділ експериментальної зоології, паразитологічний відділ та ентомологічну лабораторію Біологічного інституту ЧСАН у Празі, а також відділ зоології безхребетних цього ж інституту у м. Брно. У Біологічному інституті ЧСАН йому було надано інформацію про діяльність інших зоологічних установ ЧСР. У звіті О. П. Маркевич також відзначив, що корисним для нього було також ознайомлення з багатими зоологічними колекціями Національного музею Чехословацької Республіки¹².

О. П. Маркевич (другий зліва) спілкується
з чехословацькими вченими.
15 вересня 1958 р., м. Брно

Крім того, О. П. Маркевич відвідав зоологічні кафедри Карлового і Масарикового університетів та Вищої сільськогосподарської школи у м. Брно, де цікавився їхніми науковими дослідженнями та методикою викладання зоологічних дисциплін. З цією ж метою він ознайомився з роботою біологічної станції у с. Ледніце, де проводилися літні практичні заняття студентів¹³.

Співпраця О. П. Маркевича з навчальними закладами Чехословаччини продовжувалася і надалі. Про це, зокрема, свідчить лист завідувача кафедри зоології Масарикового університету професора С. Грабьє до українського вченого, в якому йде мова про обмін студентами між зоологічними кафедрами Масарикового університету і КДУ. За програмою обміну студенти з Києва мали ознайомитися з діяльністю зоологічних установ у Брно, роботою гідробіологічних станцій у с. Ледніце, м. Плотіне на Бітове, оглянути печери Моравський Крас, Мацоха, а чехословацьких студентів цікавили зоологічні установи Києва, діяльність гідробіологічних станцій на р. Дніпро, заповідник Асканія-Нова тощо¹⁴.

Під час перебування у Чехословаччині О. П. Маркевич взяв участь у засіданні Комісії ЧСАН із вивчення природи Карпат¹⁵. У вересні 1958 р. його було обрано головою організаційного комітету з підготовки та проведення міжнародної конференції з проблеми «Флора і фауна Карпат», ініціатором скликання якої виступили Відділення біологічних наук АН УРСР та Відділення біологічних наук АН СРСР¹⁶. Комісія ЧСАН з вивчення природи Карпат підтримала цю ініціативу.

О. П. Маркевич із завідувачем кафедри зоології університету ім. Т. Г. Масарика, професором С. Грабьє.
19 вересня 1958 р., м. Брно

Забігаючи наперед, зазначимо, що I міжнародна конференція з вивчення флори і фауни Карпат і суміжних територій відбулася 1–7 липня 1960 р. у м. Львові, в якій, крім науковців із України та інших республік Радянського Союзу (109 вчених від 39 наукових установ), активну участь взяли вчені Румунії, Польщі, Болгарії, Угорщини та Чехословаччини, зокрема доктор Ян Міхалко з Братислави, який очолював лабораторію геоботаніки і систематики рослин Інституту біології Словацької академії наук (САН) і Мілан Даніель із Праги, який представляв Біологічний інститут ЧСАН¹⁷. Згідно з постановою бюро Відділення біологічних наук АН СРСР «Про підсумки конференції з вивчення флори і фауни Карпат і суміжних територій» у науковому форумі брали участь 10 представників наукових установ європейських

країн, у тому числі два науковці з Чехословаччини¹⁸.

Учасники наукового форуму у Львові зробили 72 доповіді, 11 з яких виголосили іноземні науковці. Я. Міхалко виступив із доповіддю «Дослідження флори і рослинності Карпат чехословацькими ботаніками», в якій звернув увагу на те, що словацькі вчені досліджують Карпати системно, за єдиною програмою, і вказав на значні досягнення у сфері картографії в Чехословаччині, де вийшов атлас лісів Чехословаччини, який викликав зацікавлення в українських біологів¹⁹. Рукопис цієї доповіді зберігається у фонді О. П. Маркевича²⁰. Важливою на конференції була також й доповідь М. Данієля «Червонотілки східної частини Західних Карпат (Словаччина) і їх відношення до фауни червонотілок Азії», у якій, крім іншого, розглядалося питання екології червонотілок²¹.

Вивчаючи документи конференції, що зберігаються у фонді О. П. Маркевича, нами з'ясовано, що на конференції також виступив член-кореспондент ЧСАН, доктор Б. Росицький, керівник паразитологічного відділу Біологічного інституту ЧСАН²². Він виголосив доповідь «Методика стаціонарних досліджень паразитофауни Західних Карпат». Аналізуючи її, О. П. Маркевич зазначив: «Ми вітаємо стаціонарні дослідження, хоч важливими є і маршрутні експедиції. Чехословаччина

більше вивчена і через те вона перейшла до стаціонарних досліджень. Треба використати ті стаціонари, які вже є»²³. Він також звернув увагу на те, що під керівництвом Б. Росицького працює дружній колектив, а його лабораторія є зразковою²⁴.

На конференції високо оцінено діяльність Біологічного інституту ЧСАН і Інституту біології САН з вивчення флори і фауни Карпат і висловлено прохання до ЧСАН взяти на себе координацію фенологічних спостережень у різних місцях Карпатської гірської системи. З метою ефективної організації комплексних досліджень флори і фауни Карпат за єдиним планом конференція визнала доцільним створення «Карпатської асоціації біологів», яка мала спонукати наукову громадськість країн карпатського регіону до активного і продуктивного міжнародного співробітництва. Конференція також звернулася до Чехословацької та Словацької академій наук з проханням розглянути питання про можливість проведення наступної конференції з вивчення флори і фауни Карпат у Чехословаччині²⁵.

І міжнародна конференція з вивчення флори і фауни Карпат і суміжних територій у Львові сприяла подальшому дослідженню Карпат і розгортанню природоохоронної діяльності у карпатській зоні. За підсумками її роботи під загальною редакцією О. П. Маркевича вийшов науковий збірник «Флора і фауна Карпат». І міжнародна наукова конференція відбулася у Братиславі у травні 1963 р. Українському вченому не вдалося взяти участь у роботі цієї конференції. Проте перед її початком побачив світ другий випуск збірника «Флора і фауна Карпат» за редакцією О. П. Маркевича, який також написав передмову до нього. Згодом подібні наукові форуми проводилися в Угорщині, Польщі та Румунії.

Щодо діяльності О. П. Маркевича під час його наукового відрядження до ЧСР додамо, що тоді він також зробив наукові доповіді на засіданнях членів Зоологічного товариства у Празі та Брно й виступив у Брно на зборах місцевої організації товариства чехословацько-радянської дружби. На думку вченого, його поїздка до Чехословацької Республіки була дуже корисною та продуктивною і сприяла зміцненню наукових зв'язків між зоологами Чехословаччини і України²⁶.

Як особистість і науковець О. П. Маркевич справив велике враження на чехословацьких учених, вони сподівалися, що завдяки йому стосунки між українськими і чехословацькими зоологами будуть тривалими і взаємно корисними²⁷. І справді, вони розвивалися досить інтенсивно. У 1959 р. у журналі «*Casopis Československe Společnosti Entomologické*» Олександр Прокопович опублікував статтю з історії фауністичних досліджень в Україні у ХІХ ст.²⁸. За сприяння О. П. Маркевича чехословацькі зоологи друкували свої праці в українських наукових виданнях²⁹. Традиційною стала участь науковців обох країн у наукових зоологічних форумах, що проводилися в Україні та Чехословаччині. Вчені координували наукові дослідження, обмінювалися матеріалами для наукових дослідів, надавали консультації з окремих проблем тощо.

У світовому науковому співтоваристві О. П. Маркевича цінували не тільки як видатного паразитолога, а й як історика науки, що зробив вагомий внесок в історію зоології. Чехословацькі вчені поділяли його ідею щодо необхідності написання праці «Історія зоології в Чехословаччині». На звернення голови Відділу біології ЧСАН, директора Біологічного інституту ЧСАН академіка Івана Малека зоологи Чехословаччини часто надсилали О. П. Маркевичу до Києва матеріали для написання цієї книги³⁰, частина яких відклалася в його особовому фонді.

Зокрема, серед документів фонду зберігаються огляди історії діяльності, біографії працівників та списки наукових праць співробітників лабораторії з вивчення хребетних ЧСАН у Брно, зоологічного відділу Інституту вірусології ЧСАН у Братиславі, лабораторії паразитології Біологічного інституту САН, зоологічного відділу Науково-дослідного інституту лісового господарства в Банське Штіавніце, кафедр ентомології, охорони лісу та лісової зоології факультету лісництва Чеського технічного університету, кафедри зоології і охорони лісів Університету лісництва і деревознавства у м. Зволені, кафедри зоології зоотехнічного факультету ВСГШ у Нітрі, кафедри паразитології Ветеринарного інституту в Брно, Інституту бджільництва і шовківництва ВСГШ у Брно, кафедр екологічної зоології, системної зоології, ентомології, гідробіології та іхтіології біологічного факультету Карлового університету, Інституту гістології та ембріології факультету загальної медицини філіалу Карлового університету у м. Пльзні, Зоологічного інституту Оломоуцького педагогічного університету та Крайового державного музею в м. Оломоуці, ентомологічного відділу Національного музею в Празі, природничого відділу Словацького державного музею у Братиславі, ентомологічного відділу Моравського музею у Брно, зоологічного відділу Сілезького музею в Опаві тощо³¹.

У фонді також відклалася: нарис про роботу паразитологічної експедиції ЧСАН до Албанії, підготовлений її керівником доктором Б. Росицьким, уривок статті «Про розвиток ентомології в Чехословаччині»; біографії академіка ЧСАН О. Їровця, керівника ембріологічного інституту Карлового університету, відомого вченого-морфолога З. Франкенбергера, співробітника Інституту захисту рослин у м. Рузині, доктора А. Гоффера, співробітника ентомологічного відділу Національного музею в Празі, доктора Й. Моуха, докторів Я. Крамаржа, Я. Грбачека та ін.; бібліографії члена-кореспондента ЧСАН, доктора Б. Росицького, докторів В. Дика, Л. Гейровського, А. Гоффера, О. Мачички, М. Мусіла, Й. Носека, Й. Ржегачека, Р. Шрамека-Гошека, інженера Є. Арношти та ін.; фотопортрети члена-кореспондента ЧСАН Ю. Кратохвіла, голови Іхтіологічного товариства ЧСР, доктора Я. Лібосварського, голови орнітологічного товариства Чехословаччини, доктора К. Гудеца, докторів Я. Пелікана та І. Груліха; некрологи окремих чехословацьких учених³².

Чехословацькі науковці надсилали О. П. Маркевичу статті про діяльність окремих лабораторій, кафедр, наукових товариств, часо-

писи й наукові збірники, що випускали різні зоологічні установи і організації Чехословаччини, фотографії зоологічних експозицій музеїв та інші документи. Він завжди міг розраховувати на консультації від чехословацьких зоологів, при необхідності отримати від них додаткові матеріали³³. Ймовірно, монографію «Історія зоології в Чехословаччині» учений мав намір написати чеською мовою. Про це довідуємося з листа доктора А. Гоффера, який, відповідаючи на прохання О. П. Маркевича надати допомогу в редагуванні книги, писав: «...запевняю Вас, що в любий час зможу допомогти Вам у коректурі Вашої книги, хоча переконаний, що моя допомога не буде великою, оскільки Ваша чеська мова – чудова»³⁴.

Проте тему «Історія зоології в Чехословаччині» було виключено з плану науково-дослідної роботи АН УРСР, що стало прикрою несподіванкою для О. П. Маркевича. У фонді вченого є його пояснювальна записка з приводу цього, в якій він доводить доцільність і можливість написання вказаної монографії³⁵. Однак, з невідомих авторам цієї розвідки причин О. П. Маркевич був змушений припинити роботу над книгою. Не побачило світ і його дослідження «Історія фауністичних досліджень на Україні». Проте історію розвитку зоологічних досліджень у Чехословаччині він висвітлив у таких статтях: «Паразитологічні дослідження в Чехословацькій Республіці»³⁶, «Нарис історії вивчення фауни Українських Карпат і прилеглих територій»³⁷, «Вклад чехословацьких зоологів в изучение фауны Украинских Карпат».

Наукова і науково-організаційна діяльність О. П. Маркевича та його співпраця з чехословацькими зоологами знайшла відображення також у працях чехословацьких вчених³⁸, у яких, крім іншого, показано його вплив на розвиток чехословацької паразитології та іхтіопаразитології. Внесок вченого у розвиток ветеринарії, його наукові зв'язки з чехословацькими ветеринарними паразитологами висвітлив у низці статей професор, завідувач кафедри паразитології Ветеринарного інституту у Брно Вацлав Дик³⁹.

У фонді академіка О. П. Маркевича наявні документи про його співпрацю з Вищою сільськогосподарською школою у Брно та нагородження його золотою медаллю ВСГШ у 1966 р.⁴⁰ Цієї нагороди вченого удостоєно за видатні заслуги в розвитку паразитологічної теорії та практики й методичну допомогу, яку український дослідник надав чехословацьким науковцям (низку статей О. П. Маркевича було опубліковано у чехословацькому часопису «Veterinářství»⁴¹), а також виховання фахівців із ветеринарії та з нагоди святкування 150-ліття діяльності сільськогосподарської освіти у Брно⁴². Додамо, що у фонді є надіслане О. П. Маркевичу повідомлення про його нагородження золотою медаллю, запрошення на урочисте святкування ювілею сільськогосподарської освіти у Брно у листопаді 1966 р., програма урочистих заходів, листи ректора ВСГШ у Брно, члена-кореспондента ЧСАН М. Вискота, декана ветеринарного факультету ВСГШ у Брно, доктора Б. Клімеша та інші документи.

Чехословацькі вчені демонструють О. П. Маркевичу свої колекції,
м. Брно

Упродовж багатьох років О. П. Маркевич підтримував плідні наукові стосунки із завідувачем кафедри паразитології Ветеринарного інституту в Брно доктором В. Диком, перу якого належить більшість публікацій про співробітництво Олександра Прокоповича з чехословацькими вченими. В одній з них В. Дик висвітлив його активну участь у роботі конференції чехословацьких фахівців із проблеми «Хвороби риб та їх попередження» у 1967 р.⁴³ Це було друге і останнє наукове відрядження О. П. Маркевича до Чехословаччини, під час якого він виступав із лекціями з ветеринарної паразитології.

Перебуваючи у ЧССР у 1967 р., О. П. Маркевич ознайомився з роботою Інституту паразитології ЧСАН у Празі та діяльністю редколегії журналу «Folia Parasitologica», до міжнародної редколегії якого входив також український вчений⁴⁴. На його погляд, Інститут паразитології ЧСАН був добре обладнаний і мав можливість у своїх дослідженнях використовувати методи фізіології, біохімії та біофізики. У звіті про наукове відрядження вчений висловився за те, щоб подібний Інститут паразитології було створено і в системі АН УРСР⁴⁵. У Празі О. П. Маркевич також виступив на зборах Чехословацького товариства паразитологів з доповіддю про розвиток паразитології в Україні. Згодом у журналі «Folia Parasitologica» опубліковано статтю О. П. Маркевича, якою автор ознайомив чехословацьку наукову громадськість із розвитком паразитології в Україні за останні 50 років⁴⁶.

У праці «Parasitologie a invazní choroby, nemoci ryb a včel»⁴⁷ В. Дик підкреслив велике значення праць О. П. Маркевича для розвитку екологічного напрямку досліджень кафедри паразитології

Академік О. П. Маркевич серед чехословацьких паразитологів, м. Прага

Ветеринарного інституту в Брно⁴⁸. У фонді є відгук українського академіка О. П. Маркевича про наукову діяльність професора В. Дика. Він підтримав рішення про присудження останньому наукового ступеня доктора ветеринарних наук, охарактеризувавши його як талановитого вченого, непересічного організатора наукових досліджень, визначного педагога і популяризатора наукових знань⁴⁹.

Про плідну співпрацю О. П. Маркевича з В. Диком та колективом Ветеринарного інституту в Брно свідчить листування між вченими за 1956–1980 рр., наявне в особовому фонді, яке складається з 6 листів українського вченого⁵⁰ і 16 листів В. Дика⁵¹. У листі від 25 грудня 1972 р. О. П. Маркевич зазначив: «Я з великою увагою слідкую за розвитком ветеринарної науки в Чехословаччині, особливо ветеринарної паразитології та щиро радію Вашим великим успіхам у справі вивчення хвороб сільськогосподарських і промислових тварин, у вишукуванні нових методів боротьби з інвазіями. Отримані чехословацькими вченими результати дали можливість зробити важливі наукові узагальнення і по-новому висвітлити принципи питання ветеринарії»⁵². Доказом дієвого співробітництва О. П. Маркевича з чехословацькими науковцями, що працювали в сфері ветеринарії, може бути й лист українського вченого до колективу Ветеринарного інституту, опублікованого у Чехословаччині в рамках проведення місячника радянсько-чехословацької дружби⁵³.

Узагалі, серед великого епістолярію О. П. Маркевича, що відклався в його особовому фонді, листування вченого з чехословацькими науковцями представлено досить широко. Зокрема, серед адресатів і кореспондентів О. П. Маркевича є: академік ЧСАНО. Їровець, чл.-кор. ЧСАН і САН

Я. Говорка, чл.-кор. ЧСАН Ю. Кратохвіл, директор Паразитологічного інституту ЧСАН, чл.-кор. ЧСАН Б. Росицький, завідувач ентомологічної лабораторії ЧСАН, чл.-кор. ЧСАН В. Ланда, директор Зоологічного інституту при Масариковому університеті, професор С.А. Грабьє, ректор і завідувач кафедри патанатомії Ветеринарного інституту в Брно М. Зендулка, завідувач відділу зоології Біологічного інституту САН О. Мачичка, завідувач відділу зоології Сілезького музею, доктор З. Тесар, декан ветеринарного факультету ВСГШ в Брно, професор Б. Клімеш, професор Карлового університету І. Грдий, доктори З. Боучек, Я. Войтек, В. Войтехович, Я. Грбачек, А. Гоффер, І. Груліч, Д. Ергенс, Д. Ерхардова, Я. Лібосварський, Й. Маржан, Й. Моуха, П. Ногель, В. Полячек, А. Пфедфер, Б. Ришава, О. Свобода, М. Фассаті, С. Хаберландт та ін. У листах учені інформували один одного про наукове життя в Україні та Чехословаччині, про хід і результати як особистих дослідів, так і наукових досліджень в установах, де вони працювали, повідомляли про свої творчі плани тощо.

Звичайно ж, О. П. Маркевич і чехословацькі вчені упродовж десятиріч обмінювалися власними науковими працями, які розповсюджували і пропагували в своїх країнах. У фонді наявні наукові праці чехословацьких біологів із дарчими написами авторів О. П. Маркевичу, зокрема, монографії Т. Мокрого «Hospodářství rybníční» (1935), В. Дика «Umělý chov ryb» (1949), М. і В. Скухрави «Bejlmorky» (1960), довідник «ABC rybáře» (1967), упорядниками якого були В. Дик, В. Подубський і Е. Штедронський.

Серед фотодокументів фонду є значна кількість світлин, які розкривають співпрацю О. П. Маркевича з чехословацькими науковцями. На них зафіксовано українського вченого з членами чехословацької наукової експедиції у Києві (1957), під час його наукового відрядження до Чехословаччини (1958) серед паразитологів ЧСР, під час виступу на засіданні членів Зоологічного товариства у Празі, з доктором З. Боучеком у Національному музеї у Празі, із співробітниками Біологічного інституту і Масарикового університету в Брно, зокрема, завідувачем кафедри зоології Масарикового університету професором С. Грабьє, у колі чехословацьких біологів у с. Ледніце (1967) тощо.

Таким чином, особовий фонд № 121 академіка НАН України О. П. Маркевича містить велику кількість документів, іноді унікальних, які висвітлюють багатогранну співпрацю видатного українського вченого з чехословацькими зоологами та зоологічними установами Чехословаччини, розкривають нові сторінки історії українсько-чехословацького наукового співробітництва.

Нижче подаємо деякі документи з фонду О. П. Маркевича, які ілюструють його співпрацю з чехословацькими вченими. Їх друкуємо із збереженням лексичних та стилістичних особливостей. У них позначено «лапки» при написанні назв книжкових та періодичних видань, беззастережно виправлено описки та технічні помилки, наявні скорочення розкрито в квадратних дужках. Якщо документи не датовано, в квадратних дужках подано дату, встановлену авторами.

¹ Абревіатура «ЧСР» використовується, якщо в статті йде мова про події до 1960 р., коли країна мала назву Чехословацька Республіка. Для періоду з 1960 р. до 1990 р. застосовується абревіатура «ЧССР», оскільки в цей час країна мала назву Чехословацька Соціалістична Республіка.

² Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 121, оп. 2, спр. 133, арк. 1.; оп. 4, спр. 486, арк. 1.

³ Там само, оп. 4, спр. 320, арк. 1.

⁴ Там само, спр. 420, арк. 1, 1 зв.

⁵ Там само, оп. 2, спр. 133, арк. 6.

⁶ *Маркевич О. П.* Паразитологічні дослідження в Чехословацькій Республіці // Вісник Київського університету. – 1960. – Вип. 2. Серія біології. – № 2. – С. 106.

⁷ ІА НБУВ, ф. 121, оп. 4, спр. 516, арк. 1.

⁸ Там само, оп. 2, спр. 18, арк. 68.

⁹ Там само, оп. 4, спр. 342, арк. 1.

¹⁰ Там само, оп. 2, спр. 18, арк. 78; спр. 133, арк. 2–4.

¹¹ Там само, спр. 133.

¹² Там само, арк. 4.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само, оп. 4, спр. 195, арк. 1.

¹⁵ Там само, оп. 2, спр. 133, арк. 5.

¹⁶ Там само, спр. 130, арк. 5.

¹⁷ Там само, арк. 266, 286.

¹⁸ Там само, арк. 286.

¹⁹ Там само, арк. 134, 135.

²⁰ Там само, оп. 3, спр. 72, арк. 256–262.

²¹ Там само, оп. 2, спр. 130, арк. 231.

²² Там само, арк. 74, 220.

²³ Там само, арк. 223.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само, арк. 254–256.

²⁶ Там само, спр. 133, арк. 5.

²⁷ Там само, оп. 4, спр. 320, арк. 5.

²⁸ *Markevič A.* K historii výzkumu fauny hmyzu na území Ukrajinské SSR v XIX století // Časopis Československé společnosti entomologické. – 1959. – № 3. – S. 303–309.

²⁹ ІА НБУВ, ф. 121, оп. 4, спр. 444, арк. 1.

³⁰ Там само, спр. 320, арк. 16.

³¹ Там само, оп. 3, спр. 72, 262 арк.

³² Там само.

³³ Там само, оп. 4, спр. 78, арк. 1.

³⁴ Там само, спр. 193, арк. 3.

³⁵ Там само, оп. 2, спр. 133, арк. 15, 16.

³⁶ Там само, оп. 1, спр. 190, 30 арк.

³⁷ Там само, спр. 189, 66 арк.

³⁸ *Ślusarski W.* Zaris problematyki nauk parazytologicznych na Ukrainie: Z dziennika podróży do ZSRR // Wiadom. Parazytol. – 1957. – № 6. – S. 603–621.; *Kratochvíl J.* První konference zoologů SSSR, zemí lidových demokracií a Finska // Zool. listy. – 1958. – T. 7, № 4. – S. 201–207; *Dyk V.* Poznatky z některých parazitologických pracovišť v SSSR //

Veterinářství. – 1960. – Knj. 10, № 1. – S. 8–11; *Dyk V.* Akademik Alexandr Prokopovič Markevič se dožil 60 let // Sbor. Vys. Sk. Zemědělské v Brně. – 1965. – S. 381–382; *Dyk V.* Akademik A. P. Markevič oslavil šedesatiny // Veterinářství. – 1965. – T. 15, № 6. – S. 289; *Dyk V., Kratochvíl J.* Šedesatiny akademika A. P. Markeviče // Zool. Listy. – 1965. – № 4. – S. 384; *Dyk V.* Markevičovy principy biocenologických vyzkumu v zoon parazitologii // Veterinářství. – 1974. – № 3. – S. 142; *Rosický B.* Alexandr Prokopovich Markevich is 75-an appreciation of his contribution to parasitology / *B. Rosický* // Folia parasitol. – 1980. – T. 27. – № 1. – P. 191–192; *Dyk V.* K 80 narozeninam akademika A. P. Markeviče // Veterinářství. – 1985. – T. 27. – № 4. – S. 182.

³⁹ *Dyk V.* Vztahy mezi naši a sovětskou parazitologií // Veterinářství. – 1960. – Knj. 10. – № 11. – S. 405; *Dyk V.* Markevičovo pojetí pokrokové veterinární parazitologie // Veterinářství. – 1961. – T. 11. – № 11. – S. 405–406.; *Dyk V.* Vývoj a dnešní úkoly veterinární parazitologie // Veterinářství. – 1961. – T. 27. – № 4. – S. 182.; *Dyk V.* [B. M. Mazurmovič, G. V. Boško. Alexandr Prokopovič Markevič.] // Veterinářství. – 1976. – № 4. – S. 285.

⁴⁰ ІА НБУВ, ф. 121, оп. 2, спр. 157, 12 арк.

⁴¹ ІА НБУВ, ф. 121, оп. 4, спр. 460, 1 арк.; *Markevič A.* Principy a cesty výzkumu parazitologické situace ve spojitosti s organizací komplexního boje s parazitózami // Veterinářství. – 1965. – № 9. – S. 385–388; *Markevič A.* O stavu a metodách boje s nemocemi chovných ryb na Ukrajině // Veterinářství. – 1968. – T. 18, № 5. – S. 203–206.

⁴² ІА НБУВ, ф. 121, оп. 2, спр. 157, арк. 4; *Dyk V.* Akademik Alexandr Prokopovič Markevič vyznamenán zlatou medailí VŠZ // Bul. Vysoké školy zemědělské v Brně. – 1967. – № 5. – S. 261–263; Zlatá medaile VŠZ v Brně // Rudé právo – 1967. – 22 okt.; *Dyk V.* Zlatá medaile VSZ akademiku A.P. Markevičovi // Acta university. agric. – 1968. – № 2. – S. 370–371.

⁴³ *Dyk V.* Celostatní přednáškový seminář o nemocech ryb a jejich prevenci // Acta university. agric. – 1968. – № 2. – S. 369–370.

⁴⁴ ІА НБУВ, ф. 121, оп. 4, спр. 450, арк. 4.

⁴⁵ Там само, оп. 2, спр. 133, арк. 10.

⁴⁶ Александр Прокофьевич Маркевич [авт. передм., уклад.: О. Я. Пилипчук]. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 70.

⁴⁷ *Dyk V.* Parasitologie a invazní choroby, nemoci ryb a včel // 50 let vysokého veterinárního učení v Brně. – 1968. – S. 240–241.

⁴⁸ Александр Прокофьевич Маркевич... – С. 33.

⁴⁹ ІА НБУВ, ф. 121, оп. 2, спр. 77, арк. 33.

⁵⁰ Там само, оп. 4, спр. 26, 6 арк.

⁵¹ Там само, спр. 218, 17 арк.

⁵² Там само, спр. 26, арк. 3.

⁵³ *Markevič A.* Odpověď na list kolektivu Vysoké školy veterinární, zasláný u příležitosti Měsíce československo-sovětského přátelství // Věstník společnosti veterinárních lékařů. – 1973. – № 1/2. – S. 12.

1

ЛИСТ ДИРЕКТОРА ЭНТОМОЛОГІЧНОЇ ЛАБОРАТОРІЇ ЧСАН,
ДОКТОРА В. ЛАНДА¹ О. П. МАРКЕВИЧУ

17 квітня 1957 р., м. Прага

Многоуважаемый товарищ профессор!

Некоторое время тому назад мы выслали Вам несколько каталогов жуков. Надеемся, что они помогут Вам в вашей работе, посвященной Закарпатской Украине. Вместе с тем мы выслали Вам несколько номеров журнала Чехословацкого энтомологического общества², тех, которые – как мы договорились при посещении библиотеки Вашего института³, в ней отсутствуют. Тома «Фауны ЧСР» я отдал в библиотеку во время своего посещения Киева. Дальнейшие тома мы вышлем Вам, как только они появятся. Вместе с данным письмом шлю Вам первый номер журнала Чехословацкого энтомологического общества, который с этого года выходит опять как журнал 4 раза в год. Детальнейшая обработка жуков Закарпатской Украины содержится в работе Я. Рoubала⁴ «Каталог жуков Словакии и Подкарпатия»⁵. Работа, конечно, давно разобрана и в нашей лаборатории имеется лишь 3-ий том⁶. Если Вас данная работа интересует, то сообщите Нам, мы ее достанем и вышлем Вам на определенное время.

Очень жаль, что во время моего пребывания в Киеве я не мог с Вами встретиться. Очень радо вспоминаю о Киеве, о Ваших сотрудниках по институту и по факультету. Появилась ли уже работа доц[ента] Крыштала⁷ по биоценозам лугов Днепра?

Я узнал, что Вы посетите в мае Чехословакию. Мы очень рады этому и от всего сердца приглашаем Вас в нашу Энтомологическую лабораторию. Мы познакомим Вас с работой нашей лаборатории, с организацией, результатами и опытом подробного фаунистического исследования энтомофауны, проводимого нашей лабораторией в сотрудничестве с другими учреждениями ЧСР. Может быть, было бы полезно и возможно наладить сотрудничество с Вашими и польскими работниками в области Карпат.

Шлю сердечный привет Всем сотрудникам Вашего Института⁸.

Очень рад тому, что Вы приедете в Прагу.

Искренне Ваш

В. Ланда

IA НБУВ, ф. 121, оп. 4, спр. 320, арк. 1. Машинопис.

2

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА О. П. МАРКЕВИЧА
З ПРИВОДУ ВИКЛЮЧЕННЯ ТЕМИ «ІСТОРІЯ ЗООЛОГІЇ
В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ» З ПЛАНУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ
РОБОТИ АН УРСР

[1959 р.]

Тема «Історія зоології в Чехословаччині» включена в план н/д роботи не з моєї ініціативи. І тому я не маю нічого проти її виключення з плану. Навпаки,

коли б я знав, що замість щирої підтримки, на яку я, одверто кажучи, сподівався ця тема викличе стільки офіційних, а ще більше приватних розмов, я, зрозуміло, настоював би на тому, щоб вона не фігурувала в плані. Коли до мене звернулись чехословацькі зоологи з проханням взяти на себе складання книги про історію зоології в Чехословаччині, я спочатку вирішив рішуче відмовити їм в цьому проханні. Проте, продумавши трохи, я переконався, що така рішуча відмова була б, з різних поглядів, неправильна. Така категорична відмова зіпсувала би наші добрі відносини з чехословацькими зоологами, особливо після координаційної наради зоологів Радянського Союзу і країн народної демократії, що її скликав в минулому році Зоологічний інститут АН СРСР, в Ленінграді. На цій нараді було прийнято рішення про об'єднання зусиль зоологів країн соціалістичного табору, про раціональне використання спеціалістів, про взаємодопомогу. Приймаючи на себе вище згадане зобов'язання, я був переконаний, що від нього потерпить тільки моє і без того підірване здоров'я, зате я зроблю добре діло, оскільки буде підтримана гідність радянських зоологів і, зокрема, нашої Академії. Я ні на хвилину не сумнівався в тому, що Президія АН УРСР засудить, як не правильну, мою рішучу відмову, моє нехтування довір'ям чехословацької зоологічної громадськості. І такій докір для мене був би сьогодні цілком зрозумілий. Тому я вирішив в категоричній формі не відмовлятися, вважаючи, що справа з складанням книги сама по собі відпаде, оскільки я не зможу одержати необхідні для цієї роботи матеріали. Одверто кажучи, я не сподівався на те, що зоологи всієї Чехословаччини одноставно і негайно відгукнуться на лист, підписаний головою біологічного відділу і директором Інституту біології академіком Іваном Малеком⁹.

Література по історії Чехословаччини, на яку я мав спиратися в своїй роботі, в тому числі і радянська, досить багата. Нашими істориками було виконано чимало дисертацій, написано багато статей і книг. За редакцією Санчука і Третьякова Інститут слав'янознавства в Москві видає трьохтомну «Історію Чехословаччини»¹⁰. Щодо зоологічних видань чехословаків, то вони разом з іншими статтями є в моєму розпорядженні.

Проте, може я чогось не розумію в усьому цьому питанні і тому приймаю рішення Президії про зняття теми з плану н/д роботи по нашій Академії.

ІА НБУВ, оп. 2, спр. 133, арк. 15, 16. Автограф.

3

ВІДГУК АКАДЕМІКА АН УРСР О. П. МАРКЕВИЧА ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ТА ЗАВІДУВАЧА КАФЕДРИ ПАРАЗИТОЛОГІЇ ВЕТЕРИНАРНОГО ІНСТИТУТУ У М. БРНО, ДОКТОРА В. ДИКА¹¹

4 травня 1960 р.

Профессор Вацлав Дык широко известен среди советских специалистов как крупнейший паразитолог. Мне лично хорошо известны многочисленные работы проф[ессора] Дыка, касающиеся паразитарных заболеваний с[ельсько] х[озийственных] и охотничье-промысловых животных, вопросов ихтиопарази-

тологии и экологии рыб. Научные работы проф[ессора] Дыка обнаруживают большой опыт и глубокую эрудицию в области ветеринарной и общей паразитологии. Кроме большого числа журнальных статей им опубликованы пособия и монографии, из которых следует отметить: «Nomoci našich ryb» (1954), «Naše ryby», (1956), «Základy našeho rybářství» (1956), «Cizopsníci a invasní choroby drůbeže» (1957), «Cizopsníci a invasní choroby prasat» (1959) и др.

Эти книги получили высокую оценку со стороны специалистов, в частности, в рецензиях опубликованных в советских журналах. Они являются настольными пособиями для лиц, работающих в области паразитологии и рыбного хозяйства.

Проф[ессор] В. Дык не только талантливый ученый, но и незаурядный организатор научных исследований, в чем мне лично пришлось убедиться во время посещения руководимой им кафедры ветеринарной паразитологии и инвазийных болезней в г. Брно. Нельзя не отметить также блестящей педагогической деятельности проф[ессора] В. Дыка и его интенсивной работы в области популяризации научных знаний среди широких слоев населения.

Проф[ессор] Вацлав Дык, обогативший паразитологическую науку трудами большого научного значения, несомненно заслуживает присуждения ему ученой степени доктора ветеринарных наук.

А.П. Маркевич

IA НБУВ, ф. 121, оп. 2, спр. 77, арк. 33, 34, 34 зв. Автограф. Машинопис.

4

ЛИСТ ДЕКАНА ВЕТЕРИНАРНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ВИЩОЇ
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ШКОЛИ У М. БРНО, ПРОФЕСОРА,
ДОКТОРА Б. КЛІМЕША¹² АКАДЕМІКУ АН УРСР О. П. МАРКЕВИЧУ

2 вересня 1966 р., м. Брно

Глибокоуважаемий академик Маркевич!

Разрешите мне горячо Вас поблагодарить за теплый прием, встретивший у Вас в гор[оде] Киев.

Мое пребывание в Советском Союзе оказалось для меня полезным не только с научной точки зрения, но и что касается познания Вашей страны и Вашего народа. У меня остались самые лучшие впечатления. Особенно помню тот хороший день, проведенный с Вами в Вашем семейном кругу. Я надеюсь на возможность приветствовать Вас у нас с такой же сердечностью в ноябре месяце с[его] г[ода] или, может быть, позже, если Вы из-за поездки в Египет¹³, не сможете принять мемориальную медаль¹⁴ лично.

Примите, пожалуйста, много сердечных приветов от проф[ессора] д[окто]ра [В.] Дыка и меня лично.

Выражая глубокое почтение остаюсь искренне Ваш

Проф[ессор] д[окто]р Б. Климеш, кандидат наук,
декан вет[еринарного] факультета

IA НБУВ, ф. 121, оп. 2, спр. 157, арк. 2. Машинопис.

¹ *Ланда В.* (1923–2001) – відомий вчений-ентомолог, професор, член-кореспондент ЧСАН. Народився в м. Добржані у Чехії. Закінчив природничий факультет Карлового університету. Фундатор Інституту загальної та експериментальної зоології. У 1955 р. став співзасновником Ентомологічної лабораторії ЧСАН та її директором. Фундатор Ентомологічного інституту ЧСАН та його директор впродовж 1964–1990 рр. Ініціював створення Центру біології Чеської академії наук в Чеських Будейовіцях, до складу якого увійшли Інститути ентомології, паразитології, ландшафтної екології, експериментальної ботаніки та молекулярної біології.

² Ймовірно йдеться про журнал «Casopis Československe Společnosti Entomologické».

³ Йдеться про бібліотеку Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР, в основу якої лягли книжкові зібрання Зоологічного музею АН УРСР і «Общества любителей природы». Офіційно бібліотека Інституту зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР була заснована 17 грудня 1943 р. Її бібліотечний фонд на початок 2010 р. нараховував 164 000 примірників видань.

⁴ *Роубал Я.* (1888–1971) – всесвітньовідомий ентомолог, педагог. Народився у м. Худеніц у Чехії. Навчався в Карловому університеті, де вивчав природничі науки, математику, фізику, анатомію та ембріологію. Працював учителем гімназії. Співзасновник та член Чеського ентомологічного товариства. Член Словацького ентомологічного товариства. Автор понад 500 наукових та науково-популярних праць.

⁵ Йдеться про працю Я. Роубала «Katalog Coleopter (brouků) Slovenska a Podkarpatské Rusi», надруковану у Празі (1-й том у 1930 р., 2-й том у 1936 р.).

⁶ Йдеться про 3-й том праці Я. Роубала, який під назвою «Katalog Coleopter (brouků) Slovenska a Východních Karpat» вийшов у Празі у 1941 р.

⁷ *Кришталь Олександр Пилипович* (1908–1985) – український ентомолог, доктор біологічних наук, професор, лауреат Державної премії УРСР (1976). З 1934 р. працював на кафедрі зоології безхребетних Київського державного університету (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка). У 1960–1981 рр. – завідувач цієї кафедри. На базі кафедри безхребетних КДУ заснував лабораторію зоології та екології. Також був директором Канівського природного заповідника, на базі якого було засновано школу українських ентомологів і розгорнуто ґрунтово-зоологічний напрям досліджень. Ймовірно, в листі мова йде про працю О.П. Криштала «Ентомофауна ґрунту та підстилки в долині середньої течії р. Дніпра», яка вийшла у Києві у 1956 р.

⁸ Йдеться про Інститут зоології імені І. І. Шмальгаузена АН УРСР, що був створений на базі Зоологічного музею АН УРСР та інших біологічних установ у 1930 р.; до 1939 р. носив назву Інститут зоології та біології АН УРСР.

⁹ *Малек І.* (1909–1994) – чеський лікар, мікробіолог, політик, член ЧСАН. У 1932 р. закінчив медичний факультет Карлового університету. З 1934 р. працював асистентом бактеріологічного інституту при медичному факультеті Карлового університету. У 1941–1944 рр. працював у Національному інституті охорони здоров'я. У 1946–1950 рр. – доцент, а потім професор мікробіології та імунології медичного факультету Карлового університету в Градці Кралове. У 1950 р. став директором Центрального біологічного інституту. У 1952 р. заснував та очолив Інститут біології ЧСАН. У 1962–1970 рр. був директором Інституту мікробіології ЧСАН у Градці Кралове. В 1960-ті рр. – віце-президент ЧСАН. Двічі нагороджений премією К. Готвальда та Ленінською премією, Золотою медаллю ЧСАН тощо.

¹⁰ Йдеться про трьохтомне видання «Історія Чехословаччини», що вийшло у 1956 р. у Москві під редакцією Г. Е. Санчук і П. М. Третьякова.

¹¹ Дик Вацлав (1912–1995) – доктор медико-ветеринарних наук, професор, засновник школи іхтіопаразитології в Чехословаччині. Народився в Страконіцах в Чехії. У 1931–1938 рр. навчався у Ветеринарному інституті у Брно, де після закінчення інституту розпочав свою наукову діяльність. Після окупації Чехословаччини і закриття інституту В. Дик працював на дослідній станції при школі у Воднянах, де займався гідробіологією. У 1946 р. В. Дик перейшов працювати на сільськогосподарську станцію у м. Опава. У 1948 р. повернувся у Ветеринарний інститут в Брно, де до виходу на пенсію у 1976 р. працював на посадах професора, завідувача кафедри паразитології, проректора університету. Упродовж 17 років був науковим редактором збірника праць Ветеринарного інституту. У період роботи В. Дика у Ветеринарному інституті навчальний заклад налагодив співпрацю з кращими європейськими та світовими вченими. Автор або співавтор понад 30 монографій.

¹² Клімеш Бедржіх (1926–1983) – професор, декан ветеринарного факультету Вищої сільськогосподарської школи у Брно у 1946–1968 рр.

¹³ З 23 грудня 1966 р. до 16 червня 1967 р. О. П. Маркевич на запрошення Вищої наукової ради Об'єднаної Арабської Республіки працював експертом з питань паразитології у відділі тваринництва Національного наукового центру ОАР.

¹⁴ Йдеться про золоту медаль Вищої сільськогосподарської школи у м. Брно, якою нагороджено академіка О. П. Маркевича за видатні заслуги в розвитку паразитологічної теорії та практики й методичну допомогу чехословацьким ученим.

УДК 930.253:[94:373](477)

Інна Ніколіна

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ УКРАЇНИ В 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст.: ОГЛЯД АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті зроблено огляд і проведено аналіз документів державних архівів України, у яких відображено історію становлення та розвитку загальноосвітньої школи в контексті суспільно-політичного життя в УСРР у 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: архів, документ, фонд, загальноосвітня школа.

В статье сделан обзор и проведен анализ документов государственных архивов Украины, в которых отображена история становления и развития общеобразовательной школы в контексте общественно-политической жизни в УССР в 20-х – начале 30-х гг. XX века.

Ключевые слова: архив, документ, фонд, общеобразовательная школа.

© Інна Ніколіна, 2012

The article provides an overview and analysis of documents and materials from state archives of Ukraine concerning the history of formation and development of a secondary school in the context of social and political life in the 20s-early 30s of the twentieth century.

Key words: archives, document, records group, secondary school.

Для сучасної історичної науки України характерним є помітне зростання інтересу до історії розвитку освіти загалом і загальноосвітньої школи зокрема, оскільки в межах цієї досить вузько окресленої теми вивчається цілий комплекс взаємопов'язаних питань.

Аналіз стану наукової розробки засвідчив, що у більшості праць, що стосуються теми дослідження, низка аспектів розвитку загальноосвітньої школи залишилася поза увагою авторів. Крім цього, варто зазначити, що до кінця 80-х рр. XX ст. більшість праць (як радянських, так і зарубіжних), в яких висвітлюються проблеми становлення і розвитку нової системи освіти в УСРР носили здебільшого публіцистичний характер, а з другої половини 1980-х років відбулися суттєві якісні зміни – з'явилася низка праць наукового характеру, написаних на основі принципів історизму та об'єктивізму, без ідеологічної заангажованості.

Глибоке вивчення історії загальноосвітньої школи УСРР 20-х – початку 30-х рр. XX ст. стало можливим завдяки використанню широкого спектра джерел. Завдання цієї розвідки полягає у огляді та аналізі документів із означеної теми, які зберігаються у фондосховищах центральних та обласних державних архівів України.

Перед їх розглядом, заради об'єктивності дослідження, необхідно звернутися до одного з сучасних методологічних підходів, який був запропонований у дослідженні О. Удада. Цей підхід дозволяє виділити два аспекти, які впливають на аналіз історичних джерел:

«1) джерело не є об'єктивним відображенням події, воно дає лише ту інформацію, яку в ньому шукає історик, відповідає лише на ті питання, які історик ставить перед собою;

2) джерело не є об'єктивним відображенням історії ще й тому, що воно подає подію через світосприйняття автора, що його створив»¹.

Тому слід враховувати, що основу джерел, використаних при дослідженні даної теми, становлять документи 1920-х – початку 1930-х рр., періоду утвердження класових цінностей в країні та формування тоталітарної системи. В цей історичний період низка документів створювалася з певною метою – прикрасити історичну дійсність. Тому при аналізі цих джерел автор дотримувалася саме принципів об'єктивності й історизму.

Архівні документи з обраної проблематики можна розділити на дві групи: 1) документи центральних органів влади; 2) документи місцевих органів влади і документи особових фондів.

До першої групи джерел відносимо постанови, розпорядження, законопроекти, директиви РНК УСРР, ВУЦВК, НКО. Ці документи дають змогу проаналізувати процес створення та налагодження роботи загальноосвітніх закладів. Крім того, завдяки їм з'являється можливість оха-

рактизувати процеси, які безпосередньо впливали на мережу та склад учнів у школах у досліджуваний період.

Більшість архівних матеріалів, що стосуються теми статті, зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО): 1) документи ВУЦВК (ф. 1)²; 2) документи Управління народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР (ф. 318)³; 3) документи з особового фонду Я. Ряпо (4805)⁴. Вони допомагають простежити процес становлення й розвитку школи. Найбільш повно відображені зазначені процеси у звітах регіональних відділів освіти про їхню діяльність, матеріалах засідань колегії НКО УРСР, партійних зборів, конференцій та нарад працівників освіти. Статистичні відомості таких документів допомагають прослідкувати зміни в кількісному складі та проаналізувати основні здобутки та прорахунки діяльності НКО УСРР, стан фінансування урядом шкільного будівництва.

Основний масив інформації, дотичної до теми дослідження, зосереджений у фонді 166 «Народний комісаріат освіти» ЦДАВО України. У ньому вміщено накази, звіти та розпорядження, протоколи засідань ВУЦВК, РНК УСРР, губвідділів народної освіти, загальних зборів студентів педагогічних закладів, огляди внутрішньополітичної ситуації в країні через призму освітніх процесів, листування з Наркомфіном, центральними та місцевими організаціями, губвідділами народної освіти. Ці документи містять важливі дані для з'ясування головних напрямків державної політики в освітній сфері. Інформативна цінність цих джерел є високою, але, зважаючи на їх офіційний характер, ці документи слід співставляти з іншими видами джерел, зокрема, зі спогадами⁵.

Дослідження документальних матеріалів фонду 2717 «Всеукраїнське центральне управління Всесоюзного професійного союзу робітників освіти» ЦДАВО України дає уявлення про соціально-економічне становище працівників освіти, їх методичну та виховну роботу в загальноосвітніх закладах⁶. Документи фонду 413 «Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті» допомагають вивчити історію становлення та розвитку загальноосвітньої школи для національних меншин в межах УСРР як соціального інституту в 1920-х – на початку 1930-х років та висвітлити її особливості в національно-культурному, політичному, соціальному контексті в зазначений період, з'ясувати принципи будівництва національної системи освіти, виділити її позитивні та негативні риси⁷.

Документальні свідчення, які можна віднайти у фонді 539 «Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР» ЦДАВО України, розкривають адміністративно-репресивний вплив влади на вчителів та учнів. Ці архівні документи характеризуються досить високим рівнем достовірності та об'єктивності, вони фіксують не лише певні історичні процеси і явища, а й дають можливість з'ясувати причини їх виникнення⁸.

Важливими для дослідження теми є документи фонду 1, які зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), зокрема протоколи засідань політбюро ЦК КП(б)У, стенограми засідань політбюро ЦК КП(б)У, підготовчі матеріали та ухвали засідань політбюро ЦК КП(б)У (оп. 6), доповідні записки, звіти НКО УРСР в ЦК КП(б)У, постанови ЦК КП(б)У (оп. 20). Ці документи допомагають висвітлити політику держави щодо загальноосвітньої школи, прослідкувати процес русифікації та денаціоналізації, становище українських загальноосвітніх шкіл та шкіл національних меншин, механізми управління освітою, діяльність партійних, громадських організацій, підготовку професійних кадрів, розкрити стан шкільної мережі в республіці, матеріального забезпечення студентів та викладачів та інші питання народної освіти. З їх допомогою можна проаналізувати причини негативного ставлення керівних партійних органів та їх лідерів до вчителів, дослідити ідеологічні чинники політичних репресій проти вчителів у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.⁹

Вивчення цих джерел також розкриває громадське і політичне життя в Україні у 1920-ті – на початку 1930-х рр., події якого мали вплив на становлення та розвиток загальноосвітніх закладів, висвітлює історію процесу українізації взагалі, та українізації загальноосвітніх закладів зокрема. Одночасно слід відзначити, що на зміст цих документів вплинула ідеологізація й політизація суспільного життя в умовах тоталітарної системи, тому вони потребують критичного аналізу.

Досить цінними є документи, які зберігаються в фондах державного архіву Київської області – фонди Р-3 «Київський повіт ревком», Р-112 «Київський окрвиконком», Р-142 «Київський губернський відділ народної освіти», Р-353 «Київський окружний земельний відділ», Р-1051 «Обухівський волревком (Київського округу, Київської губернії)». Вони пояснюють не лише становище та розвиток загальноосвітньої школи, а й демонструють внутрішньополітичний і освітній стан в країні взагалі та в Київській області зокрема, а також його зв'язок із суспільно-політичним курсом¹⁰.

Конкретний фактичний матеріал, за допомогою якого можна з'ясувати регіональну специфіку радянської освітньої політики, можна знайти у документах фондів державних архівів регіонів України. Зокрема, у Державному архіві Вінницької області нами опрацьовано фонди П-29 «Вінницький окружний комітет КП(б)У», П-31 «Могилів-Подільський окружний комітет КП(б)У», Р-254 «Подільський губернський відділ народної освіти», Р-256 «Вінницька окружна інспектура народної освіти», Р-384 «Калинівський волревком Вінницького повіту», Р-489 «Могилів-Подільський окружний виконавчий комітет», Р-595 «Вінницький окружний виконавчий комітет», Р-836 «Гайсинський окружний виконавчий комітет», Р-847 «Тулчинська окружна інспектура народної освіти», Р-1304 «Інспектура народної освіти при Брацлавському районному виконавчому комітеті», Р-4932 «Ямпільський повітревком»¹¹.

У Державному архіві Житомирської області – фонди Р-12 «Волинська губернська комісія незаможних селян», Р-28 «Виконавчий комітет Волинської губернської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Губвиконком)», Р-31 «Волинський губернський відділ народної освіти», Р-153 «Виконавчий комітет Коднянської районної ради», Р-266 «Волинська окружна інспектура народної освіти», Р-300 «Кам'янець-Подільський педагогічний технікум», Р-326 «Волинський виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», Р-1123 «Житомирський окружний виконком», Р-1657 «Відділ управління Волинського губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», Р-2524 «Житомирський повітовий відділ народної освіти»¹².

У Державному архіві Хмельницької області – фонди Р-6 «Відділ народної освіти Кам'янецького повітового виконавчого комітету Рад робітничих селянських і червоноармійських депутатів», Р-1086 «Інспектура народної освіти Шепетівського окружного виконавчого комітету Ради робітничих селянських і червоноармійських депутатів», Р-1098 «Відділ народної освіти Ново-Ушицького окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів», Р-1100 «Інспектура народної освіти Проскурівського окружного виконавчого комітету», Р-1559 «Летичівський окружний відділ народної освіти»¹³.

Документи, які зберігаються в цих архівах, за своїм інформативним значенням є надзвичайно важливим джерелом для вивчення впливу суспільно-політичних процесів на шкільну освіту. Вони дають можливість виявити інформацію про неоднозначне ставлення вчителів до національної та соціальної політики комуністичної партії, невдоволення адміністративно-командними методами управління, визначити взаємовідносини між партійними та освітянськими керівними органами, з одного боку, і педагогічними працівниками, з іншого.

Аналіз названих джерел дозволяє більш повно дослідити розвиток загальноосвітніх закладів (в тому числі для національних меншин), показати матеріальне становище шкіл, стан учительства. Незважаючи на їх певний суб'єктивізм, архівні джерела дозволяють відтворити картину становлення та розвитку загальноосвітніх закладів в Україні, показати вплив соціально-економічних і політичних процесів, які проходили в суспільстві, на культосвітнє будівництво в 1920-ті – на початку 1930-х років.

Проте не слід забувати, що більшість документів, які зберігаються в архівах України, дають все ж таки фрагментарну, поверхову інформацію із щоденних проблем школи, а їх критична спрямованість носить обмежений, штучно-оптимістичний характер. Тому, неактуалізована частина джерел може бути використана для вивчення історії становлення та розвитку загальноосвітньої школи в Україні у 20-ті –30-ті рр. ХХ ст. паралельно із залученням та співставленням з актуалізованими джерелами для формування як загального уявлення про ці процеси, так і для детального аналізу досягнень та прорахунків в галузі загальної освіти.

¹ Удод О. А. Історія в дзеркалі аксіології. Роль історичної науки і освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920–1930 роках. – К.: Генеза, 2000. – С. 28.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 2, спр. 1534, 2225.

³ Там само, ф. 318, оп. 1, спр. 1403.

⁴ Там само, ф. 4805, оп. 1, спр. 53.

⁵ Там само, ф. 166, оп. 1, спр. 2, 19, 21; оп. 2, спр. 7, 1621, 1664, 1665, 1769; оп. 3, спр. 95, 105, 172, 848, 862, 865, 866; оп. 4, спр. 621, 842, 852-855, 860-865, 876-878, 961; оп. 5, спр. 669; оп. 6, спр. 280-284; 8634; оп. 7, спр. 695; оп. 8, спр. 91, 415; оп. 9, спр. 338, 1190-1199, 12200, 1218, 1219; оп. 10, спр. 1164, 1169; оп. 11, спр. 162, 179.

⁶ Там само, ф. 2717, оп. 1, спр. 53.

⁷ Там само, ф. 413, оп. 1, спр. 1.

⁸ Там само, ф. 539, оп. 3, спр. 1404; оп. 17, спр. 592, 608.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 6, спр. 66, 93, 130, 184, 283; оп. 20, спр. 1020, 1467, 1547, 1776, 1839, 1977, 2002, 2008, 2245, 2251, 2253, 2456, 2492, 2496, 2688, 2702, 2930, 3099, 4203, 6226.

¹⁰ Державний архів Київської обл., ф. Р-3, оп. 2, спр. 147; ф. Р-112, оп. 1, спр. 312, 8520, 8653; ф. Р-142, оп. 1, спр. 69, 318, ф. Р-353, оп. 1, спр. 481, 510; ф. 1051, оп. 1, спр. 16.

¹¹ Державний архів Вінницької обл., ф. П-29, оп. 1, спр. 620; ф. П-31, оп. 1, спр. 438; ф. Р-254, оп. 1, спр. 1, 13, 47, 91, 142, 162, 676, 733, 745, 764, 803, 822; ф. Р-256, оп. 1, спр. 12, 13, 72, 305, 306; ф. Р-354, оп. 1, спр. 15; ф. Р-489, оп. 1, спр. 43; ф. Р-847, оп. 1, спр. 151, 156; ф. Р-3674, оп. , спр. 2; ф. Р-4079, оп. 1, спр. 17; ф. Р-4932, оп. 1, спр. 46; ф. Р-5035, оп. 1, спр. 30, 34.

¹² Державний архів Житомирської обл., ф. Р-12, оп. 1, спр. 4; ф. Р-28, оп. 1, спр. 1084; ф. Р-31, оп. 1, спр. 8, 35, 60–68, 79, 81, 112, 114; ф. Р-153, оп. 5, спр. 166; ф. Р-266, оп. 1, спр. 57; ф. Р-326, оп. 1, спр. 169; ф. Р-1123, оп. 1, спр. 35; ф. Р-1657, оп. 4, спр. 43; ф. Р-1983, оп. 1, спр. 1, 3; ф. Р-2524, оп. 1, спр. 1, 72.

¹³ Державний архів Хмельницької обл., ф. Р-6, оп. 1, спр. 36, 38; ф. Р-1086, оп. 1, спр. 28, 82, 109, 205, ф. Р-1098, оп. 1, спр. 26, 112, 113; ф. Р-1100, оп. 1, спр. 21; ф. 1559, оп. 1, спр. 12, 13; ф. Р-3121, оп. 1, спр. 1.

УДК 930.253(044)(477)“19”

Люція Тупчієнко-Кадирова

СТРУКТУРНИЙ АНАЛІЗ ДОКУМЕНТНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТВОРЧИХ ЛИСТІВ

Представлено результат структурного аналізу кількох листів до українсько-радянського композитора Ю. С. Мейтуса. Автори – поети М. В. Ісаковський, С. Я. Маршак, співачка Н. П. Рождественська – пропонують варіанти слів до музичних творів, композитор і диригент М. Ф. Колесса планує виконання твору. Визначено основні ознаки творчого характеру листів – наявність музичного твору в цілому або його вербальної частини як основного об'єкта розгляду та структурні елементи листа як пошукові ознаки для різних видів каталогів.

Ключові слова: листування, музика, Ю. С. Мейтус, М. В. Ісаковський, С. Я. Маршак, Н. П. Рождественська.

© Люція Тупчієнко-Кадирова, 2012

Представлен результат структурного аналізу кількох листів до українському радянському композитору Ю. С. Мейтусу. Автори – поети М. В. Исаковский, С. Я. Маршак, співачка Н. П. Рождественская – пропонують варіанти слів до музичальних творів, композитор і дирижер М. Ф. Колесса планує виконання одного з творів. Визначено основний ознак творчого характеру листів – наявність музичального твору або його вербальної частини як основного об'єкта розгляду і структурні елементи листів як пошукові ознаки для різних видів каталогів.

Ключевые слова: переписка, музика, Ю. С. Мейтус, М. В. Исаковский, С. Я. Маршак, Н. П. Рождественская

The article presents structural analysis of several letters to the Ukrainian soviet composer U. S. Meitus. The authors – poets G. V. Isakovs'kyi, S. J. Marshak, singer N. P. Rozhdestvens'kyi – offer the variants of words to musical works, composer and bandleader M. F. Kolessa plans execution of one of the musical works. The main character of creative letters is discussion about musical work or its verbal part. Author of article also selected songs for the different types of catalogues.

Key words: letters, musical work, U. S. Meitus, M. V. Isakovs'kyi, S. J. Marshak, N. P. Rozhdestvens'kyi, M. F. Kolessa.

Інформаційна складова архівної частини документних ресурсів суспільства досі залишається недостатньо вивченою, багато документів ще чекають своїх дослідників. Отже, актуальними є публікація їх текстів, пошуки та запровадження перспективних методів для дослідження їхньої інформаційної складової, презентації інформації в пошукових системах. Одним із таких методів є структурний аналіз кожного речення, який базується на структуризації та систематизації знань¹. На відміну від цього, нами текст ділиться на такі фрагменти, які можна представити як структурний елемент (СЕ) тексту. Текстовими фрагментами (ТФ) можуть бути: окремі слова, словосполучення, речення, групи речень. Перспективність нашого підходу ми вбачаємо не тільки при дослідженні документів, оскільки є можливість глибшого проникнення у їхній зміст, а й при можливому використанні результатів структуризації в повнотекстових базах даних, адже виділені СЕ можуть виступати пошуковими ознаками, а ТФ можуть їх ілюструвати.

Листи є одним із найважливіших видів документів. З архівної спадщини Ю. С. Мейтуса нами вже розглянуто офіційні вітальні, особисті листи та листівки¹, біографічні документи², з'ясовано їхні характерні риси. Взагалі, виділені нами рівні стосунків між суб'єктами листування – сімейно-родинні, міжособистісні, творчі, професійні, офіційні³ – впливають на зміст⁴. Це виявляється або у наявності/відсутності певних СЕ, або у специфіці вербального ТФ. Творчі стосунки пов'язували композитора з виконавцями та авторами слів, віршів, які Ю. С. Мейтус використав для створення романсів, пісень, опер тощо. Листи від виконавців до Ю. С. Мейтуса нами розглянуто⁵, листи з авторами вербальних текстів буде розглянуто у цій публікації.

Отже, об'єктом нашого дослідження є листи до Ю. С. Мейтуса, предметом дослідження – визначення складу СЕ їхньої документної ін-

формації, мета – визначення специфіки творчих листів на основі їхньої структури. Завданнями дослідження є: структурний аналіз листів; виокремлення тих СЕ, в яких проявляється специфіка саме творчих листів (від авторів слів або перекладачів); виокремлення СЕ як пошукових ознак для різних видів каталогів.

Творчі стосунки ми розуміємо таким чином: основними процесами у сфері музичної культури є створення, виконання, сприйняття, навчання чи передання досвіду⁶. Головними суб'єктами творчих стосунків є: автори (музики, словесного тексту: слів до пісень, лібрето тощо), перекладачі, співавтори, виконавці, музикознавці. Іншими суб'єктами можна назвати аранжувальників, директорів оперних театрів, родичів цих суб'єктів, які підтримують стосунки з різною метою, зокрема, для організації музею суб'єкта, для виконання доручень тощо. Об'єктом творчих стосунків є спільна творчість, наприклад: створення композитором пісні, романсу, опери на слова поета, лібретиста; створення/осмислення виконавцем образу музичного твору за участі композитора, музикознавця, іншого виконавця; підготовка статті музикознавцем про творчість композитора або виконавця за участі останнього тощо.

Щодо поданих нижче зразків структурного аналізу текстів листів зауважимо наступне. СЕ виділено жирним шрифтом. Цей аналіз здійснено послідовно, відповідно до тексту. ТФ взято в лапки, в межах лапок приводяться й відповідні синтаксичні знаки: крапка, знаки оклику або запитання, в тому числі й в кінці речень. У середині ТФ і поза ним розшифрування взято в квадратні дужки. Якщо один ТФ ілюструє два і більше СЕ, назви останніх подано разом (через прийменник «та»), другий і наступні СЕ подаються з великої літери. Однакові сполучення СЕ та ТФ в одному листі повторно не наводяться. Наприкінці структури наведено СЕ (Факти, Пропозиції [не висловлені]), ілюстрації для яких сформульовано, а не взято із тексту.

Відмінки у ТФ, як правило, збережено. В іменному відмінку можуть подаватися прізвище, ім'я, по батькові (ПБ), назви колективів, установ, творів, жанрів тощо, тобто невеликі за обсягом ТФ, в яких ці предмети – ПБ і назви – не пов'язані з іншими словами. В цьому ж випадку вони наводяться українською мовою і без лапок.

ТФ у структурному аналізі подаються мовою оригіналу, а сформульовані ілюстрації до СЕ – українською мовою.

Документну інформацію конверта і листа розглядаємо як єдине ціле, тобто інформацією на конверті доповнюємо ціле, причому порядок структуризації відповідає порядку нумерації: конверт, лист⁸.

У повному тексті листів збережено написання великими літерами або великими та малими відповідно до тексту листа та залишено авторські помилки у написанні слів, а виправлення беруться у квадратні дужки.

Деякі відмінності у формулюванні СЕ свідчать про їхню варіативність; для пошукових списків баз даних вибирається один із них, від інших робиться посилання на обраний.

«Персоною» є особа, яка має відношення до листа або яку в ньому йдеться: автор, адресат, особа, яка згадується, герої творів. Під «твором»

розуміємо назву твору. Щодо подій і фактів, то їх можна, на наш погляд, розділити таким чином: «Подіями» називати СЕ, які ілюструються ТФ, а «Фактами» – перефразовані, інверсовані, скорочені варіанти цих ТФ, тому Факти подаються наприкінці структури, для узагальнення. Для СЕ «Події» краще використовувати форму множини, яка є більш широким варіантом як СЕ.

В описаннях використано скорочення: КММКШ – Кіровоградський музей музичної культури ім. К. Шимановського, КНМММ – Кіровоградський народний меморіальний музей Ю. С. Мейтуса (при міській музичній школі № 2 ім. Ю. С. Мейтуса).

Для публікації вибрано кілька листів авторів слів та виконавця творів Ю. С. Мейтуса. Їх описання включає бібліографічний опис, анотацію, структурний аналіз вербального тексту, інколи – коментар та описання матеріального носія й засобів запису. Повний текст листа наводиться лише у поданні структурного аналізу. Кольорове виділення фрагментів текстів та вертикальні вставки текстів у листі № 3 нами опущено. У російському тексті одного з листів (док. № 4) для українських літер використано велику римську цифру «I».

¹ Овчинников В. Г. Методологическое введение в информатику. – М.: Компания Спутник+, 2004. – 216 с.

² Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Структурний аналіз інформаційної складової офіційних листів // Рукописна та книжкова спадщина України: археограф. дослідження унікальних архів. та бібл. фондів. – К., 2010. – Вип. 14. – С. 358–376; *Вона ж.* Структурний аналіз інформаційного складника особистих листів композитора Ю. С. Мейтуса: документознавчий аспект // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011. – Вип. 31. – С. 417–439; *Вона ж.* Листи та листівки Д. Д. Шостаковича до Ю. С. Мейтуса // Спеціальні історичні дисципліни: зб. наук. пр. / відп. ред. Г. В. Боряк. – К.: НАН України, Ін-т історії України; Кіровоград. нац. техн. ун-т, 2011. – Чис. 18: Актуальні проблеми нумізматки у системі спеціальних галузей історичної науки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. «Перші (міжнародні) Ястребовські читання» (Кіровоград, 20–22 жовт. 2011 р.). – С. 197–202.

³ Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Структурний аналіз біографічних документів (на прикладі навчання Ю. С. Мейтуса) // Гуржійські історичні читання: зб. наук. пр. / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов [та ін.]. – Черкаси: Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. – Вип. 4. – С. 71–73.

⁴ *Вона ж.* Музичний документ: визначення поняття, класифікація та методика описування (на прикладі творчої спадщини композитора Ю. С. Мейтуса (1903–1997): автореф. дис. ... канд. іст. наук, спеціальність 07.00.10 – документознавство, архівознавство. – К., 2005. – 20 с.

⁵ Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Некоторые аспекты субъектной структуры писем архивного наследия композитора // Философия и методология истории: сб. науч. ст. IV Всерос. науч. конф. (Коломна, 28–29 окт. 2011 г.) / Моск. гос. обл. социально-гуманитар. ин-т. – Коломна: МГОСГИ, 2011. – С. 226–230.

⁶ Тупчієнко-Кадирова Л. Г. Структурний аналіз творчих листів // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2011. – У друці.

⁷ Сохор А. Н. Музыка: [статья] // Муз. энциклопедия: [в 6 т.]. – М.: Сов. энциклопедия, 1976. – Т. 3. – С. 730–751.

⁸ Беспяньська Г. В. Діловодство: навч. посіб. для дистанційного навчання / за наук. ред. В. В. Бездрабко. – К.: Ун-т «Україна», 2007. – 346 с.

ЛИСТ ПОЕТА М. В. ІСАКОВСЬКОГО*
КОМПОЗИТОРУ Ю. С. МЕЙТУСУ

10 липня 1949 р.

Анотація. У листі порушуються питання, пов'язані з перекладом М. В. Ісаковським лібрето опери Ю. С. Мейтуса «Молода гвардія». Автор переконує Ю. С. Мейтуса у тому, що приїзд композитора в Москву значно прискорить цю роботу.

Коментар. Як відомо, російський поет М. В. Ісаковський переклав з української мови на російську лібрето опери Ю. С. Мейтуса «Молода гвардія», написане українським поетом Андрієм Самійловичем Малишком; у першій редакції оперу було поставлено у 1947 р. у Київському театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, у другій – 1950 р. на сцені Ленінградського малого оперного театру [у квітні¹] та Донецькому театрі опери та балету². Композитор ще раніше – у 1937 р. – звернувся до творчості поета, у його власноручному Списку творів міститься запис: 1937. «В двенадцатый день декабря» на слова Исаковского ... изд. Музгиз. М. 1937»³.

Структурний аналіз документної інформації

Адресат (ШБ): «Юлию Сергеевичу Мейтусу»

Адреса: «Киев, 2, Владимирская, 14, кв. 8»

Автор: Ісаковський Михайло Васильович

Звернення: «Дорогой Юлий Сергеевич»

Оцінка ставлення до адресата: «Дорогой»

Зв'язок із попередніми листами (листування): «Я получил сегодня (10-го июля) два письма от Вашего отца, которые мне показались, по меньшей мере, странными. (Письма эти, очевидно, являются ответом на мое письмо, которое я в начале месяца послал на Ваше имя и которое должно Вас ожидать в Киеве.)»

Події майбутні (плани) та Прохання виконати певні дії: «Ваш отец мне пишет, что после возвращения из Гагр Вы вряд ли сможете приехать в Москву и что поэтому я должен немедленно послать Вам перевод либретто в Киев, где Вы и проверите – совпадают ли слова перевода с музыкой, что Вы, мол, для того и ставили ударения над каждым словом, чтобы я мог и без музыки сделать точный перевод, что вообще в Москву Вам ехать незачем и т. п.»

Персона: [Самуїл] Мейтус, батько Мейтуса Ю. С.

Подія та Місце перебування адресата: Гагри ([Росія]); Київ

Місце майбутнього перебування: Москва

Причини відмови виконати прохання: «Я, разумеется, в любое время мог бы отправить Вам либретто и если не делаю этого, то вот почему:

* Ісаковський Михайло Васильович (1900–1973) – російський радянський поет, Герой Соціалістичної Праці (1970), Державна премія СРСР (1943, 1949).

1. Если мы будем проверять либретто вместе с Вами, то, вероятно, все неточности или, по крайней мере, большинство их можно будет устранить тут же сразу. Если же Вы проверять будете один, то Вам потом придется о каждой неточности подробно написать мне – в чем именно она выражается. Но так как Вашей музыки я все же не буду знать, то легко может случиться так, что исправляя одну неточность, я допущу другую. Ведь ударения на словах – это одно, а живая музыка все таки несколько другое»

Оцінка труднощів перекладу слів до музичного твору та Оцінка пріоритету музики: «Ведь ударения на словах – это одно, а живая музыка все таки несколько другое»

Передбачення негативних наслідків виконання прохання у листі адресанта: «Таким образом выходит, что если мы заочно с Вами будем вести переговоры о неточностях, то дело это очень затянется в то время, как при личном свидании все можно сделать в самые короткие сроки»

Причини відмови виконати прохання (продовження після пункту 1.) та Пояснення причини події: «2. Я взялся переводить либретто потому, что меня просили об этом Вы и Андрей Самойлович, а также потому, что опера Ваша написана по произведению, которое я очень люблю и ценю. Никакие другие соображения, в том числе и денежные, в мои расчеты не входили»

Персона: Андрій Самійлович [Малишко, автор лібрето опери «Молода гвардія»]

Оцінка ставлення до [літературного] твору: «опера Ваша написана по произведению [Молода гвардія, автор О. Фадеев], которое я очень люблю и ценю»

Твір: Молода гвардія, [роман, автор О. Фадеев]

Події та Процедури, пов'язані з перекладом: «Однако, в данном случае мой перевод должны, что называется, утвердить не только Вы, но и Комитет по делам искусств, т[ак] к[ак], рассуждая официально, я делал перевод именно по поручению Комитета по делам искусств, с которым и вступил на этот счет в договорные отношения»

Установа, що згадується: Комітет у справах мистецтв

Подія у майбутньому – наслідки даної ситуації: «Теперь предположите такую ситуацию. Я, как о том просит Ваш отец, посылаю Вам либретто, а другой экземпляр его сдаю, как и должен поступить по договору, в Комитет [по делам] искусств. Но при этом Вы ведь не можете отправить неутвержденный экземпляр перевода в Ленинград, в оперный театр, который ставит Вашу «Молодую гвардию». А Комитет не сможет утвердить перевода, не зная – совпадают ли слова с музыкой. В таком случае Комитет, по всей вероятности, должен будет пригласить Вас в Москву, чтобы прослушать оперу с русским текстом»

Місця, які згадуються: Ленінград (нині – Санкт-Петербург), Москва

Заклад: Ленінградський театр опери та балету ім. С. М. Кірова (нині – Державний академічний Маріїнський театр)

Твір: Молодая гвардія, опера (Мейтус Ю. С., автор музики)

Підсумок висловлення причин та Переваги попередньої домовленості: «Вот почему я думаю, что наша с Вами прежняя договоренность о том, что Вы приедете в Москву, чтобы все с начала до конца проверить вместе со мной, должна остаться в силе. При таком варианте все можно сделать гораздо быстрее, без всяких проволочек»

Пропозиція: «Впрочем, если Ваши намерения по каким-либо причинам изменились, то я прошу – дайте мне только знать и я поступлю с переводом либретто так, как Вам будет казаться удобней»

Побажання: «Желаю Вам всего самого лучшего»

Очікування та Зв'язок з майбутньою подією (листом-відповіддю):
«Жду Вашего ответа.»

Оцінка ставлення до адресата: «Ваш»

Підпис: «Ваш М[ихаил] Исаковский»

Місце та Дата написання листа: «Внуково, 10 июля 1949»

Факт: Ісаковський М. перекладає лібрето опери «Молода гвардія» [з української на російську мову] за проханням Мейтуса Ю. С.

Рівень відносин з адресатом: творчий.

КММКШ, ф. Мейтуса Ю. С., док. № 727 в., 1 арк. Машинопис.

№ 2

ЛИСТ ПОЕТА М. В. ІСАКОВСЬКОГО
КОМПОЗИТОРУ Ю С. МЕЙТУСУ

2 січня 1950 р.

Анотація. Автор повідомляє, що не зміг прослухати по радіо монтаж «Молодої гвардії».

Структурний аналіз документної інформації

Адресат (ШБ): Мейтус Юлій Сергійович

Автор: Ісаковський Михайло Васильович, російський поет

Звернення: «Дорогой Юлий Сергеевич!»

Оцінка ставлення до адресата: «Дорогой»

Події особистого життя: «В конце декабря я переехал на другую квартиру»

Події особистого життя адресата: «Поэтому Вы и не могли дозвониться мне, когда были в Москве – в старой квартире никого не было и никто Вам не мог ответить»

Зв'язок з попередніми листами (листування): «Открытка Ваша попала ко мне лишь 1-го января»

Події суспільного й особистого життя: «и, таким образом, я узнал о радиопередаче монтажа «Молодой гвардии» с большим опозданием,»

Емоційне відношення: «о чем крайне сожалею»

Адреса автора: «Мой новый адрес такой: Москва, улица Горького, 19, кв. 78»

Події особистого життя: «(Телефона у меня пока нет)»

Підпис: «Ваш М[ихаил] Исаковский»

Оцінка ставлення до адресата: «Ваш»
Дата написання листа: «2 янв[аря] 1950»
Факт: Перебування Мейтуса Ю. С. у Москві (у 1949 р.)
Рівень відносин з адресатом: творчий.
КММКШ, ф. Мейтуса Ю. С., док. № 727 б, 1 арк. Рукопис.

№ 3

ЛИСТ М. В. ІСАКОВСЬКОГО
КОМПОЗИТОРУ Ю С. МЕЙТУСУ

7 жовтня 1950 р.

Анотація. Поет відмовляється від написання слів до пісні на прохання Ю. С. Мейтуса, посилаючись на особисті обставини.

Структурний аналіз документної інформації

Звернення: «Дорогой Юлий Сергеевич,»

Оцінка ставлення до адресата: «Дорогой»

Відмова: «Я, к сожалению, никак не могу принять Вашего предложения – написать слова песен для кинофильма о моряках-подводниках.»

Пояснення причини відмови та Події сімейного життя: «У меня очень тяжелое положение дома. На моем попечении находится два тяжело больных человека (мать жены, которая, можно сказать, медленно умирает от неизлечимой болезни, и жена, страдающая очень тяжелой формой астмы – причем приступы астмы продолжаются по несколько суток подряд). Мне то и дело приходится возиться с докторами, с медицинскими сестрами, не спать ночами и пр. и т. п.»

Пояснення причини відмови та Оцінка власного стану: «Ввиду всего этого, я совершенно выбился из колеи, можно сказать, изнемог и не в состоянии сейчас взять на себя сколько-нибудь серьезную работу.»

Перспективи найближчого майбутнього: «Кроме того, я совсем не уверен, что в ближайшее время может наступить какое-либо просветление для меня (я знаю это по прежнему печальному опыту) и, таким образом, не в состоянии пообещать Вам, что смогу приняться за песни хотя бы, скажем, через месяц или два.»

Прохання вибачити: «Прошу простить меня, что так получается, но я ничего не могу поделать.»

Прохання передати вітання: «Передайте мой самый искренний привет Александре Ивановне.»

Персона: [Васильєва] Олександра Іванівна, дружина Мейтуса Ю. С.

Дата написання: «7 окт[ября] 1950»

Оцінка ставлення до адресата: «Дорогой», «Ваш»

Підпис: «Ваш М[ихаил] Исаковский»

Факт: Мейтус Ю. С. планував створити пісню про моряків-підводників, пропонував М. В. Ісаковському написати слова.

Рівень відносин з адресатом: творчий.

КММКШ, ф. Мейтуса Ю. С., док. № 727 а, 1 арк., Машинопис, рос. мовою.

№ 4

ЛИСТ М. В. ІСАКОВСЬКОГО
КОМПОЗИТОРУ Ю. С. МЕЙТУСУ

28 липня 1970 р., із Внуково (Московської область) до Києва

Анотація. Автор пропонує варіанти змін у тексті лібрето опери «Молода гвардія».

Описання. Лист написаний російською мовою на чотирьох аркушах паперу, формату А4, не пошкоджений та без забруднень. Написано чорнилом. [Надіслано рекомендованим листом]. Текст надруковано чорним чорнилом, у тексті деякі вірші відзначено (прокреслені) вертикальною лінією олівцем рожевого кольору, вставки від руки написано кульковою ручкою із пастою блакитного кольору, підпис «Ваш Исаковский» зроблено фломастером коричневого кольору. Аркуші пронумеровано автором. Папір – пожовклий, кути прим'яті. Конверт – сіро-блакитного кольору, текст написано чорнилами синього кольору, наклеєні 2 марки з видом Ленінграда (Санкт-Петербурга). На штемпелі: «Москва 16 2 54», «Київ 18 2 54». Написано на конверті: «Київ Владимирская ул., д. № 14, кв. 8, Юлию Сергеевичу Мейтусу. Заказное [Риска] М. Исаковский, Москва, ул. Горького, 19, кв. 78»

Коментар. Цей конверт – від попереднього листа, ймовірно, конверт від цього листа не зберігся. Це підтверджується останньою фразою листа, яка свідчить, що Ю. С. Мейтус писав М. Ісаковському на адресу, зазначену на конверті, яка застаріла. Ймовірно, сам Ю. С. Мейтус вклав листа в цей конверт, тому ми його використовуємо при описанні. Лист свідчить про ще одну редакцію лібрето.

Структурний аналіз документної інформації

Конверт

Місце і дата відправлення: «Москва 16 2 54» [16 лютого 1954 р.]

Місце і дата надходження: «Київ 18 2 54» [18 лютого 1954 р.]

Лист

Адресат: «Ю. С. Мейтусу»

Адреса: «Київ, 25, Владимирская ул., 14. кв. 8.»

Оцінка ставлення та Звернення: «Многоуважаемый Юлий Сергеевич!»

Зв'язок поштовий з адресатом: «Я получил Ваше письмо.»

Прохання адресата із його листа: «Приложив к нему соответствующие отрывки из либретто, Вы пишете, что в двух местах хорошо бы пересмотреть редакцию переводного текста либретто»

Труднощі виконання прохання: «Но какие это места, какие строки Вы имеете в виду, об этом у Вас не сказано. Можно было, конечно, сравнить присланные Вами отрывки с тем текстом, который имеется в первом издании клавира оперы. Но вся штука в том, что первого издания у меня под руками нет. Оно есть в Москве, а я в Москве буду нескоро»

Виконання прохання та Редагування лібрето: «Я сделал поэтому так: пересмотрел оба присланные мне отрывки и поправил те места, которые, по моему мнению, нужно было поправить. Эти поправки я и посылаю Вам. Некоторые из них – в двух и более вариантах»

Оцінка ролі композитора та Пріоритет музики над поетичним текстом: «Но, в общем-то, всё на полное Ваше усмотрение. Вы можете взять любую, можете отвергнуть все до одной. Рекомендовать Вам, какая поправка, по моему мнению, лучше, какая хуже, я не могу по той причине, что не знаю, какие варианты совпадают с музыкой, а какие нет. Может случится так что с поэтической точки зрения поправка хороша, но она плохо согласуется с музыкой. Значит, она не годится. Вот поэтому-то я и говорю: выбирайте сами»

Оцінка меж власної компетенції: «Конечно, я смог внести поправки лишь в русский текст либретто. Поправлять же украинский текст я, как Вы сами понимаете, не могу. И я оставил его таким, каким он есть»

Пропозиції змін у тексті та Пояснення: «А теперь смотрите, что я могу предложить Вам.

I. Ария Ули. Она начинается словами:

*Сергей, скорее! – Пусть огонь святой
Испепелит проклятую ту биржу ...*

Здесь мне показалось, что слово святой не нужно. Тут не должно быть такой высокопарности, хотя речь и идёт об огне (пожаре), зажигаемом во имя Родины. И вот что я сделал первоначально. Можно переделать так:

*Сергей, скорей! – Пускай до тла сгорит,
Пусть в пепел эта биржа превратится!*

Варианты: /Пусть эта биржа превратится в пепел/
/Пусть в пепел вражья биржа превратится/

Но сделав эти поправки, я заметил, что пропала рифма. В присланном Вами тексте слово «святой» рифмуется со словом «бой», а слово «биржу» – со словом «ненавижу».

Заметив эту свою оплошность, я переделал начало арии Ули так:

*Сергей, скорее! – Пусть огонь сметёт,
Испепелит проклятую ту биржу!
О, как всем сердцем я их ненавижу!
Вся кровь кипит во мне и в бой зовёт.*

Вариант:

*Сергей, скорее! – Пусть огонь сожжёт,
Испепелит ту вражескую биржу!*

2. Во втором четверостишии я почти всё оставил так, как было. На Ваше усмотрение могу предложить лишь следующее: «В ночи, как совы, замерли враги» – в этой строке я предлагаю заменить слово «замерли» словом «прячутся». А вот строку «Подстерегает смерть за каждым тыном» я бы переписал заново. Тут, конечно, не совсем хорошо то, что врагов

подстерегает смерть «за каждым тыном». Почему «за тыном», а, например, не «за домом»? Почему не «за каждым углом»? Ну, и т. д. Кроме того, не сказано, кого подстерегает смерть /не поставлено местоимение/. Словом, я предлагаю сделать так:

*В ночи, как совы, прячутся враги,
И смерть их всюду ждёт неумолимо.*

[Нижеследующие три строки вставлены на поле с левого края, написано карандашом]

На всякий случай, можно так

И всюду ждет их смерть, неумолима (т. е. не «ждет неумолимо», а что сама она, смерть «неумолима»)

Вариант: /И гибель ждёт их всех неумолимо/

Две следующие строчки:

*Взмахни, Сергей, крылом своим орлиным,
Огнём ночное небо [три буквы зачёркнуты] подожди!*

Вместо слова «подожди» я бы в последней строке поставил слово «обожги». Это будет лучше. Нелепо желать, чтобы Сергей поджёл небо. Речь ведь идёт о том, чтобы Сергей зажёл такой огонь, чтобы тот достал аж [«аж» вставлено] до неба, опалил небо, обжёл его.

3. В следующем четверостишии мне определённо не нравится одна строка, а именно:

Чтобы не смел терзать их груди кат

Это вроде «за каждым тыном». Почему «терзать грудь»? Кроме того, мне не нравится строка: «О, дай им, доля, мужества и силы». Конечно, можно сказать и так. Тут как будто всё на месте. Но я против «мужества». Бывает (зачёркнуто «конечно»), и женщин называют иногда мужественными, но всё же это получается как-то неловко с точки зрения языка: девушкам желают, чтобы они были мужественными! Короче, я предлагаю такую редакцию:

*Не уведут в полон они девчат –
В тот край, где льются слёзы до могилы.
О, дай им, доля, дай им столько силы,
Чтобы над ними не глумился кат.*

Варианты:

/Чтоб не посмел терзать их подлый кат/.

4. Наконец, строфа, начинающаяся словами: «Цветы завяли, высохло жнивье». Может быть, это я так и перевёл. Но «высохло жнивье» – здесь ни к чему. Жнивье [зачёркнуто «оно»] независимо от войны, независимо от врагов высыхает само собой. Потому говорить о «высохшем жнивье», как о символе беды, несчастья – вряд ли есть смысл. Из-за «жнивья» мне пришлось перестроить всё четверостишие. Получилось вот что:

*Там, где прошла орда солдат чумных, –
На той земле цветы не расцветают.
О, как же горько матери рыдают, –
Пусть ваш огонь осушит слёзы их!*

Варианты:

*/Где враг прошёл с ордой солдат своих/
/Как горько наши матери рыдают/*

Это всё, что касается арии Ули. Но вот одно замечание. Может, я тут и неправ, но ведь Уля всё время обращается к Сергею.

Почему же в конце арии она говорит:

*Хай ваш вогонь утлшить тІ жалІ.
/Пусть ваш огонь осушит слёзы их/*

Почему огонь – «ваш»? Может, логичнее будет, если сказать «твой»?

5. Теперь относительно слов, которые поёт Стахович. Я могу предложить только такой вариант:

*Тут лучшие сразу напролом идти,
Вот так, с винтовкою в руках,
Как ходят партизаны.
Добудем славу, славу,
Славу мы и честь.*

Это совершенно точный перевод украинского текста. Так надо и оставить, по-моему»

Оцінка власної компетенції та Пріоритет музики: «Переделывать что-либо я не решаюсь, ибо моя переделка может не совпасть с музыкой.

Я могу – в качестве варианта – предложить лишь замену одного слова»

Пропозиції змін у тексті та Пояснення: «Вместо слов «Как ходят партизаны» можно сказать: «Как ходят [зачёркнуто] наши партизаны.»

Події листування з адресатом або Повідомлення про отримання телеграми автором від адресата: «Вашу поздравительную телеграмму, Юлий Сергеевич, я в своё время получил»

Подяка: «Спасибо за память, за поздравления Ваши и за добрые пожелания».

Прохання передати вітання: «Передайте от меня самый искренний привет Александре Ивановне».

Персона: [Васильева] Олександра Іванівна, дружина Мейтуса Ю. С.

Побажання: «Всего Вам доброго!»

Підпис: «Ваш М. Исаковский (підпис) М. Исаковский»

Дата написання листа: «28 июля 1970».

Місце написання листа: «Внуково».

Постскрипtum та Адреси попереднього та теперішнього проживання:

«P. S. Юлий Сергеевич! По адресу – ул. Горького, 19, Вы мне не пишете. Я там давно не живу. Мой теперешний адрес такой: Москва, К-104, улица Большая Бронная, 2/6, кв. 42».

Підпис: «М. И .»

Факт: Ісаковський М. В., поет, виконуючи прохання Ю. С. Мейтуса, пропонує варіанти перекладу фрагментів тексту лібрето опери «Молода гвардія»

Рівень відносин з адресатом: творчий.

КММКШ, ф. Мейтуса Ю. С., док. № 809, 2 арк., 1 конверт (далі – к.). Машинопис з автографом. Розміри: 28,7x20,1 см

№ 5

ЛИСТ СПІВАЧКИ [НАТАЛІЇ ПЕТРІВНИ] РОЖДЕСТВЕНСЬКОЇ КОМПОЗИТОРУ Ю. С. МЕЙТУСУ

4 вересня 1952 р. з Москви [до Києва]

Анотація. Співачка пропонує власну редакцію перекладу фрагмента слів романсу Ю. С. Мейтуса.

Описання та коментар. Лист написано чорним чорнилом, з правого боку відрізано [разом з конвертом] нерівно. Папір пожовклий. На конверті [ймовірно рукою музейного працівника] написано авторською з фіолетовим стержнем «Рождественский». У каталозі музею також зазначено, що автором листа є поет Р. Рождественський. Проте це зазначено помилково. З листа очевидно, що автором є «Рождественская», співачка. У Вікіпедії є дані про єдину оперну та камерну співачку, котра в цей час могла виступати з концертами – Наталію Петрівну Рождественську⁴ (1900–1997), сопрано, народну артистку РРФСР (1947), солістку Всесоюзного радіо з 1929 по 1960⁵. Зазначений період активної творчості підтверджує ймовірність її авторства. Крім того, з цієї ж статті відомо, що співачка неодноразово перекладала лібрето опер російською мовою, отже переклад, про який йдеться у листі, не випадковий. І до творчості Ю. С. Мейтуса співачка могла звертатися, адже приділяла увагу переважно камерному виконавству й популяризувала не тільки російську та зарубіжну класику, але й твори сучасних вітчизняних композиторів. Щодо іншого прізвища – Машистова, що згадується у листі, на наш погляд, йдеться про відомого поета Олексія Івановича Машистова.

Структурний аналіз документної інформації

Оцінка ставлення до адресата: «Многоуважаемый»

Звернення: «Юлий Сергеевич!»

Події особистого життя: «На днях вернулась в Москву после летних путешествий»

Події листування: «и спешу ответить на Вашу открытку. Посылаю Вам мой перевод»

Оцінки події та Планування майбутньої події: «мне приятно, что он Вам нравится и Вы хотите его использовать.»

Наявність помилки у використанні слова та Обґрунтування необхідності виправлення: «В переводе Машистова [прізвище встав-

лено] романса «Я шел по цветущим долинам» я для себя сделала исправления в первом куске, п[отому] ч[то] слово «порты» [підкреслено «ы»] и поставлено над ним наголос] с таким ударением на последнем слоге имеет в русском языке совершенно неподходящее к данной вещи значение. Множественное число от порт [слово підкреслено] будет порты» [слово підкреслено, зазначено наголос на перший склад].

Персона (перекладач): Машистов [Олексій Іванович], поет, перекладач

Назва твору або Перший рядок: «Я шел по цветущим долинам»

Запропонований варіант фрагмента вірша: «Мое исправление выглядит так:

*«Я шел по цветущим долинам,
В альпийских высоких горах.
Я плыл по бездонным глубинам
В больших чуждальных морях»*

Прохання та Продовження листування: «Пожалуйста, Юлий Сергеевич, напишите мне – устраивает ли Вас такая замена»

Подія: «В Комитете явно просмотрели эту ошибку, только если в печати уже поздно её исправлять.»

Установа: Комітет [у справах мистецтв]

Планування та Подія у майбутньому: «Я буду Ваши романсы петь в моем открытом концерте в Ленинграде, в конце октября.»

Місто: Ленінград (Санкт-Петербург)

Дата майбутньої (запланованої) події: жовтень 1952, концерт

Побажання: «Всего хорошего»

Підпис: «Нат[алья] Рождественская»

Дата написання листа: «4/IX – 52 г.» [4 вересня 1952 р.]

Факт: Рождественська Н. П., співачка, пропонує власний варіант перекладу фрагмента тексту романсу Ю. С. Мейтуса.

Факт: Рождественська Н. П., співачка, планує виконати твори (романси) Мейтуса Ю. С.

Рівень відносин з адресатом: творчий.

КММКШ, ф. Мейтуса Ю. С., док. № 737, 1 арк. Рукопис. Розміри: 17x14,4 см

№ 6

ЛИСТ ПОЕТА С. Я. МАРШАКА Ю. С. КОМПОЗИТОРУ МЕЙТУСУ

20 квітня 1955 р., з Москви до Києва

Анотація. Поет дякує композитору за музику до власних віршів.

Описання. Папір пожовклий, конверт всередині – сірий. Текст листа викладено з одного боку сторінки, конверт та лист написано синім чорнилом. У правому верхньому куті листа [рукою Мейтуса Ю. С.] простим олівцем позначено: «12.VI.55 ЮМ». Це – характерна позначка, ймовірно, дати одержання листа, проставлено на багатьох інших документах. Лист починається з адреси автора.

Коментар. У листі йдеться про три романси на вірші Р. Бернса, створені Мейтусом Ю. С. у 1953 р.: «6. Маленькая баллада. Слова Р. Бернса. Перевод С. Маршака[,] для середнього голосу и ф[орте]п[иано] 7. Макферсон перед казньою[,] Слова Р. Бернса[,] Перевод С. Маршака[,] для баса и ф[орте]п[иано] 8. Любовь. Слова Р. Бернса[,] Перевод С. Маршака[,] для середнього голосу и ф[орте]п[иано]»⁶, всі романси були видані. Пізніше композитор написав цикл «Десять хороших творів для дитячого або жіночого хору без супроводу» на народні або слова відомих поетів, один з хорів «9. Липка» написаний на слова П. Воронька, переклад зробив С. Маршак⁷.

Структурний аналіз документної інформації

Адреса адресата: «Київ Владимирская ул., 14 квартира 8»

Адресат: «Юлію Сергеевичу Мейтусу»

Відправник-автор: «От С. Я. Маршака»

Адреса автора: «Москва Б-64, Чкаловская, 14/16»

Дата написання листа: «20/IV 1955 г.» [20 квітня 1955 р.]

Оцінка ставлення (персони-адресата): «Дорогой»

Звернення: «Юлий Сергеевич.»

Подяка: «От всей души благодарю Вас за прекрасную музыку к моим стихам (из Бернса).»

Персона: Бернс [Роберт], шотландський поет

Твори: [Маленькая баллада; Макферсон перед казньою; Любовь], музика Мейтуса Ю. С., слова [Р.] Бернса, переклад С. Маршака

Подія особистого життя: «К сожалению, я в последнее время болею»

Причина затримання подяки: «и это помешало мне сразу поблагодарить Вас за Ваш милый подарок»

Подія: «Посылаю Вам на память сонеты Шекспира в моем переводе»

Персона: Шекспір Вільям

Твори: Сонети, автор Шекспір В., переклад Маршака С. Я.

Привітання: «Крепко жму руку»

Підпис: «С. Маршак»

Пропозиція адресату [не висловлена]: Використати переклади В. Шекспіра для створення музичних творів

Факт: Мейтус Ю. С. написав музику на переклади Маршака С. Я. віршів Бернса Р.

Рівень відносин з адресатом: творчий.

КММКШ, ф. Ю. С. Мейтуса, док. № 748, 1 арк., 1 к. Розміри: 20x13,7 см x2, к.: 10,7x13,5 см

№ 7

ЛИСТ КОМПОЗИТОРА І ДИРИГЕНТА М. Ф. КОЛЕССИ*
КОМПОЗИТОРУ Ю. С. МЕЙТУСУ

19 лютого 1954 р., зі Львова до Києва

Анотація. Автор дякує за надіслані Ю. С. Мейтусом твори, які планує виконати.

Описання. Лист написаний на аркуші білого щільного паперу з блокнота, верхній бік із слідами відриву. Лист написаний з одного боку аркуша фіолетовим чорнилом, колір згас до сіро-чорного.

Коментар. Щодо скриpkового твору, з упевненістю можна сказати, що йдеться про «Варіації на українську тему для скрипки і фортепіано», написану у 1930 р.⁸ Композитор написав усього кілька камерно-інструментальних творів, для скрипки – два, 1930 та 1965 р. Отже, дати листа відповідає лише один твір. Крім того, у 1953 р. цей твір був знову виданий⁹, що, можливо, й стало приводом для його надсилання Колессі М. Ф.

Структурний аналіз документної інформації

Місце та Дата написання листа: Львів. 19.ІІ.1954 [19 лютого 1954 р.]

Оцінка ставлення до адресата та Звернення: «Вельмишановний Юлій Сергієвичу!»

Подяка: «Прошу прийняти мою щирю подяку за скрипковий твір, який Ви прислали для моєї доньки Соломії і за увертюру до опери «Молода Гвардія»

Твір: Скрипковий твір [Варіації на українську тему для скрипки і фортепіано, 1930 р.]; «Молода гвардія», увертюра

Персона: Соломія [Колесса], скрипалька, донька Колесси М. Ф.

Планування майбутньої події та Обіцянка: «Постараюсь включити її в програму моїх філармонічних концертів.»

Оцінка ставлення до адресата: «З щирим привітом і глибокою пошаною»

Підпис: Ваш М[икола Філаретович] Колесса

Факт: Мейтус Ю. С. надіслав власні твори Колессі М. Ф.

Рівень відносин з адресатом: творчий.

КНМММ, ф. Мейтуса Ю. С., док. № 188, 1 арк., 1 к. Рукопис укр. мовою. Розміри: 12,5x16,7 см, к.: 15,5x11,2 см

Отже, нами зроблено структурний аналіз документної інформації кількох листів, які вперше вводяться в науковий обіг.

Спільним для всіх цих листів є наявність свідчень про творчість адресата, що представлені такими СЕ: 1. Твір або 2. Його вербальна частина.

Твір повинен не просто згадуватися (як в офіційних, особистих листах, де перелічуються назви), а й бути пов'язаним з інформацією про його

* Колесса Микола Філаретович (1903–2006) – композитор, диригент, педагог, народний артист СРСР з 1991 р. У 1953–1965 рр. – ректор Львівської консерваторії.

го створення або виконання. Цей СЕ з такими зв'язками є у всіх листах нашої публікації.

Вербальна частина представлена у вигляді пропозицій варіантів текстів та їх обґрунтування. Пропонуються або готові твори: вірші, збірки тощо (док. № 6), або варіанти ТФ на заміну наявним (док. № 1, 4, 5), або створення вербальних текстів на прохання композитора, навіть якщо воно не буде здійснене (док. № 3). Вдячність автора слів до романсів міститься у док. № 6. Отже, вербальний текст є об'єктом уваги в усіх листах, крім останнього. Про виконання творів йдеться у док. № 2, 5, 7.

В основі виділення такої класифікаційної ознаки листів – творчий характер – є спільне створення твору або його виконання, що становить об'єкт листування. Ці процеси можуть мати характер потенційний (можливий), тобто вони можуть не відбутися.

Суб'єкти цих відносин (композитор – поет, композитор – виконавець), звичайно, вказують на специфіку творчих відносин (відповідно, створення або виконання). Проте можуть бути виключення з цього правила (наприклад, співачка пропонує заміну тексту, тобто бере участь у створенні твору (док. № 5).

Загалом, серед СЕ можна виділити ті (наприклад, Факти), що майже завжди формулюються, вкрай рідко можуть використовуватись ТФ, якими можна лаконічно й точно передати суть події, останні, як правило, значно ширше подають інформацію. Так само формулюється й рівень відносин між суб'єктами листування. Деякі СЕ варто доповнювати додатковими даними, які можуть уточнювати пошукові дані: наприклад, твір містить у тексті або назву, або характерну назву (наприклад, «скрипковий твір» як у док. № 7), його доцільно доповнювати зазначенням ролей (композитор, поет) та ПІБ авторів та співавторів.

Зауважимо ще й таке. Звернення, наприклад, «Дорогой Юлий Сергеевич» (док. № 1–3), складається із оцінки ставлення до особи – «Дорогой» та одного з варіантів імені особи. Такими варіантами можуть бути: ПІБ повністю, частини ПІБ, не повного, прийнятого у вузькому родинному або родинно-дружньому, або дружньому колі тощо. Прощання часто сполучається з оцінкою ставлення до адресата(ів) («Ваш»), підпису (док. № 1–3) та побажання.

Щодо бази даних можна висловити наступне. Не всі виділені СЕ становлять інтерес для потенційного пошуку. Проте для їх виділення слід, з одного боку, зробити повний структурний аналіз тексту, а з іншого, розробити/уявити можливі ознаки змісту, що можуть бути потрібними користувачам різних груп і для різних цілей: архівістам, історикам, іншим фахівцям для евристичного, фактографічного та іншого пошуку.

Отже, на основі структурного аналізу можна виділити пошукові ознаки для різних видів традиційних каталогів: персоналій (Персона, Автор, Адресат, Підпис), географічно-топографічного (Місто або Географічна місцевість, Місце перебування адресата, Адреса, Місце, які згадуються), іменного (ПІБ, Прізвисько, Псевдонім, Підпис, інші форми звернення), назв установ/закладів (Установа, Заклад), фактографічного (Факти, Події, Події особистого життя, Події майбутні (плани), Події

у майбутньому – наслідки даної ситуації), систематичного тощо. Систематичний каталог дає можливість вводити зміст документа у відповідну групу споріднених за змістом і/або формою документів, отже, визначати узагальнені ознаки. Для розглянутих вище листів такими ознаками є (звичайно відповідні розділи теорії): Українська радянська академічна музика (док. № 1) з підрозділами: Опера (док. № 1, 2, 4), Камерно-інструментальна музика (док. № 7), Романси (док. № 3, 5, 6), Російська радянська поезія (док. № 1–6). Для систематичного каталога передбачено визначення індексів УДК, ББК або інших систематичних класифікацій. Предметний каталог може включати всі СЕ. Проте, розгляд співвідношення предметних рубрик та СЕ, сполучення кількох СЕ у складних предметних рубриках, доцільність використання окремих СЕ вимагають додаткових окремих досліджень.

Такі ознаки, як оцінка ставлення до адресата, зв'язок із попередніми листами (листування), рівень відносин, емоційне відношення тощо доцільно використовувати для пошуку лише у межах розробленої базисної масиви на основі документів, пов'язаних між собою походженням та взаємозв'язками авторів та кореспондентів. Для електронного каталога можна передбачити сполучення вище названих ознак не тільки з бібліографічним описанням документа, а й з відповідними ТФ вербального тексту листа. А індекс УДК, ББК доцільно подавати разом із словесним формулюванням. Таким чином, буде реалізована дво- і більше-рівнева система позначення змісту: на нижньому рівні – різноманітні змістовні ознаки для представлення ТФ, на верхньому – кілька узагальнених ознак змісту документа у цілому. Це дасть змогу врахувати ієрархічні та інші зв'язки у введених даних окремо між собою та з контекстом¹⁰.

¹ *Архимович Л., Мамчур И.* Юлий Мейтус: очерк жизни и творчества. – М.: Сов. композитор, 1983. – С. 126.

² *Малишев Ю.* Юлій Сергійович Мейтус. – К.: Образотворче мистецтво; Муз. літ., 1962. – С. 5.

³ *Мейтус Ю. С.* Список творів. – Ксерокопія рукопису. – Розміри: А 4 // Особистий архів автора статті, арк. 1.

⁴ *Рождественская Наталья Петровна* [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Рождественская,_Наталья_Петровна. – Загл. с екрана.

⁵ *Яковлев М. М.* Рождественская Наталья Петровна: [стаття] // Муз. енциклопедія / гл. ред. Ю. В. Келдыш. – М.: Сов. энциклопедия, 1978. – [Т]. 4. – Ст. 680–681. – (Энциклопедии. Словари. Справочники).

⁶ *Мейтус Ю. С.* Список творів..., арк. 7.

⁷ Там само, арк. 12.

⁸ *Архимович Л., Мамчур И.* Юлий Мейтус: очерк жизни и творчества. – М.: Сов. композитор, 1983. – С. 127.

⁹ *Мейтус Ю. С.* Список творів..., арк. 1.

¹⁰ *Лаврёнова О. А.* Традиционные средства библиотечного поиска в электронной среде // Доступность электронных ресурсов библиотек, музеев, архивов как актуальная проблема развития информационного общества: материалы VII Всерос. науч.-практ. конф. «Электронные ресурсы библиотек, музеев, архивов», 31 октяб. – 2 нояб. 2011 г., Санкт-Петербург / Комитет по культуре Санкт-Петербурга; Центр. гор. публ. б-ка им. В. В. Маяковского. – СПб.: Политехника-сервис, 2011. – С. 179–191.

РЕЦЕНЗІЇ

Інна Тарасенко

ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Рец. на кн. : Олександр Гваньїні. Хроніка європейської Сарматії. – К., Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”, 2007. – 1005 с. 2-е вид. – К., 2009 (упорядкування, переклад з польської Ю. А. Мицика).

В рецензії проаналізовано видання «Хроніка європейської Сарматії» польського хроніста кінця XIV – початку XVII ст. О. Гваньїні, підготовлене до публікації д. і. н. Ю. Мициком, визначено наукове значення хроніки О. Гваньїні як історичного джерела, відображено археографічні особливості публікації.

Ключові слова: О. Гваньїні, Ю. Мицик, хроніка, історичне джерело, Сарматія, Україна, Польща.

В рецензии проанализировано издание «Хроника европейской Сарматии» польского хрониста А. Гваньини, подготовленное к публикации д. и. н. Ю. Мыщиком, определено научное значение хроники А. Гваньини как исторического источника, отображены археографические особенности публикации.

Ключевые слова: А. Гваньини, Ю. Мыщик, хроника, исторический источник, Сарматия, Украина, Польша.

The review analyses the publication «The Chronicle of European Sarmatia» by Polish chronicler of late XIV – early XVII cc. O. Hvanyini, prepared for publication by DSc (Historical Sciences) U. Mytsyk, defines scientific value of the Chronicle by O. Hvanyini as a historical source, reflects archeographical features of the publication.

Key words: O. Hvanyini, U. Mytsyk, the Chronicle, historical source, Sarmatia, Ukraine, Poland.

Так звані «записки іноземців», під якими зазвичай розуміють наративні джерела іноземного походження (щоденники, мемуари, подорожні нотатки, хроніки, епістолії), здавна використовувалися українськими літописцями, а згодом й істориками-науковцями. Ще в дореволюційний час склалася досить міцна традиція не тільки використання, але й дослідження та публікації «записок іноземців». Досить згадати імена В. та К. Антоновичів, Ф. Аделунга, Б. Курца, М. Молчановського та ін. У поре-

© Інна Тарасенко, 2012

волюційний період ця традиція була продовжена В. Кордтом, який стисло охарактеризував кількості пам'яток з історії України XIV-XVII ст., після чого пригасла, і тільки з 60-х років минулого століття почала відроджуватися завдяки Я. Дашкевичу, Я. Ісаєвичу, М. Ковальському, Ю. Мицику, Д. Наливайку, С. Плохю та ін. Втім, якщо у використанні та дослідженні «записок іноземців» помітні позитивні зрушення, то справа видання текстів цих джерел все ще не може зрушитись з «мертвої точки». Якщо не рахувати дрібних пам'яток, то з 1917 р. було видано українською мовою лише твори французьких авторів XVII ст. – Гійома Левасера де Боплана та П'єра Шевальє, а останнім часом – ще фундаментальну хроніку М. Стрийковського у перекладі Романа Івасіва, на жаль вже покійного¹. Між тим, «записки іноземців» є цінними історичними джерелами, котрі містять подекуди унікальні свідчення про українську минувшину, а їх долучення до наукового обігу є вкрай необхідним.

Однією з найважливіших пам'яток такого роду є хроніка італо-польського автора Олександра Гваньїні (1534–1614), уродженця Верони, який у 25-річному віці разом із батьком виїхав до Польщі, щоб збройно служити королю Сигізмунду-Августу у Лівонській війні. Він відзначився у боях, був протягом 18 років комендантом Вітебська, багато подорожував (вірогідно, був і на Україні), виконував дипломатичні доручення, врешті став польським шляхтичем і осів у Кракові. О. Гваньїні любив історію, добре знав античну й середньовічну літературу, тому вирішив спробувати себе і в якості історіографа. У 1578 р. він видав латинською мовою свій головний твір «Хроніка європейської Сарматії», де подав історико-географічний опис низки країн та регіонів Євразії. Цей твір декілька разів перевидавався, а у 1611 р. О. Гваньїні за допомогою поета і публіциста Марціна Пашковського видав його значно розширений варіант польською мовою у типографії краківського обивателя М. Лоба під назвою «Kronika Sarmacyej Europiskiej». Саме це видання стало справжнім бестселером і потужно вплинуло на польську, українську, білоруську, російську та інші слов'янські історіографії XVII-XVIII ст. Без згадки про цю пам'ятку не обходиться жодний солідний довідник чи навчальний посібник з історії України, Білорусі, Росії, Литви, Польщі та інших країн. Однак, українською, білоруською чи російською мовами перекладалися лише окремі її фрагменти. Останнім часом підвищився інтерес до пам'ятки, про що свідчать присвячені їй дисертаційні дослідження О. Дячка (Україна), Д'Амато (Італія), публікація московської частини хроніки в перекладі з латини російською Г. Козлової (Москва). Ю. Мицик вже давно досліджував хроніку О. Гваньїні, про що свідчить публікація окремих її уривків і видання книги протягом останніх десяти років. Але вихід у світ повноцінного наукового видання хроніки О. Гваньїні у перекладі українською став справжньою подією у науковому житті України, видання було помічено в Україні і за її межами².

Ю. Мицик цілком слушно взяв за основу перекладу видання 1611 р., оскільки воно є найповнішим прижиттєвим авторським виданням хроніки і чи не вдвічі перевищує за обсягом латинський варіант. Варто від-

мітити, що у латинському варіанті виклад подій російської історії доводиться до кінця царювання Івана IV, а у польському його продовжено до 1611 р. та долучено нові книги, такі як “турецька”, де міститься опис Османської імперії, включно зі “Святою землею”, Єгиптом, Месопотамією та ін. Упорядник використав при виданні 5 відомих примірників видання хроніки 1611 р., один з яких є втраченим, а ще два є дефектними. Така сумна статистика зайвий раз переконує у необхідності видання твору О. Гваньїні українською мовою, оскільки оригінал є малодоступним і до того ж важким для прочитання через застосування готичного шрифту. Упорядник використав також примірники хроніки, що зберігаються у польських архівах.

Переклад хроніки з старопольської є дуже точним. Ю. Мицик свідомо прагнув до якомога точнішого відтворення авторського тексту, часом навіть ціною применшення літературних достоїнств твору (так, у виданні подано підрядковий, а не художній переклад віршів). До перекладу латинських фрагментів упорядник залучив декількох відомих українських латиністів (О. Кислюк, В. Литвинов, Н. Пухальська, Н. Яковенко), що дало позитивний ефект. При публікації було відтворено особливості тексту («ліхтарики» на полях, заставки, всі оригінальні ілюстрації хроніки). Щоправда, чимало з цих ілюстрацій оригінальними можна назвати досить умовно, оскільки вони були запозичені О. Гваньїні та М. Лобом з «Хроніки всього світу» Марціна Бельського.

Видання розпочинається зі вступу упорядника, в якому висвітлюється біографія О. Гваньїні, підводяться підсумки дослідження життя й творчості хроніста, розкриваються характерні особливості історичних поглядів О. Гваньїні, який був прихильником т. зв. «сарматського міфу» і симпатизував боротьбі українського козацтва проти агресії Османської імперії, анується історія написання хроніки тощо. Ю. Мицик також зробив важливі висновки щодо ступеня текстуальної залежності хроніки О. Гваньїні від попередньої історіографії, вказав на використання хроністом історико-поетичного твору Я. Слуховського, відзначив роль М. Пашковського, який був не лише перекладачем хроніки, а й автором значної частини віршів, уміщених у ній; вказав на поширення твору О. Гваньїні в Україні та його вплив на низку українських літописів (Ф. Софоновича, Г. Грабянки, С. Величка та ін.). Особливо аргументованими є висновки щодо здавна дискутованого питання про ступінь залежності хроніки О. Гваньїні від хроніки Мацея Стрийковського. Ю. Мицик доходить слушного висновку, що про таку залежність можна говорити тільки стосовно перших трьох книг «Опису європейської Сарматії» (польської, литовської, руської). Слід також зауважити, що переважна більшість тогочасних польських хронік мала компілятивний характер і сам М. Стрийковський запозичив із хронік М. Бельського та М. Кромера не менше, ніж О. Гваньїні з цих останніх і самого М. Стрийковського. Крім того, «Опис європейської Сарматії» має цілком іншу структуру, ніж хроніка М. Стрийковського, є різниця у змісті поданого матеріалу, і у висвітленні історичних подій. Таким чином і це свідчить на користь того,

що хроніка О. Гваньїні потребувала видання українською мовою, оскільки є достатньо самостійним твором.

На високому науковому рівні Ю. Мициком також написано ґрунтовні коментарі до видання (с. 831-948). Це було дуже складним завданням, адже О. Гваньїні описав історичне минуле гігантського регіону (від Ісландії до Сибіру й Ефіопії), згадав сотні імен і топонімів (нерідко у викривленій формі), подав суперечливий опис багатьох подій. Упорядник виявив тут солідну ерудицію, добре знання історичних джерел й історичної літератури. Чимало зусиль було витрачено ним на точну локалізацію описуваних у хроніці О. Гваньїні подій. Досить вказати на коментарі до опису Прибалтики, насамперед Тевтонського та Лівонського Орденів, про які майже нічого не було написано ні в українській, ні в російській історичній літературі. І якщо кожен історик знає, що Кенігсберг (Крулевець) називається нині Калінінградом, то знайти сучасні відповідники назв таких пруських міст як Велау (Велява), Гердауен (Гердава), Фрідлянд, Домнау, Балга, Аленбург і т. д. дуже важко. Це ж стосується також імен великих магістрів згаданих орденів. Тільки в одному місці ми виявили неточність у коментуванні упорядника (двічі із різними датами правління трапилось ім'я одного чеського короля). Ю. Мицик добре прокоментував вживані О. Гваньїні визначення різноманітних народів, вказав на допущені хроністом помилки та історичні анахронізми. Особливу цінність мають його зауваги щодо джерельної бази «Хроніки європейської Сарматії». Особливо вдало у цьому відношенні були прокоментовані руська (українська) та московська книги хроніки, завдяки чому чітко видно, з якого твору О. Гваньїні запозичив ту чи іншу інформацію і як її опрацював, що додав на підставі власних вражень чи з небережених джерел. Чимало зусиль вимагало також складення покажчика імен та назв населених пунктів, що Ю. Мицик виконав разом з редактором видання О. Бородіною.

Таким чином, видання хроніки О. Гваньїні є зразковим як з наукової, так і поліграфічної точки зору. Завдяки цій публікації широкому читачькому загалу стало доступним важливе і надзвичайно цінне історичне джерело яке, поза сумнівом, стане у нагоді дослідникам українського літописання та дослідникам історичної географії. Не сумніваємось, що буде чимало охочих довідатись із першоджерела про уявлення зарубіжного автора XVI – початку XVII ст. про тогочасний світ, особливо про Річ Посполиту і, звичайно, про Україну; прочитати захоплюючі історичні міфи про походження русинів-українців, поляків, чехів тощо. Вітаючи Ю. Мицика з успішним завершенням його багаторічної праці над хронікою О. Гваньїні, сподіваємось, що це буде стимулом для видання не менш цінних джерел цієї групи (хронік Яна Длугоша, Марціна та Йоахіма Бельських, Бернарда Ваповського, Марціна Кромера, Марціна Стрийковського, Павла П'ясецького, Райнгольда Гайденштайна та ін.), котрі містять у собі чимало унікальних даних з історії України.

¹ *Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський в всієї Руси. – Львів, 2011 – 1074 с.

² Дзеркало тижня. – 15 грудня 2007 р. – № 48. – С. 19; *Щербак В. О.* Нова публікація потужного джерела // Національний університет “Києво-Могилянська Академія”. Магістеріум. Вип. 28. Історичні студії. – К., 2007. – С. 100; *Русина О. О.* Гваньїні. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2008 // Критика – 2008. – Травень. – № 5 (127). – С. 5; *Леука Я.* Падзезы і жарсцы дзён минулых // Роднае слова. – 2008. – № 8 (248). – С. 9–11.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Горбатюк Микола – кандидат історичних наук, заступник директора Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)

Горбач Юлія – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)

Гураль Ольга – завідувач науково-дослідного відділу з вивчення життя і творчості М. П. Старицького, Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського та Михайла Старицького (м. Київ, Україна)

Демченко Тамара – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (м. Чернігів, Україна)

Жукова Олена – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)

Іваницька Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (м. Запоріжжя, Україна)

Катренко Андрій – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна).

Катренко Ярослав – доцент Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Коваленко Сергій – молодший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (м. Київ, Україна)

Коломієць Наталія – завідувач сектора формування НАФ документами політичних партій відділу формування НАФ і діловодства Центрально-

ного державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ, Україна)

Магурчак Андрій – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (м. Київ, Україна)

Миронець Надія – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)

Ніколіна Інна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського (м. Вінниця, Україна)

Старовойтенко Інна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)

Тарасенко Інна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна)

Титаренко Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління (м. Донецьк, Україна)

Тупчієнко-Кадирова Люція – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри документознавства Кіровоградського факультету менеджмента та бізнесу Київського національного університету культури і мистецтв (м. Кіровоград, Україна)

Шановал Андрій – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (м. Київ, Україна)

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВ, ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ

- Микола Горбатюк, Олена Жукова.* Листи Михайла Левицького до Християна Раковського як джерело для вивчення історії діяльності дипломатичного представництва УСРР у Чехословаччині та українсько-чехословацьких відносин у 1921 році..... 3
- Наталія Коломієць.* Історія Республіканської Християнської партії за документами фондів ЦДАГО України (до 15-ї річниці створення партії) 61

ВОЄННА ІСТОРІЯ

- Оксана Титаренко.* Вірменське населення Харкова в період німецької окупації в оцінці органів НКВС 69
- Надія Миронець.* Спогади Миколи Зайцева 78

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

- Андрій Магурчак.* Звіт про нараду українських послів і голів місій 18–22 червня 1919 р. у Відні (за фондами National Archives of Canada)..... 90

ПЕРСОНАЛІЇ

- Тамара Демченко, Світлана Іваницька.* Петро Стебницький та Ілля Шраг в епістолярному спілкуванні: рік 1916-й..... 98
- Андрій Катренко, Ярослав Катренко.* Професор О. Ф. Кістяківський – захисник у суді селян Чигиринського повіту Київської губернії (1877 р.)..... 125
- Інна Старовойтенко.* Листи Федора Шульги до Євгена Чикаленка ... 139
- Юлія Горбач.* Листування Андрія Ніковського з Олександром Олесем (1907–1915) 167
- Ольга Гураль.* Судово-слідчі справи Вероніки Черняхівської 1929 і 1938 рр. як джерело для відтворення її просопографічного портрета 205

НАУКА І КУЛЬТУРА

<i>Андрій Шаповал, Сергій Коваленко. Документи особового фонду академіка О. П. Маркевича як джерело вивчення його співпраці з чехословацькими вченими.....</i>	226
<i>Інна Ніколіна. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи України в 20-х – на початку 30-х рр. XX ст.: огляд архівних джерел</i>	245
<i>Люція Тупчієнко-Кадирова. Структурний аналіз документної інформації творчих листів.....</i>	250

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Інна Тарасенко. Важливе джерело з історії України</i>	268
<i>Відомості про авторів</i>	273

CONTENTS

THE HISTORY OF STATE INSTITUTIONS, POLITICAL PARTIES AND PUBLIC ASSOCIATIONS

- Mykola Gorbatiuk, Olena Zhukova.* Letters of Mykhailo Levitskyi to Christian Rakovskyi as the source for studying the history of the Ukrainian Socialist Soviet Republic diplomatic mission in Czechoslovakia and the Ukrainian-Czechoslovak relations in 1921 .. 3
- Natalia Kolomiets.* History of the Republic Christian Party on the documents preserved in the Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (to the 15th anniversary of the party) 61

MILITARY HISTORY

- Oksana Titarenko.* Armenian population of Kharkiv in the period of German occupation in assessment of the People's Commissariat for Internal Affairs 69
- Nadiya Myronets.* Reminiscences of Mykola Zaitsev 78

THE HISTORY OF UKRAINIAN IMMIGRATION

- Andrii Mahurchak.* Report of the meeting of Ukrainian ambassadors and heads of mission from June, 18–22, 1919 in Vienna (on the records of the National Archives of Canada) 90

PERSONALITIES

- Tamara Demchenko, Svitlana Ivanytska.* Petro Stebnyts'kyi and Illia Shrag in epistolary communication: the year 1916 98
- Andrii Katrenko, Yaroslav Katrenko.* Prof. O.F. Kistyakivs'kyi – the advocate for peasants of Chyhyryn district, Kyiv province (1877) 125
- Inna Starovoitenko.* Letters of Fedir Shulga to Evgen Chukalenko 139
- Yuliya Horbach.* Correspondence of Andrii Nikovs'kyi with Oleksandr Oles' (1907–1915) 167
- Olga Gural.* Forensic cases of Veronica Chernyakhivska in 1929 and 1938 as the source for reconstructing her prosopographic portrait 205

SCIENCE AND CULTURE

<i>Andrii Shapoval, Sergii Kovalenko</i> . Documents from personal record group of Academician O.P. Markevich as the source for studying his cooperation with Czechoslovak scientists	226
<i>Inna Nikolina</i> . Formation and development of secondary school in Ukraine in the 20s – early 30s of the XX century: review of archival sources	245
<i>Liucia Tupchiienko-Kadyrova</i> . Structural analysis of documentary information of creative letters	250

REVIEWS

<i>Inna Tarasenko</i> . Important source for the history of Ukraine	268
---	-----

Наукове видання

ПАМ'ЯТКИ

археографічний щорічник

Том тринадцятий

Художнє оформлення обкладинки

Г. О. Сергєєв

Редактори

А. М. Катренко, М. В. Горбатюк

Коректор

Г. К. Волкотруб

Верстка

Л. М. Федорова

Підписано до друку 29 грудня 2012 р. Формат 70×108¹/₁₆

Умовн. друк. арк. 18,4. Умовн. фарбо-відб. 18,2

Обл.-вид. арк. 18.

Зам. №

Надруковано у ДЦЗД НАФ

03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24

Пам'ятки : археографічний щорічник / Держ. архів. служба України, УНДІАСД ; редкол.: С. Г. Кулешов (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2012. – Т. 13. – 280 с.

- П 15 До щорічника включено публікації, в яких на базі архівних документів висвітлюються окремі аспекти історії України, історії архівної справи та документознавства, історії української політичної еміграції тощо. Низка публікацій присвячена дослідженню історії державних установ та політичних партій, зокрема НКЗС УСРР та РХП. У щорічнику через епістолярну та мемуарну спадщину представлена участь в історичних подіях відомих українських громадсько-політичних діячів та вчених О. Кістяківського, О. Маркевича, А. Ніковського, П. Стебницького, Є. Чикаленка, І. Шрага, Ф. Шульги, О. Олесь та ін. Для істориків, архівістів, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів.

ББК 79.3 (4Укр) я5 + 63.3 (4 Укр) я5